Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Борис Братина

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мокхов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антонij Васиљевич Мироновић, Пољска
Проф. др Алексиос Панагопулос, Грчка
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Драгана Радовановић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Синиша Достић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Доц. др Жарко Браковић
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Марина Мијатовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Винете на корицама

Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Boris Bratina, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Alexios Panagopoulos, PhD, Greece
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Siniša Dostić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Žarko Braković, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Žarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Marina Mijatović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture, Prishtina – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

The journal publishes three times per year

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers

The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 34 • СВЕСКА 64

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2024.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јована С. Јовановић, *О морфолошким одликама говора Племетине* (Прилог изучавању доњоситничких говора) 15

Борис Д. Булатовић, *(Де)канонизација Пушкина и Павића – између статуса националног и светског књижевног класика* 27

Наташа С. Дракулић Козић, *Архетип преображаја у „Легенди о спавачима" Данила Киша* 37

Катарина Н. Фуртула, *Жанрови старе српске књижевности у роману друге половине XX вијека* (На примјеру романа: *Ништчи* – Видосава Стевановића, *Хазарски речник* – Милорада Павића и *Опсада цркве Светог Спаса* – Горана Петровића) 49

Ана М. Мумовић, *Уметничка слика подела у српском народу у XX и XXI веку* (Пројекција идеја, узрока и услова деоба у прози и поезији Радомира Стојановића) 65

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО, ЕКОНОМИЈА

Предраг Р. Терзић, *Разумевање Платонове политичке филозофије у делу Слободана Јовановића* 81

Радослав В. Балтезаревић, Пиотр Б. Квиатек, *Потенцијал вештачке интелигенције (АИ) да побољша ефикасност електронске усмене предаје (eWOM)* 93

Борис Љ. Бурсаћ, Драган Љ. Танчић, *Тероризам Ирске републиканске армије* 107

Живанка М. Миладиновић Богавац, Јована Д. Анђелковић, Драган М. Миловановић, *Одговорност јавних службеника у Француској јавној управи* 135

Марина Д. Мијатовић, *Cyberbullying: насиље у дигиталном свету* 145

Иван Д. Милић, *Привремено одузимање предмета прекршаја* 157

Драгана Б. Лазић, Слободан Љ. Петровић, Ненад М. Младеновић, *Заштита уставног уређења и безбедности Републике Србије од деструктивних и девијантних понашања* 171

Стефан Н. Анђелковић, *Интелектуалци и косовски проблем у СФРЈ* 191

Невена Б. Нешић,Ања Д. Марковић, *Лични и породични фактори као предиктори етноцентризма и расизма код појединаца* 205

ИСТОРИЈА

Татјана М. Катић, *Насеља Српске жупе / Османске нахије Тополнице (15-16. век)* 223

Никола А. Марковић, *Криминал и недела међу појединим члановима дубровачких заједница у српској Деспотовини (1400-1459)* 243

Данијел Б. Радовић, *Пут у дисидентство Пере Тодоровића* 259

Мирослав С. Милошевић, *Последице „Пасјанске афере" по српско становништво ћиланског краја* 275

Далибор З. Велојић, *Развој Нишке бање као лечилишта и туристичке дестинације у Краљевини Југославији* 287

Милутин Д. Живковић, *Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника немачких снага у Другом светском рату* 297

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Звездана М. Елезовић, *Стваралаштво Владе Радовића, Саве Ракочевића и Вука Филиповића* 317

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Прилог етнографији српско-албанских односа у шарпланинској жупи Сиринић: поглед из угла локалних Срба* 325

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Милена М. Видосављевић, *Мултимодални текстови у процесу учења страних језика* 351

Гордана М. Степић, Кристина Д. Миладиновић, *Истраживање идеја деце о формирању сенке* 363

Андријана Р. Максимовић, Адем А. Прељевић, *„Умрежени индивидуализам" – један изазов дигитализације* 377

ПРИКАЗИ

Милорад М. Сретеновић, *Историја југословенске државе* (Милан Гулић, Југословенска држава 1918-2006. од Прводецембарског акта до Мајског референдума, Београд, Институт за савремену историју, 2023, 1032) 391

Рецензенти овог броја 397

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jovana S. Jovanović, *About the morphological characteristics of speeches of Plemetina* (Contribution to learning of lower sitnica speeches) 15

Boris D. Bulatović, *(De)canonization of Pushkin and Pavić - between the status of national and world literary classics* 27

Nataša S. Drakulić Kozić, *Archetype of transformation in the legend of sleepers by Danilo Kiš* 37

Katarina N. Furtula, *Genres of old Serbian literature in novels of the second half of the 20th century* (On the example of the novels: *Nišči* - Vidosav Stevanović, *Hazardski rečnik* - Milorad Pavić and *Opsada crkve Svetog Spasa* - Goran Petrović) 49

Ana M. Mumović, *Artistic image of the division in the Serbian people in the 20th and 21st centuries* (Projection of ideas, causes and conditions of division in the prose and poetry of Radomir Stojanović) 65

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Predrag R. Terzić, *Slobodan Jovanović's interpretation of Plato's political philosophy* 81

Radoslav V. Baltezarević, Piotr B. Kwiatek, *The potential of Artificial Intelligence (AI) to improve electronic Word-of-Mouth's (eWOM) efficacy* 93

Boris Lj. Bursać, Dragan Lj. Tančić, *Terorrism of the Irish Republican army* 107

Živanka M. Miladinović Bogavac, Jovana D. Anđelković, Dragan M. Milovanović, *Accountability of public officials in the French public administration* 135

Marina D. Mijatović, *Cyberbullying: Violence in the digital world* 145

Ivan D. Milić, *Temporal seizure of an object of a misdemeanor* 157

Dragana B. Lazić, Slobodan Lj. Petrović, Nenad M. Mladenović, *Protection of the constitutional order and safety of the Republic of Serbia against destructive and deviant behaviors* 171

Stefan N. Anđelković, *Intellectuals and the Kosovo problem in SFRJ* 191

Nevena B. Nešić, Anja D. Marković, *Personal and family factors as predictors of etnocentrism and racism in individuals* 205

HISTORY

Tatjana M. Katić, *Settlements of the Serbian Župa/Ottoman nahiye of Topolnica (15th-16th century)* 223

Nikola A. Marković, *Crime and misdeeds amongst certain members of Ragusan communities in medieval Serbia (1400–1459)* 243

Danijel B. Radović, *The road to dissidence of Pera Todorović* 259

Miroslav S. Milošević, *Consequences of "The Pasjane affair" for the Serbian population of the Gnjilane region* 275

Dalibor Z. Velojić, *The development of Niška Banja as a health and tourist destination in the Kingdom of Yugoslavia* 287

Milutin D. Živković, *Punishment, integration, forgetting. Post-war fate of Muslims from Stara Raška members of the German forces in WWII* 297

HISTORY OF ART

Zvezdana M. Elezović, *Creation of Vlada Radović, Savo Rakočević and Vuk Filipović* 317

ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Contribution to the Etnography of serbian-albanian relations in Šar mountains župa Sirinić: A view from the local Serbs' perspective* 325

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Milena M. Vidosavljević, *Multimodal texts in the process of learning foreign languages* 351

Gordana M. Stepić, Kristina D. Miladinović, *Exploring children's ideas about shadow formation* 363

Andrija R. Maksimović, Adem A. Preljević, *„Networked individualism" - a challenge of digitalization* 377

VIEWS

Milorad M. Sretenović, *History of the Yugoslav state* (Milan Gulić, The Yugoslav State 1918-2006 from the First December Act to the May Referendum, Belgrade, Institute for Contemporary History, 2023, 1032) 391

Reviewers of this issue 397

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'28
811.163.41'366
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53869

Оригинални научни рад

*Јована С. ЈОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

О МОРФОЛОШКИМ ОДЛИКАМА ГОВОРА ПЛЕМЕТИНЕ** (Прилог изучавању доњоситничких говора)

Апстракт. Будући да у дијалектолошкој литератури не располажемо описом говора Племетине и да су постојећи подаци фрагментарног типа успутно представљени, те да се због положаја овог насеља намеће и питање дијалекатске припадности, у овом раду се на основу одабраног инвентара морфолошких особености указује на опсег и домашаје аналитичких иновација и степен очуваности синтетичких структура у говору Племетине. Основна је намера да се интерпретацијом новосабраног материјала истакну заступљене дијалекатске црте, дају релације према суседним ареалима и тиме допринесе актуелним системским истраживањима говора у зони Доње Ситнице.

Кључне речи: говор Племетине, морфолошке карактеристике, косовско-ресавски дијалекатски тип, призренско-јужноморавски дијалекатски тип, прелазни говори, аналитичке иновације.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Као што је већ познато у релевантној дијалектолошкој литератури, главнину дијалекатског мозаика на земљишту косовско-метохијске покрајине сачињавају стариначки доследно екавски дијалекти – косовско-ресавски (јужни поддијалекат) и призренско-јужноморавски. Линија разграничења два аутохтона дијалекта на поменутом терену пружа се правцем југозапад – североисток. На југозападу Покрајине (у Гори) раширен је говор који представља мешавину западномакедонских и призренско-јужноморавских црта са албанским и турским примесама, а на северозападу (делови Поибарја северно и западно од Косовске Митровице) заступљени су говори зетско-сјеничког типа (Ивић 2009: 151, 177; Станковић 2002: 253–254).

Антропогеографске податке о Племетини региструје студија „Косово“ (Урошевић 1965). Истраживано насеље је равничарско село збијеног типа које се простире на земљишту између река Ситнице и Лаба (в. Карту). Село чине

* Истраживач сарадник, ORCID 0000-0001-6008-8284, jowana.nikolic94@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

Горња и Доња махала и махала Брегације. У Племетини нема српских стариначких родова, њени становници су досељеници из лапског краја, вучитрнске околине и Старог Колашина, и колонисти из Жупе Александровачке и Топлице (Урошевић 1965: 267).

Како данас сведочимо о динамичним друштвеним и историјским дешавањима на Косову и Метохији, која отворено угрожавају опстанак носилаца косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора у својој матичној области, дијалектолозима преостаје да се што хитније ангажују на пословима који се сматрају приоритетним (Ивић 1991).

Овде ћемо издвојити неколико појединости које су значајно допринеле избору и формулисању теме рада:

а) у досадашњим проучавањима српских народних говора на косовско-метохијском терену не располажемо појединачним системским описом говорних особина Племетине, нити језичким описима суседних и територијално блиских насеља (Прилужје, Бабин Мост, Црквена Водица);

б) ситнији детаљи о говору садржани су у монографији „Говор јужнокосовског села Гатње“ (Младеновић 2013), где аутор према материјалу из своје теренске бележнице Племетину сврстава у призренско-јужноморавски дијалекатски тип и обухвата мрежом насеља централног Косова;

в) на „Карти косовског дијалекатског типа“ Племетина је смештена у групу насеља (Прилужје, Бабин Мост, Милошево, Гојбуља и др.) која чине северну зону где су раширене ресавске говорне одлике (Барјактаревић 1977: 134);

г) према најновијем системском прегледу одлика и истражености косовско-ресавских говора на косовско-метохијском терену недостаје дијалектолошки опис говора „насеља тзв. северне зоне косовских говора – она чији се говор у литератури сврстава у тзв. прелазни (оквирно око линије Гојбуља – Прилужје, на правцу Косовска Митровица – Вучитрн – Бабин Мост код Приштине)“ (Милорадовић 2020: 209);

д) како литература бележи, северно од Приштине смештен је у основи косовско-ресавски говор Доње Брњице са присутним цртама призренско-јужноморавског дијалекта, и прелазни говор Угљара, јужно од Приштине (Вукићевић 1993б; Јашовић 2010);

ђ) када је реч о говорима који су маркирани као прелазни сматра се важном Ивићева констатација „граница призренско-тимочке области према јединoм српском дијалекту с којим се њено подручје додирује, косовско-ресавском, скоро свуда је врло оштра. Прелазни говори су редак изузетак“ (Ивић 2009: 149);

е) југозападна област косовско-ресавског дијалекта на простору јужне покрајине обухвата њен северни, односно северозападни део „све до линије околина Подујева – ушће Лаба у Ситницу – Дечани – албанска граница“ (Ивић 2009: 69);

ж) имајући у виду претходно речено, треба истаћи да су за потребе израде Српског дијалектолошког атласа међу појединачне косовско-ресавске пунктове уврштени: Гојбуља (Вучитрн), Бабин Мост (Обилић), Кузмин (Косово Поље) (Милорадовић 2020: 212).

Наведени подаци указују на различите и неуједначене ставове у дијалектолошкој литератури по питању многобројних језичких карактеристика насеља у зони ушћа Лаба у Ситницу и јужније око Обилића и Приштине. Преостаје нам да се у перспективи што интензивније региструје и интерпретира (допуњени или нови) материјал преосталих аутохтоних говора на српском етнојезичком простору косовско-метохијског ареала. У том смислу, надамо се да ће докторска дисертација „Говори Доње Ситнице" ауторке овог рада, чија је израда у току, пружити одговоре на питања о актуелном стању у дијалектима, моменту прелазности и међујезичким интерференцијама говора у зони Доње Ситнице (на сектору од ушћа Лаба у Ситницу са широм околином до Косовске Митровице).

У раду се путем фундаменталних дијалектолошких истраживања пописују и описују најмаркантније морфолошке особености у говору Племетине.[1] За ову прилику илустративно је издвојено неколико језичких црта: однос тврдих и меких основа у инструменталу једнине именица мушког рода; датив, инструментал и локатив множине именица мушког и средњег рода; датив и локатив једнине именица женског рода на *-а*; акузатив множине именица мушког рода; суплетивна множина *-ићи*; именица *деца*; облици личних заменица за 1. и 2. лице; удвајање личних заменица 1. и 2. л. једнине; дативске и акузативске енклитике *ни, ви* и *не, ве*; енклитика *ју*; енклитика 3. л. множ. – *их*; датив и локатив једнине заменичко-придевске промене женског рода; датив, инструментал и локатив множине заменичко-придевске промене; упитно-односна заменица *ко*; компарација придева; треће лице множине презента; глагол *тӣкати* и футур I.

Основни циљ истраживања је да се сагледа морфолошки аспект месног говора, при чему ће се јасно издвојити присутне косовско-ресавске и призренско-јужноморавске дијалекатске црте. Давањем релација према суседним месним говорима и зонама (централног и северног Косова)[2] указаће се на опсег аналитичких иновација и степен очуваности синтетичких структура у говору Племетине, што би у идућим системским испитивањима ширег ареала допринело прецизнијем дијалекатском ситуирању.

---

1 Грађа за овај рад прикупљена је теренским истраживањима обављеним с почетка 2024. године за потребе израде докторске дисертације „Говори Доње Ситнице" под менторством проф. др Драгане Радовановић. Испитаници (три мушкарца и три жене) су становници села Племетине: Д. П. (1938); Ц. П. (1944); С. Н. (1959); Д. Н. (1952); С. А. (1954); С. А. (1947).

2 Приликом изучавања косовског дијалекатског типа, Барјактаревић (1977: 15) се у својим истраживањима придржава географског одређења појма *Косово*, који подразумева Косово поље, косовску котлину окружену планинама – Црнољевом, Голешом и Чичавицом са запада, Рогозном и Копаоником са северне стране, Прапатницом и Жеговцем са истока, и Скопском Црном Гором и Шар-планином са југа. Према издвојеним особинама косовског дијалекатског типа аутор дели косовску котлину на три зоне – северна, централна и јужна. Насеља у северној зони су: Гојбуља, Слатина, Прилужје, Бабин Мост и Недаковац и Милошево са присељеницима. У централну косовску зону улазе Приштина, Липљан, Грачаница, Сушица, Словиње, и Суви До са присељеничким становништвом. Јужна зона обухвата Горњу и Доњу Неродимљу, Српски Бабуш, Мираш и насеља са присељеницима: Прелез, Раку, Каменицу и Елез. Стога, треба истаћи да ће се у раду током изношења шире слике стања појединих морфолошких карактеристика на косовском дијалекатском тлу, а имајући у виду положај Племетине и моменат прелазности, узимати у обзир материјал који Барјактаревић даје за северни и централни део Косова.

АНАЛИЗА МОРФОЛОШКИХ ПОЈЕДИНОСТИ

Однос меких и тврдих основа у инструменталу једнине именица мушког рода. Стање у дистрибуцији наставака *-ом* / *-ем* код именица мушког рода у инструменталу једнине прилично је уједначено. Наставак *-ом* раширен је код а) именица са основом на тврд сугласник: *четвр̀тиком да фа̑рбамо ја̀ја;*[3] *са ср̀пом се жѝто; чу̀вао ӣуске, па свиње, па ре̑дом; мѐсо је зато̀ӣено ма̑стом; дрво ста̀ви над шӣо̀ретом*; б) а делимично захвата и некада меке сугласнике: *не̑ко изо̀ре тра̑ктором*. Наставак *-ем* у употреби је код основа са а) меким сугласником: *то̀ је бѝло тако̑ ӣод кљу́чем све̑; кра̀ву за оӣла̀ву вѐжем коно̀ӣцем*; б) и врло ретко код основа са тврдим сугласником што показују примери: *и са онѝм пру̀тем; во̀зем оӣѝднем одне̑сем*. За именицу *ӣут* располажемо само потврдом са наставком *-ем*: *да крѐне дру̀ем ӣу̀тем.*

Аналитизми су чести у употреби: *ӣрипре̑мимо са ка̀јмак, ӣѝӣта о̀бавезно са ку̀ ӣус се сӣрѐма, ка̀д би се омр̀сили ују̀тру ми са вра̀ӣица, жѐли смо ру̀чно са ср̀ӣ, а нѝсам ра̀дила само ја̀ са му̀жа; шӣо̀ са де̑цу коӣа̑ш, са она̑ј ӣлу̀ӣ о̀ре, са дѐду и са два̑ бра̑ӣа; не̑ко са пра̑зилук ка̀ко ко̀ шӣа̀ ѝма; затво̀рим са ӣокло̀ӣац.*

Јужно, у говору Брњице према грађи коју доноси Вукићевић функцију инструментала преузима општи падеж са предлогом (в. *сас ђу̀бриво; жѝто са сѝто* у:

3 У раду ће се овај знак користити за означавање експираторног акцента.

Вукићевић 1993б: 95). Уопште, централном зоном влада општи падеж са предлозима, док је у северној зони у прилично доброј мери очувана неупрошћена деклинација (Барјактаревић 1977: 105). Са друге стране, једна од основних карактеристика говора Малог Косова и Средњег Ибра (IV екавска зона по Божовићу) је наставак *-ем* у инструменталу једнине именица мушког и средњег рода (в. *ӣлӯӣем смо орâли*; *заӣржи се мâшћем и зӗјшӣнем* у: Вукићевић 1993а: 41; *ӣӯшӗм*, *ӣлӗкем* у: Божовић 2008: 183). Наставак *-ом* захвата западни, а наставак *-ем* источни део Северне Метохије (Букумирић 2003: 185).

Дашив, инсшрумешал и локашив множине именица мушкоī и средњеī рода. На терену је у овом падежном множинском синкретизму раширен наставак *-има*: *ӣӣрали ӣедâка са шшâӣдвима*; *са шӣм кошӣрӣма ӣдеше*; *здӗне се на сшдӣовима*; *у шӣм рӗдовима де кукӯруз*; *шӣ̀ се рâдило с кдӣьима*; *сâд кâже и унӯчићима*; *у забаченӣјим мӗсшима*.

Напоредо, у употреби су и аналитички облици: *оӣâнци сâд шшдӣ ӣма ӣо Сӷбији са рдӣове*; *шâд се дӷрало са крâве, са кдӣье*.

Функцију свих зависних падежа у множини у говору Угљара врши општи падеж са предлозима (нпр. *са друīа̀ре ӣрӷ̀ича* у: Јашовић 2010: 101). Паралелно коегзистирање двеју промена у говорима централног косовског подручја у множини подразумева прогресивни штокавски облик датива са наставком *-има* и аналитичност наместо других падежа (исп. *казаја сам свима овим људима*; *ӣева ӣо саборе* у: Барјактаревић 1977: 102–103). Упрошћена деклинација, али не у потпуности, одликује и говор Доње Брњице (уп. *увла̂чимо сас īрӗбене* у: Вукићевић 1993б: 90). На крајњем северу, у средњоибарској зони уз множински синкретизам ДИЛ у служби инструментала и локатива употребљава се и општи падеж (Божовић 2008: 190–191). Говоре Малог Косова у погледу деклинације у већој мери карактерише неуједначеност – код именица мушког и средњег рода у ДИЛ множине превагу односи наставак *-ема*, а својствена им је и нарушена деклинација (уп. *ра̂дници сас сӷӣема* у: Вукићевић 1993а: 40–41).

Дашив и локашив једнине именица женскоī рода. Према сабраном материјалу у говору Племетине у употреби је наставак *-е* код именица женског рода у дативу и локативу једнине: *да̂ла сам īа ћӗрке кâд се ӯдала*; *ја̀ сам да̀ла ћӗрке*, *да̀ла сам и снâје*; *на верӣдбу ӣа̀ре се да̀ју сна̀ше*; *ӣрӣма сшиӣе̂ндију у држа̀ве Сӷбије*; *избâци се шӣ̀ нӗīде да не смӗша у ӓвлӣје*; *Јӗлене два̂ да̂на нӣсам да̀о да ӣде у шкдӣлу*; *да̀ла сам īа ћӗрке кâд се ӯдала*; *да̀ла сам и снâје*; *нӣје ми ӣо вдӣье*. Примери са наставком *-и* представљају реткост: *да сӗдне свекрӷ̀ви у крӣ̀ла*.

Постојећи описи говора из суседних зона у околини Приштине располажу материјалом који потврђује употребу наставка *-е* (Вукићевић 1993б: 91; Барјактаревић 1977: 103; Јашовић 2010: 101). Ареал наставка *-е* познат је и широм косовско-ресавског говорног подручја (Букумирић 2003: 208; Божовић 2008: 200; Симић 1972: 287–288; Јовић 1968: 97–98; Пецо и Милановић 1968: 323; Алексић и Вукомановић 1966: 304).

Акузашив множине. Код именица мушког рода које се завршавају задњонепчаним сугласницима у акузативу множине неретко је извршена алтернација. Наводимо и примере општег падежа са обликом акузатива: *ӯвече се дӗли орâсе*; *ӣӣрају са*

ора̀се, ӣа̑ђају кӧ̀ ӥма мушка̀рце; ора̀се де̑лимо; саӧ̀ере ӣѐ ора̀се; му̑зо у врба́це ӣа̑мо у ло́нче; ӣре̑ него ӣӣӧ̀ сам ӣласӣенѐице ӥмала; оса̑мнес ӥӧдине дӁ̀жала сам ӣласӣенѐице.

Примере са извршеном алтернацијом бележи и Јашовић у Угљару (в. *носѝл'и оӣа̀нце; ӣрѐсли смо ора̀се* у: Јашовић 2010: 101), Елезовић (1927: 188) у оближњем Бабином Мосту, Божовић у средњоибарској зони на крајњем северу косовско-метохијског терена (в. *нӧ̀симо оӣа̑нце* у: Божовић 2008: 189). Недостају подаци из Доње Брњице и Малог Косова. У говорима Северне Метохије ретки су примери у којима не долази до аналошког преношења (Букумирић 2003: 192).

Суӣлеӣивна множина. Материјал говори о формирању множине са наставком *-ићи, ӣӧ̑ са̑д ка̑же и унӯчићима, али унӯчићи ӣѐрају сво̀је; ӣарчӥ̑ће оне̑ од оно̑ӣ бӯӣа; ӣѐлићи, ӣӥ̑лићи, ӣра̀сићи ӣӧ̑ набра̑ја; ӧ̀бично ӣра̀сићи бӯ̀ду ма̀сни, ӧ̀нда у бурӥ̑ће ста̑вимо*. Забележен је и усамљени пример збирне именице са наставком *-ад*: *ӧ̀бручје од бӯ̀ради*.

У говору оближње Доње Брњице се уз збирне именице на *-ћи*, користе и примери типа *ӣѐоци, ӣра̀јци* (Вукићевић 1993б: 91). Барјактаревић (1977: 106) у северној зони *ӣокриӣе се ћебадима*. Именице средњег рода које значе колектив на *-ад* захватају северну зону, продужујући до Средњега Ибра са напоменом да су у екавској зони веома ретке (Божовић 2003: 198).

Именица деца. У грађи су се нашли примери којима се потврђује продор множинских наставака у парадигму именице *деца*. Забележени су примери у дативу: *ја̑ нӥ̑кад мӧ̀јим дѐцама на̀сам оӣӥ̑шо на родӥ̑ӣељски*. Неочекивано је регистрован и наставак *-има*: *ње̑ним дѐцима*.

Наставак *-ама* забележен је у суседним говорима централног и североисточног Косова (*деца̀ма* Јашовић 2010: 101; *деца̑ма* Вукићевић 1993а: 41; Барјактаревић 1977: 104). Ова збирна именица се у средњоибарским и севернометохијским говорима употребљава и са једнинским и са множинским наставцима (Божовић 2008: 207; Букумирић 2003: 216–217).

Облици личних заменица за 1. и 2. лице једнине. У грађи је регистрован велики број примера којима се потврђује очувани синкретизам Г-Д-А-Л: *мла̀ђа сѐдам ӥӧдина од мѐне; мѐне ја̀ ӣрѝчам; мѐне јѐдна сѐсӣра нӥ̑је ӥ̑шла; мѐне ӣа̑де као ка̀мен са сӁ̀ца; мѐне навадаӆӥ̑ја бӥ̑о њѐӥӧве сѐсӣре зѐӣ; ӧ̀ӣац уби̑о бӧ̀ӥа у мѐне; ӣо мѐне свѐ је ӣӧ̑ нѐкад бӥ̑ло бӧ̀ље; ја̑ за ӣѐбе ӣрѝчам; рѐко би и ӣѐбе не би ӣерѐӣио*.

Напоредо су у употреби и облици: *мӧ̀ја свекрва мѐни ӣрѝчала, ја̑ са̑д ӣѐби; ӯвек је бӥ̑о ӣа̀кав ӣрема мѐни; мѐни ћѐрка ӯдаӣа; а̀јде ӣѐби д-умѐсим биӆӥ̑клу, ӣѐби ћу д-умѐсим ма̀казе; ӣи̑ дӧ̑ђеш да ӣомӧ̀ӥнеш мѐни; мѐни дѐца у шко̑лу ӣӯ̀ ӥ̑шла*.

Форме *мене, ӣебе* егзистирају у свим говорима централног Косова, док се у северној зони оне везују за говор досељеника из архаичнијих ијекавских подручја или ресавског краја (Барјактаревић 1977: 114: Јашовић 2010: 101). Североисточно, наставак *-е* у дативу и локативу заменица првог и другог лица представља општу појаву у зони Малог Косова (Вукићевић 1993а: 41).

Удвајање личних заменица. Истраживаном говору познати су и облици удвојених пуних и енклитичких облика личних заменица 1. и 2. лица једнине: *мѐне ме нальӯ ӣу; мѐне ӣоко̑јна ма̑јка ме на̑јвӥ̑ше вӧ̀лела; мѐне ми обећа̀о ӣа̀, нӥ̑је ме баш ӧ̀бра̑ћала*

пажњу на мене. Треба напоменути да ова појава у говору Племетине није фреквентна, те да није забележена код свих шесторо испитаника.

У извештају са дијалектолошког путовања Елезовић истиче да се око Ситнице употребљавају удвојене заменице истог лица и падежа (*мене ме теришка* в: Елезовић 1911: 471), међутим потоњи истраживачи овог простора (северне и централне зоне по Барјактаревићу и североисточног Малог Косова) не износе податке о овој појави. Према грађи из Угљара и Доње Брњице може се рећи да ова језичка црта у тим месним говорима има устаљену употребу (Вукићевић 1993б: 91; Јашовић 2010: 101).

Дативске и акузативске енклитике ни, ви, не, ве. Према броју потврда, у говору Племетине нису фреквентне дативске и акузативске енклитике *ни, ви, не, ве*: *кôцку шêћер ни нàна, кâд ни дâ кôцку шећêра; па бѝло ни је; нѝшта ни нѝје; да ни бѝде дèбео кàјмак; и дâнас ѝсто ви је; ћу ви дàм столѝцу; ако ће да кýпите, јà ћу да ви продàм; мòја бàба нѝје ви дàла; да ве нàђе прѐко Тýрске*. Поред: *чôвек из сѐла нам зѝдао; свѐ нам ýзели; нѐка вам је жѝв; штô сам вам испрѝчала; код нàс јѐдна врста тê кондѝље бѝло; свѝ долàзили тý код нàс*.

Енклитички облици датива и акузатива раширени су у свим територијално блиским и удаљеним зонама северног, североисточног и централног Косова (Вукићевић 1993а: 42; Вукићевић 1993б: 91; Јашовић 2010: 101; Барјактаревић 1977: 110), као и на суседном метохијском терену (Букумирић 2003: 221).

Енклитика ју. Дативска енклитика заменице женског рода једнине гласи *ју* или *јој*. У материјалу су подједнако заступљене потврде ових форми: *не мòгу ôдма да ју дàм; мàјка ју директôрица; дàла ју ôтказ*. Поред: *да јој прикýштим; јâ јој свѐ тò прѝ чам; нѐко да се смѝлује да јој кàже; кâд јој затрѐба*.

Према подацима које Барјактаревић износи, у централној зони раширена је употреба облика *њу – ју* (в. *њу ју викај* у: Барјактаревић 1977: 110). У говору Малог Косова употребљавају се дативски енклитички облици *ју* и нешто ређе *јој* (Вукићевић 1993а: 41).

У досад обрађеном материјалу из Племетине нисам забележила дативску или акузативску *ју*. Материјал из Доње Брњице доноси потврде енклитике *ју* у акузативу (Вукићевић 1993б: 91), док је Угљарчани редовно користе за треће лице једнине (Јашовић 2010: 101).

Енклитика 3. л. множ. – их. У говору Племетине забележене су свега две потврде типичне призренско-тимочке енклитике личне заменице трећег лица множине у акузативу – *ји*: *јà са кашѝку свѐ ји прѐко рýке; црне су бѝле свињe штò ји зôву сâд мàнастулице*.

Уопштавање енклитике *ји* карактерише говоре Угљара и Доње Брњице, као и друге говоре централне косовске зоне (Вукићевић 1993б: 91; Јашовић 2010: 101; Барјактаревић 1977: 110).

Датив и локатив једнине заменичко-придевске промене женског рода. У интерпретираном материјалу забележен је једино наставак *-ој*: *тý сам се рôдио у овôј кýћи; кâд би прàвила свàкој пôједнично; ôн је бѝо рàзредни мôјој Кàћи; да припрѐ тиш свàкој вôћки; на гомѝли се јѐдној стàви*. У том погледу није дошло до угледања на датив и локатив једнине именица женског рода, где је доминантан наставак *-е*. Многобројне су потврде примера са општим падежом.

Очекивано, наставак *-е* захвата земљиште Малог Косова и средњоибарске зоне (IV зоне по Божовићу) (в. *по̄ зеле̑не ливȃде* у: Вукићевић 1993а: 43; *ка оне̑ Ра̄шке иде̑* Божовић 2008: 244). Барјактаревићева насеља северне зоне и у погледу придевско-заменичке промене прате прогресивне штокавске говоре (Барјактаревић 1977: 114). Недостају подаци из Доње Брњице и Угљара.

Да̄тив, инстрӯмента̄л и лока̄тив множине заменичко-по̄ридевске по̄мене. Код заменичко-придевских речи у Д-И-Л множине превагу односи наставак *-има / -им* над наставком *-ема*: *и свѝма да̀м кашӣке*; *то̀ свѝма мо̀ра да се да̀ да се јѐде*; *у то̄̀м рѐдовима де кукӯруз и по̄асӯљ се сӣје*; *са то̄̀м кошпрѝма ӣдете*; *у то̄̀м кофѝнима но̀ си*; *по̄ома̄ѓали јѐдни дрӯѓима*; *ка̀д сам до̀шла кӯћи по̄рѝчам мо̀јима*; *што̀ дѐлили на̄̀шима*; *мѐђу на̄̀јбољим ђа̀цима*; *по̄ред о̀ним бӣраним љӯдӣма*; *по̄ то̄̀м бро̀јевима*. У мањем броју забележене су потврде са наставком *-ема*: *оно̀м ма̀лом немо̀ да да̀ш ӯ̄пӯт, овѐ ма да̀ј*; *ка̀зда донӗсе во̀ће и свѐма дѐли, свѐма јѐднако нѐма то̄̀ по̄двà̀јање*; *свѐма по̀сле да̀ју по̄ ма̀ло*.

Наставак *-ема* одлика је и говора у околини Подујева (Мало Косово) и Средњег Ибра (уз ретку употребу наставка *-има*) (Вукићевић 1993а: 42; Божовић 2008: 244, 246). Аналитичност је захватила говоре централне зоне (изузимајући датив присвојних заменица), рачунајући и стање у Доњој Брњици и Угљару (Барјактаревић 1977: 113; Вукићевић 1993б; Јашовић 2010).

Упӣтно-односна заменица ко. У говору Племетине регистровани су тројаки облици за упитно-односну заменицу – *кој, кој* и *ко*. Примери: *сиро̄тӣњски ка̀ко кӯј мо̀ īо*; *дру̀īо кӯј шта̄̀ се сѐти*; *кӯј зна̄̀ до̄̀бре ша̀ре*; *са̀д кӯј ухва̀ти вѝше*; *одло̀ме кӯј вѝше одӯзме*; *ка̀ко кӯј зна̀*; *кӯј шта̄̀ вѝше ӯзне*; *кӯј дова̀ти о̀н сло̀ми*; *ко̀лко во̀ли ко̀ј сла̄̀тко*; *ко̀ј бӯде жӣ̂в да ве на̀ђе и по̄рѐко Тӯрске*. Уз то и: *ко̀ на̄̀ђе по̄̀ару та̄̂ј је ī̄а̀зда*; *ко на̀ђе то̀ је њеī̄о̀во*; *ка̀ко ко̀ ӣмо*; *ко̀ ӣма ста̄̂јско ђӯбре*.

Примери из Доње Брњице потврђују присуство форме *кој* (Вукићевић 1993б: 91). Овакво стање поклапа се са оним у насељима централног Косова (Барјактаревић 1977: 113). За говор Угљара располажемо потврдама *кӯј, кујо̀ īа, ко̀ј, којо̀ īа* (Јашовић 2010:101). На терену Малог Косова присутни су следећи фонетски ликови упитно-односне заменице: *ко̀ᵘ, кӯј, ко̄̂* (Вукићевић 1993а: 42).

Компарација по̄ридева. Материјал доноси примере синтетичког компаратива и суперлатива: *ова̄̂ј што̀ је ста̄рѐји*; *те̄̀шку сам има̀ла, она̄̂ ста̄рѝја од мѐне тро̄̂ че̄тѝри ӣо̀дине*; *ста̄рѝји седо̄̂ са родо̄̀мӣтељима*; *на̀јста̄рѝји бра̄̀т, то̄̀ му је њѐму на̄̂јмилѝје*. У грађи се нашао и по неки пример аналитичког принципа образовања суперлатива: *она̄̂ј дебѐо ти је на̄̂јла̀вни*; *најва̀жно ти је та̄̂ј лѐба што̀ се ша̀ра*.

Паралелну употребу синтетичке и аналитичке компарације и њихово здруживање бележе и други истраживачи говора централног и северног (и североисточног) Косова (в. *јѐдан крӯпно̄̂ чо̀век, на̄̀јчешто̄ сӣто* у: Вукићевић 1993а: 43; *по̄ ста̄рѐј од на̄̂с* Вукићевић 1993б: 88; *ста̄рѐи, нај ста̀р* у: Јашовић 2010: 101; *по̄аме̄тнеј му младеј син, најширок* у: Барјактаревић 1977: 116) У говору Племетине нисмо регистровали употребу именица и глагола са поредбеним значењем типа *по̄ јунак*. Имајући у виду аналитичност, синтетичност и њихову комбинацију, Барјактаревић (1977: 115–116) истиче да у погледу промене и поређења придева „постоји процесуалност почевши од Качаника па до Кос. Митровице, али у неједнакој мери“.

Треће лице множине презента. У трећем лицу множине презента глагола VII и VIII Белићеве групе долази до уопштавања наставка *-у*: *колко кошта та ствар па да је куну*; *не знам шта тражу*; *дни да се подаву*; *однесем и дни ми плату*; *матурско да деца славу*; *не тражу се много*; *они је прему у школу*; *истрсу сваку травку*; *краставци подносу ладовину*; *деца прво да завршу*; *мушка деца да ме полазу*; *донесу у цркву бадњак*; *да се пилу гуске*; *направу оне хајке*; *неколико метка да се опалу*; *да му се врати та штета или да наплату*; *дни лому тај колач, да роду пчеле*; *да веру девојку*; *погачу месу да се ломи*; *црева ми крчу*; *држу велики залогај*;

Уочена је тенденција додавања наставка *-ју* код појединих глаголских врста: *а сад нећеју, сад деца нећеју сир; неки тамо седеју*; *пшенице се пожњеју*; *да не можеју пиће да приђу*.

Иста појава присутна је и у говору Доње Брњице и Угљара (исп. *пуштију, ковеју* у: Вукићевић 1993: 89; 92; уп. *ћеју, косију* у: Јашовић 2010: 102). Суседна централна косовска зона по Барјактаревићу има јасну слику – глаголи свих врста имају наставак *-ју*: *орeју, береју, пијеју* (Барјактаревић 1977: 117–118). Северна зона је и по овом питању окренута прогресивним штокавским говорима.

Глагол ткати. Испитиваном говору својствене су двојаке форме глагола *ткати*. Забележене су уобичајене потврде: *од вуне тка се*; *тка се то да се покрије*. Доносимо и примере глагола *ткати* са основинским вокалом *и*,[4] регистроване у говору само једне информаторке: *подсе се тките*; *подсл'е почнеш да тките*.

На оближњем земљишту, у говору Доње Брњице код Приштине, Вукићевић (1993б: 92) бележи овај глагол у облицима *ткијем – ткијеш* и *ткаем – ткаеш*. И говори тзв. Малог Косова познају облике *ткаје* и *ткем, изатке* (Вукићевић 1993а: 44). У суседним северометохијским говорима глагол ткати има форме: *ткем – ткеш – ткемо– ткеду / ткеду* (Букумирић 2003).[5]

Футур I. У образовању футура видно је присутна тенденција уопштавања енклитике *ће*, односно конструкције *ће + презент*: *моје време ће дође*; *одма нека дође ћу му дам*; *ћу ви дам столицу*; *ће се врате они*; *а ће ти дају*. Ипак, у говору Племетине потврђени су ретки облици простог и сложеног футура: *ћедаћу да научстим посо*; *ко ћеш да видиш његову кућу*; *само ћеш да ме претиснеш*; *ти ћеш то да урадиш*; *кога ћеш да зовеш, нећеш да зовеш ти што ти ништа није*.

Идентичне конструкције за исказивање будућих радњи раширене су по централној зони Косова (уп. *ће да видим, ће купите* у: Барјактаревић 1977: 122). Међутим, према налазима М. Вукићевића говор Доње Брњице познаје и прогресивне штокавске облике (в. *позваћу га*; *оставићу ти* и сл. у: Вукићевић 1993б: 93). Барјактаревић (1977: 122) изоставља примере за говоре северне зоне (Прилужје, Бабин Мост, Слатина, Гојбуља) наводећи да стање у тој зони одговара прогресивним штокавским говорима. Томе контрастира потврда из Елезовићеве грађе забележена у Бабином Мосту *ће тавако д'искочи* (Елезовић 1927: 187). У копаоничком залеђу (шира подујевска околина и средњоибарска зона) футурске конструкције могу

4 Младеновић (2013: 299) за исту појаву у говору јужнокосовског села Гатње претпоставља да се ради о лексичким утицајима из правца Сиринића, где група /ej/ прелази у /ij/.

5 Глагол *ткати* у имперфекту у централној зони гласи *ткесмо – ткесте*, а у северној *тка – ткаше – ткасмо – ткасте – ткау* и *тке – ткеше – ткесмо – ткеу* (Барјактаревић 1977: 120–121).

имати облике – енклитички облик глагола *хтети* + *да* + *презент* или енклитички облик глагола *хтети* + *инфинитив* (без крајњег вокала) (исп. *ȍни ће да донȅсу*; *кȁко ће отȉс* у: Вукићевић 1993а: 45; *сȁ-ћу да јȇм*; *јȁ ћу бр̏ио умрȇт* у: Божовић 2008: 262–263). Западно, на северометохијском ареалу раширена је употреба футура и презентске форме футура (Букумирић 2003: 263–264).

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

У раду су издвојене маркантне структуралне особености на морфолошком плану које добро илуструју стање и непреврелу ситуацију у говору Племетине по питању преваге дијалекатских црта косовске-ресавске или призренско-јужноморавске говорне зоне.

У систему деклинације именица заступљене су синтетичке и аналитичке форме. Аналитичке структуре призренско-тимочког типа нису битно угрозиле множински синкретизам датива, инструментала и локатива (наставак *-има* / *-им* сведочи о утицајима из правца прогресивних штокавских говора), чиме се говор Племетине удаљава од говора централне зоне (са доминантним општим падежом) и истовремено приклања северним (и североисточним) говорима на косовском ареалу.

Када је реч о заменичким и придевским речима као и њиховој промени издвајају се три битне карактеристике: наставак *-ој* у дативу и локативу једн. ж. р.; изостанак енклитике *ӣу* за 3. л. једн. и потврде (малобројне) облика *ӣи* наместо енклитике за 3. л. множ. У погледу прве стање у говору Племетине одговара прогресивнијим штокавским говорима, чему свакако доприноси и чињеница да у материјалу није регистрован енклитички облик *ӣу*. Са друге стране, присутна форма *ӣи* указује на продор типичних призренско-јужноморавских особина. Компарацији придева својствено је паралелно егзистирање, чак и комбиновање двају система – аналитичког и синтетичког.

Евидентна су интензивирања у правцу упрошћавања система глаголских времена, што се нарочито односи на образовање футура I, са напоменом да се појединачни глаголи употребљавају само у облику који је раширен у јужној зони (дијалекту).

Интерпретирани материјал сведочи о прилично доброј очуваности синтетичких структура у домену именица, непреврелој ситуацији код придевских и заменичких речи, али и уопштавању балканистичких особина у глаголском систему. Гледано у целини, чини се оправдано Барјактаревићево повлачење граница између говорних зона на косовском дијалекатском тлу, према којем Племетина спада у северну зону, али због свог положаја и непосредног контакта са централном зоном она поседује и неке њене особености од којих је најзначајнија процесуалност. За темељније закључке који, између осталог, захтевају одговор на питање о дијалекатској припадности (узимајући у обзир опречне ставове у науци), са нагласком на однос супстрата и наноса у говору Племетине, потребно је проширити инвентар морфолошких дискриминанти, и детаљно сагледати фонетски план и акценатску систему (која судећи по презентованом материјалу захтева подробан опис). Најзад, треба подсетити да

је теренски рад истраживача на Косову и Метохији многоструко отежан, али да се вредност сакупљеног материјала (документарног карактера) и његов научни значај уздижу изнад граница свих људских напора.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић. „Косовски дијалекатски тип“. *Дијалектолошка истраживања*. Приштина: Јединство, 11–135.

Букумирић 2003: Милета Букумирић. Говори Северне Метохије. *Српски дијалектолошки зборник*, L, 1–356.

Вукићевић 1993а: Милосав Вукићевић. „Говор Срба у Малом Косову“. *Зборник Филолошког факултета у Приштини*, III, 32–51.

Вукићевић 1993б: Милосав Вукићевић. „Говор Доње Брњице“. *Огледи из дијалектолошких истраживања*. Приштина: Филолошки факултет, 85–97.

Елезовић 1911: Глигорије Глиша Елезовић. „Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи“. *Српски дијалектолошки зборник*, књ. II, 464–473.

Елезовић 1927: Глигорије Глиша Елезовић. „Једна интересантна контаминација у косовско-метохиском диалекту“. *Гласник Скопског научног друштва*, књ. II, 185–189.

Ивић 1991: Павле Ивић. „Дијалектолошка истраживања српских говора Косова и Метохије“. *Из српскохрватске дијалектологије*. Изабрани огледи III. Ниш: Просвета, 215–224.

Ивић 2009: Павле Ивић. *Српски дијалекти и њихова класификација*. С. Реметић (прир.). Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јашовић 2010: Голуб Јашовић. „Неке особине говора Угљара код Косова Поља“. *Истраживања српског језика на Косову и Метохији.* Књига 1. Зборник радова. Ур. Милета Букумирић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 93–138.

Милорадовић 2015: Софија Милорадовић. „Српски периферни говори – међујезички утицаји и балканистички процеси“. *Исходишта*, књ. 1, 267–269.

Милорадовић 2020: Софија Милорадовић. „Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалекатске формације, преглед одлика и истражености“. *Косовскометохијски зборник 8*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 185–225.

Младеновић 2013: Радивоје Младеновић. *Говор јужнокосовског села Гатње*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Станковић 2002: Станислав Станковић. „Дијалекти српскога језика на тлу Косова и Метохије. Социолингвистичка скица, ареал и досадашња истраживања“. *Зборник радова Филозофског факултета*, XXXII (12), 251–259.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. „Косово“. *Српски етнографски зборник*, књ. LXXVIII, 1–401.

Jovana S. JOVANOVIĆ

ABOUT THE MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SPEECHES OF PLEMETINA
(Contribution to learning of lower sitnica speeches)

Summary

This paper stands out striking structural features on morphological plan which illustrates not finished progressive situation in the speech of Plemetina concerning the predominance of dialectal features of Kosovo-Resava or Prizren–South Morava zones of speech. It has been displayed on the range of analytic innovations and degree of preservation of synthetic structures in the speech of Plemetina,

all by giving relations to neighboring local languages and zones. According to system of declension of nouns, the learning local speech is inclined to north and north east conditions on the area of Kosovo dialect nevertheless it has not been exempted from mediocrity. In the domain of pronouns and adjectives word change, as well as in comparison of adjectives, there have been parallel analytic and synthetic principles and their combination. The generalization of Balkan innovations in verb system to the greatest extent includes the formation of future forms.

Keywords: speech of Plemetina, morphological characteristics, Kosovo-Resava dialect type, Prizren-South Morava dialect type, transitional languages, analytic innovations.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Павић М.
821.161.1.09 Пушкин А. С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-54435

Оригинални научни рад

*Борис Д. БУЛАТОВИЋ**
Научно удружење за развој српских студија (Нови Сад)

(ДЕ)КАНОНИЗАЦИЈА ПУШКИНА И ПАВИЋА – ИЗМЕЂУ СТАТУСА НАЦИОНАЛНОГ И СВЕТСКОГ КЊИЖЕВНОГ КЛАСИКА

Апстракт: У раду се сагледава процес националне и светске канонизације Александра Сергејевича Пушкина и Милорада Павића, као и настојање да се ови писци деканонизују а њихова дела са становишта редуктивне политичке рецепције превреднују и третирају као паракњижевни даваоци легитимитета хегемонијалној националној политици.

Кључне речи: књижевни канон, руска књижевност, српска књижевност, политичка рецепција, Александар Пушкин, Милорад Павић.

Када говоримо о руско-српским књижевним везама, насталим умногоме не само као последица снажног културног утицаја остареног посредством прихватања руске верзије црквенословенског језичког идиома у првој половини 18. века – када је, након молби митрополита Мојсија Петровића упућених руском цару Петру Великом 1718. и 1721. године (Скерлић 1966: 131–138), међу Србе на простору Београдско-карловачке митрополије уз књиге за школске потребе (десет примерака тројезичног рускословенско-латинско-грчког речника Теодора Поликарпова, седемдесет примерака *Славенскаје ѓраматике* Мелетија Смотрицкоги четиристо примерака буквара Теофана Прокоповича *Первоје ученије отроком*) дошао и руски учитељ Максим Суворов 1726. године, а нешто доцније по молби новог митрополита Викентија Јовановића и група руских учитеља из Кијева предвођена Емануилом Козачинским[1] (1733), оснивачем 'српско-латинске школе' у Сремским Карловцима угашене Суворовљеве 'латинске школе' – њихова екстензивност и важност може се пратити у последња два века. Градацијски, тај утицај је био највидљивији и најнепосреднији у раздобљу доминације реализма у српској књижевности у 19. веку (под непосредним утицајима не само руских писаца, већ и књижевних теоретичара), затим у првим деценијама 20. века у којима је у незнатнијој мери могуће пратити уплив руских авангардних песника као својеврсног узора за поједине српске модернисте и авангардисте, као и у времену

* Научни сарадник, ORCID 0009-0000-2106-1900, bulatovic_boris@yahoo.com

1 Александар Младеновић, *Славеносрпски језик: студије и чланци*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989, 12.

премоћи социјалне литературе пре Другог светског рата и социјалистичког реализма успостављеног, по совјетском моделу, као владајућа културна политика у тадашњој једнопартијској држави (Bošković 2003: 38) и обавезујући метод књижевног стварања.

Утицај и присуство поезије и прозе Александра Сергејевича Пушкина у српској књижевности, почев још од 1825. и појаве прве белешке о Пушкину у *Летопису Матице српске*, могао би се пратити и на основу броја преводилаца његових песама – од Јована Стејића у четвртој деценији 19. века, преко знатног броја романтичарских песника до новијих превода Милована Данојлића, Љубомира Симовића, Владимира Јагличића и Зорана Костића (Jakovljević Radunović 2021: 1). Као један од најзначајнијих Пушкинових преводилаца, Милорад Павић је уједно и творац најбољег српског превода *Евгенија Оњегина* 1957. године, у којем је решио транслатолошки и версификацијски изазов преношења јамбског тетраметра и 'оњегинске строфе' на српски језик.

Изузев овог типа релације која повезује Пушкина и Павића у својству писац–преводилац, у поводу промишљања о Александру Пушкину и Милораду Павићу као писцима и њиховом месту у светском и националним књижевним канонима могли бисмо да уочимо, истакнемо, критички интерпретирамо и проблематизујемо новоустановљену праксу подвргавања књижевних дела ових писаца негативним, идеолошким видовима тумачења, вредновања и актуелизовања крајем 20. и почетком 21. века у иностраној рецепцији, руковођеној неретко ванкњижевно заснованим политичким мерилима и испрва формираној изван најужих славистичких оквира, али уз доцније учешће и допринос појединих значајних европских и америчких слависта који су се укључили у процес деградирања српске, али и руске националне књижевности. Овакве тенденциозне и симплификоване оцене о двема словенским литературама у највећој мери произлазе из представе о југословенској и (пост)совјетским кризама почев од краја 1980-их година, као и из геополитичких настојања да се поменути простори политички, културно и национално прекомпонују. Такве редуктивне интерпретације какве су наметнуте од стране преовлађујућег дела западног политичког и медијског дискурса – чије је кључно обележје теза о српској и руској одговорности за ратне сукобе и дезинтеграцију социјалистичке Југославије и Совјетског Савеза – условиле су не само малициозан однос према конститутивним чиниоцима српског и руског политичког постојања, већ и испољавање дискриминаторног става према култури санкционисаних 'политичких противника'. Такав приступ укључује и специфичан вид вулгаризације српске и руске литературе и оживљавања политичких интереса и културних стереотипа у третману и начину критичког (идеолошког) вредновања ових националних књижевних корпуса проказаних – на примеру српске књижевности – као „непосредни инспиратор 'геноцидне' политике, односно као културно-политички предложак за наступајућа политичка збивања, а с друге стране као неизоставна компонента у идеолошки перципираном 'континуитету' агресивних и експанзивних 'пројеката' великосрпског национализма" (Булатовић 2022: 144).

Најпре, када је реч о процесу канонизације опуса ових писаца, национални канонски значај Пушкиновог дела није никада био упитан међу руским писцима и

песницима имајући у виду да, према тврдњи српске слависткиње и компаратисткиње Тање Поповић, у руској књижевности „готово нема иоле значајнијег писца а да се није угледао на Пушкина или макар с њим водио стваралачки дијалог", од Гоголља и Љермонтова, Толстоја, Достојевског и Чехова, преко руских песника симболиста и акмеиста, до модерне и постмодерне књижевности 20. века (Поповић 2016: 131).[2] Оваква ласкава оцена, какву није задобио ниједан други руски писац, са друге стране није верификована од стране оне руске критике чији актери су били Пушкинови савременици средином 19. века, међу којима је најдалекосежнију инвективу о Пушкину изнео Дмитриј Писарев у московском часопису *Русское слово* 1865. године (види Forsyth 1970: 163–180). У том времену популарност и вредновање Пушкиновог стваралаштва често су одређивани ванкњижевним чињеницама, нарочито у изведби политичке цензуре током последњих година пишчевог живота када је поједине своје рукописе био принуђен да уништи (Поповић 2016: 134). Са друге стране, интересовање за Пушкиново дело испољавало се у руској критици још током 1820-их година (Debreczeny 1969: 394–415), и у различитим видовима и обиму опстојавало до данас. У том смислу, без обзира на то што – када је реч о рецепцији и тумачењу Пушкиновог наслеђа у књижевној критици и науци о књижевности – ти процеси нису били уједначени нити једносмерни, и често су зависили од променљивих идеолошких тендеција (па је тако, након бољшевичке спремности да се одрекне Пушкина почетком 20. века, у тродеценијском периоду између 1930-их и 1960-их година његов опус био подвргнут доктринарном марксистичком сагледавању и преоцењивању), у оквиру пушкинистике као засебног сегмента историје књижевности о овом писцу је написана изузетно обимна литература, његово дело се у руској култури перманентно расветљава и проучава, будући да у националној култури којој припада он фигурира као један од њених најзначајнијих стваралаца и симбола. Тако, о његовом делу је објављено више специјализованих енциклопедија, док изузев прегледних и општих изучавања постоји и„низ озбиљних научних студија које се баве песниковим појединачним остварењима, жанровским и композиционим питањима, компаративним и интертекстуалним везама, појединим књижевноисторијским и поетичким проблемима. Сваке се године у Русији, али и изван ње, одржавају бројни научни скупови посвећени Пушкиновом стваралаштву" (Поповић 2016: 136). Уз то, Пушкинова заоставштина се брижљиво чува, а њен преовлађујући део се налази у Пушкинском дому (некадашњем Институту за руску књижевност), научном институту који се налази у Санкт Петербургу.

У канону светске литературе Пушкинова позиција је унеколико другачије постављена. И без превеликог напора, летимичним прегледом било које од бројних листи највећих дела светске књижевности, Пушкиново место се налази знатно иза Достојевског и Толстоја (са статусом писаца из самог врха светске литературе), али и иза Солжењицина, Гоголља, Тургењева и Чехова. Према увреженој оцени, његово место и присуство у светском књижевном канону је последица места

2 Тања Поповићкао пресудан симболички чин у националној канонизацији Пушкина издваја подизање његовог споменика у Москви 6. јуна 1880, обележено и говорима Ивана Тургењева и Фјодора Достојевског.

руске књижевности у светским оквирима, као једне од националних књижевности са најзначајнијим и најутицајнијим књижевним творевинама. Један од оснивача Тартуско-московске семиотичке школе, Јурij Лотман (1995: 187), у књизи *Пушкин: есеј о креативности* наводи како је „Пушкинов светски значај повезан је са свешћу о светском значају књижевне традиције коју је створио. Пушкин је отворио пут књижевности Гоголља, Тургењева, Толстоја, Достојевског и Чехова, књижевности која је с правом постала не само чињеница руске културе, већ и најважнији тренутак у духовном развоју човечанства. [...] Иако су поједини писци (нпр. Мериме, Мицкјевич) и раније Пушкина називали генијем и писцем светског значаја, свест о његовој улози изван Русије долазила је ретроспективно, кроз призму касније судбине Русије и руске литературе".[3] У нешто заоштренијем тону, Алексеј Ремизов (1937: 7), један од најпознатијих руских модерниста који је преко три деценије провео у егзилу у Паризу (1923–1957), тврди како „поезија Пушкинових стихова, као поезија Гоголљеве прозе, звучи само руски, не може се превести; из превода може се само наслућивати и само осећати, али за руску књижевност својим звуком она озарава. Пушкиново име, као и име Гоголљево, не може постати светско као Данте, Шекспир, Гете, него преко свог озарења руског – преко Толстоја и Достојевског – безимено улази у светско – у пут блиставог свода људске речи".[4] Сличне коментаре износе и слависти који долазе из англофоних земаља, уз свест важности *Евгенија Оњегина* као једног од централних дела руске књижевности и културе које је доживело и немали број превода на енглески језик (међу којима је најпознатији и најчешће цитиран онај који је сачинио Владимир Набоков објављен 1964. године, док је творац последњег превода из 2016. Ентони Бригс), а као разлог за слабо познавање западних читалаца овог „романа у стиховима" апострофирају његову 'непреводивост' (Hoisington 1988: xv). Међутим, у англофоној рецепцији Пушкина – иако, разумљиво, интересовање за његово дело није упоредиво са занимањем са друге поменуте писце – нема маргиналан статус. На пример, на годишњим међународним конференцијама америчког Друштва за славистичке, источноевропске и евроазијске студије (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies), као најбројнијим научним славистичким скуповима у свету (чији број учесника достиже и више од пет хиљада), дело овог писца представља једну од тема које се са несмањеном учесталошћу понављају.

---

3 „Мировое значение Пушкина связано с осознанием мирового значения созданной им литературной традиции. Пушкин проложил дорогу литературе Гоголя, Тургенева, Толстого, Достоевского и Чехова, литературе, которая по праву сделалась не только фактом русской культуры, но и важнейшим моментом духовного развития человечества. [...] Хотя отдельные писатели (например, Мериме, Мицкевич) и раньше называли Пушкина гением и писателем мирового значения, осознание его роли за пределами России пришло ретроспективно, сквозь призму последующих судеб России и русской литературы" (превод Б. Б.).

4 „Поэзия стихов Пушкина, как поэзия прозы Гоголя, звуча лишь по-русски, непередаваема; из переводов можно только догадываться и только чувствовать, но для русской литературы своим звучанием она озаряет. Имя Пушкина, как имя Гоголя, не может, стать мировым подобно Данте, Шекспиру и Гете, но через свое озарение русского — через Толстого и Достоевского — безымянно входит в мировое — в путь блистающего свода человеческого слова". Превод цитата у основном тексту дат је на основу верзије чланка о Пушкину објављене у часопису *Руски архив* који је излазио у Београду под уредништвом Павла Стевановића.

На другој страни, српски писац Милорад Павић, који је – на временском одстојању од сто педесет година у односу на време у којем је писао Пушкин – у кратком року након објављивања *Хазарског речника* у преводима на енглеском, француском, италијанском, немачком и шведском језику 1988. године стекао репутацију светског писца упоредо са брзим процесом канонизације у националним оквирима, потврђеног уврштавањем у наставне програме средњошколског система и студија српске књижевности. Ови симултани процеси праћени су и појавом великог броја издања и превода овог романа на различите језике, уз неколико стотина приказа *Хазарског речника* у свету и више узастопних номинација Павића за Нобелову награду за књижевност. Међутим, испрва естетски вид рецепције праћен изразито афирмативним оценама (Цидилко 2006: 614; Сребро 2006: 582; Mustur 2015: 156–157) наједном – након избијања рата у бившој Југославији и објављивања неколико Павићевих интервјуа и есеја у којима говори о угрожености цивилизације православног хришћанства и фобичном политичком и медијском третману Срба[5] – умногоме „уступа место острашћеној и политичким мотивима руковођеној критици која Павићев романескни опус сагледава као књижевни израз великосрпског национализма и антијугословенства" (Булатовић 2018: 128–129). Немачки слависта Рајнхард Лауер, инострани члан Српске академије наука и уметности који је најпре иницирао интересовање за *Хазарски речник* на немачком говорном подручју и по сведочењу Јована Делића (1991: 6) намеравао да организује „симпозијум гетингеншких и београдских студената југославистике, на коме би се разговарало превасходно о Павићевом роману-лексикону", у условима измењеног политичког контекста (маркираног малигном представом о српској одговорности за ратове 1990-их) истиче како у Павићевим романима обитавају „језиви атавизми и великосрпске аспирације, вешто уметнички упаковане" (Lauer 1995: 26). У различитим срединама је објављено више научних студија, текстова и новинских чланака у којима се Павићево стваралаштво помиње у националистичком контексту, са кулминацијом у писању америчког слависте Ендру Баруха Вахтела и компаратисте Дејвида Дамроша, двојице изучавалаца књижевности светског угледа. Вахтел, наиме, у књизи *Стварање нације, разарање нације: књижевност и културна политика у Југославији* (Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia) износи став по којем је утицај српске литературе у креирању међунационалних нетрпељивости доминантнији од свих других фактора (укључујући и политичке), па тако своје почетне тврдње да су „конкретни радови на растурању југословенског јединства изведени првенствено у области културе" и да је „тај тренд био најочигледнији у Србији" (Vahtel 2001: 245) конкретизује наводом да *Хазарски речник* представља „алегоријски напад на основе југословенског друштва" који је допринео „да се људи охрабре да пуцају на своје суседе" (Vahtel 2001: 266, fn. 73). У својој књизи *Шта је светска књижевност?* (What is World Literature?) из 2003. године,

5 Види Павићеве текстове: „Изгон две цивилизације", *Политика*, бр. 27535, 04.06.1990, 9; „Face à l'imprévisible: mille milliards de scénarios", *Le Débat*, n° 60, 1990, 202-206; „Европа и Србија: логика државе и логика човека", *Политика*, бр. 27870, 11.05.1991, 13; „E poi venne il caos", *Grazia*, 23.06.1991; „Serbien, Byzanz und Europa", *Die Zeit*, Nr. 31, 26.07.1991, 45.

у поглављу „Отровна књига“, полазећи од тезе да је огроман међународни успех *Хазарског речника* незаслужен будући да је „укључивао и занемаривање или потпуно погрешно читање њеног политичког садржаја“ (Damrosch 2003: 261),[6] Дејвид Дамрош, оснивач Института за светску књижевност на Харвардском универзитету, кључни ’грех’ овог романа проналази у његовом наводном симулирању транскултуралне позиције, оптужујући писца да „националистичку пропаганду лажно пласира као интернационални постмодернизам“ (Damrosch 2003: 275).[7] Препознајући средишњу метафору судбине Хазара као алузију на историјску и актуелну судбину Срба и сводећи многозначан семантички потенцијал романа само на једну димензију (ону која би га перципирала као виктимолошку политичку расправу о положају Срба у Југославији), Дамрош упозорава да је Павић властитом функционализацијом свог романа промовисао „српско националистичко непријатељство према Титовим покушајима да створи унификовану Југославију“ и на тај начин „помогао да дође до оне смрти за којом је највише жудео, уништавања мултикултурне Југославије“ (Damrosch 2003: 272).[8]

Приписивање првостепене кривице књижевним делима за потоње ратне догађаје и смештање тако схваћене кривице у домен свесних намера књижевних стваралаца какво је приметно на примеру детронизације Павићевог статуса као светског канонског писца (али и других српских аутора), ступило је у трећој деценији 21. века и на интернационални терен изучавања руске књижевности, чија магистрална дела бивају проскрибована с једне стране као непосредни инспиратори агресивног политичког деловања, односно као културно-политички предложак за наступајућа политичка збивања, а с друге стране као неизоставне компоненте у идеолошки перципираном континуитету експанзивних културних и политичких пројеката великодржавног национализма.

Са таквог интерпретативног становишта, демонстрираног у писању украјинског филозофа Володимира Јермоленка са Националног универзитета „Кијево-могиљанска академија“ у тексту „Од Пушкина до Путина: империјална идеологија руске књижевности“ („From Pushkin to Putin: Russian Literature’s Imperial Ideology”) објављеном 2022. године у часопису *Foreign Affairs* америчког Савета за иностране односе из Вашингтона, дела Пушкина, Љермотнова, Гоголља и Достојевског представљена су као својеврсни политички памфлети чија је садржина импрегнирана идеологијом милитантног експанзивног национализма и верског фундаментализма. Свој чланак публикован у реномираном часопису за међународне односе и америчку спољну политику – чиме је његова доступност интернационализована – аутор је отпочео скепском и запитаношћу у погледу именовања украјинских насеља по руским писцима, сматрајући такву праксу средством за обележавање територије империје. Јермоленко просуђује о Пушкиновој поеми *Полтава* импутирајући њеном аутору намеру да „конструише империјалну, колонијалну руску перспективу“

6 „Yet the book’s internation success involved the neglect or outright misreading of its political content” (превод Б. Б.).

7 „[...] nationalist propaganda falsely marketed as international postmodernism” (превод Б. Б.).

8 „A novel that achieved rapid worldwide success [...] even helped to usher in the death it most longed for, the destruction of a multiethnic Yugoslavia” (превод Б. Б.).

на Украјину,[9] док песму „Клеветницима Русије" оцењује као „изузетан пример антиевропског памфлета који трасира пут агресивном руском империјализму".[10] Актуелизујући дела руских класика у контексту ратова вођених последњих неколико деценија, украјински аутор назначава да су, када је Русија „уништила Чеченију 1990-их, изазвала вештачке сепаратистичке борбе у Молдавији и Грузији 1990-их, извршила инвазију на Грузију 2008. и напала Украјину 2014. године, ови акти бруталности имали своју интелектуалну основу у ставовима великих руских књижевних класика, према колонијама и освајањима".[11] Из перспективе чије полазиште не пребива у домену аутентичног интересовања за естетске вредности књижевних дела, већ је мотивисана искључиво тежњом за утврђивање генезе политичког хегемонизма и проналажење његових изворишта у култури као генератору националистичког духа и потоњег политичког понашања, Јермоленко сугерише да ће онај ко „тражи корене руског насиља над суседима [...] неке од одговора пронаћи на страницама Пушкина, Љермонтова и Достојевског".[12]

Оваква критичарска оријентација, односно негативан рецепцијски ток у оквиру којег се испољава став о кључним сегментима појединих националних књижевности (српске и руске у овом случају) као носиоцима политичких значења и криминалних интенција, посведочује о једној нимало бенигној линији рецепције која крајем 20. и почетком 21. века за циљ има да деканонизује и оспори етичку вредност магистралним делима и личностима 'противничке' културе, измештајући их у контекст дневнополитичког амбијента. На тај начин, дела не само Пушкина и Павића, него и Гоголя, Љермонтова, Достојевског и Солжењицина,[13] односно Његоша, Андрића и Васка Попе, тенденциозним учитавањем политичке идеологије, превреднују се на штету њихових уметничких вредности на основу којих су стекле место класика у националном и светском књижевном канону.

---

9 „Just as Lermontov constructed an imperial, colonialist Russian perspective on the Caucasus, Pushkin did so on Ukraine" (превод Б. Б.).

10 „The parallels to today's Russian politics of conquest are deep and wide. Pushkin's 'To the Slanderers of Russia' is a remarkable example of an anti-European pamphlet channeling aggressive Russian imperialism" (превод Б. Б.).

11 „When Russia destroyed Chechnya in the 1990s, sparked artificial separatist struggles in Moldova and Georgia in the 1990s, invaded Georgia in 2008, and invaded Ukraine in 2014, these acts of brutality had their intellectual underpinnings in the great Russian literary classics and their authors' attitudes toward the empire's colonies and conquests" (превод Б. Б.).

12 „So if you're looking for the roots of Russia's violence against its neighbors, its desire to erase their history, and its rejection of the ideas of liberal democracy, you will find some of the answers on the pages of Pushkin, Lermontov, and Dostoevsky" (превод Б. Б.).

13 Првобитна афирмација Александра Солжењицина на Западу (и књижевна и политичка) – несумњиво у великој мери условљена његовом биографијом логорског заточеника и репутацијом критичара совјетског тоталитаризма (пре свега у тротомном *Архипелагу Гулаг*) – уступила је место, након што је писац изнео критике и на рачун западних вредности и на 'конзервативан' начин изразио бригу за руску будућност, опсервацијама по којима се Солжењицин преобратио у идеолога руског национализма. Тако, амерички историчар Дејвид Роули, критикујући овакву праксу хладноратовског бинарног начина размишљања, наводи да су „његов изненађујући напад на марксизам као западњачку идеологију, затим његове антипатије према материјализму, индивидуализму и атеизму које је видео у срцу западне цивилизације, као и позив за оживљавање традиционалних руских вредности прибавили Солжењицину епитет 'руског националисте'" (Rowley 1997: 321).

ЛИТЕРАТУРА

Булатовић 2018: Борис Булатовић. „Идеолошка рецепција романа Милорада Павића у англоамеричкој и немачкој науци о књижевности“. *Милорад Павић: становник светске књижевности*. Зборник радова. Прир. Иван Негришорац. Нови Сад: Матица српска, 111–163.

Булатовић 2022: Борис Булатовић. „Преобликовање рецепцијског статуса и третмана српске књижевност`и у хуманистичким и друштвеним наукама с краја 20. и почетком 21. века“. *Српска књижевност у историјама књижевности: поводом 225. годишњице рођења Павла Јосифа Шафарика*. Зборник радова. Ур. Злата Бојовић. Београд: Српска академија наука и уметности, 143–156.

Bošković 2003: Dušan Bošković. *Estetika u okruženju: sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972. godine*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić.

Vahtel 2001: Endru Baruh Vahtel. *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Preveo Ivan Radosavljević. Beograd: Stubovi kulture, 2001.

Damrosch 2003: David Damrosch. *What is World Literature?*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Debreczeny 1969: Paul Debreczeny. “The Reception of Pushkin’s Poetic Works in the 1820s: A Study of the Critic’s Role”. *Slavic Review*, vol. 28, no. 3, 1969, 394–415.

Delić 1991: Jovan Delić. *Hazarska prizma: tumačenje proze Milorada Pavića*. Beograd: Prosveta – Dosije; Titograd: Oktoih; Gornji Milanovac: Dečje novine, 1991.

Jakovljević Radunović 2021: Ana Jakovljević Radunović. „С сербского на сербский: Милорад Павич и его перевод *Песен западных славян* Пушкина“. *Modernités russes*, n. 20.

Lauer 1995: Reinhard Lauer. „Angst essen Käse auf: Milorad Pavic weiß Neues über Hero und Leander”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Nr. 187, 14. 8., S. 26.

Лотман 1995: Юрий М. Лотман. *Пушкин. Очерк творчества*. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ.

Младеновић 1989: Александар Младеновић. *Славеносрпски језик: студије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада; Горњи Милановац: Дечје новине.

Mustur 2015: Milica Mustur. „Milorad Pavić in den Kritiken der deutschsprachigen Tagespresse”. *Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik, Forschungen zu Südosteuropa. Sprache – Kultur – Literatur*, Bd. 12. Hrsg. Gabriella Schubert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 155–172.

Поповић 2016: Тања Поповић. „Рецепција Пушкиновог стваралаштва и питање канона“. *Компаративна књижевност: теорија, тумачења, перспективе*. Зборник радова. Прир. Адријана Марчетић, Зорица Бечановић Николић и Весна Елез. Београд: Филолошки факултет, 131–142.

Реемизов 1957: Алексеей Реемизов. *Огонь вещей. Сны и предсонье*. Париж: Оплешник, 129–130.

Rowley 1997: David G. Rowley. “Aleksandr Solzhenitsyn and Russian Nationalism”. *Journal of Contemporary History*, vol. 32, no. 3, 321–337.

Скерлић 1966: Јован Скерлић. *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Просвета.

Сребро 2006: Миливој Сребро. „Картезијански дух и византијски ’мајстор акробација’“. Превела Вања Манић. *Летопис Матице српске*, год. 182, књ. 478, св. 4, 581–608.

Forsyth 1970: James Forsyth. „Pisarev, Belinsky and *Yevgeniy Onegin*”. *Slavonic and East European Review*, vol. 40, no. 111, 163–180.

Hoisington 1988: Sona Stephan Hoisington. Preface to *Russian Views of Pushkin’s* Eugene Onegin. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Цидилко 2006: Весна Цидилко. „О књижевности у сенци политике или Милорад Павић на немачком”, *Летопис Матице српске*, год. 182, књ. 478, св. 4, 609–626.

Yermolenko 2022: Volodymyr Yermolenko. „From Pushkin to Putin: Russian Literature’s Imperial Ideology”. *Foreign Affairs*, 25 June.

Boris D. BULATOVIĆ

(DE)CANONIZATION OF PUSHKIN AND PAVIĆ - BETWEEN THE STATUS OF NATIONAL AND WORLD LITERARY CLASSICS

Summary

The paper examines the process of national and world canonization of Alexander Sergeyevich Pushkin and Milorad Pavić, as well as the efforts to decanonize these writers and revalue their works from the point of view of reductive political reception and to treat them as paraliterary givers of legitimacy to hegemonic national politics. Such tendentious and simplified evaluations of the representative writers' of two Slavic literatures largely arise from the image of the Yugoslav and (post)Soviet crises starting at the end of the 1980s, as well as from geopolitical efforts to rearrange the mentioned areas politically, culturally and nationally. Such reductive interpretations as imposed by the prevailing part of the Western political and media discourse – the key feature of which is the thesis about Serbian and Russian responsibility for war conflicts and the disintegration of socialist Yugoslavia and the Soviet Union – conditioned not only a malicious attitude towards the constitutive factors of Serbian and Russian political existence, but also the manifestation of a discriminatory attitude towards the culture of sanctioned 'political opponents'.

Keywords: literary canon, Russian literature, Serbian literature, political reception, Aleksandar Pushkin, Milorad Pavić.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Киш Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53650

Оригинални научни рад

*Наташа С. ДРАКУЛИЋ КОЗИЋ**
Институт за књижевност и уметност – Београд

АРХЕТИП ПРЕОБРАЖАЈА У „ЛЕГЕНДИ О СПАВАЧИМА“ ДАНИЛА КИША

Апстракт: С обзиром на то да митски подтекст „Легенде о спавачима“ из збирке *Енциклопедија мртвих* Данила Киша у науци о књижевности није довољно разматран, у раду се испитују интертекстуалне везе које ова приповетка остварује са светим књигама – *Кураном*, *Талмудом* и *Библијом* – као и другим књижевним делима. Посебна пажња посвећена је доминантним мотивима смрти и васкрснућа, уз осврт на временско-просторни оквир приповедања, при чему се издвајају дуг период боравка у сну и пећина као скровит локус, што на симболичком плану одговара метаморфозама јунака, односно њиховом несвесном стању током одвајања духовне од физичке компоненте успаваног бића. Методолошко утемељење проналази се у теорији о архетиповима Карла Густава Јунга. Закључци су изведени на основу анализе текста са освртом на паратекстуалне елементе – мото целокупне збирке, мото појединачне приповетке, пишчеве напомене на крају књиге. Резултати истраживања указују на то да аутор реинтерпретира мит доводећи у питање изворе на које се ослања, јер се према њима односи иронијски.

Кључне речи: Данило Киш, „Легенда о спавачима“, свете књиге, интертекстуалност, архетип, преображај, пећина.

У напомени „Post scriptum“ уз збирку *Енциклопедија мртвих* Данило Киш оставља податак да се за изворима „Легенде о спавачима“ може трагати у светим књигама различитих монотеистичких религија:

> „Legenda o sedmorici spavača iz Efesa potiče bez sumnje iz 'Korana', a početkom VI stoleća bila je zabeležena i od strane sirijskog autora Saruga ('De pueris Ephesi'). Gregor de Tur (umro 594) smatra, kao i Sarug, da je ovo buđenje jedan od dokaza uskrsnuća mrtvih ('De gloria confessum'). Jedna varijacija na temu uskrsnuća nalazi se u 'Talmudu', u 'Mišni'; tu se spavač budi posle nekih sedamdeset godina“ (1990: 148).

Писац упућује читаоца на то да је његова приповетка интертекстуално повезана са сакралним текстовима, даје му путоказ где све треба да се осврне током читања. Пре него што се упустимо у тумачење Кишове „Легенде о спавачима“,

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-6168-3106, natdrakulic@gmail.com

пажњу ћемо посветити њеном митском подтексту који обухвата *Куран*, *Талмуд* и *Библију*, како бисмо упоредили различите верзије легенде и однос њихових значења.

Куран у сури „Ел-Кехф – Пећина" помиње неколико младића који су се сакрили у пећину са псом, јер су били прогоњени због своје вере у Алаха, док се број и идентитет спавача, као и прецизна временска одредница њиховог боравка у сну, мистификују уз објашњење да је то само Господу познато (в. 2013: 217–219). Оно што је извесно, јесте њихово затварање у утробу земље, затим позамашан период проведен у простору друге стварности (сну), као и дефинитиван излазак из стања успаваности након којег им је стављено у задатак да процене колико су били одсутни из света јаве: „Mi smo ih u pećini dubokim snom za dugo godina uspavali, poslije smo ih probudili da znamo koja će od dvije skupine bolje izračunati koliko su vremena proboravili" (*Kuran* 2013: 217). Поред људи, ову групу чини и један пас који попут Кербера чува врата пећине, штити момке од потенцијалних посетилаца: „I pomislio bi da su budni, ali oni su spavali; i mi smo ih prevrtali sad na desnu, sad na lijevu stranu, a pas njihov, opruženih prednjih šapa, na ulazu je ležao; da si ih vidio, od njih bi pobjegao i strah bi te uhvatio" *(Kuran* 2013: 218).

Када је реч о *Талмуду*, важно је напоменути да се тамо о дугом боравку у сну приповеда у оквиру приче о сађењу рогача. Хони на своме путу среће човека који сади младицу дрвета што рађа тек након седамдесет година. Потом Хони упита тог човека како може бити уверен да ће живети још толико, на шта му овај одговара да рогач сади за сина, исто као што је учинио и његов отац за њега. После овог увода следи Хонијево тоњење у сан:

> „[Honi] na to sjede, uze komad kruha, pojede ga i san mu pade na oči. Čim zaspi, jedna ga stijena zakloni od ljudskih očiju i tako on spavaše sedamdeset godina. Kada se probudio, ugledao je nekog čovjeka koji je brao plodove. Reče mu:
> – Jesi li ti onaj koji si [ovo stablo] posadio?
> Taj mu reče:
> – Ja sam sin njegova sina.
> On mu reče:
> – Iz toga zaključujem da sam spavao sedamdeset godina" (*Talmud* 1982: 319).

Након буђења, Хонија нико не препознаје, он убрзо пада у несвест и умире. На самом крају приче сазнајемо да Хонијев унук наслеђује дедине способности манипулације природом – уме да призове кишу. Прича о вечности овде подразумева продужетак врсте, остављање дарова за потомке. Да упоредимо, у *Талмуду* се помиње један спавач, док сан траје седамдесет година; док се у *Курану*, уместо пећине јавља стена која заклања уснулог човека. У запису усменог јеврејског законика ова прича представља коментар псалма 126, 1.

У *Библији* у „Старом завету" под овим бројем налази се псалам где се алудира и на сан, и на сејање, и на узбирање плодова:

> „Кад враћаше Господ робље Сионско, бијасмо као у сну.
> Тада уста наша бијаху пуна радости, и језик наш пјевања. Тада говораху по народима: велико дјело чини Господ на њима.

> Велико дјело чини Господ на нама; развеселисмо се.
> Враћај, Господе, робље наше, као потоке на сасушену земљу.
> Који су у сузама сијали, нека жању с пјевањем.
> Иде и плаче који носи сјеме да сије; поћи ће с пјесмом носећи снопове своје“ (1975: 551).

Хришћани се, као и муслимани, сећају седморице спавача о којима се приповеда у „Пећини“. Српска православна црква обележава Светих седам мученика у Ефесу 17. августа (по новом календару), односно 4. августа (по старом). На исти број спавача указује и Киш у коментару на крају збирке *Енциклопедија мртвих*, то јест у накнадној напомени означеној као „Post scriptum“ (Киш 1990: 148). Према легенди, они су се скривали од римског цара Деција (чија је владавина трајала од 249. до 251. године), који их је прогонио због исповедања хришћанства. Уточиште проналазе у пећини, што симболише материцу земље (в. Gerbran, Ševalije 2009: 685), те се одлазак у овај простор може тумачити као повратак у мајчину утробу, јер представља својеврсну регресију, повратак у првобитно, амбивалентно, пренатално стање, где се плод налази између *оног* и *овог* света. У *Библији*, у „Јовановом откривењу“ пећина се помиње као скровиште где људи одлазе да се заштите током апокалипсе:

> „И видјех кад отвори шести печат, и гле, затресе се земља врло, и сунце поста црно као вреће од костријети, и мјесец поста као крв.
> И звијезде небеске падоше на земљу као што смоква одбацује пупке своје кад је велики вјетар заљуља.
> И небо измаче као књига кад се савије и свака гора и острво с мјеста својијех покренуше се.
> И цареви земаљски, и бољари, и богати, и војводе, и силни, и сваки роб, и сваки слободњак, сакрише се по пећинама и по камењацима горскијем;
> И говораше горама и камењу: падните на нас и сакријте нас од лица онога што сједи на пријестолу, и од гњева јагњетова.
> Јер дође велики дан гњева његова, и ко може остати?“ (1975: 225).

Камен и пећина су уточишта која истинске вернике треба да сакрију и заштите. Карл Густав Јунг коментарише пећину као „mesto ponovnog rođenja, onaj tajni prazan prostor u koji se čovek zatvara da bi se očuvao i obnovio“ (2015: 140). У оквиру свог учења о колективном несвесном и архетиповима издваја архетип поновног рођења, а легенду о седморици спавача из *Курана* тумачи у пасажу:

> „Legenda ima sledeće značenje: onaj kome se dogodi da dospe u onu pećinu, to jest u pećinu koju svako u sebi nosi, ili onu tamu koja se nalazi iza njegove svesti, taj će biti uvučen najpre u nesvestan proces preobražaja. Svojim ulaženjem u nesvesno on izaziva vezu svoje svesti sa nesvesnim sadržajima. Iz toga može uslediti sudbonosna promena njegove ličnosti u pozitivnom ili negativnom smislu. Često se ovaj preobražaj tumači u smislu produžetka prirodnog života ili kao iščekivanje besmrtnosti“ (Jung 2015: 141).

Управо овакав приступ религијском тексту значајан је за тумачење књижевног осврта на стару причу о реинкарнацији, васкрсењу, преображају, трансформацији

групе која је дуго боравила у простору друге стварности, где време не тече истим током. У светим књигама смисао дугогодишњег сна је обнова живота и јачање вере у небеску правду, док пећина симболише сигуран простор где је омогућено чудо.

Мото којим се збирка *Енциклопедија мртвих* отвара је цитат Жоржа Батаја: „Ma rage d'aimer donne sur la mort comme une fenêtre sur la cour" (Kiš 1990: 5). Реч је о наводу из *Књиге о Ничеу: воља за срећом* који у преводу Ане Моралић са француског на српски језик гласи: „Моја помама да волим гледа на смрт као што неки прозор гледа на двориште" (Bataj 1988: 83). Превод ове Батајеве реченице понудио је сам Киш: „Махнитост мог вољења гледа на смрт као прозор на двориште", при чему треба напоменути да „Цитат ефектно и сажето наговјештава књигу о љубави и смрти: смрт и љубав су у таквој близини и у таквој непосредној вези као прозор и двориште на које тај прозор гледа. Љубав има директан поглед на смрт; смрт је пејзаж љубави" (Делић 1994: 15; уп. Делић 1995: 329).

Веза између ероса и танатоса наглашена је у целокупној прозној збирци, и у свакој приповеци понаособ, а у „Легенди о спавачима" остварена је кроз љубав према Богу за коју је група младића спремна да умре, истрајна у вери и пожртвованости (што се превасходно потенцира у митској причи) и кроз Дионизијеву љубав према Приски (која је у првом плану Кишове уметничке реинтерпретације мита). Лик Приске аутор уводи инспирисан драмом *Шпиља* Тауфика ал-Хакима где се такође обрађује легенда о спавачима (в. Kiš 1990: 148). Батај своје разматрање о љубави и смрти (које он посматра с обзиром на њихову телесну димензију) заснива на ставу „Krajnji smisao erotizma je smrt" (1972: 132). Имајући у виду утемељеност „Легенде о спавачима" у светим књигама, важно је напоменути да је учење Жоржа Батаја наглашено атеистично. И раније је примећено да Данило Киш такође у својим делима „одбацуј[е] религију као ограничавајућу идеологију" (Ахметагић 2007: 167).

„Легенда о спавачима" започиње мотом из *Курана*, где је истакнут временско-просторни оквир сна – шпиља и тристо девет година, чиме се успоставља интертекстуални однос са исламском верском књигом у којој се, како смо већ поменули, приповеда на исту тему. „Легенда о спавачима" четврта је по реду у збирци *Енциклопедија мртвих*, а подељена је на двадесет мањих целина. Целокупна збирка и свака појединачна приповетка бави се архетипским темама, а у „Легенди о спавачима" реч је о архетипу преображаја. Место радње је пећина, где се тела налазе у бесвесном стању, с једне стране; док контекст сна, с друге стране, подразумева простор измењене стварности, онострано. Када је реч о времену, и оно различито протиче у реалитету, у односу на димензију по којој лутају спавачи.

Пећина у разним културама носи симболику архетипа материце (в. Gerbran, Ševalije 2009: 685), она подразумева „mesto ponovnog rođenja, onaj tajni prazan prostor u koji se čovek zatvara da bi se očuvao i obnovio" (Jung 2015: 140) и као таква се поистовећује са женским принципом, мајчинством, односно трудноћом, фетусом, те пренаталним стањем. Поседујући сва својства међупростора, она представља „centar u kome leži blago, ili gde se odvija inkubacija ili proces prinošenja žrtve ili preobražaj" (Jung 2015: 140). Поред тога, „[s]krivene liturgije, tajni kultovi, obredi inicijacije nalaze u pećini neku vrstu prirodnog hrama" (Bašlar 2006: 125). У контексту

Башларове студије *Земља и сањарије о починку* слика пећине представља „utočište o kojem beskrajno sanjamo“ зато што простор у унутрашњости земље „daje neposredni smisao snu o zaštićenom počinku, o spokojnom počinku“ (2006: 126). Тама пећине уз шум воде што отиче њеним одајама доприноси њеној симболици мајчинске утробе, при чему замрачена атмосфера и шуштање погодују спавању, осигуравајући чврст сан, јер подсећају човека било ког узраста на пренатални боравак у плодовој течности. Пећина је „grob svakodnevnog bića, grob iz kojeg izlazimo svakog jutra, osnaženi zemaljskim snom“ (Bašlar 2006: 138). Сва наведена значења активирана су у Кишовој „Легенди о спавачима“.

Дужина сна наговештена је видним променама подлоге на којој су спавачи положени: „Ležahu nauznak u svom spokoju velikih spavača, no micanje njihovih udova u mraku vremena tanjilo je pod njima vlažnu kostret, nagrizalo vlakna kamilje dlake koja se linjala neprimetno, kao kad voda, združena sa vremenom, počinje da dubi tvrdo srce kamena“ (Kiš 1990: 54). Временски оквир приповетке обухвата дуг период боравка у сну, при чему се већ у моту из *Курана* нумеролошки означава симболика промене додавањем на три века још и девет година које на магијском плану означавају време иза којег следи некакав преображај (в. Раденковић 1996: 339). Данило Киш овај временски оквир коментарише у напомени на крају *Енциклопедије мртвих*: „Za stih u motu priče, D. Mason navodi, pozivajući se na M. Hamidulaha, sledeće objašnjenje: ’Ovih je devet godina pridodato kako bi se uspostavila ravnoteža između lunarne i solarne godine’“ (1990: 148). Ова ауторска напомена није без значаја, с обзиром на то да се у „Легенди о спавачима“ помиње паганска богиња Луна као траг старе религије.

Мада се пореде са мртвацима (којима су блиски боравком у ностраној димензији), у тексту се на више места потенцира да су спавачи и физички живи. Тако се, рецимо, капање воде у пећини доводи у везу са крвљу спавача: „Sa zidova i sa svodova pećina kapala je večna voda, kap po kap, i tekla uz jedvačujan žubor kroz žile stena kao krv u žilama spavača“ (Kiš 1990: 55), чиме се тројица младића практично стапају са природним амбијентом, онако како је фетус пупчаном врпцом свезано са мајком у периоду гравидног стања. Пећина се може поистоветити са мајчинском утробом и по томе што представља својеврстан процеп у земљи. Она је амбивалентно место, међупростор, њена врата су граница што раздељује земљу од подземља. Отицање воде у пећини олакшава спавање враћајући човека у пренатално стање проведено у плодовој води. Спавачи су посвећени несвесном делу личности јер су „zagledani u tamu svoga bića“ (Kiš 1990: 55). Вода овде представља истовремено и хтонски и плодоносан елемент.

Број спавача за који се писац опредељује јесте три. Они носе имена хришћанских светих младића који се за ову легенду и везују – Дионизије, Малхус и Јован, док пса у њиховој пратњи назива Китмиром, према исламским изворима. Да време у тами пећине тече, потврђује капање воде по телима спавача, те раст косе, мања и ноктију, који се са магијског становишта сматрају периферним деловима тела и „симболизирају непрестано рађање и умирање (које се остварује кроз рашћење и сечење), а тиме се остварује и симбол непрекидне промене“ (Раденковић 1996: 25). Приповедач помиње „mahnitost snoviđenja“ (Kiš 1990: 55) што подстиче

телесне измене, и ова је синтагма блиска Батајевој махнитости вољења, љубави нераскидиво везаној за смрт, на шта се реферише у моту *Енциклопедије мртвих*. Одсуству духа из реалности (и свесног стања), присуству тела и његовог трошења одговара спрега лудачке, занете љубави која укључује и нагон за смрћу, где су ерос и танатос спојени.

Најмлађи од тројице спавача, Дионизије се први буди, а сећање, односно повратак из бесвесног у свесно стање дешава се „s užasom umirućeg i sa srećom zaljubljenog" (Kiš 1990: 56). Његови су пријатељи и даље успавани мртвим сном, тиме и ослобођени телесности. Након искуства буђења, погледа упућеног простору у ком се налази и уочавања својих пријатеља смештених у њему, чим постане свестан своје телесности, Дионизије почиње да се сећа и кроз то сећање постаје изнова активирана димензија времена – што је у тексту експлицирано као повратак у прошлост: „I vrati svoju svest u srce pećine, u njenu neprozirnu katransku pomrčinu i oslušnu večnu klepsidru vremena, jer htede da smesti svoju bestelesnost u vreme, da smesti svoju svest i svoje telo u srce vremena, da se vrati unatrag, na vreme pre ovog sna i ove pećine" (Kiš 1990: 56). Успомене му најпре враћају Приску, његову љубав, присутну и у стању сна, која из подсвести извире у Дионизијеву свест као разлог за буђење. Игра на рубу свесног и подсвесног стања креира нову Приску која није реална жена, кћи краља Деција и Дионизијева супруга (према *Курану*), већ измењена, несвесним обрасцима уобличена према слици о жени – Аними.[1] Киш овде маестрално приказује визију о вољеној особи која дуго није пред очима заљубљеног, она лелуја и није сасвим дефинисана и као таква остаје двозначна – она што се сања и она што се волела у збиљи. Дотицање тренутка у међувремену и међупростору познато је уметнику, јер свако стварање (и оно божанско и оно људско) извире из почетне неодређености.

Тренутак на граници сна и јаве кореспондира са моментом пре стварања света, када је све амбивалентно и безоблично, јер „u njemu još ne bejaše ničeg do samo neraskloplјene tame kakva zacelo beše pred spavanje, pre postanja, kada Gospod još ne bejaše odelio svetlost od tame i dan od noći, kada još Gospod ne bejaše podvojio san od jave i javu oda sna" (Kiš 1990: 57). Ово је само једна од бројних алузија на *Свето писмо* из Кишовог текста. Библијским подтекстом у *Енциклопедији мртвих* детаљно се бавила Оливера Радуловић у студији *Листи небеске књиге*, при чему „Легенду о спавачима" доводи у интертекстуалну везу са „Књигом постања", „Књигом о Јову" и Христовом „Беседом на гори" из „Јеванђеља по Матеју" (в. 2003: 136–141). Елементи који спајају приповетку са њеним предлошком јесу: „језик и стил […] синтаксичка решења и ритмичко организовање текста" (Радуловић 2003: 136). Сматрајући да је „Легенда о спавачима" „један од ритмички најуређенијих Кишових прозних текстова", Јован Делић је у жанровском смислу одређује као „поетску

1 Док би прва Приска из времена пре сна била кћи римског цара Деција (владао 249–251), који је прогонио хришћане, друга Приска могла би бити кћи римског цара Теодосија I (владао 379–395), који је хришћанство прогласио званичном религијом царства, према наводу Данила Киша: *„Ovu je legendu obradio i arapski pisac Taufik al-Hakim u drami pod naslovom* Špilja. *Ako se ne varam, on je prvi uveo u siže Prisku, kći kralja Decija, čija će imenjakinja, takođe kraljevska kći, biti nakon trista godina nekom vrstom reinkarnacije one prve"* (1990: 148).

прозу“ која је на језичком плану „подударна с библијским текстовима“, односно слична „Даничићевом преводу ’Старога завјета’“ (1997: 403–405).

Дионизијевом имену приписује се значење заноса (в. Делић 1997: 406), што је значајно за повезивање ове приповетке са мотом који отвара *Енциклопедију мртвих*, то јест са већ поменутом „махнитошћу вођења“. Најмлађег од три спавача љубавни занос води директно у смрт, кроз буђење из дугог сна, након кратког боравка у овоземаљској временско-просторној димензији, следи коначни растанак духа од тела. Мотив бодље, ружиног трна у његовом срцу симболише овде истовремено и жртву, и васкрсење, али и смрт, при чему се овај цвет показује као погодни носилац свих поменутих значења као амбивалентна и сеновита биљка што обједињује еротички и танатички принцип (уп. Чајкановић 1994: 179–180).

У „Легенди о спавачима“ Киш доводи стварност у питање кроз Дионизијев унутрашњи монолог на рубу свести и подсвести, живота и смрти, сна и јаве, наглашавајући танку границу између ових опозиција због које је јасно расуђивање онемогућено. Дуг период спавања са собом носи апсолутни сан „iz tog sna buđenje je tek u smrti“ (Kiš 1990: 58). Очекивање да ће се пред јунаком створити Децијеви легионари изневерено је и води Дионизија ка сумњи да је религијски обред, што свештеници и деца изводе над њиме и његовим пријатељима, само сновиђење на путу ка рају. „I uzalud se trudio da proveri svoju sumnju, da pronađe neki pogled, neko ljudsko oko u kojem bi sagledao svoj lik, u kojem bi našao svoj pogled, sliku svoje budnosti“ (Kiš 1990: 60). Дионизије у ходу хришћана уочава остатке старе религије – обредне праксе која је подразумевала ритуалне, ритмичне покрете ногу што одају некадашње „obožavanje paganske boginje Lune“ (Kiš 1990: 61). Саживљавање са простором у којем је боравио и близина смрти огледају се у јунаковом ћутању, јер би га говор одвео из међустања у понор, „njegov bi glas i njegovo buđenje povukli sve njih u mračne provalije odakle ih sad nose na rukama, sve koso i naviše, te bi se svi survali u strahu buđenja, u ambis što zjapi pod njima, u tamno grotlo pećine gde ne može da dopre svetlost baklji“ (Kiš 1990: 61).

Оно што Дионизије прво разлучује као истину јесте светлост чије се присуство више пута потврђује речима: „ali to bejaše svetlost!“ и: „ovo zaista bejaše svetlost“ (Kiš 1990: 65–66) и она оживљава успаваног младића, пробудивши његова чула, кад зажмури, осећа разне мирисе и чује комешање звукова. Крај се изједначава са почетком – љуљање тела на носилима подсећа га на „dete u kolevci ili na plećima matere“, а сусрет са светлошћу на тренутак „kad se telo u porođajnim mukama oslobađa svlaka pomrčine“ (Kiš 1990: 67–68). Кад све то ишчезне, пред њиме остаје сећање на светлост и песму, реминисценција на то да је заиста постојао.

Речи: „O, blaženi!“ (Kiš 1990: 70), којима се величају свеци и што су упућене тројици спавача, Дионизије доводи у сумњу: „Da to ne bejaše podsmeh i ruganje?“ (Kiš 1990: 70). Он изговара свега две реченице. Прва од њих је питање упућено младићу поред њега: „Ko si ti?“ (Kiš 1990: 70). Овај му одговара: „O, blaženi! Rob sam tvoj i tvojega gospodara!“ (Kiš 1990: 70), што ће Дионизија испровоцирати да изговори и другу, негативно интонирану изјавну реченицу у виду коначног опредељења: „Decije nije moj gospodar!“ (Kiš 1990: 70), након чега очекује да ће бити бачен лавовима да га растргну. У овој тврдњи види се непоколебљиви презир према

потчињавању одређеном тиранину или идеологији, али и неразумевање међу саговорницима, јер Дионизије не схвата да се младић крај њега заправо клања Господу, јер његова занета послушност наликује покорности која се показује властодршцу. Овим парадоксом аутор проблематизује смисао онога што пише у светим књигама, посматрајући Дионизија као човека, а не као свеца.

У претпоследњем одељку приповетке јунак се изнова враћа у лежећи положај спавача, у сан где „pomrčina bejaše gusta kao katran, tišina bejaše tišina grobnice večnosti" (Kiš 1990: 72). На самом крају овог сегмента инкорпориран је део који је у науци и раније тумачен, при чему је уочено како аутор на језичком плану успоставља везу са Христовом „Беседом на гори" (в. Делић 1997; уп. Радуловић 2003). За нас је значајнији последњи сегмент „Легенде о спавачима" где је реченица с почетка приповетке која гласи: „Ležahu nauznak u mračnoj špilji u brdu Celionu, *ruku prekrštenih na molitvu kao u mrtvaca*, njih trojica, Dionizije i njegov prijatelj Malhus, a malo podalje od njih Jovan, bogougodni pastir, i njegov pas po imenu Kitmir" (Kiš 1990: 54) поновљена у измењеном облику: „Ležahu nauznak u mračnoj špilji u brdu Celionu, *ruku prekrštenih kao u mrtvaca*, njih trojica, Dionizije i njegov prijatelj Malhus, a malo podalje od njih Jovan, bogougodni pastir, i njegov pas po imenu Kitmir" (Kiš 1990: 73).[2] Поред избацивања речи: „на молитву", чиме се битно мења значење текста, аутор додаје још и напомену: „Ležahu mrtvim snom mrtvaca" (Kiš 1990: 73) посебно наглашавајући да сада наступа сан битно другачији од оног првог. Наводимо овде обе реченице јер је у науци о књижевности раније било истицано како су оне дословце истоветне (в. Beganović 2005: 88), а нису, и управо мала разлика усмерава читаоца ка закључку да се у „Легенди о спавачима" смрт посматра као бесповратно стање, где се укида свака нада, што је у складу са поетиком како појединачне збирке *Енциклопедија мртвих* тако и укупног књижевног стваралаштва Данила Киша, у чијим је оквирима овај мотив приказан као страшна, неминовна, физичка ствар.

Дионизијев занос, воља за животом, љубављу, светлошћу, сунцем на самом крају се показују као бунило, јер је смрт једино што испуњава простор пећине, што наратор потврђује последњом реченицом исписаном у курзиву (јер је реч о парафрази *Курана*): „da si ih vidio, od njih bi pobjegao i strah bi te uhvatio" (2013: 218), а којом се директно обраћа читаоцу: „Da si ih, našavši slučajno, video u tom stanju, ti bi se od njih okrenuo i pobegao; ti bi se skamenio od straha" (Kiš 1990: 73).

Како до Дионизија допре светлост при изласку из пећине, он открива илузију – измене у простору где је обитавао, очишћеном од свега људског и телесног, при чему су трагови паганства уништени, а од улаза у пећину направљено је светилиште.

> „A sad su, gle, ti crteži kurvarski i magareće glave izbrisani, još se vide sveži tragovi po kamenu gde su ih grebali i strugali, a miris ljudske pogani beše izvetrio, jer su i pogan bez sumnje očistili, na stenama špilje sad gore svetijke i mirišljava luč zaodenuta u pukotine, svod je prekriven cvećem i vencima lovorovim i ikonama zlatom optočenim, a po podu je prostrt cvetni ćilim po kojem gaze bosim nogama njegovi nosači, puk peva psalme i šapuće molitve" (Kiš 1990: 63).

2 Означавање синтагми курзивом представља интервенцију аутора овог рада, у тексту Данила Киша оне ни на који начин нису посебно истакнуте.

Илузију види још и у надањима слепих и сакатих људи који моле за чудесно исцељење.

Као што се кроз Дионизијево поимање стварности у контексту саме приче разобличава илузија, тако и аутор „Легенде о спавачима“ уводи митски подтекст да би теми смрти одузео узвишеност, чиме врши поступак ремитизације – деконструкције митског предлошка. Поводом *Енциклопедије мртвих* Киш је недвосмислено говорио о својим уметничким интенцијама:

> „Hteo sam da napravim nešto što se zove metafizička, fantastična ili ne znam kako, u tom smislu, proza, a da i njoj dam dokumentarni karakter. To su dve protivurečne stvari. Naime, opet s jedne strane mi se čini to vrlo jednostavnim. Pisac piše da bi uverio čitaoca u istinitost svojih tvrdnji, pripovedačkih, dakako. Kako to postići? Da ne bi ispalo da *ja* izmišljam neke stvari, ja ih, kad je reč ovde o knjizi *Enciklopedija mrtvih*, ja ih dokumentujem, to jest kažem da je taj događaj opisan u toj i toj knjizi, i u tom i tom dokumentu, čime skidam sa sebe odgovornost za takozvanu maštovitost, ograničavam svoju maštu i kažem čitaocu – dakle, nisam ja tu stavio prst u usta i izmišljao nego je to negde zabeleženo i time joj se, toj fantaziji, toj maštovitoj priči, daje neka kao dokumentarna vrednost“ (Kiš 1995: 198).

Мада Кишовој „Легенди о спавачима“ позивање на сакралне текстове треба да обезбеди веродостојност, сама прича доводи у питање изворе на које се позива кроз немогућност трансформације након смрти – извесне и коначне.

У српској науци о књижевности о фигури преображаја код Данила Киша писао је Александар Костић с аспекта студије *Обреди прелаза* Арнолда ван Генепа и истраживања о појму лиминалности Виктора Тарнера, док „Легенду о спавачима“ из *Енциклопедије мртвих* тумачи у контексту мотива смрти „kao prelazu iz jednog oblika postojanja u drugi“ (Kostić 2016: 152). Но тај је прелаз у овој приповеци посве специфичан и протумачен у следећем пасажу:

> „Tri spavača su pobegli od rimskih progona u pećinu gde su po legendi i zaspali. Njihov san, uzimajući u obzir činjenicu da se radi o prvim hrišćanima, trebalo bi da predstavlja transpoziciju ideje večnosti, tj. duhovnog preobražaja koje donosi mučeništvo za veru. No ta večnost se u Kišovoj anti-legendi svodi na neprestanu patnju i ponavljanje jedne iste situacije, košmarne slike u kojoj se stapaju ubice i progonitelji, sa jedne strane, i narod koji Dionisija, Malhusa i Kitmira obožava kao svece na drugoj strani, car kao krvnik pred koga će budući mučenici biti izvedeni i potom kažnjeni, s jedne strane, i car kao vladar koji će na zemlji ozvaničiti njihovu veru i omogućiti njeno širenje, s druge. Dionisije i njegova dva prijatelja ostaju u tom procepu, u vremenu u kome se meša obožavanje Lune i Sunca, klanjanje idolima i vera u jednog boga, odnosno u prostoru pećine sa skarednim crtežima na zidovima i svećama koje obasjavaju ikone na rukama vernika.
>
> U unutrašnjem monologu glavnog junaka tako opstaje sumnja u mogućnost jasne predstave o onom što je proživljeno, i smrti koja bi trebalo da bude prelaz u novu dimenziju postojanja. Zarobljen u pećini, u trenutku kada tu istu smrt očekuje, Dionisije ne može videti trijumf vere a da u isto vreme ne vidi i zastrašujuću sliku svetine i nesrećnog obogaljenog naroda. Vera u moć duhovnog preobražaja izokreće se u sumnju u mogućnost preobražaja sveta koji su tri spavača hteli da prosvetle“ (Kostić 2016: 153–154).

Данило Киш инспирацију тражи у сакралним текстовима и архетипу преображаја уз елиотовски став према предлошку, сматрајући да су „mitovi […] izvorište modernosti“ (Kiš 1974: 162). Изворе за „Легенду о спавачима“ проналази у *Курану* и *Талмуду* (али и другим раније поменутим књижевним делима), на шта експлицитно указује у паратекстуалним елементима приповетке (моту и коментарима на крају *Енциклопедије мртвих*), а имплицитно и у самом тексту, при чему се на стилско-језичком (и значењском) нивоу истовремено успоставља интерлитерарна релација са *Светим писмом*. Оригинална прича о верницима који су кроз сопствену жртву обезбедили обнову на индивидуалном и колективном плану код Киша се преосмишљава тако да до ревитализације не долази, што се потенцира кроз ужасну слику смрти која се показује апсурдном и неумитном. Архетипу преображаја у међупростору пећине и међувремену сна одузима се циљ досезања бесмртности у крајњем призору умрлих спавача што уноси страх у кости. Дионизијева физичка љубав према Приски и духовна вера у Бога приближавају овог јунака ка смрти, при чему се ерос и танатос стапају. Нераскидивост ова два принципа наглашена је и у моту целокупне збирке који је преузет од Жоржа Батаја, чиме се уводи атеистичан поглед на загробни живот. Писац се према подтексту који укључује односи као према документу којем у својој уметничкој визији света приписује ново значење кроз поступак ремитизације – смрт код њега не поседује својство узвишености, што је прецизно наглашено у формулацији „Ležahu […] ruku prekrštenih kao u mrtvaca“ (Kiš 1990: 73). Једина метаморфоза јавља се на плану свести – Дионизије након дугог урањања у бесвесни ниво личности доживљава просветљење при буђењу, после чега оне који га величају као свеца изједначава са сопственим крвницима, јер уочава исти принцип на основу којег функционишу, а то је слепо клањање идеологији. Тиме се истина уводи као врховна вредност, а до ње се долази управо раскринкавањем колективне занетости која из љубави врло лако може прећи у мржњу, те одвести човечанство у ново самоуништење.

ИЗВОР

Kiš 1990: Danilo Kiš. *Enciklopedija mrtvih*. Beograd: Prosveta.

ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2007: Јасмина Ахметагић. *Дажд од живоīа уīьевьа: читање с Библијом у руци: īроза Данила Киша и Мирка Ковача*. Београд: Драслер партнер.

Bašlar 2006: Gaston Bašlar. *Zemlja i sanjarije o počinku: ogled o slikama intimnosti*. Prev. Mira Vuković. Sremski Karlovci: Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Beganović 2005: Davor Beganović. *O kulturalnom pamćenju u djelu Danila Kiša*. Doktorski rad. Konstanz: Geisteswissenschaftliche Sektion, Fachbereich Literaturwissenschaft.

Библија или Свето īисмо 1975. Прев. Ђура Даничић–Вук Стефановић Караџић. Београд: Британско и иностранo библијско друштво.

Bataj 1972: Žorž Bataj. *Erotizam: suze Erosove*. Prev. Ivan Čolović. Beograd: Vuk Karadžić.

Bataj 1988: Žorž Bataj. *O Ničeu: volja za srećom*. Prev. Ana Moralić. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Gerbran, Ševalije 2009: Alen Gerbran, Žan Ševalije. *Rečnik simbola*. Prev. Pavle Sekeruš–Kristina Koprivšek i dr. Novi Sad: Stilos art: Kiša.

Делић 1994: Делић, Јован. Цитираност прозе Данила Киша. *Луча*, год. 11, бр. 1, 14–29.

Делић 1995: Делић. Јован. *Књижевни погледи Данила Киша: ка поетици Кишове прозе*. Београд: Просвета.
Делић 1997: Делић. Јован. *Кроз прозу Данила Киша: ка поетици Кишове прозе II*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
Jung 2015: Karl Gustav Jung. *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*. Prev. Bosiljka Milakara. Podgorica: Narodna knjiga; Beograd: Miba books.
Jung 2017: Karl Gustav Jung. *San i tumačenje snova*. Prev. Bosiljka Milakara. Podgorica: Narodna knjiga; Beograd: Miba books.
Kiš 1974: Danilo Kiš. *Po-etika. Knj. 2*. Novi Beograd: Predsedništvo Konferencije Saveza studenata Jugoslavije.
Kiš 1995: Danilo Kiš. *Život, literatura*. Beograd: BIGZ.
Kostić 2016: Aleksandar Kostić. *Figure preobražaja u književnom delu Danila Kiša i Prima Levija: (od književne poetike do kulturne antropologije)*. Doktorski rad. Beograd: Filološki fakultet.
Kuran 2013. Prev. Muhamed Mehanović. Sarajevo: M. Mehanović.
Раденковић 1996: Љубинко Раденковић. *Симболика света у народној машти Јужних Словена*. Ниш: Просвета; Београд: Балканолошки институт САНУ.
Радуловић 2003: Оливера Радуловић. *Лист небеске књиге: библијски подтекст српске прозе 20. века*. Нови Сад: Змај.
Talmud 1982. Prev. Eugen Werber. Rijeka: Otokar Keršovani.
Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод: Просвета: Партенон М. А. М.

Nataša S. DRAKULIĆ KOZIĆ

ARCHETYPE OF TRANSFORMATION IN *THE LEGEND OF SLEEPERS* BY DANILO KIŠ

Summary

Considering that the mythical subtext of the novelette ‘The Legend of Sleepers’ from the collection *The Encyclopedia of the Dead* by Danilo Kiš has not been sufficiently analyzed in literary science, this paper deals with intertextual relations which this text has with the holy books – the *Quran*, the *Talmud* and the *Bible*. Special attention is given to the main motifs of death and resurrection, reviewing the temporal and spatial framework of narration. It is stressed that the period of dreaming is very long and that the cave is a secretive locus, which corresponds with the metamorphoses of the characters on symbolic level, as well as with their unconscious state during the separation of the spiritual from the physical part of the sleeping being. Methodological approach lies in Carl Gustav Jung’s archetypal theory. Conclusions are made through the text analyses with the review of its paratextual elements – motto of the collection, motto of the novelette, writer’s notes at the end of the book. The research results indicate that the author reinterprets the myth and questions the sources he relies on because he treats them with irony.

Keywords: Danilo Kiš, ‘The Legend of Sleepers’, holy books, mythical subtext, archetype, transformation, cave.

Рад је предат 23. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Стевановић В.
821.163.41.09-31 Павић М.
821.163.41.09-31 Петровић Г.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53858

Прегледни рад

*Катарина Н. ФУРТУЛА**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ЖАНРОВИ СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У РОМАНУ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА

(На примјеру романа: *Нишчи* – Видосава Стевановића, *Хазарски речник* – Милорада Павића и *Опсада цркве Светог Спаса* – Горана Петровића)

Апстракт: У овом раду бавили смо се проучавањем библијских и средњовјековних жанрова инкорпорираних у одабране романе друге половине XX вијека. Циљ нашег проучавања било је препознавање и издвајање жанрова, као и њихова анализа. За проучавање нам је био важан начин на који су писци прилагођавали старе стабилне жанрове постмодерној поетици, као и колико је елемената довољно да би се могао препознати жанр као такав. Такође, покушали смо да прикажемо промјену духовних вертикала у проучаваним романима.

Кључне ријечи: средњовјековни жанрови, постмодерна, гротеска, реактуализација религије, алегорија, барокна медиевистика.

У српској књижевности XX вијека уочљива је смјена већег броја стилских формација, међу којима је у другој половини XX вијека, упркос привидном плурализму поетичких тенденција, средишње мјесто припало постмодернистичким тенденцијама. Поменуте тенденције у српској књижевности су посебно дошле до изражаја у прозним остварењима српских писаца, тачније речено у романима.

Српски писци чија је поетика у знаку постмодернизма, успоставили су врло занимљив однос према, понекад и врло старим, поетичким и жанровским традицијама. Једна од тих традиција је и средњовјековна српска књижевност.

Постављену хипотезу треба да потврдимо проучавањем три романа, која настају крајем двадесетог вијека: роман *Нишчи* (1971), *Хазарски речник* (1984) и *Опсада цркве Светог Спаса* (1997). На примјеру ова три романа показаћемо како су се на крају двадесетог стољећа мијењале духовне вертикале и како су те промјене утицале на употребу средњовјековних жанрова у овим романима.

Прво ћемо на примјерима показати употребу средњовјековних жанрова у датим романима, затим путем средњовјековних поетика али и поетика књижевности двадесетог вијека објаснити трансформацију представљених жанрова. На примјерима

* Докторанд, ORCID 0009-0002-6176-7523, kat.furtula@gmail.com

ћемо показати да ли је и колико могуће трансформисати и прилагодити савременим поетикама жанрове старе књижевности, која је имала кодификован систем „затворених“ жанрова, снажно религијски омеђених. Осим тога, позабавићемо се и циљем са којим су ти жанрови искоришћени у поменутим романима.

С обзиром на то да се ради о романима који настају у различитим временским, али и културноисторијским периодима, указаћемо како на сличности у погледу избора форме, тако и на поетичке и друге разлике. Управо у том дијелу видјећемо колико су духовне вертикале, које као понорнице прате развој српске књижевности у двадесетом вијеку, промјењиве и различите у сва три романа и колико од њихове доминације зависи и конкретна употреба жанрова.

У анализи предност имају обиљежја, која у теоријској равни нису дистинктивна за одређени жанр, а могу у дијахронијском контексту добити дистинктивну функцију, као и она која се од иницијалних обиљежја могу изгубити, а да одређени жанр задржи свој генерички идентитет, како бисмо у потпуности могли ријешити питање ситуирања средњовјековног жанра у контекст епохе којој примарно не припада.

Основу жанровског континуитета представљају варирани тематско-структурални елементи који су произашли из житија, молитве, родослова, хронике, плача... (тип композиције, сижејни реквизити, стилски регистар) и који у модификованом облику настављају да функционишу у каснијим формама жанра.

Двадесети вијек доноси деконструкцију логоцентричних структура као и постмодернистичко афирмисање маргине. У центру интересовања сада се налази језик у односу на писмо, сан у односу на јаву. Маргина постаје огледало сукоба центра са онима који га оспоравају. Циљ деконструкције логоцентричних вриједности и структура није у преокрету вриједности, већ у стварању нових форми. Садржај назначених романа, знатно је утицао и на саму структуру тих романа, јер према њој стоји у односу супротстављања. Романи *Ништчи*, *Хазарски речник* и *Опсада цркве Светог Спаса* не успостављају критички однос само са временом које описују, већ критички преиспитују и структуру романа уопште. Дисторзија и деформација посљедица су губитка поретка заснованог на сигурном спасењу, што је хришћански свијет средњег вијека подразумијевао.

С обзиром на то да је ријеч о периоду постмодерне, када се губе одређена тематска обиљежја жанра и када су избрисани њихови поетички оквири, књижевници стварају нове жанровске варијатете, не ради успостављања нове традиције, већ да се тексту да одговарајуће име (Татаренко 2013). Стога, треба покушати одговорити на питања која се отварају пред нама: шта један жанр чини жанром? Затим, колико елемената једног жанра је „довољно“ да као читалац/истраживач препознамо тај жанр? Осим тога, занима нас и са којим циљем и колико успјешно су библијски и средњовјековни жанрови употријебљени у наведеним романима?

ВИДОСАВ СТЕВАНОВИЋ – *НИШЧИ*

Видосав Стевановић је свој роман *Ништчи* објавио 1971. године. Иако сам писац даје назнаку да је ријеч о родослову породице Младеновић и хроници града Крагујевца, у даљем тексту рада видјећемо да ли је писац у потпуности поштовао одлике „хронике“ и са којим циљем је тако описао свој роман.

Жанровско одређење романа додатно компликује однос форме и садржаја. Са формалне стране ријеч је роману – лексикону, са јасно одређеном подјелом поглавља на „одреднице“ које представљају слова старе српске азбуке, додатно подијељена у три неједнаке цјелине које носе наслове: „Серафими,“ „Херувими,“ и „Престоли“. Са садржинске стране, роман представља „причу“ о породици Младеновић, житељима града Крагујевца и о самом граду Крагујевцу.

Стварањем фрагментарних цјелина, Стевановић гради нови тип композиције романа; разуђивањем саме структуре романа ствара асоцијативне и лајтмотивске везе. Напоредо са фрагментацијом романескног текста одвија се и процес накнадног спајања у цјелину – тако добијамо са једне стране физичку парцелацију нарације, а са друге у наративном тексту расуте асоцијативне и лајтмотивске везе уклопљене у три наративна тока: о породици Младеновић, житељима Крагујевца и на крају о самом граду, као лику романа.

Роман започиње непотпуним родословом породице Младеновић, представљањем праоца Младена, његове жене „дуготрпне“ Стамене, али и порода који изродише. Пратећи форму библијских родослова, Стевановић прави гротескни родослов наказности и гријеха, нетрајности и пропадања читаве лозе Младеновића. За разлику од библијског и средњовјековног поимања родослова, Видосав Стевановић не пише родослов каквог знаменитог рода, династије или владарске породице, он пише родослов „обајаног хајдука и непоменика,“ добјеглице, убице, пред чијом снагом су стрепили цветојевачки сељаци. Родословни дио приче о Младеновићима чине минијатурна житија сваког од потомака лозе. Задржавајући структурне одлике мартирија и житија, писац у њих уводи гротескни садржај „мученичких“ смрти јунака. Посљедњи и дјелимично поновљени фрагмент родослова налази се на самом крају романа, на ономе мјесту гдје би била биљешка о писцу. Тамо поред општих података о писцу стоји:

> „Са њим се завршава лоза Стевановића, шире Младеновића, који су гинули на Мишару, Љубићу, Шуматовцу, на Брегалници, под Кајмакчаланом, на Сремском фронту и свуда, који су обделавали земљу и жене, који су гајили дечицу и пчеле, који су китили куће и сами себе, који су убијали, којих више никада неће бити. И тачка“ (Стевановић 1990: 437).

Видосав Стевановић свој роман и отвара и затвара родословом, заокружујући тако причу о лози Младеновића.

Највећи дио романа посвећен је последњима из лозе праоца Младена: Калеи и његовим синовима кепецима. Романескна прича о Калеи и његовим синовима се даље неће развијати као родослов, већ као скуп паланачких призора и анегдота, ширећи тако тематски оквир романа (Јеремић, 2007). На тај начин се као ликови романескне приче не појављују само Младеновићи, већ се у причу уводе и ликови житеља града Крагујевца.

Убацујући у сам родослов Младеновића кратка житија припадника породице, Стевановић у свој роман интегрише и житија становника града Крагујевца. Нека од тих житија су издвојена у посебна поглавља (нпр. поглавље о Баба Нериној смрти), док су друга дата у форми кратких записа нпр:

„Веровало се, и можда с правом да је Агатја, којој то вероватно не беше крштено име, родом из Сенте. Да је кћерка јединица богатога трговца колонијалном робом, дођоша и ратног профитера, који је на њу све полагао...

...Тако се, невина, обрела међу нама, који знамо, у граду који ће јој главе доћи, као многима пре ње, као што ће толикима убудуће, велика млчалница" (Стевановић 1990: 141).

Структурне одлике житија су задржане, Стевановић наводи поријекло, дио из живота и назнаку мученичке смрти, али су језик и стил пародирани. Користећи се фигуром батоса, односно обликом батоса – тапеинозом[1] – као стилским обиљежјем, Стевановић десакрализује житије, стварајући гротескну атмосферу, гротескни свијет романа.

Осим житијног жанра у роману су заступљени и прелазни жанрови, као што су плачеви, молитве и похвале. Формална обиљежја свих жанрова су остала непромијењена, али је садржај измијењен.

Жанр плача, који Димитрије Богдановић смјешта у прелазне жанрове, представља својеврсну књижевну тужбалицу, која је историјски више везана за библијске мотиве него за народну традицију тужбалице (Богдановић 1991: 83). У српској средњовјековној књижевности плач није само јаук или вапај, већ је превасходно поетски жанр уско повезан са жанром молитве и има најчешће покајни карактер. Два плача у роману се издвајају као посебне цјелине. То су поглавља различите дужине: „Тек онако моја историја илити и го и бос и опет му зима (Калеин плач, по сећању, можда нетачно)" и „Надгробноје словориданије илити леш који бега".

Први плач – Калеин плач, по својој композицији одговара традицији српског средњовјековља, задржавајући неке од основних формула:

„Ко хоће спас, а ја га хоћу од срца, тај се обраћа истороднима.
Шта да учиним са собом нишчим?
...Ја сам божје пасторче и ништак иза врата..." (Стевановић 1990: 191).

Међутим, иако се композиционо слаже са жанром, Калеин плач се по свом основном тону разликује од жанра којем припада. Ту више није ријеч о покајном тону, нити овај плач прелази у молитву, већ је Стевановић искористио општа мјеста плача и десакрализовао их додајући им патетични тон самосажаљења и вапаја над сопственим животом.

1 „У основи сваке батетичне фигуре налазе се (до различитог степена семантизована) хипостаза и (несемантизована) цензура, које су активне, или могу, под одређеним условима, да буду активиране, без обзира на реципијентово интимно пристајање или непристајање на њих. Хипостаза му налаже да артикулисаним чињеницама додели одговарајући аксиолошки статус у „свету значења", док га цензура присиљава да неке врсте односења према њима, седиментиране у „изразима," види као „неправилне", „девијантне". Симултано дејство хипостазе и цензуре извор је сваког „мерила" у односу на које нешто представља батетично одступање од „норме", било у правцу „мањка", било у правцу „вишка" (прекомерности)" (Богосављевић 2003: 71). Тапеиноза као фигура се налази у текстовима у којима је нека узвишена „чињеница" која је барем пунктуелно „присутна" у пародијском тексту, депатетизована, те дјелимично или у потпуности унижена уз помоћ семантичког материјала који јој не приличи. „Висока" чињеница је каткад присутна само у наслову: активирајући одговарајуће дијелове хипотетичког рецептивног поља, он твори парцијално семантизован контекст којем се текст супротставља својим „ниским" значењским материјалом (Богосављевић 2003: 73).

Други плач или „Надгробноје словориданије илити леш који бега“ само насловом зазива жанр плача или риданија, садржински представља скуп фрагмената о Милораду Пантовићу Гандију, уреднику „Гласа Шумадије,“ граду Крагујевцу и неколико „пронађених“ записа. Стевановић у овом поглављу обред сахране претвара у трагикомичну карневализовану игру.

За разлику од жанра плача, који се у свом „постмодерном“ облику налази у роману као неодвојив дио романескног ткива, жанр молитве уочавамо у „Десет Божијих заповијести“ и „Симболу вјере“. У поглављу под насловом „Два врана гаврана илити и снег и киша и једно треће време“ те молитве су досљедно преузете, односно, њихов текст није мијењан, графички и визуелно је раздвојен од „објашњења“. Испод сваке, курзивом написане, заповијести стоји и њено „објашњење“. Могли бисмо рећи да и само графичко раздвајање двеју врста текста носи у себи кључ за ово поглавље. „Објашњења“ садрже у себи информације о томе шта се дешавало у Крагујевцу, док се у Европи ратовало. То су кратки фрагменти о официрима, градским трговцима, расипу Раниславу, Калеи, Игњату, с тим да је сваки од фрагмената лајтмотивски везан за неку од заповијести или „стих“ Символа вјере.

Стевановић на тај начин јасно истиче везе са *Библијом* као текстом али и подтекстом свог романа. Међутим, он библијски текст не користи као сакралан и узвишен, већ са циљем десакрализације и деконструкције. Користећи се облицима батоса, нарочито тапеинозичким фигурама, Стевановић често изоставља и редуковане тематске сигнале, већ „узвишено“ даје искључиво у облику жанровске одреднице, односно контекстуално „празне“ схеме, која бива испуњена њој потпуно непримјереним, чак и пародијским садржајима. На тај начин спаја народну културу и карневализацију са „узвишеним“ жанровима српског средњовјековља и тиме мијења њихове семантичке поставке.

Познавање жанровског система средњовјековне књижевности Видосав Стевановић показује и коришћењем жанра похвале или похвалног слова, на неким мјестима досљедно инкорпорираних у текст романа, али и гротескно уобличених, као што је похвала мат Московији:

> „Истог мамурног дана, око поднева, док су са запада надирали руњави облаци, као претећа коњица, на чистини Код Крста, пуној шареног света, занатлија, пијачара, доколичара, чистача ципела, таљигаша, леблебџија, појавио се, као да је с неба пао, Игњатије Богоносац, човек-мотка, човек-утвара, опуштених бркова, рашчупане косе, раздрљен, без леве ципеле, с мутним сјајем у плавим очима, млатарајући огромним рукама и вичући, набреклих жила на врату: Браћо православци, великаја је мат Московија, и краја јој нигде нема, ни на овом ни на оном свету-“(Стевановић 1990: 257).

Стевановић роман *Ништчи* жанровски гради као средњовјековно дјело, чак је и његов приповједач – Константин Горча „унили књигочија“ – гротескна представа средњовјековних грешних дијака. Насупрот смјерним и грешним дијацима, Константин Горча је „записивач и горки видилац“, „врелокрви Константин Горча“, „следбеник туђих речи, верник старачких притча и приказања“. Осим тога, Горча напомиње да не може увијек да се похвали поузданошћу података, јер многим описаним

догађајима није присуствовао – за разлику од средњовјековних дијака који се готово увијек позивају на истинитост онога што записују. Константин Горча записује своју „домаћу притчу“ као „приповест људског живота“. На тај начин Стевановић имплицитно још једном жанровски одређује роман *Нишчи*.

Крај романа насловљен је као „Описаније и начертаније где се ово догађа или ти апотеоза“. Према *Речнику књижевних термина* Тање Поповић уз одредницу апотеоза стоји:

„1. обожавање, уздизање људи у ред натприродних бића, нарочито популарно код старих народа и култура. А. се, на пример, могу сматрати увођења античких хероја међу богове Олимпа или проглашавање римских императора за богове.

2. У уметности а. означава дела у којима се изражава неограничено дивљење и поштовање према извесној личности, на граници обоготворења. Данас се користи и слободније да означи уздизање неког осећања или схватања у појединим делима, па се говори да је неко дело нпр. а. љубави“ (Поповић 2007: 54).

„Апотеоза“ у *Нишчима* као подтекст или пратекст користи *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Костантина Филозофа. Састоји се од једнаког броја пасуса, акростиха и крајегранесија, са декалогом и захвалницом на крају (Блечић 2020). Апотеоза *Нишчих* представља повијест о Србима, земљи Србији, о иноплеменицима – као и код Константина Филозофа – осим што су овдје Србија и српски народ приказани кроз гротескни бревијар обичаја и менталитета, апокалиптичне слике и морално и материјално пропадање народа. Стога и приповједач у крајегранесију посвећује ово дјело:

„Народу и земљи, бићима лакога даха и светле крви, сенима без будућности, посвећује речи безумља и утехе књигочија Константин (Горча)“ (Стевановић 1990: 397).

Можемо закључити да је Видосав Стевановић своје познавање средњовјековних жанрова инвентивно искористио да роман *Нишчи* напише као својеврсни вид зборника житија нишчих и скудоумних. На тај начин десакрализовао је све што је до тада било узвишено, а на пиједестал поставио натуралистичке призоре разврата, смрти, распуштености, уживања у алкохолу, просјачења... све оно што је у материјално-тјелесном смислу ниско.

МИЛОРАД ПАВИЋ – *ХАЗАРСКИ РЕЧНИК*

Роман *Хазарски речник* Милорада Павића објављен је 1984. године и од тада представља стални предмет анализе и нових читања. Иако су му посвећена многобројна истраживања, његова жанровска обиљежја нису до краја изучена. Из тог разлога треба настојати да се додатно расвијетле жанровске везе Павићевог дјела, средњовјековне књижевности и књижевности српског барока. Као основа послужиле су нам одреднице које у себи садрже неки од жанрова или тематски кореспондирају са средњим вијеком или периодом барока.

Већ на самом почетку романа налазимо одредницу „Бранковић Аврам” која кореспондира са српским средњим вијеком. Посебно је индикативан начин на који је Милорад Павић представио Бранковића. У романескну причу Павић уводи

Бранковића излажући његов „проширени" родослов, који не садржи само генеалогију предака, већ и податке о њиховом поријеклу, доласку у Србију, занимањима припадника лозе, као и легенду о породици Бранковић.

Своје даље приповиједање о Бранковићу Павић разуђује и разбија уметнутим повестима, као и фрагментарном удаљеношћу одредница о Бранковићу. Па ипак, у тексту се могу назрети остаци житијне структуре, отварање житија родословом, затим подвизи – стварање Петкутина, планови о стварању Адама, писање књиге о покрштавању Хазара и на крају запис о смрти Аврама Бранковића. Жанр житија, као и поджанрови интерполирани у њега, у роману доживљавају специфичну метаморфозу. Павић не користи жанр са циљем да га десакрализује и гротескно прикаже догађаје у роману, он мијењајући структурне одлике разлаже жанр до непрепознатљивости и оставља га на границама историје и легенде. Захваљујући фрагментарној подијељености цијелог романа, структурне нити које вежу жанр је готово немогуће увезати.

У посљедњој одредници романа „Шулц др Дорота" поново наилазимо на родослов – и овога пута „проширен" подацима о мајци, оцу и ујаку, са назначеним јеврејским поријеклом.

Жанр житија се јавља и у одредницама о светим Ћирилу и Методију, чија су средњовјековна житија и послужила као подтекст овим одредницама у роману. Животопис Ћирилов представљен је у одредници „Ћирило (Константин Солунски)" која, чувајући ознаке потребне за овај жанр, садржи елементе класичног узора. Осим кратке информације о годинама живота и месту Константина Филозофа у историји, одредница из „Црвене књиге" *Хазарског речника* садржи грађу из легенди, параболичне сижее који нису резултат минуциозног прикупљања историјског и митолошког материјала, већ представљају властиту, ауторску интерпретацију историје и мита.

Павић реактуализује жанр житија, модификујући га. Десакрализује лик Ћирила Солунског и његову мисију стварања словенске азбуке потискује у други план, највећу пажњу посвећујући оним дјелима Ћириловим која се тичу тумачења Хазарске полемике, свијета и религије. Одредница „Ћирило" није једина одредница у којој се спомиње Константин Филозоф. У свакој од књига, Црвеној, Зеленој и Жутој, Константин Филозоф бива споменут у одредницама које се односе на хазарску полемику. Тиме је структура „житија" св. Ћирила додатно разуђена.

> „Такво житије има форму лексиконске одреднице која се више ослања на легенде чији је аутор Павић, него на традиционалне приче о Ћирилу. Читалац види јунака кроз призму читања и рецепције света као текста. Магија читања код Павића је чаробна сила. Ново читање легенде – одузимање причи о Ћирилу „чудесних" момената, традиционалних за житије – резултат је утицаја постмодерног доба, када се као најфантастичнија показује реалност, а извор чудесног постаје сам човек" (Татаренко 2013: 193).

Посматрајући наведено „житије" као „антижитије", Татаренко сматра да у Павићевом роману традиционална сфера чудесног уступа мјесто просторима књижевности, односно да умјесто чуда светих из житија, сада само читање текста постаје чудо.

На исти начин Павић у одредници „Методије“ ствара ново, постмодерно житије св. Методија Солунског. За разлику од одреднице о Ћирилу, одредница о Методију је знатно краћа. То можемо схватити као пишчев сигнал, односно да је прича о Методију мање важна од оне о Константину Филозофу. Ни у овом „житију“ Павић не обраћа пажњу на светост рада Методија Солунског, нити на његова чуда и подвиге, већ као најзначајнији подвиг Методијев издваја то што је он био један од хроничара хазарске полемике и што је под његовим надзором израђено житије Константина Филозофа.

Осим жанра житија, који се апострофира или по интертекстуалним везама или пак само по структурним одликама, Павић у *Хазарски речник* уводи и друге средњовјековне жанрове: молитву, запис и повијест или бар тако именује одређене фрагменте.

У српској средњовјековној књижевности молитва се јавља као ритмичка проза инкорпорирана у житије, с циљем духовног и стилског уздизања житија. Молитвени састави у житијима су преузимали функцију изградње светитељског култа и указивали на морални преображај јунака. Њену парадигму значајно мијења барокна поетика, када жанр одликује креативност и оригиналност као одраз пјесничке самосвијести. У формалном смислу, молитва барокне књижевности јесте прозни, реторични састав, оскудан у глорификацији Бога, са акцентом на испаштању и пролазности живота.

Молитве принцезе Атех, које налазимо у одредници „Атех“ у „Црвеној књизи“ само су означене као молитве. По својој форми и структури се уклапају у молитве барокног периода – реторички, прозни састав, без глорификације Бога, са изузетно раширеном алегоријом о пролазности времена и живота.

> „Повратак алегорији, враћање средњовјековног сјаја фигури, која је код Павића прерасла у цио систем фигура и умјетничких поступака, несумњиво је у вези са средњовјековном традицијом, мада је Павићев подстицај био Венцловић и епоха барока“ (Делић 1991: 299).

Молитва принцезе Атех се, дакле, уклапа у барокну медиевистику, са изузетком спомињања Бога, с обзиром на паганску религиозност Хазара, чија је принцеза и богиња Атех.

Жанр записа у роману *Хазарски речник* јавља се у неколико наврата. Два носе наслове са жанровским обиљежјем: „Запис о путници и школи“ и „Запис о Адаму Кадмону“, док је трећи формално неиздвојен и уткан у текст одреднице „Севаст Никон“. Запис као средњовјековни жанр означава краћу или дужу биљешку, коју је на књизи могао да остави преписивач, читалац, власник, дародавац. Владимир Ћоровић је испитивао састав српских, руских и бугарских записа, и из тих проучавања могу се успоставити стални ставови записа преписивача. Према схеми записа коју наводи Ђ. Трифуновић у свом Азбучнику (1974), анализирали смо записе из *Хазарскоī речника*, тј. анализирали смо колико се они уклапају у средњовјековну форму записа.

Први запис налази се у склопу одреднице о Никону Севасту, и није формално издвојен из текста. Ријеч је о запису на „неком“ осмогласнику из 174. године.

Запис почиње без икаквог зазива, саопштавањем временског оквира у којем се описани догађај одвија, назначено је и то да је записивач непознат, познато је само да се у тренутку о којем пише налази у својој никољској ћелији. У даљем тексту, могли бисмо рећи да из записа прелази у моралиазаторско-дидактичну причу о губљењу јединственог зографског талента Никона Севаста.

Наредни запис, чији наслов гласи „Запис о путници и школи" у одредници „Кора, Фараби Ибн" („Зелена књига") ни по чему не одговара средњовјековном запису, већ представља алегоричну причу о проналажењу пута:

„Па ипак, ствар у сваком случају излази на исто и тако се сврха њеног битисања, која није више пред њом, мора неизбежно померити уз ток времена; и сада она почиње да мисли да сврха није била у школи него негде на путу до школе, ма колико само тражење било узалудно" (Павић 2019: 121).

„Запис о Адаму Кадмону" из одреднице „Коен Самуел" („Жута књига") такође по својој структури и садржају не одговара форми записа, већ представља алегоричну причу о састављању тијела Адама Кадмона од слова небеске азбуке.

Жанр повијести одговара жанру приче, гдје је приповједачки ток дословно спроведен, али може и да означава приповиједање уопште. У *Хазарском речнику* Милорада Павића и формално су издвојене три повијести: „Повест о Петкутину и Калини", „Повест о Адаму Руханију" и „Повест о смртима деце". Као и записи, и повијести у *Хазарском речнику* су алегоричне приче са истакнутим моралиазаторско-дидактичким значењем. У њима се слојевитост идејних набоја поставља наспрам тежње за егзактношћу и конкретизацијом, а грађене су према барокном моделу реторичног механизма, у којем је низ споредних тема алегоријским тумачењем стављен у функцију главне теме. Милорад Павић то постиже и формалним раздвајањем повијести од одреднице у којој се налази, док главна тема романа, историја Хазара, безусловно одређује примарна значења свих осталих дијелова текста.

По узору на Венцловића и његову барокну реторику, Павић умјесто средњовјековног *плетенија словес* користи полифону алегорију, која слојевито тумачи основну мисао романа, непрестано развијајући идеју о њеној вишезначности. Оваква слојевитост алегорије проширивала се у алегорезу и алузију.

„Основна разлика између алегорије, са једне стране, и алегорезе и алузије, са друге стране јесте ниво доречености. У алегоријској представи су сви елементи доследно тумачени, док су у алегорези и алузији они само више или мање наглашени па се њихово значење више може наслутити него поуздано протумачити" (Тимотијевић 1996: 202).

Имајући у виду речено, може се закључити да су у Павићевом најзначајнијем дјелу сви жанрови „потиснути", односно посредно дати у алегоријама и алегорезама. Павићево гомилање симболичких слика и детаља, као и историјских података, само је подлога за развијање алегорија. „Покривајући" средњовјековне и барокне жанрове велом алегорије, Павић отежава читање и рашчитавање романа. Његов циљ јесте мистификација свих коришћених елемената, стварање постмодернистичке легенде, историје и религије.

ГОРАН ПЕТРОВИЋ – *ОПСАДА ЦРКВЕ СВЕТОГ СПАСА*

Објављен први пут 1997. године, роман Горана Петровића *Опсада цркве Светог Спаса* припада корпусу српског постмодернистичког романа и оспоравања „великих нарација" уз фрагментарност као композициони поступак. Роман *Опсада цркве Светог Спаса* састоји се од девет „књига" које носе наслове према божанској хијерархији духовних бића (Серафими, Херувими, Престоли, Господства, Силе, Власти, Начала, Арханђели и Анђели), у оквиру сваке од књига распоређено је четрдест мањих цјелина које се називају „дани", у свакој књизи по пет, с тим што девета књига представља епилог романа. Дани се састоје од још ситнијих цјелина, насловљених и нумерисаних фрагмената, који нарушавају континуитет приповиједања.

Имајући у виду библијски подтекст романа, као и житијне предлошке коришћене у роману, покушали смо да издвојимо средњовјековне жанрове, анализирамо њихове интертекстуалне везе и видимо на који начин су употријебљени у *Опсади цркве Светог Спаса*. С обзиром на то да је жанр житија најсложенији и сажима у себи поджанрове попут молитава, похвала и плачева, анализу ћемо почети са оним дијеловима романа који као свој подтекст имају житија.

Именовањем трећег фрагмента, тринаестог дана: „Великоименити краљ Стефан Урош II Милутин, надомак Ждрела" Петровић алудира на интертекстуалне везе са *Житијем краља Стефана Уроша II Милутина*, архиепископа Данила II. Иако у тексту наведеног фрагмента нема стварних интертекстуалних веза са *Житијем*, сама алузија је послужила као механизам деструкције слике средњовјековне Србије, стварајући тако свијет другачији од свијета житија. С обзиром на то да је *Житије краља Милутина* више исторично од осталих житија у Даниловом *Зборнику*, нарочито у дијеловима о Милутиновим ратовима, Петровић је овим фрагментом (али и осталима у којима се описује долазак краља Милутина до Жиче) попунио „празнине" Даниловог житија десакрализујући светитељски лик, христољубивога, светорoднога и моћнога господина краља Милутина. На тај начин Петровић *Опсаду* гради као историографску метафикцију, чиме указује на критичку дистанцу између романа и подтекста.

Четврти фрагмент тринаестога дана „Богољубиви краљ Стефан Драгутин, недалеко од Ждрела" као подтекст има *Живот краља Стефана Драгутина*, архиепископа Данила II. Иако у Даниловом *Животу краља Стефана Драгутина* не постоји прича о Драгутиновом путовању до опкољеног манастира Жиче, у Драгутинов лик из *Опсаде* су пародијски инкорпорирани описи подвизавања и христољубивости краља Драгутина.

> „У земљи беше ископано место као и гроб, у коме је мало отпочинуо од многога бдења свога и од труда ноћнога стојања када је легао, а гроб беше пун трња и оштрога камења, тако да није могао лећи у сласт, а уз то легавши у њега, много је плакао и био се у прса горко, са тугом срца вичући ка Спаситељу своме Владици Христу..." (Данило 1935: 29).
>
> „У вечерњи час Драгутин је размештао постељу од ситног камена, угађајући себи тек толико да за узглавље одабере водом заобљену стену" (Петровић 2018: 191).

Служећи се прекомјерношћу патоса и достојанствено-патетичног тона, који се као крајност јавља у описима Драгутиновог путовања до Жиче, Петровић употребом фигуре батоса, односно употребљавајући батетични премашај[2] разбија житијине етикеције подвижништва карикирајући их.

Пред сам крај романа у тридесет осмом дану, поново се уводи *Житије краља Милутина* фрагментом: „Из житија и дела благочастивога и христољубивога и светородног, моћнога и самодржавнога са Богом господина краља Стефана Уроша Милутина, списаним од грешног Данила". Цијели фрагмент је заправо преузет текст из дијела *Житија* о борбама краља Милутина са кнезом Шишманом, који ће послужити као разликовни елемент етикеције средњовјековне историографије и романескне приче о неименованом пажу, записивачу прича на Милутиновом двору. Постављањем пажа на маргину, аутор нам указује на позицију са које ствара критику доминантног дискурса.

Анализу интегрисаних плачева ваља започети раздвајањем колективних од индивидуалних плачева. Колективне плачеве одликује њихово препознатљиво уклапање у дефиницију плача као прелазног жанра који описују неке трагичне догађаје

На колективни плач у роману *Опсада цркве Свете Спаса* наилазимо у седмом фрагменту, петог дана:

> „Из тешких мисли, Тимотеја пренуше повици братства:
> – Велики су наши греси!
> – Прости их, Свевишњи!
> – Себе не правдамо! Нас казни!
> – Избављење само за храм искамо!
> – Молимо ти се, Господе, Христосе и Богородице, не дајте да се у ништило разнесу цркве, реликвије, иконе, свете књиге и жичке пчеле што праше речи Срба!
> Велики лелек збираше се у многим грудима, једни се већ хватаху за косе, другима сузе клонуше низ образе, чамотиња туге задвоји многе усне, суморни јад около свачије срце, нада се расплину у малене безнадице" (Петровић 2018: 77).

Осим овог колективног плача, наилазимо и на колективни плач изгубљене војске упућен краљу Милутину. Оба колективна плача имају осим плачног и молитвено-молбени тон.

Шести фрагмент тринаестога дана „Ох" представља индивидуални плач, са анафорским понављањем узвика „ох" у сваком од шест пасуса и једнаковрсним исказима. Иако је фрагментарно издвојен, уклапа се у цјелокупну композицију јер представља израз разочарања и губитка посљедње наде у спас манастира.

---

2 Батетични премашај проистиче или из „вишка" патетике („узвишености") или из непримјереног утрошка и нивоа језичких средстава – „вишка" који се по правилу претвара у „мањак" оплемењен комичном инконгруенцијом. Било да покушава да „надвиси узвишено" тако што већ довољно достојанственом предмету даје додатну, прекомјерну тежину, било да своје инфлаторне услуге пружа чак и релативно безначајним стварима, ова фигура представља злоупотребу једног од основних стилских принципа: „проширења" али и „достојанственог уздизања". Високопарност је посљедица умножавања непрозирних перифраза и изузетно снажних метафора, које би у друкчијем окружењу представљале најмоћнију језичку подршку узвишеном, али овдје дјелују неприродно, будући да не извиру из довољно убједљивог осјећања, већ из осјећања обавезе да се увијек, без обзира на контекст, изражава бираним, „узвишеним" ријечима (Богосављевић 2003: 74-75)

У другом фрагменту петнаестога дана наилазимо на индивидуални плач младог Бугарина:

„Непрестано ридајући, чупајући косе, ударајући се у прса и чело, стаде да понавља: Опрости, Свевишњи! Демони бораве у нама!“ (Петровић 2018: 213).

Овај плач уз плачни тон има и покајни карактер.

Сви наведени плачеви, иако инкорпорирани у постмодернистички роман, задржали су обиљежја средњовјековног жанра. Њихов тон прилагођен је постмодерној поетици, тако да у њима нема исповиједног обраћања Господу, већ је реченица згуснута и скраћена.

Жанр средњовјековне молитве представљао је ритмичку прозу, махом инкорпорирану у веће прозне цјелине, попут житија, све до молитве Димитрија Кантакузина када се јавља као самостална стиховна структура и надилази оквире средњовјековне молитве. Молитвени текстови били су стабилне форме са типизираним мотивима, сликама, поређењима и топосима. Молитве задржавају и устаљену схему тројаког распореда садржаја: 1. славословље и благодарност, 2. исповиједање грешности у осјећању кајања и скрушености и 3. експозиција искања (Рончевић 2016).

У молитви XX вијека, обесмишљеност живота смјењује облике исповиједања и гријеховног страдања. Док средњовјековни молитвеник исповиједа сопствену грешност и моли за достизање обожености кроз врлину, савремени молитвеник моли Господа да заустави пропадање „свега јестаства“, да осмисли обесмишљено, а од Богородице се очекује да заштити, помилује и пригрли.

У роману Горана Петровића *Опсада цркве Светог Спаса* налазимо обиље молитава, групних мољенија, јектенија која су послужила за појачавање литургијске атмосфере.

> „И прозбе сугубе јектеније отпочеше молбом да Бог услиши заједничко мољеније – за добро свих, за избављење, чак и за ступајуће насилнике.
>
> И свака од прозби свршаваше се троструким појањем: Господи помилуј! Господи помилуј! Господи помилуј!“ (Петровић 2018: 81).

Мољенија су најраспрострањенија у роману и она се односе на достизање врхунца наде. У мољенију није наглашено хваљење нити благодарност, већ тражење, зазивање, вапај (Трифуновић 1974: 157).

> „– Помози, Господе!
> – Спаси, Спасителу!
> – Избави, Богородичице!“ (Петровић 2018: 219).

Осим мољенија, у роману налазимо на неколико мјеста и „Исусову молитву“, исихастичку молитву срца. На неким мјестима је експлицитно дата – у поглављима везаним за опсаду Жиче у средњем вијеку, али је посебно занимљиво мјесто исихастичке молитве у оном слоју романа који се односи на двадесети вијек:

> „Свакоме од њих шаке су биле у крилу, са длановима окренутим нагоре. Сви одреда су гледали у небо, ка вишњој топлоти, као да желе да осуше и непрестано сузне очи. Богдан је видео – свима су се и усне померале у некакву шапат-причу, у нем говор:

–
–
–
– ...“ (Петровић 2018: 330).

Ово је можда и најзначајније мјесто у роману, с обзиром на то да указује на постојање духовног исихастичког континуитета у српској култури. Бјелинама је још упечатљивије и снажније исказана снага молитвеног тиховања:

„Иако нам усне ћуте, у нашим грудима се формира наша реч, наше одлуке, наше молитве“ (Мајендорф 1995: 49).

Жанр молитве у овом роману има наглашен значај јер упућује на пишчеву везаност за традицију, реафирмацију религије и српску православну духовност.

Један од сигнала реафирмације религије и православне духовности јесте и наслов „Конац или почело” посљедњег фрагмента. У *Азбучнику српских средњовековних књижевних појмова*, налазимо објашњење да се „Почелом” означавао почетак неког дјела а „концем” крај. Уметањем везника „или” између краја и почетка, Петровић назначава да је дошао крај једне епохе – епохе ратова, нерелигиозности, и Светом тајном крштења отпочиње нову епоху, повратак традицији и вјери.

Премда овдје нису анализирани сви средњовјековни жанрови који се налазе у роману, из обрађеног корпуса закључујемо да је Горан Петровић реафирмисао старе жанрове, зазивајући тако завјетно памћење и културну историју за самог читаоца. За разлику од Стевановића, Петровић средњовјековне жанрове користи да реактуализује религију и поврати православну духовност, тако што поигравајући се са историјским личностима и идеологијама реисторизује историју.

ЗАКЉУЧАК

Анализом романа *Ништи* Видосава Стевановића, *Хазарског речника* Милорада Павића и романа *Опсада цркве Свете Спаса* Горана Петровића, покушали смо да допунимо претходна истраживања тих романа и укажемо на неке мање уочене њихове карактеристике, те да уз то дамо и преглед употребе библијских и средњовјековних жанрова, као и њихове метаморфозе. Такође, било нам је значајно и питање традиције, односно чињеница да ослањање писаца на традицију средњовјековне српске књижевности није само поетички анахронизам.

У роману *Ништи*, као и у *Опсади цркве Свете Спаса*, ослањање на филозофско-теолошке списе Дионисија Ареопагита није само повезивање једног православног учења са романом специфичне оријентације, већ отварање читавог интелектуалног обзора исихастичке литературе, чије дјеловање, како смо видјели, није затворено са средњим вијеком. Иако је роман *Ништи* прожет гротескно-натуралистичким сликама, десакрализацијом и демонизацијом свијета, у њему су и даље задржане духовне вертикале српског средњовјековља, остављањем простора наде и обнове након пропасти јестаства.

На нешто другачијим постулатима почива роман *Хазарски речник* Милорада Павића. Писац се према религији односи као према недовољно аутентичном тексту,

окрећући се ка другим изворима духовности. Роман *Хазарски речник*, активира традицију барокне медиевистике, користећи барокне жанрове и средњовјековна житија као подтекст, али не са циљем обнове религијске традиције, нити повратка духовних вертикала православља, већ као подлогу за мистификацију и стварање новог тока у српској књижевности.

Роман *Опсада цркве Светог Спаса* заснован је на уобичајеним категоријама средњовјековне, хришћанске културе, прије свега на идеји вертикалне организације свијета. Поштујући правила средњовјековних жанрова, Петровић у свој роман уграђује молитве, плачеве, хронику, интертекстуалне везе са житијима реактуализујући их, дајући им нови „живот" у поетици српске приповиједне прозе с краја двадесетог вијека.

На основу наведеног, можемо закључити и потврдити ставове Александра Веселовског, који у теорији жанра као централни проблем наводи узајамни однос форме и садржине, напомињући да је садржина покретна и да се вјечито мијења, уливајући се у старе форме, које потом обнавља и приближава културно-историјским захтјевима дате епохе. Управо ти, историјски и културни услови, диктирају избор форме, оживљавајући час једну, час другу заборављену форму. Дакле, нема нових форми, већ се старе, већ познате форме обогаћују новим садржајем.

Видосав Стевановић и Горан Петровић то раде веома досљедно, задржавајући формалну структуру средњовјековних жанрова, мијењају њихов садржај сходно културно-историјским приликама времена у којем стварају. Оба писца се користе неким од облика батоса: Стевановић са циљем да као „високу" чињеницу представи оно што је у стварности „ниско", унижено и маргинализовано, док Петровић свој роман прилагођава промјени духовних вертикала на измаку XX вијека, с надом у обнову духовности у XXI вијеку. За разлику од Стевановића и Петровића, Милорад Павић употребом алегорије успоставља комуникативне везе са читаоцем. Уколико се дјелу приступа са аспекта теорије рецепције, Павићева алегорија се може схватити и као кључни појам са којим треба рачунати у троуглу: аутор – дјело – читалац. Таква улога алегорије, као комуникативне везе са читаоцем у потпуности се уклапа у епоху постмодернизма у српској књижевности.

ИЗВОРИ

Павић 2019: Милорад Павић, *Хазарски речник: роман лексикон у 100.000 речи: женски примерак*, Београд: Космос издаваштво.

Петровић 2018: Горан Петровић, *Опсада цркве Светог Спаса*, Београд: Лагуна.

Стевановић 1990: Видосав Стевановић, *Нишчи*, Београд: БИГЗ.

ЛИТЕРАТУРА

Блечић 2020: Петар Блечић „Чаршија презире оно што није по последњој увозној моди" *НИН*, 12. новембар, 2020.

Богдановић 1991: Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.

Богосављевић 2003: Срдан Богосављевић, *Антиклимакс*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Београд.

Веселовски 2005: Александар Веселовски, *Историјска поетика*, Београд: Zepter book world.
Данило 1935: Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских* (ур. Л. Мирковић), Београд: Српска књижевна задруга.
Делић 1991: Јован Делић, *Хазарска призма*, Титоград: Октоих.
Јеремић 2007: Љубиша Јеремић, *О српским писцима*, Београд: Српска књижевна задруга.
Мајендорф 1995: Јован Мајендорф, *Свети Григорије Палама и православна мистика* (прев. Ј. Олбина), Београд: Повереништво манастира Хиландара и Православни Богословски факултет Хиландарски фонд.
Поповић 2007: Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Београд: Logos Art.
Рончевић 2016: Тања М. Рончевић, *Молитва као жанр у српској књижевности XX века*, Београд, Универзитет у Београду, Филолошки факултет. Приступљено: март 2024. http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/28520/Disertacija.pdf
Татаренко 2013: Ала Татаренко, *Поетика форме у прози српског постмодернизма*, Београд: Службени гласник.
Тимотијевић 1996: Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад: Матица српска.
Трифуновић 1974: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
Алексић 2013: Јана Алексић, *Опседнута прича: поетика романа Горана Петровића*, Београд: Службени гласник.
Олах 2012: Кристијан Олах, *Књига Бог; (Постмодерна) духовност у Хазарском речнику Милорада Павића*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
Брајовић 1995: Тихомир Брајовић, *Поетика жанра*, Београд: Народна књига – Алфа.
Микић 2005: Радивоје Микић, *Прича и значење*, Београд: Филип Вишњић.
Михајловић 1992: Јасмина Михајловић, *Прича о души и телу: слојеви значења у прози Милорада Павића*, Београд: Просвета – БИГЗ.
Поповић 2013: Ранко Поповић (ур.), *Ризничари и памтитељи – Православна духовност српске књижевности XX вијека*, Бања Лука: Art print.

Katarina N. FURTULA

GENRES OF OLD SERBIAN LITERATURE IN NOVELS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

(On the example of the novels: *Nišči* - Vidosav Stevanović, *Hazardski rečnik* - Milorad Pavić and *Opsada crkve Svetog Spasa* - Goran Petrović)

SUMMARY

In this paper, we studied the incorporation of biblical and medieval genres into novels from the second half of the 20th century. The aim of our study was to indentify and isolate these genres, as well as to analyze them. It was important for us to examine how eriters adapted old, stable genres to postmodern poetics, and to determine how many elements are necessary to recognize a genre as such. We also, attempted to show the change in spiritual verticales in the novels we studied. The 20th century brings about the deconstruction of logocentric structures and the postmodern affirmation of the margins. The focus of interest now shifts to language in relation to writing, and dreams in relation to reality. The margin becomes a mirror of the conflict between the center and those who challinge it. The goal of deconstructing logocentric values and structures is not to reverse these values but to create new forms. The content of the indicated novels significantly influenced their very structure, as it stands in opposition to it. The novels „Nišči“, „Hazarski rečnik“ and „Opsada crkve Svetog Spasa“ not only establish a critical relationship with the time they describe but also critically examine the structure of the novel itself. Distortion and deformation are consequences of the loss of order based

on assured salvation, which the Christian world of the Middle Ages implied. Therfore, we attempted to answer the questions that arise before us: What makes a genre a genre? Furthermore, how many elements of a genre are „enough" for us, as a readers/researchers, to recognize that genre? Additionaly, we are interested in the purpose and the extent to which biblical and medieval genres have been successfully utilized in the aforementioned novels.

Keywords: medieval genres, postmodernism, grotesque, recontextualisation of religion, allegory, baroque medievalism.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09
821.163.41.09 Стојановић Р.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53849

Оригинални научни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УМЕТНИЧКА СЛИКА ПОДЕЛА У СРПСКОМ НАРОДУ У XX И XXI ВЕКУ

(Пројекција идеја, узрока и услова деоба у прози и поезији Радомира Стојановића)**

Апстракт: На примеру прича из збирке *Душа дома* и поезије Радомира Стојановића, у светлу *Књиге о Титу* Добрице Ћосића и аутопоетичких коментара Драгомира Костића „Док је књига била у штампи", рад открива пројекцију истине о српским поделама на *ми и они* у XX и XXI веку и однос Срба према историји као стварности.

Из аналитичког прегледа њихових пројекција уметничких идеја и слика, рад доноси неколико закључака. Они су прилог за ново читање и тумачење уметниковог дела које увек отвара јединствени свет односа према теми *ми и други* и поделе *ми и ми* унутар српскога народа.

Кључне речи: Радомир Стојановић, Добрица Ћосић, Драгомир Костић, *ми и други, ми и ми*, Срби, Србија, Косово и Метохија, партија, Голи Оток.

Прича је као сан и као вода.
Никада је не можеш целу захватити
а да не остане нака мрвица
за други сан и другу жеђ.

Р. Стојановић

УВОД

У раду „Српска и албанска пројекција и слика историје (Компаратистичка анализа прича Радомира Стојановића и Адиља Олурија)", на примеру кратких прича писаца савременика са Косова и Метохије, „Жена у црнини" Радомира Стојановића и „Очев повратак" Адиља Олурија, осветлили смо пројекцију истине о косовској ратној драми из 1999. године, однос према стварности и слику као хоризонт очекивања у рецепцији код читалаца. Без намере да пресуђујемо, указали смо на (непомирљиве) тачке гледишта два писца.

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-6974-8960, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

Пошли смо од чињенице да, када промишљамо о теми *ми и други* или *моје и туђе*, треба да мислимо и разговарамо најпре о односу Срба и Албанаца и нашој судбини на Косову и Метохији, простору који чак различито именујемо. Можемо се, из антрополошких, културолошких и историјских разлога, позивати на писце и дела из даље или ближе прошлости: Зарију Поповића, Јанићија Поповића, Григорија Божовића и Данила Николића, на пример. Али, нужно, најпре треба да се осврнемо на оне у чијем делу сведочимо *нашу* (мислимо и на Србе и на Албанце) историјску стварност. Без тога *наше* промишљање теме *ми и други* и/или *наше и туђе* нема никакав практични значај нити икакав хуманистички смисао.

Утврдили смо да су слике српског и албанског писца идентичне по духу и пројекцији у свим осталим духовним и политичким областима и делатностима: ни Срби ни Албанци не виде оне друге, нити (хоће да) знају за њихов бол и пострадање (в. Мумовић 2024: 137–152).

У новом критичком приступу делу Радомира Стојановића и проблему поделе унутар српске нације на *ми и они* ту идеју илуструјемо и примером из песничке збирке *Посртање* Драгомира Костића (1954) у којој се, и Стојановић и Олури, јавља као „песнички субјект и песнички лик" (Костић 2005: 29) и пева о истом времену и истом простору Косова и Метохије којим, као епски и хеленски дух хероја, ходи Крстиња – Стојановићева жена у црнини.

ИСТОРИЈА КАО КРИТИЧКА ЕЛАБОРАЦИЈА ТЕМЕ

У несвакидашњем поговору у монографији Зорана Павловића *Експликација збирке песама* ***Посртање*** *Драгомира Костића*, и Костић именује *друге*: „злотвори нису мировали" (2005: 95) и тако објашњава зашто нема помисли на страдања *других*.[1] Из историјских чињеница настаје његова песничка и критичка елаборација *стања духа и вековних антагонизама* између Срба и Албанаца:

> „Осули су паљбу по деци из Гораждевца која су се купала у реци. Замутила се Бистрица још једном. Закрвавила се. Убили су двојицу. Ранили више.
>
> А та река била им је излаз у свет. Слободни свет.
>
> Не могу се српска деца купати у реци! Суровог наука.
>
> После је дошао 17. март. Још јаснија порука. Не мисле ли ваљда Срби да стварно остану ту где су затечени [...].
>
> И доиста је (књига, А. М.) настајала споро. И у једном даху.
>
> А док је настајала, нестајала је.
>
> Бележећи што је било, стрепела је од оног што може бити" (Костић 2005: 95).

1 „Док је књига *Посртање* била у штампи", објашњава аутор њен контекст и наводи стрељање двоје и рањавање четворо деце из Гораждевца 2003. године и нови погром Срба из 2004. године, „*злотвори нису мировали*" (А. М.). Реч је о два историјска злочина.
У мартовском погрому од 17. до 19. марта више од 4000 људи изгнано је из својих кућа са Косова и Метохије, погинуло 28 а више од 900 људи је претучено и тешко повређено. Уништено је 19 споменика културе прве категорије и 16 православних цркава које нису категорисане, око 10.000 вредних фресака, икона, путира и других црквених реликвија, књиге крштених, венчаних и умрлих, као и 935 српских, ромских и ашкалијских кућа. Од Срба је етнички очишћено шест градова и девет села. Свим догађајима је присуствовала и/или је у њима учествовала Међународна мисија на Косову и Метохији од 20000 припадника КФОР-а, 3000 припадника УНМИК-а и 6000 припадника Косовске полиције.

Песник, дакле, аутопоетички тумачи своју уметност. Књигу је писао, како апострофира, по творачком начелу: *Чувао сам се мита о Косову. Чувајући мит о Косову*, уверен да „само у усамљености и страху настаје поезија" и да „на Косову и Метохији смо усамљени више него икад. У болу и тишини. Сасвим, сасвим, напуштени..." (Костић 2005: 97). Без острашћености, што је карактеристично за православни хришћански дух, песник, у функцији критичара потом у два става представља аутопоетфички кредо:

> 1) „Песма је, када је велика, лепа и истинита – најсавршенија творевина човека.
> Нема ничег лепшег од лепе песме.
> 2) Али се песма употребљава и употребљава. И злоупотребљава. *Злораде они који песме пишу. Злораде и они који о песмама пишу* (А. М.).
> Па се зато зрно од кукоља не види.
> Па песма неизбежно разочарава" (Костић 2024: 95).

Песник и његов поговор „Док је књига била у штампи" у Павловићевој монографији открива неколико тема, међу којима је и однос Срба и Срба, као централна тема наше анализе и критичког читања поезије. О томе сведочи средишњи део поговора као низ аутопоетичких и критичких коментара у којем се огледа православни дух српских интелектуалаца заточен титоизмом. У првом делу, изложена у девет ставова, критичка мисао иде ка естетици и поетици и исходиште има у осветљавању *генезе песме као израза трагедије*:

> „Никада нисам помишљао да ћу написати овакву књигу. Са оваквим садржајем. Мислио сам да је то време прошло заувек.
> Да је зло далеко. Остало иза нас.
> Као споменик. У литератури. На сликама. На филму.
> *Увек ме је занимала песма сама. Песма изнутра. Унутрашња форма песме* (А. М.).
> Тежио сам свакако, једном савременом, модерном приступу/изразу.
> Чувао сам се мита о Косову. Чувајући мит о Косову.
> Али је Косово дошло по своје.
> Свом жестином. Изненада.
> Колико год се могло очекивати – неочекивано.
> Могло се предвидети, а непредвиђено" (Костић 2005: 96).

У другом делу, изложеном у осам ставова, средишно место има песников хуманистички однос према злу као природан наставак расправе о поетици и естетици из првог дела и однос Срба према Србима или однос *ми и ми* као последице титоизма и дуге злоупотребе Срба и Косова и Метохије од стране свих српских власти. Боље од сваког даљег тумачења духа песника као нарочитог бића, о томе сведочи „лак, крилат и свештен" (Miler 2017: 86) дух нашег песника као критичара:

> „Са злом чије размере не можемо схватити да имамо два живота.
> Зло и равнодушност према злу.
> С једне стране. И с друге: страдање, патња, смрт...
> Нешто је утекло према *Србији која дотле никад није била тако равнодушна* (А. М.).

Нешто је смрт претекла.
Нешто се окренуло последњој, очајничкој нади.
Да страдање донесе спас.
Нешто се слило у песму.
Свеопшти пад да посведочи. Пад и отимање паду". (Костић 2005: 96).

Но, како је уметничко дело као језичка структура увек вишеслојно, поливалентно и неисцрпно у значењима, враћамо се теми. Тежиште анализе померамо на однос *ми и други* унутар истог народа, односно идеолошке поделе узроковане поделама током и после Другог светског рата у српском народу у Црној Гори. То је услов да се дубље сагледају и разумеју природа и суштина *везе и односа* и поделе на *ми и други* и/или *наше и туђе* не само међу Србима и Албанцима. Бављење књижевношћу подразумева да уметност разумемо увек као врсту „сазнајног инструмента помоћу којег се откривају истине о људском бићу". Ова идеја није случајно била полазиште Николе Милошевића (1929–2007), једног од најзначајнијих српских критичара, антрополога и културолога, аутора двадесет књига филозофске и књижевно-теоријске тематике, неколико књига из сфере политике и три романа (в. Милошевић 1964). Тумачећи роман *Злочин и казна* Ф. М. Достојевског (1821–1881), Милошевић налази да су у основи свих злочина и казни садржани „сви књижевни и практични односи међу људима и народима и/или све најважније теме и мотиви не само књижевности" (в. Мумовић 2024: 138). Сви ти елементи колективне и личне драме и трагедије означени су у прозној и песничкој пројекцији Радомира Стојановића и наведеним аутопоетичким коментарима Драгомира Костића.

ТРИ ДОМИНАНТНЕ ТЕМЕ *ДУШЕ ДОМА*

Збирку приповедака *Душа дома* одређују три проблема. Први се, као и у Костићевом поговору, тиче уметничког поступка, и показује да Стојановићеве *приче и причања* настају на темељу свести о смислу уметности и значају приче као форме у уметничком поступку поетизације света детињства и века у којем је живео. Наративно аутопоетичко разматрање и тумачење феномена приче прожима целину збирке. Као вид критичке, теоријске и естетичке рефлексије и наратолошког принципа не само очуђења, у том смислу, разуме се уводни аутопоетички исказ прозе „Са друге обале", који, свакако и не и случајно, стоји као кључ нашег разумевања и тумачења света приповедача: „Прича је као сан и као вода. Никада је не можеш целу захватити а да не остане нака мрвица за други сан и другу жеђ" (Стојановић 2021: 68).

Естетичку свест о причи на исти начин афирмише и уметников аутопоетички исказ „Као у каквој бајци, прича је могла да почне" (Стојановић 2021: 84). Овај комплексни исказ заснован је као творачки принцип и, за разлику од раставних осећања која доминирају у причама чије је мотивско и идејно језгро веза и однос Срба и Албанаца, односно *ми и други* и *наше и туђе*, повезан је са саставним осећањем аутора као аутореференцијалног приповедача и сећањима на сунчане дане на обалама Лима и погледе на купачице као симболе женске лепоте. У најдубљем смислу он упућује на тајну уметничког стварања.

Тамо где престаје свест о причи и причању, коју суштински осветљава наведени аутопоетички коментар што стоји као кључ наше анализе јавља се свест о песми и тај феномен објашњава најмањи заједнички чинилац у Стојановићевој поезији и прози. *Прича и песма су етички позив успону висинама и трајању*. Означени феномен се огледа у причи „Страх", у којој се деца јунаци пењу уз планине, како каже, „да више сазнамо о свету и висинама, да напасамо стада и да се гласнемо фрулом или *песмом* (А. М.)" (Стојановић 2021: 32).[2] Уметников творачки принцип очућења и поетичка вредност именовани су још и исказом: „И да се *наметне причи*, као неко ко се рађа, живи, множи и умире. Да се та *прича роди у другој причи* (А. М), у другом времену, другој ватри, другим биљкама и сунцу" (Стојановић 2021: 27).

Стојановићева поетика и естетика стају у наш налаз који објашњава суштину његове приче: *Прича је форма прирасла уз истину а истина је оно што прераста у причу*. Прича је истина за себе, али и оно што се прича. А оно што се прича, што Стојановић именује поетиком трајања и/или епским исказом *причало се,* везано је управо „за многе тајновите приче" (Стојановић 2021: 30).

Суштину исконског приповедачевог односа према причи открива и структура приче „Суша", у којој јунаци опстају крадући другима воду. Илустрација портрета јунака приче и наратора као јунака окончава се идејом да сви они имају „право на воду, као право на живот и право на гроб" (Стојановић 2021: 44). Сви Стојановићеви јунаци (па и он као аутор и наратор јунак) имају и право на причу – суштина је поетике и структуре кратких прича, укључујући и средишну причу збирке „Жена у црнини" која је била повод нашег тумачења проблематике и апоретике везе и односа Срба и Алабанаца или *ми и други* или *наше и туђе*.

Чар и моћ приче као форме и приче као наративног поступка у збирци *Душа дома*, а Андрић је беседио да човека треба пустити да слободно прича, огледа се у финалној мисли прозе „Језеро" и, не случајно, она долазе из уста учитеља као педагога: „Речи сеоског учитеља остале су да одзвањају оним брдима, да висе у ваздуху, и да их, преточене *у причу* (А. М.), ветар преда Лиму а он – даљини и будућем времену" (Стојановић 2021: 50).

Иво Андрић у свом чувеном есеју „Разговор са Гојом", говори, између осталог, и о статусу и функцији приповедача у наративном поступку и структури прича:

> „Цео пут којим је ишла судбина модела, ми пређемо поново, само у противном правцу, док лице на које смо бацили око не изведемо на чистину на којој га поставимо само самцито, као на губилиште. И тек ту, ми га поново стварамо" (Андрић 1981: 21).

Исидора Секулић је у структури Андрићевих прича и наративном поступку пронашла елементе источног и елементе западног модела приче као изразе две културе. За потребе наше анализе разумевања и тумачења Стојановићевих прича из елаборације И. Секулић апострофирамо само две идеје које илуструју раст и развој уметничког поступка у нашој књижевности и култури:

2 За нашу идеју и суд индикативна је и реторика наслова приче „Изненадна песма".

> „На Западу је прича пре свега замисао, план, нарација, духовитост, стил; на Истоку је прича пре свега чарање. [...] На Западу приповедач духовито рукује идејом и материјалом; на Истоку је приповедач медијум кроз који се приповетка сама прича“ (Секулић 1974: 243).

Вратимо се Стојановићевом наративном поступку и односу према причи или судбинском путу којим је као уметник ишао уназад, онако како од свих птица само колибри могу да лете. Из наведеног исказа као аутопоетичког принципа и коментара јасно је да се Стојановић кретао уназад и да се лет маште заснива на три начела, и то на:

1) ауторитету учитеља као приповедача (*речи сеоскоī учитеља остале су*), и он се односи на феномен приче и причања;

2) сећању дечака јунака које се пред нама паралелно појављује у форми аудио-визуелних слика (*одзвањају оним брдима,* [...] *висе у ваздуху*), и оно се односи на наратора-јунака сраслог са светом дечака-јунака и његовог односа према *души дома* као егзистенцијалног и естетичког предмета;

3) свести дечака јунака који и сâм постаје ауторитативан творац слика (јер бајковито постаје ветар) у намери да их учини трајним и спасе од свега трошног и пролазног (*да их,* ***претворене у причу****, ветар преда Лиму а он – даљини и будућем времену*), и она се тиче *порекла* – националног, социјалног и духовног – и налази се у највршћем узрочно-последичном односу са тематиком, проблематиком и идејама казаним у причи „Жена у црнини“.

Анализа, дакле, показује да Андрић у причи полази од *модела приче као културе* а Стојановић од *личноī доживљаја и светa детињства* и даје јој психолошко-поетски рељеф, мирис и боју. Иначе, и у другим Стојановићевим причама мајка је хероина која рађа и брани живот дечака-јунака и појављује се као љубав, споменик и спомен на живот, као у причама „Умивене стазе“ или „Стопе“ у којој се обнавља „као трава и снови“ (Стојановић 2021: 27).

ЋОСИЋЕВА ПРОЈЕКЦИЈА ТИТОИЗМА КАО СУДБИНА

Обнављање и трајање сећања као траве и снова или као продубљивање сазнања и открића света, доводи нас до новог слоја значења у структури Стојановићевих прича и причања. У прози „Свећа“ се сва комплексност идеја и значења прича огледа у пројекцији везе и односа *ми и други* унутар српског народа и идеолошких подела на *комунисте и четнике* или *ослободиоце и издајнике*. Она доноси исте трагичне поделе и поразе као у вези коју чине *наше* (српско) и *туђе* (албанско) пројектовано у „Жени у црнини“ или критички осветљена у поговору Драгомира Костића. Са свешћу која, како смо означили начелом број два, пониче из најдубљих сећања и детињства, наратор-јунак именује причу као „сазнање о братским поделама и идеолошким провалијама“ (Стојановић 2021: 12), које ће дечака-јунака и мајку му, јер су им убијени отац и муж, пратити целога живота.[3]

3 О тим идеолошким поделама говори већ богата прозна и песничка српска књижевност. Подсетимо само на романе *Деобе* (1961), *Време власти 1* (1996) и *Време власти 2* (2007) Добрице

Суштинску драму поделa именује унутрашња идеја приче „Мост“ у којој се феномен *ми* и *други* јавља унутар комунистичке скупине једног народа. Драма Крстиње Костине (као жене у црнини) делимично је повезана и са идеолошком поделом везаном за опредељење *за* или *против* Стаљина или Тита. Историјска и антрополошка прекретница, или Ћопићевом реториком казано *ломом*, по сећању дечака-јунака, догодио се онда када, „на Голи Оток отераше четири сина, интелектуалца, људе од стаса и угледа“ (Стојановић 2021: 70). Стојановићев јунак тај пораз означава бројним питањима. Тако се у наративном поступку тежиште идеје и структуре приче помера ка универзалном значењу и хуманистичком начелу као бити саме уметности:

> „Како то да нам пријатељи, преко ноћи, постану непријатељи, браћа разбраћа? Хоће ли имати смисла ова борба, ако се одрекнемо најближих? […] Када су у стању да тоураде *своме*, шта ће тек урадити *другоме* (А. М.)?“ (2021: 53. и 55).

Стојановићеве приче, дакле, поничу из уметниковог критичког „упитног лука“ над историјом коју живи. Оне потврђују теоријско и естетичко начело да нема велике уметности без грандиозних прегнућа, остварења и трагедија и показују да је уметник као аутор од ауторитета или сведок и учесник, у позним годинама, када се распао титоизам и Титова држава, дошао до храбрости, уметничке победничке воље и слободе и правог сазнања. Али у равни филозофског и уметничког промишљања идеолошких подела у истом народу на *ми* и *они* Стојановић питањем не досеже до хуманистичког и/или антрополошког одговора. Ауторитативан одговор нуди Добрица Ћосић, верник, грешник и отпадник од титоизма и Титовог фараонства, и то на два начина. Најпре када долази до сазнања да нужно мора постојати јединство између уметничке мисли и дела и личног примера и историјске праксе. Супротстављајући се титоизму и идеолошким поделама међу народима и унутар народа, он оцењује поредак и време којег се дотичу питања више Стојановићевих јунака поводом страдалне судбине невиних људи и маркира тему *прошлост и садашњост*. Прецизније казано, Ћосић критички вреднује *услове и узроке* за настајање великих дела и полази од следећих круцијалних идеја:

> „Писати *о прошлости* једино је што преостаје писцу данас. У прошлости може да нађе потпун свет и целог човека. *Садашњост* приморава на отпор и изазива гађење. А са тим осећањем не може да се створи велики роман. *Садашњост* онемогућује трагедију, а без трагедије, као суштине људске судбине, не ствара се значајна књижевност. *Садашњост* (А. М.) нас нагони на отпор према стварности и људима. А на таквим општим одредницама не ствара се дело трајнијег значаја.“ (2024: 239).

Као писац који све чини „у интересу истине и своје земље“ он казује мисли које одражавају суштину стваралачког и људског карактера. Он исказује храброст и спознају које су недостајале другима и до које је тек сада стигао и Стојановић:

Ћосића, *Нож* (1982) Вука Драшковића, *Ослободиоци и издајници* (1997) Милована Данојлића, *Књиге о Милутину* (1985) Данка Поповића и друге.

> „Ја не могу имати храбрости за истину о свему и људима на папиру, за писаћим столом, за књигом и својим књигама, а немати храбрости за живот, у људским односима, у јавном животу, у политици, коначно – у стварима судбоносним за мој народ и нашу револуцију, којима сам служио и којима ћу до последњег даха служити свим својим бићем“ (Ћосић 2024: 174).

Наслањајући се на захтеве поетике и естетике и своја искуства верника, грешника и отпадника од титоизма (које прожима његов животни век и стваралачки лук), Ћосић поставља дијагнозу титоизма:

> „Мислио сам да га непријатељ условљава. Тито упорно тражи јединство. Јединство изнад свега, јединство као политичку етику, јединство као императив акције и постојања. Они не трпе сукобе и *разилажења у мишљењу, не подносе разлике које су природне* (А. М.)“ (Ћосић 2024: 29).[4]

Суштински то је одговор на питања не уметниковог јунака, већ и феномен Голог Отока и крвави распад земље у којем су Косово и Метохија и сукоб Срба и Албанаца били последња станица. Смисао свих подела и однос и веза *ми и други* завештани су и у Стојановићевој поезији. Подела је нужна јер идеологија титоизма следи логику по којој се „више поштује верност но способност“ (Ћосић 2024: 30). Наш писац је на трагу Ћосићеве истине о Србији која се „крчка у лажи“ (Ћосић 2024: 212). Али је још увек далеко од друге Ћосићеве спознаје, написане пре више од пола века, о томе колико је и како комунистичка идеологија устројством Титове Југославије осакатила српску нацију и послала је у регресију. „Ако се свим снагама“, спознао је велики писац, друштвени делатник и мислилац[5], „поштено, демократски, и савременим схватањима и становиштима не започне њена обнова, то јест ако се наша традиционална, фолклорна, православна, косовско-митска, идеолошка, национална свест не осавремени и идејно не социјализује, српски народ ће бити духовно осакаћен и лишен стваралачког колективног циља; он ће бити неспособан да се интегрише у савремену европску цивилизацију“ (Ћосић 2024: 212). Актуелно стање српске државе и духа нације потврђују његову визију.

За целовитије разумевање теме подела и последица титоизма унутар српског народа из идеолошких разлога, чија су последице Голи Оток и зверско мучење и уништавање хиљада људи без суда и закона, од суштинског су значаја и прича „Мост“ и судбина њеног јунака Далибора, чијег су пса присталице комуниста, они „што се шуњају око путева, врата и прозора, што снимају и прислушкују, подмећу и

4 Илустративан је у том смислу, на пример, Ћосићев исказ о идеолошком разапињању Милована Ђиласа, идеолога комунистичког покрета. „Почела је дискусија у којој је оштро идеолошки суровo нападан Милован Ђилас, у чему су наочито истицали Црногорци, који су га до овог пленума обожавали. Два дана је трајало то идеолошко разбојиште“ (2024: 34). Ћосић, дакле, маркира „епско верништво и бирократско полтронство“ као карактерну црту својих партијских другова и народа који творе државу у којој је Тито монарх. То је време, како пише Ћосић, „шапућуће критике“, у којем свако себе пориче и „кукавички“ спасава од истине, то је дух који рељефно показују питања Стојановићевих јунака као припадника српског народа.

5 Видети и Ћосићеве књиге *Пишчеви записи 1951–1968* (2000), *Пишчеви записи 1969–2000* (2001), *Пишчеви записи (1981–1991)* (2002), *Пишчеви записи* (*1992–1993*) (2004), *Српско питање 1* и *2* (2002–2003) и *Књига о Косову* (2004).

преувеличавају" (Стојановић 2021: 52), отровали а њега заточили, ислеђивали и изубијали. У причи се именују Тито о којем се пева у црногорском колу са поруком: *Ко не воли друга Тита /Издајник је и бандита,* Стаљин, Партија и Информбиро. Кључна је мисао јунака Стевана Митрова који помаже оклеветаном: „Кад су у стању да тоураде *своме*, шта ће тек урадити *другоме* (А. М.)?" (Стојановић 2021: 54).

Као и други Стојановићеви јунаци, који се помињу узгредно и испољавају у сажетим мислима, и Далибор пита што Ћосићев Гвозден (кога су саборци стрељали из идеолошких разлога) у роману-прекретници у српској послератној књижевности, роману *Далеко је сунце* (1951), и на исти начин поставља питање смисла борбе ако она доводе до самосатирања:

> „Зар, до јуче, нијесмо говорили да су Руси *наша* браћа? Зар нас они нијесу ослобађали и *с нама* гинули? Како то да *нам* пријатељи, преко ноћи, постану непријатељи, *браћа разбраћа* (А. М.)? Хоће ли имати смисла ова борба, ако се одрекнемо најближњих? Прекинули су га уз речи: Ћут, бандо! Ускоро ћеш видети како ће ти проћи син јединац. [...]
>
> На крају су га изгурали, уз повике: Марш бандо, издајниче!" (Стојановић 2021: 52–53).

Како је Добрица Ћосић био први сведок Голог Отока, за нашу анализу и разумевање уметничких садржаја и домета Стојановићеве пројекције свеколиких српских деоба и последица титоизма битна је и његова лествица карактера нација које су твориле југословенску државу што се распала у крви после смрти „светског варалице", као оцењује политичку праксу Јосипа Броза и друштвени и грађански легитимитет приземних карактерних, менталитетских и моралних својстава свих југословенских нација. Природно именујући паралелно најмањи *заједнички именилац као језгро* свих југословенских нација којима је погодовала и над којима је царевала титоистичка комунистичка идеологија и *специфичности сваке од њих*, он полази од Срба и Црногораца који су у средишту Стојановићеве прозе и поезије. Пред нама је Ћосићева антрополошка слика и културолошки модел Југословена и српске нације дефинисан пре пола века. Она представља антрополошки, социолошки, политички и културолошки одговор на питање о природи титиоизма и етичким питањима и размишљањима јунака Стојановићевих прича:

> „Историјски конзервативно биће српског народа остварено је у Титовом самоуправном социјализму.
>
> Код Срба су подстакнути нерад, примитивност, лоповлук, аморалност, неодговорност, разузареност, примордијално србовање, агресивност, асоцијалност и сл.
>
> Код Хрвата је, уз све то, подстакнуто њихово ретроградно шовинистичко биће, њихова усташоидна, католичка, антидемократска свест и подсвест.
>
> Код Словенаца су, уз све то, подстакнути њихов егоизам, провинцијалност, малограђанштина, нетрпељивост према свему „јужноме" и српском.
>
> Код Црногораца су, уз све то, расширени и легализовани болесно себељубље, нерад, ретроградни историцизам, грандоманија, примитивна племенштина и оно што је јединствено у свету – двоструки идентитет: деца по националности нису оно што су им очеви и мајке.

> Код Македонаца је, уз сва ова општа ружна својства Југословена, подстакнута и политички легализована њихова рајинска дволичност, фалсификовани идентитет, сиротињски егоизам, инфериористичка претенциозност и чокалијски менталитет.
>
> То је општа слика југословенског титоизма (Ћосић 2024: 240–241).

Као у причи „Мост", поделу на *ми* и *они* унутар српског народа, једнако крваву као и између два народа или две вере на Балкану, Стојановић је као фреску осликао национални раскол и страх Рајка Радоњиног у причи „Свећа" изнова именовао партију као *повод и узрок* свеколиког зла или крсташких ратова. Уметниково сведочење и страдање јунака потврђује Ћосићево искуство као верника, грешника и отпадника од Партије. Оно је, видимо, *много више, много сложеније и много дубље* од покушаја „суочавања правде и неправде, убијеног и убице, живота и смрти" (Масловарић 2021: 96), како пише рецензент *Душе дома*:

> „Ноћ уочи погубљења провео је будан. Само је у тренуцима привидног сна, чуо дозивање из Ђавољег крша. То му се ђаволи сладе и кажу: 'Тако ти и треба, Рајко Радоњин, када ниси знао да изабереш праву страну. А праве стране и нема када се пролива братска крв. Ти си изабрао најгору. Сутра, када те смакну, они што су се у рату крили по подрумима и кацама, што су облачили женске хаљине и што су се крили по дубовима, врбацима и траповима, дићи ће главе и почети да се доказују као *јунаци и привржениици Партије. Показаће невиђену остраћеност*'" (А. М.). (Стојановић 2021: 8).

ЈЕДИНСТВО ПРОЗНЕ И ПЕСНИЧКЕ СЛИКЕ

За ново и продубљено критичко валоризовање проблематике и апоретике *ми и други* или *наше и туђе* у Стојановићевој пројекцији од значаја је и чињеница да порекло свести о томе откривају и песничке слике именоване реториком наслова песме „Путовање" којом је одређена симболика пута и онога што се на пут носи. Оно што се на пут носи су очеве кости које су у прози именоване као синовљеве кости које носи мајка Крстиња:

Док крећем у свијет
корачам по језеру песме
на којем се ухватио лед

Са мном путују син и унук
са мном путују и кости моја оца

(Стојановић 2004: 13).

У поезији су означен и смисао Стојановићевог језика и кључни топоними и симболи *подвученим значењем,* какви су у прози косовски *термини индикатори или симболи* Голеш планина и Самодрежа црква, и то именује реторика наслова рефлексивно-лирске структуре „Земљи":

Птицу твоī имена
на језику носим
у уху ми
Грачаничка звона ноћне
[…]
Земљо, са мојим сном у теби
са твојом несаницом у мени

(Стојановић 2004: 38).

Као и у прози, у поезији је већ промишљена и опевана историја транспонована у стварност као историју, на шта упућују унутрашње идеје песме „Коначишта". Њене идеје су *услов* разумевања *везе и односа* поезије и прозе и средишњег мотива прича *Душа дома,* посебно приче „Жена у црнини":

Један дан је цео живот
ријеч једна је оживјела дом
[…]
порушени домови су збегови ријечи
поскитани народи запаљене реченице

Спаљени храмови
гледају нас са другог Неба.

Поново се уздижу коначишта
срећна што су рођена
из мојих очију

(Стојановић 2013: 79).

Разматрање проблема и апорема Стојановићеве прозе у светлу тематике и мотива *ми и други* или *наше и туђе* и *ми и ми* на смрт подељених и завађених у рањама титоизма, дакле, показује да је *Душа дома* прозна слика изнова препакована из поретка душе дома осликаног у поезији – дома који *отвара кајке и гледа нашим очима* и *од тишине и наде упио је гласове предака* („Застава од молитве"). Из њега *Враћа се слика / храм пресељен на небо / кључ од ријечи* („Дом од слова").

Постоји, дакле, нешто заједничко у трагичној судбини Косовске Мајке и мајке наратора и/или дечака-јунака. У сећању мајка је остала „иза оне завесе која дели живот и смрт" (Стојановић 2021: 68). У равни приче она је суштински именована признањем дечака-јунака као наратора-јунака, који се, у позним годинама, после поезије, вратио причи „о јунацима и приврженицима Партије" (Стојановић 2021: 8): „Мајку нисам запиткивао о очевој погибији. И без тога, доста јој је било терета и муке" (Стојановић 2021: 68).

У равни поезије слика националних деоба и сеоба огледа се у поетском исказу: „Јер, сан је све што је испред нас, а не знамо му исход, што нас као нека невидљива сила, тера, да јој се приближимо, и од ње окусимо" (Стојановић 2021: 55). Аутопоетички коментар као исказ открива песниково дозревање и критичку свест према титоизму и историји о којој се ћутало или много тога криво знало.

Није тешко наслутити да из повијања под теретом трауматског осећања из света детињства настају и лик жене у црнини и уметникова српска пројекција и слика везе и односа *ми и други* и *ми и они* унутар властитог народа. У првој равни је у средишту слике однос Срба и Албанаца у последњем рату на крају прошлог века; у другој равни је у средишту приче однос Срба и Срба у Црној Гори током Другог светског рата и после његовог окончања. То осећање експлицита пројектује исказ наратора јунака као приповедача од ауторитета у уводној причи „Свећа". Оно је везано за однос према мајци и очеву смрт коју су донеле титоизам и деобе на: *ми и они, четници и партизани, за Тита или Стаљина*: „Нећу да бјежим од својих. Моје бјежање само би потврдило њихову сумњу" (Стојановић 2021: 6).

ЗАКЉУЧАК

Из аналитичког прегледа уметничких идеја и мисли Радомира Стојановића и Драгомира Костића у светлу налаза великог мислиоца, какав је био Добрица Ћосић, и његове пројекције титоизма, долазимо до неколико закључака као прилога за ново тумачење односа *ми и други* унутар српскога народа.

У уводној причи, коју разумемо као сабирно место свих знања и финалну фазу стварања, Стојановић показује да је његова уметност речи уметност земље и копна: зачета у црногорским кршевима, брдима и урвинама, и питомој лимској долини и окончана на уклетом, трагичном, епском и историјском Косову управо онако како га промишљају Драгомир Костић и многи други српски песници.

То је уметност о српском народу који је највише страдао од титоизма и његових подела на *ми и други* и *ми и они* унутар самог себе, о чему говори број Голооточана. Она настаје из осећања које се песнички и антрополошки може подвести под формулу која се на стваралачком примеру Стојановићевом своди на сазнање да се уметник стамњује и смањује и да, упркос свему што је дочекао, сада сме да казује истину коју је сазнао.

Његова уметност из финалне фазе нужно је прихватила судбину друштва као своју судбину, онако како се, на пример, суштински може разумети уметност Милована Данојлића, и то не само по реторици романа *Ослободиоци и издајници*, или уметнички став и однос према титоизму у *Књизи о Милутину* Данка Поповића. И то је наш основни вредносни суд.

Стојановић је дошао до свести о томе да у *Души дома* постаје свој ауторитет – апсолутан као гравитација и налази се на путу да постане *аутор од повереља*. Он прихвата модерно теоријско схватање књижевности по којем она више ништа не *измишља већ открива* (в. Милер 2017: 50–51). Сврстао се међу оне српске уметнике који су, пола века после Титове смрти, спознали истину да је титоизам, док је проповедао братство и јединство, извршио, како је показао Ћосић, поделе не само између народа своје земље, већ и унутар појединачних народа, нарочито српског. У том смислу критичка свест и осећање Драгомира Костића с почетка новог миленијума да се Срби на Косову и Метохији осећају „усамљени више него икада. У болу и тишини. Сасвим, сасвим напуштени" и да Србија „никада дотле није била тако равнодушна" као данас када је „Косово дошло по свије" (Костић 2005: 96) потврђује корене и размере деоба као узрока страдања и сеоба.

Као такав, титоизам је био погодан за сатиру, али за сатиру није постојала слобода. Свему упркос, чињеница је да се Срби и Црногорци, иако их је највише било на Голом Отоку и највише усмрћено без суда, и даље држе матрице његове идеологије. За уметност је добро то што је спознао да „без трагедије, као суштине људске судбине, не ствара се значајна књижевност" (Ћосић 2024: 239), али за будућност српског народа није добро то што трагично стање траје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1981: Иво Андрић. *Историја и легенда*. СД, књ. 12, допуњено издање. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна заложба Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа.

Костић 2005: Драгомир Костић. „Док је књига била у штампи". У: Зоран Павловић. *Експликација збирке песама Посртања Драгомира Костића*. Лепосавић: Институт за српску културу –Приштина.

Масловарић 2021: Видак М. Масловарић. „Одјек из давно отворене празнине (Запис уз књигу *Душа дома* Радомира Стојановића). У: Радомир Стојановић. *Душа дома*, Косовска Митровица: Панорама – Јединство, 95–100.

Милошевић 1964: Никола Милошевић. *Антрополошки есеји*. Београд: Нолит.

Мумовић 2024: Ана Мумовић. „Српска и албанска пројекција и слика историје (Компаратистичка анализа приповедака *Жена у црнини* Радомира Стојановића и *Очев повратак* Адиља Олурија)". Тематски зборник *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*. Књ. 1. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 137 –152.

Miler 2017: Dž. Hilis Miler. *O književnosti*. Beograd. Službeni glasnik.

Павловић 2005: Зоран Павловић. *Експликација збирке песама Посртања Драгомира Костића*. Лепосавић: Институт за српску културу –Приштина.

Секулић 1974: „Исток у приповеткама Ива Андрића". У. Исидора Секулић. (У избору Светлане Велмар Јанковић). Београд: Народна књига, 243–250.

Стојановић 2004: Радомир Стојановић. *Другачији говор*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије.

Стојановић 2013: Радомир Стојановић. *Небеска трпеза*. Приштина: Панорама – Јединство.

Стојановић 2021: Радомир Стојановић. *Душа дома*. Косовска Митровица: Панорама – Јединство.

Ћосић 2024: Добрица Ћосић. *Књига о Титу*. Београд: Лагуна.

Ana M. MUMOVIĆ

ARTISTIC IMAGE OF THE DIVISION IN THE SERBIAN PEOPLE IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES

(Projection of ideas, causes and conditions of division in the prose and poetry of Radomir Stojanović)

Summary

The work on the example of stories from the collection *Duša doma* (*Soul of home*) and poetry by Radomir Stojanović, in the light of the Book about Tito by Dobrica Ćosić and the autopoetic comments of Dragomir Kostić "While the book was in print", reveals the projection of the truth about Serbian divisions into us and them in the 20th and 21st centuries and the attitude of Serbs towards history as reality.

Also, we list important historical facts that are a necessary condition to understand the suffering fate of the Serbian people in Kosovo and Metohija, as well as conflicts within the Serbian people, which were certainly caused by major historical events. The focus of the analysis is focused on the relationship between us and others within the same nation, that is, the ideological divisions caused by the divisions during and after the Second World War in Serbia. This is a condition to look deeper and understand the nature and essence of the connection and relationship and the division between us and others and/or ours and others, not only between Serbs and Albanians.

The very science of literature implies that we always understand art as a type of "cognitive instrument by means of which the truths about the human being are revealed."

From an analytical review of the projection of artistic ideas and images of Radomir Stojanović and Dragomir Kostić, in the light of the great thinker of history Dobrica Ćosić and his projections of Titoism, the work brings several magisterial conclusions. They are a contribution to a new reading and interpretation of the artist's work and the relationship to the theme of us and others and the division of us and us within the Serbian people.

Keywords: Radomir Stojanović, Dobrica Ćosić, Dragomir Kostić, *we and others*, *we and we*, Serbs, Serbia, Kosovo and Metohija, political party, Goli otok.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 141.7 Платон
141.7 Јовановић С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53519

Оригинални научни рад

*Предраг Р. ТЕРЗИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

РАЗУМЕВАЊЕ ПЛАТОНОВЕ ПОЛИТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ У ДЕЛУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Апстракт: У раду се бавим анализом схватања Платонове политичке филозофије у делу једног од најистакнутијих професора и декана Правног факултета, ректора Универзитета у Београду, председника Српске краљевске академије наука и председника Владе Краљевине Југославије у избеглиштву, Слободана Јовановића. У свом обимном научном опусу, Слободан Јовановић се бавио истраживањем националне политичке историје XIX века, теоријом државе и права, уставним правом, питањима из области политичке социологије, али и историјом политичких теорија. Ипак, чини се да овај део Јовановићевог научног опуса до сада није био довољно изучаван. Поред истраживања политичких, економских и друштвених доктрина Никола Макијавелија, Едмунда Берка, Карла Маркса, Фридриха Енгелса, Констана, Келсена, Питамица, теоретичара који припадају антимарксистима, Јовановић је посебну пажњу посветио и античкој политичкој филозофији, односно Платоновим делима.

Кључне речи: Слободан Јовановић, антика, политичка филозофија, Сократ, Платон, Држава, Државник, Закони.

УВОД

Док историјска наука представља учитељицу живота, филозофија је учитељица мудрости. Она садржи основна сазнања о свим важнијим питањима једног друштва, државе и човека који у њима живи, ради и ствара. Зато се чини неодвојивим разматрање односа филозофије према другим наукама и на њима заснованим сазнањима. Политика, као верни пратилац сваке државне организације, значајним делом се ослања на филозофску мисао. Будући да су први творци политичке мисли били антички филозофи, сасвим је јасан циљ њиховог бављења филозофијом. Наступајући као полихистори, настојали су да утврде шири, животни смисао бављења политиком.

Савремена политичка филозофија сазнања заснива на два основна задатка. Ако првим настоји да се одреди адекватан оквир у коме се налази простор и предмет филозофског делања, на основу овог процеса другим се филозофија жели условно разграничити у односу на политичке науке, политичку теорију и практичну политику. Стога је ово питање разлог спорења међу филозофима (Ђурковић 2012: 219). Надаље, политички домети филозофске мисли имају одредиште у филозофији

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-3896-6217, predrag.terzic@ips.ac.rs

политике. Она је повезана с различитим филозофским дисциплинама и не може почети без одређења онтолошког, гносеолошког, аксиолошког, антрополошког основа политике и без промишљања метода филозофије политике. Повезана је с филозофијом друштва, етиком, филозофијом права, филозофијом историје. Историја се у филозофији политике схвата различито, као поприште могуће слободе и као време у коме се јављају нови облици неслободе, а разни облици насиља и манипулисања јавношћу и појединцима утичу на одустајање од истине и одлагање слободе (Телебаковић 2012: 100).

Крећући се линијом раздвајања између традиционалне и савремене филозофије, Слободан Јовановић је уважавао научну тежину, теоријске и практичне домете оба филозофска периода. У његовом научном раду можемо препознати потребу да се филозофска мисао посматра из угла теоријске и практичне политике. Овако изражен интегрални приступ присутан је у делима Слободана Јовановића, што његов научни опус чини јединственим.

ПОЛИТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА У АНТИЦИ

Антички филозофи су своје теорије и погледе на свет утемељили на стеченом искуству и размишљањима о најбољем државном уређењу и месту човека у њему. Разумевање демократије у полисима заснивали су на једнаким правима и слободама, али не свих људи, већ само оних који су имали грађански статус. Жене, странци и робови нису могли да учествују у демократским процесима, јер рођењем нису добили статус грађанина (Терзић 2021: 16).

„Као посебан и највиши облик сазнања и истраживања стварности, филозофија је заузимала средишње место у културном животу старе Грчке“ (Ђурић 2010: 45). Антички филозофи су у својим делима износили ставове у ком правцу треба усмеравати развој друштва. Ипак, иако постоји већи број филозофа који су самостално, или у оквиру одређених филозофских школа, развијали политичку мисао која не одговара данашњим схватањима демократије и добро уређеног друштва, несумњиво је да античка Грчка представља колевку филозофске традиције и демократије.

Слободан Јовановић је у својим делима разматрао развој античке политичке мисли. Иако се његово истраживање античке филозофије односило на првом месту на Платонову заоставштину, важно је указати и на Сократово разумевање државе и њених закона. Сократ је био „средишња личност читаве грчке филозофије“ (Ђурић 2010: 80), али и Платонов учитељ.

Суђење Сократу представља прекретницу у развоју атинске демократије и показатељ њеног постепеног слабљења и растакања. Против Сократа су три слободна грађанина покренула кривични поступак, стављајући му на терет два недела: вређање богова и кварење омладине. На неки начин, тај поступак се може сматрати суђењем за вербални деликт због јавно изговорене речи. „Данас се приликом оцењивања домета атинске демократије процес Сократу често узима као један од аргумената којим се доказују њена ограничења. Ипак, при том треба имати у виду Сократов провокативни став, те са мање строгости судити о атинском правосуђу и атинским демократским институцијама“ (Аврамовић 2004: 135).

У својој одбрани Сократ је указао на читаву погубност суђења и спремност да прихвати кривицу. Будући да је био прегласан, осуђен је на смрт. Свесни неправде која је Сократу нанета, његови ученици су желели да организују бекство како би осујетили извршење смртне казне. Међутим, Сократ је мислио да би на тај начин била дата превага безакоњу над законима и сматрајући да је као грађанин дужан да поштује законе своје државе, одбио је такав предлог. У својим размишљањима истиче да говорник на суду и другим скуповима, код људи не прави разлику између праведног и неправедног, већ само ствара веровање о томе. Отуда се сва моћ реторике може приписати натприродној и божанској вештини самог говорника. Свестан тога, Сократ цени знање баш зато што оно није корисно за стварање уверења код других људи (Аврамовић, Јованов 2020: 253-254).

С обзиром да Сократ није иза себе оставио писана дела, праве домете његове политичке мисли можемо да сагледамо само посредно, кроз Платонове књиге у којима се помињу Сократова гледишта. Платон у својим делима износи мишљење о свим важнијим питањима атинске демократије. Користећи расправни стил, представљен у форми дијалога, Платон своју филозофску мисао везује за политику. Према његовом схватању, демократија није владавина читавог, већ једног дела народа који припада вишим друштвеним слојевима.

ПЛАТОНОВО СХВАТАЊЕ ФИЛОЗОФИЈЕ, ПОЛИТИКЕ И ДРУШТВА

Слободан Јовановић приступа Платону на надасве специфичан начин. Свестан је да Платон није писао само о филозофији, већ и о политици и друштву. Његова социолошка теорија се може проучавати на два начина:

1) историјски се Платонове идеје могу објашњавати политичким и друштвеним приликама његовог доба. То се онда претвара у историјску студију у којој се Платон тумачи као историјска личност, у контексту друштвених прилика у којима је живео и стварао;

2) проучавање Платонових идеја може се заснивати на проналажењу њихове примењивости у садашњем времену. Такво истраживање би било у функцији разумевања актуелних политичких и друштвених проблема у садашњости. Слободан Јовановић је био наклоњен овом другом гледишту, кога се држао у свом делу (Јовановић 1935: 1-2).

Платонова филозофска заоставштина се не може јасно разграничити на различите области. „У њој је све међусобно повезано и испреплетено, тако да нема никакве поделе на области и подручја. Говорити о Платоновој политичкој теорији значи говорити истовремено о целокупној његовој филозофији“ (Ђурић 2010: 95).

Ипак, главни допринос Платоновог учења о политици огледа се у њеном уподобљавању с моралом. Према Платоновом мишљењу, бављење политиком излишно је уколико не служи моралном одгоју човека. Савремена актуелизација оваквог његовог става о политици показује да је још у том времену успео да препозна значај моралног владања људи у политици. У атинској држави Платоновог доба приметно је присуство индивидуалног духа у политици. У том периоду појединци почињу да

теже задовољењу сопствених интереса без бриге за општи, али ни интерес других људи. Зато се политика сматрала средством за постизање индивидуалних циљева. У таквим политичким околностима оправданост опстанка демократије се озбиљно доводила у питање. Политичка афирмација индивидуализма сводила се на уврежено мишљење да је мера човековог успеха сразмерна његовом уживању у благодетима живота. Ако то не успе да оствари, човек, према таквом мишљењу, није уопште ни живео на достојан начин. Будући да је Платон потицао из аристократске породице и био навикнут на живот човека вишег сталежа, такво порекло и животно искуство представљали су додатни разлог да Сократ своје учење успешно пренесе на њега.[1]

Преломни историјски тренутак за рањиву атинску демократију био је претрпљени пораз у Пелопонеском рату. Овај догађај је покренуо читав друштвени покрет против демократије, која је означена главним кривцем атинског војног неуспеха. Слободан Јовановић сматра да је нова политика, на којој су инсистирали противници демократије, била назадна и непатриотска. Док се назадном сматрала јер је проповедала враћање на раније степене политичког и привредног развоја земље, непатриотском је одређивана због решавања унутрашњих питања помоћу спољног противника, који је представљала Спарта. Међутим, овај политички покрет није успео да остави дубље трагове у атинској држави. Он није издржао тест времена и убрзо је олигархијска влада изгубила власт у земљи. Ипак, демократска власт није примењивала сурове методе претходних олигарха, већ је прогласила општу амнестију (Јовановић 1935: 6-7).

Проучавајући Платонову писану заоставштину, Слободан Јовановић је своје излагање фокусирао на његова позната дела. У њима је настојао да добије одговоре на основна питања државе и права из угла гледања овог старогрчког филозофа. Отуда су у Јовановићевом научном фокусу три Платонова дела: *Држава*, *Државник* и *Закони*.

ПЛАТОНОВА ИДЕАЛНА ДРЖАВА

Држава представља једно од најзначајнијих дела у области историје политичке филозофије, у коме Платон разматра могућност да вођење државе буде поверено филозофима. Он истиче да у свету постоји неправда, коју људи наносе једни другима, при чему државом владају јачи, а не праведнији. Ако је неко јак, он може несметано да спроводи неправду над оним који је у праву, али је слаб да би спроводио правду. Зато државу треба посматрати као појединца који је јачи од других, па зато може над њима да влада. Тако држава своју вољу намеће с позиција силе и капацитета да је спроведе, а усмерава је против отвореног или очекиваног отпора грађана. Према томе, Платоново разумевање правде састоји се у потреби разликовања добра од зла. У том смислу, победа правде, уз помоћ добра, добија своје место и постаје корисна у једном друштву (Платон 1993: 196).

1 Једна од нанетих неправди према Сократу, коју је историјска наука одавно разобличила, састојала се у његовом оптуживању за пораст индивидуализма у Атини. Да парадокс буде већи, оптуживали су га они чији је лични интерес био увек испред општег добра.

Добра организација и успешно функционисање државе мора бити засновано на „принципу правде, који у себе укључује строгу поделу рада" (Ђурић 2010: 101). Реч је о подели рада коју омогућава класно успостављено друштво. Припадајући одређеној класи, сваки човек добија место у државном систему. Следствено томе, неопходно је утврдити карактер и основне одлике ових класа.

У Платоновој идеалној држави има места за три класе:

1) класу која државу снабдева храном и другим потрепштинама, у коју се убрајају земљорадници, занатлије и трговци;

2) класу која чува државу и брине о безбедности њених грађана. Њој припадају војници, који чувају државу од унутрашњих и спољашњих неприлика;

3) класу филозофа, којој је и сам Платон припадао, а чији задатак је да управља државом и брине о добрим наравима грађана.

Све три класе поседују своје моралне оквире, који су скопчани с додељеном улогом у држави. Док су привредници усмерени према стварању материјалних добара, без којих ниједна држава не може да опстане, остварујући улогу војника, припадници ове класе подређују свој живот заштити земље. Станују у касарнама и, иако обављају одређени рад, одричу се могућности непосредног стицања материјалних добара. С друге стране, филозофи имају посебну улогу у држави, јер чине симбиозу материјалног и духовног у једној личности. „Да би боље објаснио разлику између ове три класе или слоја у држави, Платон употребљава поређење са металима. Управљачи су као људи који би били састављени од злата, ратници састављени од сребра, а произвођачи – од гвожђа и олова" (Лукић 1982: 89).

Развијајући аналогију подељене линије, Платон је поставио основе етике, метафизике и гносеологије. Реалност посматра кроз два поља, које чине два света: *horaton* (видљиви) и *noeton* (умни). Дакле, реч је о два посебна бивствовања која почивају на краљевству рода и регији видљивог, односно краљевству рода и регији умног. На основу тога се може закључити да Платон јасно разликује материјалну и духовну сферу филозофске мисли, а обе су опредмећене у личности филозофа који воде државу. Томе доприноси чињеница да је и сам припадао аристократској класи, а уједно био и филозоф који се целог живота бавио представљањем најбољих (идеалних) решења за правилно функционисање и опстанак атинске државе (Платон 1993: 202).

Међутим, изложени елементи Платонове идеалне државе наилазе на озбиљне потешкоће у практичној примени. Будући да је Слободан Јовановић Платоново схватање државе сагледавао с велике временске дистанце, могао је да, користећи историјско искуство, идентификује њене главне недостатке. Водећи се Платоновом мишљу, Јовановић закључује да филозофи, ипак, нису најбоље решење за управљање државом. Како филозофи нису бројни и нерадо се баве политиком као начином управљања државом, народ их ни не жели јер својом појавом и интелектом превазилазе домет његовог разумевања ствари. Они, заправо, представљају страно тело које се налази изван народне воље, па зато никад не би могли да имају легитимитет да владају државом. Стога држава, којом управљају филозофи, не би била дугог века и трајања. Међутим, Платон сматра да би држава, којом не би управљали филозофи, била осуђена на постепено кварење и пропаст. У том погледу износи

аргументацију којом побија могућност исправног управљања од стране припадника друге две класе. Наиме, ако бисмо управљање државом препустили војницима, она би се убрзо претворила у тиранију којом управља војска. Илузорно је у таквим околностима говорити о постојању демократије. Демократија би практично била угажена војничком чизмом, а грађани би били сведени на слепе послушнике, без икакве могућности да доводе у питање исправност одлука у вођењу државом. С друге стране, класа привредника би, као владајућа, управљање државом циљано усмеравала у правцу стицања материјалних користи. Државом би тада завладала плутократија која не би марила за државне и интересе грађана, већ би владање сводила искључиво на додатно богаћење. Оваква држава би практично била доведена на руб пропасти (Јовановић 1935: 31-33).

Слободан Јовановић је настојао да Платоново објашњење државе илуструје историјским примерима. Тако пише о периоду када је атинска држава била у поседу странке олигарха. Користећи околности претходно вођеног Пелопонеског рата, олигарси су свесно умањивали војну моћ Атине, залажући се за укидање морнарице. Сматрали су да је њено финансирање излишно у тадашњим условима. Уместо морнарице, опредељили су се за развијање коњице, која би била оспособљена за вођење копненог рата. Платон је био истог мишљења, будући да је коњица била састављена од виших класа. На тај начин се показује да је Платоново виђење идеалне државе било укорењено у његовој аристократској свести, чиме су се свесно сужавали њени демократски домети. Сасвим сигурно је да је Атина након Пелопонеског рата делила судбину многих поражених држава, које су у оваквим условима убрзо постале аристократско-војнички устројене. С друге стране, Спарта је изашла као победник из Пелопонеског рата, па је разумљиво што је њено уређење постало модел управљања државом.

У контексту разматрања утицаја Пелопонеског рата на атинско уређење, корисно је следеће виђење политичко-војних последица овог ратног сукоба: „Утицај Пелопонеског рата се при томе изражавао двојако. С једне стране, сукоби су, кроз игнорисање и кршење правила ратовања и друштвених норми, довели у питање схватање права и морала. У исто време су ови ексцеси показали изузетну важност моћи, тиме што су свим учесницима предочили поражавајућу стварност да јачи, тј. победник, може себе некажњено да стави изнад свих важећих норми. С друге стране, рат је интензивирао потребу да се овим ексцесима и бескрупулозном размишљању у категоријама моћи ипак да неки легитимитет. Будући да је то често било веома тешко остварити помоћу постојећих етичких аргумената, стварани су нови етички аргументи, који су опет узвратно деловали дестабилизирајуће, стварајући тако један зачарани круг. Парола *polis tyrannos*, која је настала још пре тог рата, одличан је пример оваквог процеса, јер је по свему судећи допринела развоју учења о праву јачег у поменутом историјском контексту“ (Јордовић 2009: 225-226).

Како је добро познавао историјске и политичке прилике у савременој Европи, Слободан Јовановић је изнео поређење Атине са Спартом и то тако што је положај ових старогрчких полиса поистоветио с приликама које су владале у Енглеској у првој половини XIX века. Наиме, револуционарне прилике у Европи тог доба заобишле су Енглеску, што говори у прилог чврстини њених државних институција

и њиховој отпорности на насилне промене и сврставања државне власти. Дакле, институције, а не појединци, заслужни су што је Енглеска одолела утицају и искушењима европских револуционарних покрета и тензија (Јовановић 1935: 44-45).

Снага и темељ сваке државе морају бити људи који су спремни да њом владају на исправан начин. Зато је Платон посебну пажњу посвећивао васпитању младих људи. Млади чине окосницу будуће државе, која мора бити саздана на патриотизму и брижном односу према њеним добрима. Заправо, васпитање деце и младих представља „државни посао", који мора обухватити две компоненте њиховог развоја: телесну и духовну. Међутим, спартански начин функционисања државе није сагласан с идејама Платонове политичко-филозофске мисли. Основна разлика се огледа у начину управљања државом. Док су у Спарти војници на челу полиса, у Платоновој држави управљају филозофи, као најумнији делови становништва.

У погледу односа према омладини, Слободан Јовановић сматра да је држава његовог времена посвећенија образовању становништва у односу на Платонову идеалну државу. То аргументује великим износом новца који савремена држава улаже у образовање, сматрајући да тако инвестира у своју будућност. Многобројне државне школе и универзитети, делујући на патриотској основи, стварају код омладине осећај личне слободе и моралне аутономије. Штавише, сматра се да појединац не може постати комплетна личност све док се не ослободи државних стега који га спутавају у томе (Јовановић 1935: 48-49).

Платонова идеална држава је настала на критици постојећег стања ствари у старогрчкој Атини. Оно је производ моралног кварења старих Атињана, чему је допринео општи привредни напредак друштва. Богати људи су тежили стицању материјалних добара, што се постепено преносило на остале делове становништва. Зато је патриотизам почео да бледи, јер није користио грађанима који су желели лагодан живот. Уместо да држава буде испред сваког добра и личног интереса, постала је средство стицања материјалне добити. Такво стање ствари производи општи пад морала, патриотизма и свега што представља духовно благо и ослонац државе у народу. На сцену ступа двоструки морал, који представља идеално средство кварења читавог народа и урушавања државе. Отуда проистиче Платонов вапај за старим временима у којима није било места себичлуку и жељи за непрестаним богаћењем.

Насупрот постојећој, Платон описује идеалну државу. „Овако састављена идеална држава је савршена држава, држава у којој је остварена врлина, одн. правда, за чијом дефиницијом се и трага. Савршена држава мора поседовати четири врлине: мудрост, храброст, умереност и правду" (Лукић 1982: 90).

Тако изражен метафизички приступ у изградњи Платонове идеалне државе, добрим делом је последица претходног друштвеног стања у Атини. Државна власт мора бити подређена остварењу идеје добра како би оправдала своје постојање. Међутим, посматрано у ширем смислу, у Платоновој идеји добра може се осетити дух нове религије, хришћанства. Иако за свог живота Платон није дочекао стварање идеалне државе, средњи век је опредметио његове идеје, ако их одредимо као правичне, али и потпуно усклађене с хришћанским начелима. Тако су великодостојници Католичке цркве, бринући о спасу душе, као главном циљу земаљског живота, представљали праве господаре средњовековне државе. Међутим, савремена

државна организација није остварила Платонове идеале о моралној држави и друштву, јер би таква држава требало служити правилном одгоју, односно поправци људског рода у мери у којој би га требало очистити и заштитити од даљег кварења (Јовановић 1935: 53-55).

ПЛАТОНОВ ДРЖАВНИК

Државник представља књигу у којој је Платон изложио размишљања и ставове о могућим модалитетима владавине државом. Према његовом мишљењу, најбољи облик владавине је када владар сам доноси законе за сваки појединачан случај. С обзиром да то није било остварио чак ни у малим старогрчким полисима, Платон настоји да пронађе друге начине управљања државом. Док монархију сматра најприхватљивијим обликом управљања, демократију одређује као најгори могући начин владавине. Разлог томе је „немоћ" и „неупотребљивост" демократије, услед чега демократски поредак није способан за велико добро и зло.

За разлику од многих политичких делатника који су занемаривали значај политичке теорије, Платон је политику схватао превасходно као науку. „Истицање политике као науке од основног је значаја за целокупно Платоново политичко схватање" (Лукић 1982: 96). И Слободан Јовановић констатује да се Платон превасходно теоретски бавио политиком, проучавајући политику на научни начин и организујући Академију, где су се млади подучавали математици, филозофији и политици. Једини Платонов практичан корак у политици био је на Сицилији, којом је владао Дионисије. Док је Дионисије власт војнички устројио, његова тиранска владавина је испрва давала добре резултате. Платон је три пута боравио на Сицилији. Дошао је на Дионисијев позив, који му је наменио улогу сопственог васпитача. Будући да је целог живота теоретисао о политици, прелазак на политичку праксу је Платону представљао изазов. Како је желео да проведе реформе сицилијанског друштва, нашао се у јеку борбе између Диона и Дионисија. Иако историографија оцењује Платона неуспешним у практичној политици, чињенице говоре да се остварило Платоново политичко предсказање шта ће се догодити уколико се не прихвате његови предлози за успостављање новог начина друштвене организације. Уместо да боље организује друштво, Сицилија потпада под тућинску власт и доживљава тешке дане.

ПЛАТОНОВО РАЗУМЕВАЊЕ ЗНАЧАЈА И УЛОГЕ ЗАКОНА

Закони настају као производ зрелије Платонове филозофске мисли. Ова књига представља својеврсни филозофско-политички тестамент Платона, у коме су сублимирана сва његова дотадашња знања и искуства. Стиче се утисак да његов идеализам у Законима постепено уступа место знатно реалнијем приступу. Он се огледа у чињеници да државом морају „владати" закони, а државна власт треба да буде само средство којим се обезбеђује њихова несметана примена.

Како је био добар познавалац политичке теорије, Слободан Јовановић је с посебном пажњом приступао Платоновим делима. Отуда исказује интересовање и за

Законе, сматрајући ову недовршену студију крајњим дометом Платонове политичке мисли. У овој књизи долази до изражаја знатно реалистичнији поглед на државу и законе. Платон чини отклон од дотадашњег утопистичког приступа, сматрајући да, у трагању за најбољом државним уређењем, треба поћи од реалног стања ствари. Основу његовог бављења државом у Законима чине постојећи, а не имагинарни оквири. Зато у фокус Платонове филозофске мисли доспева породица као основна ћелија сваког друштва и државе. Нимало случајно, овај старогрчки филозоф указује на класни карактер државе, чију окосницу чине две супротстављене класе. Док су богати малобројни, сиромашни чине већину становништва. Платон антагонизам наведених група становника представља сукобом две државе.

Закони су написани у форми дијалога у коме се расправља о свим важнијим питањима у држави. У вези с јединством правичности и среће, Атињанин појашњава улогу законодавца. Она се своди на његову дужност и потребу да људе ослободи мрака. Мора код њих исправити погрешан суд о томе и треба навикавати људе, да похвалом и проучавањем, стекну уверење да се правичност и неправичност приказују као нека врста сенке и светла. Отуда неправичан живот мора бити срамнији и лошији од честитог и поштеног животног пута. Избором једног или другог начина живота људи сами себе сврставају у добре и лоше (Платон 1971: 62).

Платон државу сматра срећном само ако правилно поступа код додељивања или одузимања части. Његов идеализам, помешан с потребом да државом владају закони, долази до изражаја код утврђивања правилности у редоследу вредности којима треба тежити. На првом месту је душа, затим следе лепота и телесне врлине, а тек на трећем материјална добра изражена у новцу. Свако поступање законодавца противно наведеном реду вредности сматра се недржавничким и треба му се отворено супротстављати. Зато Платон тежњу према стицању материјалних добара сматра главним узроком кварења државе. Свестан да држава и људи не могу постојати без материјалних добара (новца и иметка), циљано ову категорију вредности ставља на зачеље (Платон 1971: 117).

Расправа о једнакости полази од фактичког стања ствари у антици да државу чине две категорије људи: господари и робови. Док људи из те две категорије никада не могу постати пријатељи, јер су разлике међу њима непремостиве, њихова неједнакост представља и разлог нетрпељивости и сукоба који дубоко погађају државу. Насупрот томе, према Платоновом мишљењу, једнакост међу људима ствара пријатељство и љубав. Платон сматра да постоје две врсте једнакости. „Једну од њих, то јест једнакост по мери, тежини и броју, може сваки законодавац и свака држава увести при подели почасти, остављајући коцки одлуку о самој подели. Међутим, најистинитију и најбољу једнакост не може свако лако схватити. Пресуда о томе припада само Зевсу, а људима је она приступачна увек у незнатној мери. Али све што државе или појединци од ње приме, има као последицу искључиво само добра. Већем онда даје више, а мањем мање, а обојица онолико колико им према њиховим природним способностима припада, дакле и онима који су већи по својој врлини даје увек веће почасти, а онима, напротив, који представљају супротност овима у погледу врлине и образовања даје само оно што им одговара, те на

тај начин и једнима и другима дели у праведној размери. А баш у томе се састоји наша државничка мудрост, у *правичности*" (Платон 1971: 205-206).

ЗАКЉУЧАК

Док Сократову политичку и филозофску мисао сматра значајном за даљи развој политичке филозофије у антици, Слободан Јовановић суђење Сократу посматра као преломни догађај у развитку атинске демократије. Отуда је Сократова битност за политичку филозофију двострука. С једне стране био је важан као теоретичар и учитељ, а с друге, и као човек који је личним примером показао опредељеност за примену својих филозофских и моралних уверења у пракси. Ипак, како Сократ није оставио ниједно писано дело, тек читањем списа његовог најпознатијег ученика, Платона, могу се сазнати основне поставке Сократове политичке филозофије.

Као Сократов ученик, Платон је стекао значајна сазнања о филозофији, политици и друштву, али је временом развио и сопствено учење. С обзиром да је био добар познавалац Платонове политичке мисли, Слободан Јовановић указује на његов специфичан однос према демократији. У *Законима* долази до изражаја Платонова рационалистичка виртуозност, при чему предлаже установе које сматра најпогоднијим моделима за атинску крхку демократију. Друго је питање зашто његово теоретисање није показивало опипљивије резултате у политичкој пракси. Платонову резервисаност према демократији Слободан Јовановић објашњава на примеру аграрне популације у земљи. Заправо, Платон допушта демократију у аграрној држави с мање или више теократском владом, јер сматра да демократски поредак остварује добре резултате међу сеоским становништвом. У прилог овој Платоновој тези, Слободан Јовановић даје пример Швајцарске чији су земљораднички кантони, у којима живи протестантско становништво, показали највиши степен демократије. Ипак, свестан опасности да доласком диктатора на власт демократија прерасте у аутократију, Платон наглашава важност примене закона. Тако у истоименој књизи истиче принцип да највиша воља у држави треба да буде воља закона (Јовановић 1935: 125-126).

Настојећи да правилно утврди сличности и разлике између Платонових дела *Држава* и *Закони*, Слободан Јовановић наводи бројне аргументе. У *Држави* постоје класе које опредељују имовинско разликовање, док се у *Законима* држава дели на три класе, засноване на моралним разликама. Допуњујући карактер имају закони који онемогућавају стварање имовинског и породичног егоизма коме су, по правилу, склоније више класе. Међутим, ако разлике оставимо по страни, *Државу* и *Законе* везује исто основно гледиште. У њиховој основи је атинска демократија, која је прошла кроз две лоше фазе. „Прва је фаза била фаза личне слободе: појединац је тражио од државе да се не меша у његове личне ствари, и да га пусти да живи како хоће. Друга је фаза била фаза једнакости, када су се доњи слојеви узбунили и тражили да их држава узме на свој трошак. Ако не би имала средстава за доброчину политику, нека притегне богаташе: узми од онога ко има, па дај ономе ко нема. У обе фазе сматрало се као неспорно да држава постоји ради појединца, а не појединац ради државе, и да стога државно уређење јесте тим боље што више доприноси приватном благостању грађана" (Јовановић 1935: 127).

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић 2004: Сима Аврамовић. *Општа правна историја: стари и средњи век*. Београд: Номос.

Аврамовић, Јованов 2020: Драгутин Аврамовић, Илија Јованов. „Релативизација правде кроз реторику - Платонов дијалог `Горгија` као парадигма". *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Vol. 54, број 1/2020, 245-265.

Ђурић 2010: Михаило Ђурић. *Историја политичке филозофије*. Београд: Албатрос плус.

Ђурковић 2012: Миша Ђурковић. „О савременом изучавању политичке филозофије у Србији". *Српска политичка мисао*, Vol. 37, број 3/2012, 217-259.

Јовановић 1935: Слободан Јовановић. *Из историје политичких доктрина, књига прва*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.

Јордовић 2009: Иван Јордовић. „Историјски корени учења о праву јачег". *Анали Правног факултета у Београду*, Vol. 57, број 2/2009, 212-228.

Лукић 1982: Радомир Лукић. *Историја политичких и правних теорија. I књига: од антике до почетка XVII века*. Београд: Научна књига.

Платон 1993. *Држава*. Београд: БИГЗ.

Платон 1971. *Закони*. Београд: БИГЗ.

Телебаковић 2012: Бошко Телебаковић. „Нека питања филозофије политике". *Политеиа*, Vol. 2, број 3/2012, 99-110.

Терзић 2021: Предраг Терзић, „Принцип ексклузивног грађанства и статус странца", *Друштвени хоризонти*, Vol. 1, број 1, 15-27.

Predrag R. TERZIĆ

SLOBODAN JOVANOVIĆ'S INTERPRETATION OF PLATO'S POLITICAL PHILOSOPHY

Summary

This paper delves into the interpretation of Plato's political philosophy as presented by Slobodan Jovanović, a prominent professor and dean of the Faculty of Law, rector of the University of Belgrade, president of the Serbian Royal Academy of Sciences, and Prime Minister of the Kingdom of Yugoslavia in exile. Jovanović's extensive body of work includes research on 19th-century national political history, state and law theory, constitutional law, political sociology, and the history of political theories. Despite his comprehensive scholarly contributions, this aspect of Jovanović's work has not been thoroughly explored. Alongside his studies on the political, economic, and social doctrines of figures like Niccolò Machiavelli, Edmund Burke, Karl Marx, Friedrich Engels, Benjamin Constant, Hans Kelsen, and other anti-Marxist theorists, Jovanović also dedicated significant attention to ancient political philosophy, particularly the works of Plato.

Keywords: Slobodan Jovanović, antiquity, political philosophy, Socrates, Plato, Republic, Statesman, Laws.

Рад је предрат 22. јула 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 366.6:004.8
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53856

Оригинални научни рад

*Radoslav V. BALTEZAREVIĆ**
Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Republic of Serbia

*Piotr B. KWIATEK***
University of Applied Sciences Upper Austria, Steyr, Austria

THE POTENTIAL OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) TO IMPROVE ELECTRONIC WORD-OF-MOUTH'S (eWOM) EFFICACY***

Abstract: Internet-mediated online communication, particularly with regard to a product, brand, or organization, is known as electronic word-of-mouth (eWOM). Analyzing this open exchange of opinions and information about a company or product among consumers can be extremely useful for businesses. Opinion mining, (sentiment analysis), is a popular subdomain in Natural language processing (NLP) which allows for transforming qualitative data into quantitative information. The sentiment analysis of eWOM has greatly improved with the advancement of artificial intelligence (AI). Nowadays, computer algorithms can automatically classify the sentiment polarity of digital communication after extracting plain text. Artificial intelligence (AI) has the potential to fundamentally alter how companies assess and use consumer feedback to improve their products and services. In this paper, the authors, by analysing the attitudes of 450 respondents, tried to bring this current topic closer to experts in the field of digital marketing, in order to point out to them all the benefits that the sentiment analysis of consumers with the help of artificial intelligence algorithms can provide. The aim of this study is to indicate that if marketing experts use sentiment analysis supported by artificial intelligence (AI), they will be able to gain deeper insights on their customers and adjust their business strategies accordingly.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Electronic Word-of-Mouth (eWOM), Sentiment Analysis, Natural Language Processing (NLP).

INTRODUCTION

New technologies have opened up a whole new universe of opportunities and unlimited growth possibilities for businesses (Ravić et al. 2022) allowing improvements in corporate efficiency and strengthening relationships with consumers (Papakonstantinidis

* Senior Research Fellow & Professor, ORCID 0000-0001-7162-3510, radoslav@diplomacy.bg.ac.rs
** Associate Professor, ORCID 0000-0003-4736-6774, piotr.kwiatek@fh-steyr.at
*** The paper presents findings of a study developed as a part of the research project "Serbia and challenges in international relations in 2024", financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, and conducted by Institute of International Politics and Economics, Belgrade during year 2024.

et al. 2021). Among the new technologies, artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) certainly stand out by providing marketers with on-demand monitoring, understanding and predicting consumer behavior. Businesses can also use AI tools to automatically generate consumers profiles by classifying their clientele into different groups based on their demographics, behaviors and interests (Kempton 2023).

Consumers exchanging and sharing information about a company or product via social media, mobile communication, and the Internet is known as electronic word-of-mouth (eWOM) (Chu 2021). Social influence, or the process by which people alter their attitudes, behaviors, thoughts, or feelings as a result of connecting with others online, can be facilitated via eWOM (Jobs, Gilfoil 2012). In the context of customer relationship management, social media monitoring is frequently predicated on the valence, i.e., whether electronic word-of-mouth (eWOM) is positive, negative, or neutral. Being confronted with negative reviews while looking for information online can damage the brand's image and lower future sales potential (Kwiatek et al. 2021), thus the goal of the analysis may be to identify negative eWOM and effectively address customer complaints (Van Noort, Willemsen 2012). In sentiment analysis, AI and ML are used to automatically evaluate vast amounts of consumer input to find patterns that suggest a positive or negative valence (AIContentfy 2023). Marketing professionals have long understood that designing marketing communications to emotionally connect with consumers is necessary to bring brands closer to them (Baltezarević, Baltezarević 2023). Managers can learn what customers like and dislike about their products and services by adequately studying what is shared in their written communication (e.g., reviews, tweets, social media posts). An effective, large-scale identification of sentiment allows to pinpoint areas in need of development and make data-driven marketing activities more engaging (Srivastava 2023). Online reviews (also referred to as eWOM) assist consumers in developing trust in a brand and provide credibility to businesses through actual customer feedback (GoSite 2022). According to studies, 95% of consumers read online reviews before making a purchase decision. Importantly, 58% of these individuals are willing to invest extra money in products endorsed by well-reviewed businesses. This suggests that customer opinions are highly important (Srivastava 2023). Here, AI serves as an intelligent tool that helps businesses comprehend their customers' opinions and emotions at scale. AI-based sentiment analysis can also help companies uncover customer trends, and thus allowing to make more informed decisions about strategies for the future. Additionally, it assists companies in developing better customer service strategies which can lead to higher customer satisfaction and loyalty.

Structured and unstructured big data are the two categories that AI handles. Structured data refers to conventional datasets such as demographics, transaction records, and online browsing history. AI is capable of processing this kind of data by performing intricate calculations and delivering precise outcomes instantly. Additionally, structured data is simply arranged in spreadsheets (Kietzmann et al. 2018). Spreadsheets are not a suitable format for presenting the complex, unstructured data that is generated on a regular basis by consumers. Instead, more sophisticated approaches must be used to ensure that the findings are understandable (Sponder, Khan 2018). One of the issues

brought on by the increasing volume of data at hand is how to monitor and process it to yield insightful information. Fortunately, real-time management and response to massive volumes of data by service providers is made possible by AI technology, which also automate service interactions. This can therefore result in a personalized experience that customers greatly value (Lemon, Verhoef 2016). There are four types of consumer interaction behaviours: customer-initiated, firm-initiated, collaborative, or passive. Companies can get a competitive edge by gathering and evaluating big data from these four forms of engagement, which increases both the company's and the customer's value at the same time (Kunz et al. 2017).

LITERATURE REVIEW

Electronic word-of-mouth (eWOM) refers to any non-commercial, online, and personal dissemination of information about a product or company that makes use of both mass and personal communication channels (Donthu et al. 2021). Any favourable or negative comment made by present, potential, or past customers about a good, service, business, or brand on the Internet is referred to as eWOM behaviour (Hennig-Thurau et al. 2004). The key benefits of utilizing eWOM in marketing are its capacity to produce an effective message and connect in a broad spectrum of consumer markets (Xu, Lee 2020). In the last several years manager have realized how critical it is to promote and use eWOM to enhance their reputations and brand recognition while simultaneously increasing demand from customers (Chae et al. 2017). Companies regularly employ incentives to encourage customers to discuss their product and service experiences. It is also possible to view this practice as a type of social exchange (Garnefeld et al. 2020). When people share their WOM, they will expect people to interact with them. It could be complaining together or discussing ideas (Luo et al. 2020). The emotions conveyed in online reviews and the perception of those reviews' usefulness in supporting decision-making are significantly correlated (Ahmad, Laroche 2015). Different negative emotions' effects on post-purchase product evaluation are taken into account in some studies. When consumers experience a feeling of regret, for instance, they assess the product more calmly and sensibly, but when they are frustrated or other negative emotions strike, they may make impulsive decisions (Zeelenberg, Pieters 2007).

Sentiment analysis stands for recognizing the valence (emotional polarity) of a text. Natural language processing (NLP) is significantly impacted by research in sentiment analysis. Because social, political, economics, and management sciences are all affected by people's opinions, these fields may also be impacted (Liu 2012). The goal of NLP is to teach computers how to comprehend and analyse text similarly to humans. With the advent of chatbots like ChatGPT, the field has received a lot of interest recently. However, the field encompasses much more than just chatbots, with examples including translating text from one language to another, summarizing enormous quantities of text into a few lines, and transferring information from databases to human language (Cofino et al. 2024). Hartmann et al. outline three primary methods employed in marketing research for sentiment analysis: (1) lexicons, (2) traditional

machine learning, and (3) transfer learning, highlighting two significant methodological shifts. Initially, research moved from manual lexicons to automated machine learning techniques, which utilize sparse, high-dimensional "bag-of-words" features for training. The subsequent shift involved the adoption of transfer learning, which employs low-dimensional, dense embeddings from texts (Hartmann et al. 2023). These embeddings are generated through artificial neural networks pre-trained on large-scale open-domain text data (Hartmann et al. 2021).

Lexicons are simple and widely used in applied research; they assign a positive or negative sentiment to each word or phrase in a dictionary without requiring labelled data, relying on frequency counts of these words to classify documents (Hansen et al. 2018). Conversely, traditional machine learning methods, like support vector machines and random forests (Matalon et al. 2021), require labelled training data and use a supervised learning approach to automatically detect sentiment-based associations in text. The progression of text representation methods has significantly evolved, moving from the bag-of-words model to more advanced word embedding techniques, such as GloVe and Word2Vec. These advanced methods, developed by Pennington et al., are capable of capturing semantic relationships between words, offering a deeper understanding of language nuances (Pennington et al. 2014). The advent of transfer learning brought also context-dependent embeddings, as described by Vaswani et al. (Vaswani et al. 2017). These embeddings provide a richer interpretation of words by considering their specific contextual usage. Trained on extensive text corpora, these models foster a more holistic grasp of language and sentiment, proving particularly effective in sentiment analysis tasks when fine-tuned with labelled data. The introduction of models like BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) marked a significant milestone in this journey. The model, a ground-breaking approach in natural language processing, was introduced by Devlin et al. in their 2018 paper titled "BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding". This model marked a significant advancement due to its bidirectional understanding of context in text, setting new standards in various NLP tasks. BERT's effectiveness stems from its transformer architecture, which allows comprehensive contextual analysis by examining words both before and after a given word in a sentence (Devlin et al. 2019).

Opinion mining, another name for sentiment analysis, has grown in popularity as a method for converting primarily qualitative data into quantitative information. Its goal is to ascertain the sentiment (an attitude, opinion, or judgment motivated by feeling) of the writer or speaker of a text. Sentiment analysis software scores on a spectrum from negative to positive, depending on the scale it chooses to employ (Turney 2002). With sentiment as a multifaceted entity, marketers will gain more understanding of their consumers (Chapman 2019). AI can effectively be used to identify the sentiment of eWOM (Rajan 2024). Sentiment analysis is an NLP technique that involves mining text sources and abstract data for subjective information. The objective is emotion categorization so that user input can be categorized as positive or negative. For example, the word "wonderful" had a positive connotation, but, when paired with a negative word, like "not," the meaning can shift significantly. Emotion classification

has been applied to examine product reviews, movies, and accommodations (Patil, Chandrashekar 2022). Tracking and responding to relevant eWOM is crucial for preserving, extending, and enhancing a brand's reputation as well as its customer relationships (Coombs 2002). AI-based methods, in contrast to lexicon-based, rely on ML algorithms instead of manually generated rules. Lexicon-based systems are not very effective since social media users communicate in non-standard languages. Thus, one of the key advantages of AI-based methods is their ability to produce correct results (Rajan 2024).

Because users of social media typically write informally and utilize slang and colloquial language, it can be challenging to analyse user sentiment. A lot of acronyms, pictures, hashtags, and emojis are commonly utilized in the millions of messages that users create online every second. Predefined symbol and emoji mapping allows to work around such problems. Using their equivalent meanings found in the Unicode Common Locale Data Repository (CLDR), popular emojis used in sentiment analysis can be converted into plain text. Being the largest and most comprehensive standard collection of locale data accessible, CLDR offers essential building blocks for software that supports the languages spoken throughout the world (Cldr.unicode 2023). Once emotions have been identified, AI chatbots and virtual assistants can analyse client sentiment throughout chats and adjust responses accordingly. For example, if a client shows frustration in their comments, an AI-powered chatbot can be trained to respond with empathy and understanding, suggesting solutions that are consistent with the identified sentiment (Lumoa 2024).

AI sentiment analysis tools use ML and NLP to conduct in-depth text analyses. It indicates that the more online mentions are studied, the more reliable the results will be. Sentiment analysis tools enable businesses to assess their customers' feelings regarding a brand, product, or service in real-time. Brand24, Clarabridge, Repustate, OpenText, ParallelDots stand out among the most famous AI sentiment analysis tools (Rogalski 2023). Businesses may rapidly and effectively evaluate massive volumes of consumer feedback and obtain insightful knowledge about customer sentiment by utilizing these tools and platforms. Additionally, they may use these data to boost customer satisfaction, develop their products and services, and obtain a competitive advantage in their market (AIContentfy 2023). However, these tools are still in their early stages of development, and errors are common. AI sentiment analysis techniques do not perform well when someone is being sarcastic or simply joking about a brand on social media and utilizing words with negative meanings, but complete expressions aren't always negative when the entire context is considered (Rogalski 2023).

THEORETICAL FOUNDATION AND HYPOTHESES

Sentiment analysis of eWOM is sometimes difficult, because people don't write formally and use slang and personal language. Emojis, acronyms, photos and hashtags are frequently used in the millions of messages generated by consumers in the online environment every second. Predefined symbol and emoji mapping allows to work

around such problems. The original context and sentiment are conveyed even though the converted plain text may not be a coherent statement. This may serve as a vector input for ML algorithms (Rajan 2024).

We hypothesize that:

H1: If people use emojis, acronyms, photos, hashtags and don't write in a formally manner, then eWOM sentiment analysis is much more difficult to achieve.

The sentiment polarity of social media communications can be automatically classified by computer algorithms once the plain text has been extracted. Sentiment analysis algorithms could be broadly categorized into two categories: a) Lexicon-based: This method matches the message with a pre-compiled list of emotive terms. An emotion lexicon is a knowledge repository that contains textual elements labelled with sentiments. They rely on lexical resources like ontologies, lexicons, and word banks. b) AI-based: ML algorithms are used by AI-based methods to determine the sentiment. Through the use of document similarity across text messages, the ML employs algorithms that may learn from data. AI-based methods, in contrast to lexicon-based, rely on ML algorithms instead of manually generated rules. Lexicon-based systems are not very effective since social media users communicate in non-standard languages. Thus, one of the key advantages of AI-based methods is their ability to produce correct results (Rajan 2024).

We hypothesize that:

H2: If marketing experts choose AI-based methods for eWOM sentiment analysis, the results are more likely to be accurate than those obtained with Lexicon-based methods.

Sentiment analysis plays a major role in business intelligence since it helps to better understand customer behaviour and feedback, which improves prediction and decision-making. Business intelligence relies heavily on sentimental analysis because it facilitates a better understanding of customer behaviour and feedback, which enhances prediction and decision-making (Singh et al. 2016).

We hypothesize that:

H3: If business intelligence relies heavily on sentimental analysis, the better it will understand consumer behavior and feedback and thus improve predictions and decision-making.

METHODOLOGY AND RESULTS

Sample and Procedures

The data were forwarded via e-mail to students and teaching staff of faculties located in the territory of the Republic of Serbia. All participants were informed in advance about the confidentiality of the collected material, with the explanation that the survey would only be used for academic research. A total of 475 questionnaires were collected, of which 25 questionnaires were excluded due to incomplete data. The final sample included 450 questionnaires with a response rate of 100%, whose dimension is a confirmation of the satisfactory reliability of the study (Bakker et al. 2012).

The sample was predominantly male (62,00%), M=1,38, SD=.486; mostly respondents aged 26-35 years (33,3%), M=2.58, SD=1.232. Master's level of education prevails (35,8%), M=2.99, SD=.944.

Variable Measurement

To determine the attitudes of respondents to the statements contained in the questionnaire the variables were measured with a five-point Likert scale ranging from "1" (I do not agree at all) to "5" (I completely agree). Out of a total of 17 statements contained in the questionnaire, 6 statements were used to check the validity of the set hypotheses:

H1: If people use emojis, acronyms, photos, hashtags and don't write in a formally manner, then eWOM sentiment analysis is much more difficult to achieve.

To test the validity of H1, we analyzed:

Statement 1. Do you agree with the statement that people use emojis, acronyms, photos, hashtags and do not write in a formal way?

Statement 2. Do you agree with the statement that eWOM sentiment analysis is made easier if they write in a formal way?

H2: If marketing experts choose AI-based methods for eWOM sentiment analysis, the results are more likely to be accurate than those obtained with Lexicon-based methods.

To test the validity of H2, we analyzed:

Statement 3. Do you agree with the statement that marketing experts are applying AI-based methods to eWOM sentiment analysis?

Statement 4. Do you agree with the statement that Lexicon-based methods are less reliable?

To test the validity of H3, we analyzed:

H3: If business intelligence relies heavily on sentimental analysis, the better it will understand consumer behavior and feedback and thus improve predictions and decision-making.

Statement 5. Do you agree with the statement that business intelligence relies heavily on sentiment analysis to understand consumers and gain feedback?

Statement 6. Do you agree with the statement that sentimental analysis contributes to improving and predicting decisions?

We tested the internal consistency of the selected subscale with the help of Crombach alpha. Cronbach's coefficient alpha α=.835 with standardization α=.820 shows a high value of internal agreement of the scale and confirms that the variables are well chosen. The result obtained by testing the selected subscale for testing the set hypotheses α=.807 with standardization α=.803 also shows a high value of internal consistency of the scale. Given that the subscale has a small number of variable values tested (less than 10), in this case, we tested 6 variables, the recommendation is to calculate the mean correlation values between each pair of values. The optimal mean value of the correlation between pairs of values on the scale is between 0.2 and 0.4 (Briggs, Cheek 1986).

Table 1. Mean subscale correlations

Item Statistics			
	Mean	Std. Deviation	N
P1	3.45	1.102	450
P2	3.37	1.251	450
P3	2.82	1.176	450
P4	3.06	1.329	450
P5	2.95	1.330	450
P6	2.82	1.242	450

Table 1 shows that the mean value of the correlation ranges from 2.82 to 3.45, which proves the internal agreement.

Research results

Testing H1: If people use emojis, acronyms, photos, hashtags and don't write in a formally manner, then eWOM sentiment analysis is much more difficult to achieve:

Table 2. Results of the chi-square test for H1.

Chi-Square Tests			
	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	355.146a	16	.000
Likelihood Ratio	295.049	16	.000
Linear-by-Linear Association	40.408	1	.000
N of Valid Cases	450		

a. 3 cells (12.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4.09.

Table 3. Symmetric Measures for H1.

Symmetric Measures					
		Value	Asymp. Std. Errora	Approx. Tb	Approx. Sig.
Ordinal by Ordinal	Gamma	.403	.056	6.678	.000
	Spearman Correlation	.336	.049	7.561	.000c
Interval by Interval	Pearson's R	.300	.051	6.656	.000c
N of Valid Cases		450			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

The relationship between these variables is statistically significant, $\chi^2(16,1) = 355.146^a$, $p<0.01$. Spearman's rank correlation coefficient rho= .336 and Pearson's correlation r= .300 indicates positive moderate correlation. A gamma coefficient of .403 indicates that knowing the level of acceptance of the first statement improves the prediction of acceptance of the second statement by 40.3%. The hypothesis H1 is confirmed.

Testing H2: If marketing experts choose AI-based methods for eWOM sentiment analysis, the results are more likely to be accurate than those obtained with Lexicon-based methods.

Table 4. Results of the chi-square test for H2.

Chi-Square Tests			
	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	258.608a	16	.000
Likelihood Ratio	197.597	16	.000
Linear-by-Linear Association	70.877	1	.000
N of Valid Cases	450		

a. 2 cells (8.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3.76.

Table 5. Symmetric Measures for H2.

Symmetric Measures					
		Value	Asymp. Std. Errora	Approx. Tb	Approx. Sig.
Ordinal by Ordinal	Gamma	.430	.050	8.043	.000
	Spearman Correlation	.391	.047	8.978	.000c
Interval by Interval	Pearson's R	.397	.046	9.164	.000c
N of Valid Cases		450			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

The relationship between these variables is statistically significant, $\chi^2(16,1) = 258.608^a$, $p<0.01$. Spearman's rank correlation coefficient rho= .391 and Pearson's correlation r= .397 indicates positive moderate correlation. A gamma coefficient of .430 indicates that knowing the level of acceptance of the first statement improves the prediction of acceptance of the second statement by 43.0%. The hypothesis H2 is confirmed.

Testing H3: If business intelligence relies heavily on sentimental analysis, the better it will understand consumer behaviour and feedback and thus improve predictions and decision-making.

Table 6. Results of the chi-square test for H3.

Chi-Square Tests			
	Value	Df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	168.000[a]	16	.000
Likelihood Ratio	165.987	16	.000
Linear-by-Linear Association	74.433	1	.000
N of Valid Cases	450		

a. 3 cells (12.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2.76.

Table 7. Symmetric Measures for H3.

Symmetric Measures					
		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Ordinal by Ordinal	Gamma	.440	.045	9.283	.000
	Spearman Correlation	.408	.043	9.450	.000[c]
Interval by Interval	Pearson's R	.407	.043	9.435	.000[c]
N of Valid Cases		450			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

The relationship between these variables is statistically significant, $\chi^2(16,1) = 168.000^a$, $p<0.01$. Spearman's rank correlation coefficient rho= .408 and Pearson's correlation r= .407 indicates positive moderate correlation. A gamma coefficient of .440 indicates that knowing the level of acceptance of the first statement improves the prediction of acceptance of the second statement by 44.0%. The hypothesis H3 is confirmed.

CONCLUSION

Electronic word-of-mouth (eWOM) refers to any statement, positive or negative, made by prospective, current, or former customers about an organization or product that is made available online and accessible to a broad audience. Online reviews, consumer-to-consumer knowledge sharing, buzz, online recommendations, and online opinions are some of the terms used to describe it. Because eWOM shares real experiences and offers unbiased opinions, consumers consider it as more trustworthy and persuasive than advertisements from companies, which can appear to be dishonest. Due to its ability to raise awareness, attitude, and consideration of products and services, eWOM has a significant positive (or negative) influence on consumer behaviour. Additionally, eWOM might indirectly impact social processes by influencing how customers seek for and evaluate information. Companies that use social media anticipate favourable comments from customers on these platforms. Reviews enable the company to engage with potential customers, shape their attitudes, increase brand exposure, and facilitate customer feedback.

Artificial intelligence (AI) is the capacity of computers to carry out tasks requiring intellect comparable to that of humans, such as learning, designing, critical thinking, and creative problem-solving. To create strong customer interactions, companies are now integrating eWOM and AI into their operations. A common use of AI in marketing is the use of digital assistants, which are tools that mimic human speech and communicate with users through a digital interface. Their value lies in their high scalability and capacity to provide regular customer support to a large number of clients at once. The basic concept behind the adoption of intelligent agents is that they can improve

customer experience and outcome in conjunction with a business. AI has the potential to transform marketing interactions with clients by generating novel forms of social connection that evoke a sense of being accompanied by another person. Research on the effects of AI and AI-enabled assistants is, however, still in its infancy and is not very extensive.

Considerable insight may be gained into the variables that impact key strategic objectives, like customer involvement and engagement, likelihood of purchase, and trolling behaviours, through AI-powered eWOM sentiment analysis. By utilizing AI in sentiment analysis, organizations may instantly gain valuable insights from large amounts of customer data by automatically interpreting the emotional tone encoded in customer remarks. In public forums where people can freely express their thoughts, customer messages are frequently accompanied by images, emoticons, and other elements to evoke a more profound emotion or viewpoint from the user. Sentiment polarity of textual data is the outcome of analysis expressed in terms of a numerical value produced by the algebraic sum of opinions contained in each sentence, document, or communication. It can be classified as positive, negative, or neutral. High-level algorithms enable ML, a component of AI, to process massive volumes of data and generate predictions. More specifically, ML employs algorithms that may learn from data by analysing document similarities between text messages.

Our empirical findings confirm that: Sentiment analysis is easier to achieve if people write in a formal way and avoid using emojis, acronyms, photos and hashtags; That marketer who choose AI-based methods for eWOM sentiment analysis can expect results to be more accurate than those obtained with Lexicon-based methods. If business intelligence is heavily focused on sentiment analysis, a better understanding of consumer behavior and feedback will be provided, thereby improving forecasting and decision-making.

Companies employ AI to gather user information from eWOM to boost customer lifetime value and user experience. Thanks to AI, marketers can now individually tailor their marketing mix for each and every customer by storing and analysing data about them on an unprecedented scale. However, AI still has its limits. It is not yet developed enough to completely replace humans or offer completely accurate forecasts. AI's inability to properly handle sarcasm, empathy, and sudden phrases in text is one of the primary issues. Refining the hardware and software that will further advance the AI requires additional time. On the other hand, the inability of AI systems to comprehend linguistic subtleties and context can result in erroneous sentiment analysis. It might be difficult for algorithms to understand text correctly when the same words have various meanings in different circumstances. Unfortunately, there are still not enough studies in the scientific literature that would more precisely show the benefits of using AI-based approaches for eWOM sentiment analysis. It is a suggestion to all experts in this field to deal more seriously with this phenomenon, because shortly language creation and interpretation capabilities will be at an even higher level because of models like GPT-3. This means that human emotion and context may be effortlessly captured by sentiment analysis algorithms, leading to more accurate and complex sentiment predictions.

REFERENCES

Ahmad, Laroche 2015: Shimi Ahmad, Michel Laroche. "How do expressed emotions affect the helpfulness of a product review? Evidence from reviews using latent semantic analysis", *International Journal of Electronic Commerce, 20*(1), 76-111.

AIContentfy 2023: AIContentfy. "The role of AI in content sentiment analysis for customer feedback." [Online] https://aicontentfy.com/en/blog/role-of-ai-in-content-sentiment-analysis-for-customer-feedback (Accessed: 18.07.2024).

Bakker, Tims, Derks 2012: Arnold Bakker, Maria Tims, Daantje Derks. "Proactive personality and job performance: The role of job crafting and work engagement", *Human Relations, 65*(10), 1359–1378.

Baltezarević, Baltezarević 2023: Ivana Baltezarević, Radoslav Baltezarević. "Negative effects of humor in marketing communications", *Trendovi u poslovanju, 11*(2), 101-106.

Briggs, Cheek 1986: Stephen Briggs, Jonathan Cheek. "The role of factor analysis in the development and evaluation of personality scales", *Journal of personality, 54*(1), 106-148.

Chae, Stephen, Bart, Yao 2017: Inyoung Chae, Andrew Stephen, Yakov Bart, Dai Yao. "Spillover effects in seeded word-of-mouth marketing campaigns", *Marketing Science, 36*(1), 89–104.

Chapman 2019: Chris Chapman. "Mind Your Text in Marketing Practice", *Journal of Marketing, 84*(1), 26-31.

Chu 2021: Shu-Chuan Chu. "Electronic Word-of-Mouth (eWOM)". [Online] https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199756841/obo-9780199756841-0267.xml (Accessed: 18.07.2024).

Cldr.unicode 2023: Cldr.unicode. "Unicode CLDR Project". [Online] https://cldr.unicode.org/ (Accessed: 17.07.2024.)

Cofino, Escorial, Lou, Enquilino 2024: Chester Cofino, Ryan Escorial, Debbie Lou Enquilino, Benjamin Alijado. "A Literature Review on Natural Language Processing (NLP) in Aiding Industry to Progress", *International Journal of Engineering Trends and Technology, 72*(2), 41- 46.

Coombs 2002: Timothy Coombs. "Assessing online issue threats: Issue contagions and their effect on issue prioritisation", *Journal of Public Affairs, 2*(4), 215–229.

Devlin, Chang, Lee, Toutanova 2019: Jacob Devlin, Ming-Wei Chang, Kenton Lee, Kristina Toutanova. "BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding", *arXiv preprint* arXiv:1810.04805, https://arxiv.org/abs/1810.04805.

Donthu, Kumar, Pandey, Pandey, Mishra 2021: Naveen Donthu, Satish Kumar, Neeraj Pandey, Nitesh Pandey, Akanksha Mishra. "Mapping the electronic word-of-mouth (eWOM) research: A systematic review and bibliometric analysis", *Journal of Business Research, 135*, 758-773.

Garnefeld, Helm, Grötschel 2020: Ina Garnefeld, Sabrina Helm, Ann-Kathrin Grötschel. „May we buy your love? Psychological effects of incentives on writing likelihood and valence of online product reviews", *Electronic Markets, 30*(4), 805–820.

GoSite 2022: GoSite. "6 Undeniable Benefits of Online Reviews." [Online] https://www.gosite.com/blog/6-undeniable-benefits-of-online-reviews. (Accessed: 16.07.2024).

Hansen, Kupfer, Hennig-Thurau 2018: Nele Hansen, Ann-Kristin Kupfer, Thorsten Hennig-Thurau. "Brand crises in the digital age: The short- and long-term effects of social media firestorms on consumers and brands", *International Journal of Research in Marketing*, 35 (4), pp. 557-574.

Hartmann, Heitmann, Siebert, Netzer 2021: Jochen Hartmann, Mark Heitmann, Christian Siebert, Oded Netzer. "The power of brand selfies", *Journal of Marketing Research*, 58 (6), pp. 1159-1177.

Hartmann, Heitmann, Siebert, Schamp 2023: Jochen Hartmann, Mark Heitmann, Christian Siebert, Christina Schamp. "More than a Feeling: Accuracy and Application of Sentiment Analysis", *International Journal of Research in Marketing*, Volume 40, Issue 1, pp.75-87.

Hennig-Thurau, Gwinner, Walsh, Gremler 2004: Thorsten Hennig-Thurau, Kevin Gwinner, Gianfranco Walsh, Dwayne Gremler. "Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: what motivates consumers to articulate themselves on the internet?", *Journal of Interactive Marketing, 18*(1), 38–52.

Jobs, Gilfoil 2012: Charles Jobs, David Gilfoil. "Less is more for online marcom in emerging markets: linking hofstede's cultural dimensions and higher relative preferences for microblogging in developing nations", *Academy of Marketing Studies Journal, 16*(2), 79-96.

Kempton 2023: Beth Kempton. "How Is AI Used in Business? 10 Ways It Can Help." [Online] https://www.upwork.com/resources/how-is-ai-used-in-business (Accessed: 15.07.2024).

Kietzmann, Paschen, Treen 2018: Jan Kietzmann, Jeannette Paschen, Emily Rea Treen. "Artificial intelligence in advertising: How marketers can leverage artificial intelligence along the customer journey", *Journal of Advertising Research, 58*(3), 263-267.

Kunz, Aksoy, Bart, Heinonen, Ordenes, Kabadayi, Sigala, Diaz, Theodoulidis 2017: Werner Kunz, Lerzan Aksoy, Yakov Bart, Kristina Heinonen, Villarroel Ordenes, Sertan Kabadayi, Marriana Sigala, David Diaz, Babis Theodoulidis. "Customer engagement in a Big Data world", *Journal of Services Marketing, 31*(2), 161–171.

Kwiatek, Baltezarević, Papakonstantinidis 2021: Piotr Kwiatek, Radoslav Baltezarević, Stavros Papakonstantinidis. "The impact of credibility of influencers recommendations on social media on consumers behavior towards brands", *Informatologia, 54*(3-4), 181-196.

Lemon, Verhoef 2016: Katherine Lemon, Peter Verhoef. "Understanding customer experience throughout the customer journey", *Journal of Marketing, 80*(6), 69–96.

Liu 2012: Bing Liu. *"Sentiment Analysis and Opinion Mining"*. Morgan & Claypool Publishers.

Lumoa 2024: Lumoa. "5 Creative Ways to Use AI for Sentiment Analysis." [Online] https://www.lumoa.me/blog/5-creative-ways-to-use-ai-for-sentiment-analysis/ (Accessed: 15.07.2024.)

Luo, Chen, Chea 2020: Margaret Meiling Luo, Min Wen Chen, Sophea Chea. "Facebook ewom marketing strategy: a social support theory perspective", *People: International Journal of Social Sciences, 6*(01), 501–511.

Matalon, Magdaci, Almozlino, Yamin 2021: Yogev Matalon, Ofir Magdaci, Adam Almozlino, Dan Yamin. "Using sentiment analysis to predict opinion inversion in Tweets of political communication", *Scientific Reports*, 11 (1), p. 7250

Pennington, Socher, Manning 2014: Jeffrey Pennington, Richard Socher, Christopher Manning. "*GloVe: Global vectors for word representation*". In Proceedings of the 2014 Conference on EMNLP Doha, Qatar (pp. 1532–1543).

Papakonstantinidis, Kwiatek, Baltezarević 2021: Stavros Papakonstantinidis, Piotr Kwiatek, Radoslav Baltezarević. "The impact of relationship quality and self-service technology on company performance", *Polish Journal of Management Studies, 23*(1), 315-326.

Patil, Chandrashekar 2022: Rajashekhargouda Patil, Chandrashekar, N.S. "Sentimental Analysis on Amazon Reviews Using Machine Learning." In Karuppusamy, P., García Márquez, F.P., & Nguyen, T.N., (Eds.). *Ubiquitous Intelligent Systems* (pp. 467–477). Springer Nature Singapore: Singapore.

Rajan 2024: Victor Rajan. "Sentiment Analysis of Social Media Using Artificial Intelligence." In J. Li (Ed.), *Advances in Sentiment Analysis - Techniques, Applications, and Challenges*. IntechOpen. doi: 10.5772/intechopen.113092

Ravić, Baltezarević, Radić 2022: Nenad Ravić, Radoslav Baltezarević, Nikola Radić. „Istraživanje upotrebe digitalnog marketinga u malim i srednjim preduzećima u Republici Srbiji", *Megatrend revija, 19*(2), 1-12.

Rogalski 2023: Kuba Rogalski. "The 14 Best AI Sentiment Analysis Tools [2024]." [Online] https://brand24.com/blog/best-sentiment-analysis-tools/ (Accessed: 19.07.2024.)

Singh, Kushwaha, Vyas 2016: Bharat Singh, Nidhi Kushwaha, Om Prakash Vyas. "An interpretation of sentiment analysis for enrichment of Business Intelligence." In *Proceedings of the 2016 IEEE Region 10 Conference (TENCON)*, (pp. 18–23). Institute of Electrical and Electronics Engineers.

Sponder, Khan 2018: Marshall Sponder, Gohar F. Khan. "Digital Analytics for Marketing. Routledge." New York.

Srivastava 2023: Sudeep Srivastava. "Harnessing the Power of AI Sentiment Analysis – 10 Benefits and Use Cases for Businesses." [Online] https://appinventiv.com/blog/ai-sentiment-analysis-in-business/ (Accessed: 20.07.2024).

Turney 2002: Peter Turney. "Thumbs up or thumbs down?: semantic orientation applied to unsupervised classification of reviews". In *Proceedings of the 40th annual meeting on association for computational linguistics* (pp. 417-424). Association for Computational Linguistics.

Van Noort, Willemsen 2012: Guda Van Noort, Lotte Willemsen. "Online damage control: The effects of proactive versus reactive webcare interventions in consumer-generated and brand-generated platforms", *Journal of Interactive Marketing, 26*(3), 131–140.

Vaswani, Shazeer, Parmar, Uszkoreit, Jones, Gomez, Kaiser, Polosukhin 2017: Ashish Vaswani, Noam Shazeer, Niki Parmar, Jakob Uszkoreit, Llion Jones, Aidan Gomez, Lukasz Kaiser, Illia Polosukhin. "*Attention is all you need*". In Proceedings of the 31st Conference on Neural Information Processing Systems Long Beach, USA.

Xu, Lee 2020: Xun Xu, Chien Lee. "Utilizing the platform economy effect through EWOM: Does the platform matter?", *International Journal of Production Economics, 227*, 107663.

Zeelenberg, Pieters 2007: Marcel Zeelenberg, Rik Pieters. "A theory of regret regulation 1.0", *Journal of Consumer psychology, 17*(1), 3-18.

Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ

Пиотр Б. КВИАТЕК

ПОТЕНЦИЈАЛ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ (АИ) ДА ПОБОЉША ЕФИКАСНОСТ ЕЛЕКТРОНСКЕ УСМЕНЕ ПРЕДАЈЕ (eWOM)

Резиме

Интернет посредована онлајн комуникација, посебно у вези са производом, брендом или организацијом, позната је као електронска усмена предаја (eWOM). Анализа ове отворене размене мишљења и информација о компанији или производу међу потрошачима може бити изузетно корисна за предузећа. Прикупљање мишљења (анализа сентимената) је популаран поддомен у обради природног језика (NLP) који омогућава трансформацију квалитативних података у квантитативне информације. Анализа сентимента eWOM-а се значајно побољшала са напретком вештачке интелигенције (АИ). Данас компјутерски алгоритми могу аутоматски да класификују поларитет сентимента дигиталне комуникације након издвајања обичног текста. Вештачка интелигенција (АИ) има потенцијал да суштински промени начин на који компаније процењују и користе повратне информације потрошача за побољшање својих производа и услуга. У овом раду аутори су, анализирајући ставове 450 испитаника, покушали да ову актуелну тему приближе стручњацима из области дигиталног маркетинга, како би им указали на све предности које анализа сентимента потрошача уз помоћ алгоритама вештачке интелигенције може да обезбеди. Циљ ове студије је да укаже на то да ако маркетиншки стручњаци користе анализу сентимената подржану вештачком интелигенцијом (АИ), могу стећи дубљи увид у своје клијенте и да у складу са тим прилагоде своје пословне стратегије.

Кључне речи: вештачка интелигенција (АИ), електронска усмена предаја (eWOM), анализа сентимената, обрада природног језика (NLP).

Рад је предат 17. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 329.61/.73”(450)”190/...”
323.283(415)(091)
94(450)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53684

Оригинални научни рад

*Борис Љ. БУРСАЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Драган Љ. ТАНЧИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТЕРОРИЗАМ ИРСКЕ РЕПУБЛИКАНСКЕ АРМИЈЕ***

Апстракт: Ирска републиканска армија (ИРА) представља једну од најпознатијих терористичких организација савремене историје. Основана 1919. године, ИРА је користила разне тактике насиља, укључујући тероризам, у настојању да оствари политичке циљеве, нарочито током периода познатог као „The Troubles“ (срп. Невоље). Овај рад истражује еволуцију ИРА-е, њене методе и идеологију, анализирајући историјске изворе и документе. Служећи као централна тема, разматрају се настанак, циљеви и структуре ИРА-е, као и њен утицај на политичку сцену Ирске и мировни процес у Северној Ирској. Закључак наглашава значај ИРА-е у контексту борбе за независност и истражује како ово искуство може помоћи у разумевању политичког насиља у савременом свету.

Кључне речи: тероризам, ИРА, етно-сепаратизам.

1. ИСТОРИЈСКИ ПРИЛИКЕ: КОРЕНИ ИРСКО-БРИТАНСКОГ СУКОБА

Пре доласка енглеских освајача, Ирска је била подељена на више независних келтских краљевина и територија, а свака од њих имала је своје локалне владаре. Викинзи су нападали и пљачкали Ирску од 8. па све до 11. века. На почетку Викинзи су се искључиво бавили пљачком, међутим убрзо освајају неке територије и подижу неколико важних градова попут: Даблина, Ватерфорда, Лимерика и Корка, као базе за своје даље акције. Викиншке територије у Ирској су биле организоване у облику држава под управом локалних викиншких владара, а друштвени и правни системи су били засновани на викиншким традицијама и обичајима. Даблин је у том периоду био главни викиншки трговачки и административни центар у Ирској. Крајем 10. века, Ирска је започела организовани отпор против викиншке доминације, при чему су се локални владари и племена удруживали у контранападима на учестале викиншке нападе. Први значајан успех постигнут је у битци код Клонтарфа

* Научни сарадник , ORCID 0009-0002-0654-5186, boris.bursac89@gmail.com
** Редовни професор, виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-1005-8156, dragan_tancic@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

1014. године када је Врховни краљ Брајан Бору (Brian Boru) победио викиншке вође на челу са Сигтригом Свиленобрадим (Sigtrygg Silkbeard). Битка је била жестока и крвава, иако су Ирци изашли као победници, краљ Брајан Бору погинуо је у завршним тренуцима битке. Обе стране су претрпеле значајне губитке, укључујући бројне важне војсковође и ратнике. Ова битка је оставила трајан утицај на Ирску, не потпуно окончавајући викиншке нападе, али знатно смањујући њихову моћ и утицај. Пирова победа у овој битци омогућила је ирским владарима да поново успоставе контролу над својом територијом и наставе са политичким и друштвеним реформама, без даљег мешања Викинга. После битке код Клонтарфа, ситуација у Ирској и међу ирским краљевима постала је сложена и нестабилна. Иако је битка имала дубок утицај на политичке прилике, није довела до потпуног прекида сукоба. Смрт врховног краља створила је вакум моћи што је резултирао политичком нестабилношћу и наставком сукоба међу ирским краљевима. У овом периоду, енглески освајачи по први пут долазе на ирско тло, тачније 1169. године. Наиме, када врховни краљ Ирске, Руадри О' Конхобар (Ruaidri Ua Conchobair) напада Лаинстер и протерује краља Дермота Мек Муркаду (Diarmait Mac Murchada), Мек Муркада помоћ тражи од Англо-Нормана[1] и нуди руку своје ћерке Аоифе ономе ко одговори на овај позив.

У помоћ са групом англо-норманских витезова и војника, 1169. године, пристиже Ричард де Клер (Richard de Clare), Ерл[2] од Пембрука. Заједничким снагама, за годину дана повратили су краљевство Лаинстер, де Клер за жену узима Мак Муркадину ћерку Аифу и тиме стиче легитимно право на краљевство Лаинстер. Мак Муркада заклиње се на верност Енглеском краљу Хенрију II, и тада врховни краљ Ирске схвата да Ирска полако почиње да пада у руке англо-норманских освајача. Увидевши о коликој претњи је реч врховни краљ Ирске Руадри О' Конхобар покреће напад на Ватерфорд и Вексфорд, међутим англо-норманске снаге одбијају ове нападе. Овај напад на енглеског вазала, Хенрију II послужио је као легитиман изговор за искрцавање још већих снага на територију Ирске, што се и догодило 1171. године када је заузет Даблин. Након заузимања Даблина, 15 ирских краљева и војсковођа заклело се на верност Хенрију II. (Duffy, 2007). Овим чином Хенри II успоставио је директну контролу над англо-норманским снагама и осигурао свој суверенитет над освојеним територијама.

Важно је напоменути да је Хенри II далеко пре англо-норманске инвазије на Ирску имао подршку католичке цркве за овај подухват. Папа Хадријан IV издао је око 1155. године булу „Laudabiliter" (Lidbetter, 2019), којом је овластио Хенрија II да освоји Ирску. Хадријан IV, једини енглески папа, видео је у Хенрију могућност за реорганизацију и реформу Ирске цркве, која је у то време имала праксе које су одступале од римских стандарда. Ова папска була дала је Хенрију II овлашћење да спроведе црквене реформе у Ирској и побољша дисциплину и морал међу

1 Англо-Нормани је термин који се односи на Нормане који су дошли у Енглеску током инвазије Вилијама Освајача у 11. веку, као и на њихове потомке који су као феудалци управљали Енглеском у наредним вековима. Комбинујући норманску, енглеску и ирску културу, формирали су значајну друштвену групу у историји Британије и Ирске.

2 Еквивалент је титули грофа.

локалним свештенством. Уз подршку војске и подршку католичке цркве, Хенри II успоставља Господство Ирске, а свог сина Џона (John Lackland), поставља за „Лорда Ирске" 1177. године, што је означило формално успостављање Господства Ирске као политичке јединице под енглеском влашћу. Господство Ирске обухватало је пре свега делове југоисточне Ирске, укључујући важне области као што су Дублин, Ватерфорд и делове краљевина Леинстер.

Како је време одмицало, енглеска контрола се постепено ширила на друге делове Ирске, али је често била ограничена на подручја у близини енглеских утврђења и важних градова. Многи ирски краљеви и племена организовали су отпор против енглеске власти, што је довело до бројних конфликата и побуна.

Овај отпор се наставио од раних англо-норманских освајања и утицаја до савременог доба. Политичка, социјална и војна нестабилност била је стална у историји Ирске, што је резултирало дуготрајним и сложеним односима између Ирске и Енглеске. Низали су се сукоби и устанци: Битка код Калана (енг. Battle of Callann) 1261. године, устанак из 1315. године, Битка код Фаугхарта (енг. Battle of Faughart) 1318. године, као и походи енглеског краља Ричарда II из 1394. и 1399. године. Заједнички именитељ ових догађаја био је отпор ирских владара и племена против енглеске/норманске власти. Ирци су често гледали на енглеске освајаче као на стране угњетаче који су покушавали да наметну своју власт и културу. Сукоби су били мотивисани контролом над земљом и ресурсима, али и дубоким културним и религиозним разликама. Док су Ирци имали своје традиције и католичку веру, енглески освајачи су често настојали да наметну своју културу и реформисану цркву. Ови сукоби су трајали вековима, са периодима интензивних битака и релативног мира, што је резултирало дуготрајном политичком и друштвеном нестабилношћу у Ирској. Енглеска круна је активно интервенисала у Ирској како би осигурала своју власт, што је било очигледно кроз кампање Ричарда II и касније кампање и реформе усмерене на чврсту контролу и спречавање побуна.

1.1. Оснивање Енглеске и Ирске цркве

Насилно увођење протестантизма у Ирску током 16. века, као део протестантске реформације коју је спровела енглеска круна, имало је дубок и трајан утицај на католичке Ирце. Ова политика довела је до дискриминације и прогонства католика, ограничавајући им права у погледу власништва над земљом, образовања и практиковања вере.

Протестанска реформација почела је 1517. године објављивањем 95. теза Мартина Лутера у Витенбергу (Немачка). Овај чин је изазвао значајну верску и политичку трансформацију, која је довела до оснивања протестантских цркава и одвајања од Римокатоличке цркве. Реформација је имала дубоке и дуготрајне последице на религијску карту Европе, утичући на бројне аспекте друштва и политике. У Енглеској, протестантску реформацију иницирао је краљ Хенри VIII. Суочен са одбијањем папе Климента VII да му одобри поништење брака са Каталином Арагонском, Хенри VIII је 1534. године прекинуо односе са Римокатоличком црквом и „Актом о супремацији" прогласио себе за поглавара новоосноване Англиканске цркве (Црква Енглеске).

Овај акт је означио почетак протестантске реформације у Енглеској чиме се уводе нове верске праксе које су се разликовале од католичких. Црква Ирске је англиканска црква која је постала званична државна црква у Ирској након енглеске протестантске реформације. Иако је била мањинска црква у претежно католичкој Ирској, држала је значајну моћ и утицај, подржавана од стране енглеске круне и англо-ирске аристократије. Њено оснивање и увођење протестантизма често су наилазили на отпор од стране католичких Ирца.

1.2. Алстерска плантажа

Алстерска (енг. Ulster) плантажа[3] је званично почела 1609. године, под управом краља Џејмса I, међутим Деветогодишњи рат за време краљице Елизабете I је де факто увод у Алтерску плантажу коју је у целости спровео краљ Џејмс I. У контексту ирске историје, плантажа је означавала политику насељавања људи из једне области на нову територију, често са циљем да се обезбеди политичка и друштвена контрола над том територијом. Алстерска плантажа била је у суштини последица Деветогодишњег рата. Деветогодишњи рат (1594–1603), познат и као Тиронски устанак (Tyrone's Rebellion) (O'Neill James 2017), представљао је један од највећих отпора ирских кланова против енглеске власти у Ирској. Устанак је предводио Хју О'Нил (Hugh O'Neill), гроф од Тирона (Tyrone), који је стао на чело ирских снага у покушају да се одупре енглеској експанзији и очува традиционалну власт ирских кланова над њиховим земљама. Устанак је започео у Улстеру, али се брзо проширио на остале делове Ирске. Уз подршку шпанских савезника, ирске војсковође су постигле неколико значајних победа, али су на крају поражени. Након што је енглеска војска заузела стратешке ирске утврде и угушила отпор, мир је постигнут 1603. године. Поразом ирских кланова, енглеска круна отпочиње процес конфискације њихове земље, што отвора пут Алстерској плантажи и насељавању протестантских плантажера из Енглеске и Шкотске. Иако су рани планови за колонизацију појавили око 1606. године (Stewart, 1989), Алстерска плантажа је званично почела 1609. године, када је процес конфискације и насељавања протестантских колониста у Улстеру постао систематски и интензивиран под надзором енглеске круне.

Алстерска плантажа представља кључни тренутак у развоју етничке поделе Ирске. На југу су аутохтони Ирци, дубоко укорењени у келтској култури и ирском језику, који се идентификују као потомци староседелачких ирских кланова и углавном су католичке вероисповести. Супротно њима, на северу се налазе Англо-Ирци, потомци енглеских и шкотских досељеника који су током Алстерске плантаже и других колонизационих таласа населили Ирску. Ова група је претежно протестантска, са блиским културним и политичким везама с Великом Британијом. Поред етничке трансформације, један од кључних циљева Алстерске плантаже био је стварање „тампон зоне" која би спречила католичке силе попут Шпаније и Француске да изврше инвазију на Енглеску. У 17. веку, енглеска круна је, забринута због претњи од ових сила, препознала стратешки значај Алстера. Његов положај на северу

3 Плантажа је историјски термин који се односи на систем насељавања и организовања нових територија од стране државе или владара.

Ирске, у непосредној близини Шкотске, Енглеске и Атлантског океана, учинио га је кључним регионом за директну контролу од стране енглеске власти.

Током читаве владавине династије Тјудор, од Хенрија VIII до Елизабете I, енглеска круна је настојала да наметне протестантску веру и сузбије католички отпор у Ирској. Упркос бројним напорима, Реформација је наишла на значајан отпор, што је довело до тога да већина ирског становништва остане верна католичанству. Током овог периода, забележене су бројне побуне, укључујући побуну у Северном Алстеру 1565. године, побуну из 1569. године, побуну у Леинстеру 1580. године и Деветогодишњи рат (1594–1603) (Лаковић, 2005). Енглеска стратегија сузбијања побуна била је доследна: што је устанак био моћнији и шире распрострањен, то су мере репресије биле бруталније.

Најбрутални био је Оливер Кромвел[4] који је у периоду од 1649–1653 водио војну кампању у Ирској. Кромвелова кампања у Ирској (енг. Cromwellian conquest of Ireland) позната је по екстремној бруталности, посебно током опсада Дрогхеде (Drogheda) и Вексфорда (Wexford), 1649. године, које су обележене масакрима. Ова војна акција резултирала је систематском конфискацијом земљишта од католичких земљопоседника и насељавањем енглеских и шкотских колониста, што је изазвало дубоке социјалне и политичке промене у Ирској, остављајући трајне последице на њен демографски и друштвени пејзаж.

1.3. Ирска кроз буре осамнаестог и деветнаестог века

Током осамнаестог и деветнаестог века, Ирска је била сведок дубоких друштвених и политичких трансформација. Један од кључних догађаја био је устанак из 1798. године, који су организовале радикалне групе као што су Друштво уједињених Ираца, стремећи ка ослобађању од британске власти и увођењу демократских реформи. Устанак је подигнут у мају 1798. године у округзима Карлоу и Вексфорд. Иако је у првим фазама постигнут одређени успех, британске снаге су на крају однеле победу. Након што је устанак угушен, уследиле су строге репресалије и усвајање „Акта о унији" 1800. године, којим је распуштен ирски парламент и формирана Уједињена Краљевина Велике Британије и Ирске. Други велики догађај овог периода била је Велика глад (енг. Great Famine), која се одвијала између 1845. и 1852. године. Ова катастрофа оставила је дубоке и далекосежне последице на Ирску. Иако је велики део ирског становништва био погођен глађу, неки делови Ирске, нарочито имућније области попут плантажа у северном делу земље (пре свега у Алстеру) не само да нису биле погођене овим проблемом већу су и извозиле преко потребне пољопривредне производе. Ова пракса допринела је дубоком осећају неправде и огорчења међу гладним становницима, који су били свесни да храна која им је била неопходна за преживљавање напушта земљу. Дефинитивно је глад опустошила Ирску, многи, пре свега Ирци католици, преминули су од глади и болести. Према појединим ауторима око 1.000.000 Ираца је умрло од последица глади, а око 1.000.000 је напустило Ирску. (Ross David, 2002).

4 Лорд Протектор, фактички владар Енглеске, Шкотске и Ирске у периоду 1653-1658.

Не можемо а не поменути Младоирску буну (енг. Young Irelander Rebellion) из 1848. године као још један јако важан и турбулентан период Ирске. Младоирска буна из 1848. године представљала је радикални напор националиста да постигну ирску независност и друштвене реформе. Покрет, који је организован од стране Младих Ираца пре свега Томаса Дејвиса (Thomas Davis), Данијела О'Конела (Daniel O'Connell) и Вилијема О'Брајана (William Smith O'Brien) и инспирисан европским револуцијама, започео је у јулу те године. Побуна је брзо угушена од стране британских снага, а након неуспеха уследиле су строге репресалије против њених учесника. Ипак, идеје Младоирца оставиле су дубок и трајан утицај на развој ирског национализма и политичке свести.

2. ТЕРОРИЗАМ – ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ И КЛАСИФИКАЦИЈА

Тероризам је сложен и контроверзан феномен који утиче на многе аспекте савременог друштва. Он се јавља на међународном, регионалном и унутардржавном нивоу, укључујући различите облике организованог насиља, било да је реч о појединачним делима или колективним акцијама. Да би се детаљно разумела ова појава, потребно је прво јасно дефинисати шта тероризам представља. Тероризам се може посматрати из различитих углова: као тактика и стратегија, као злочин или света дужност, као легитиман одговор на угњетавање или као неопростиви чин. Перспектива игра кључну улогу у његовом тумачењу. Често представља моћно средство за оне који су слабија страна у сукобу. Његова прикривена природа омогућава да се сукоб води на начин који противнику отежава препознавање праве претње, због чега се терористички акти често мешају са криминалним активностима. Управо због ових карактеристика, овакве методе све чешће користе појединци и групе које теже радикалним циљевима на глобалном нивоу. Дугогодишња настојања многих научника усмерена су на схватање и дефинисање тероризма, што је резултирало обимном литературом на ову тему. Иако ова обимна „збирка истраживања" осветљава важне аспекте тероризма, ретко који рад се детаљно бави питањем шта заправо представља сам појам тероризма. Анализа дефиниција тероризма коју су спровели истакнути стручњаци открила је запањујућих 109 различитих интерпретација тог појма (Schmid, Jongman, Horowitz, 2005). Дефиниције тероризма често су комплексне и контраверзне, а због насилне и окрутне природе тероризма, овај термин је у јавности добио снажну негативну конотацију. Историјски корени тероризма могу се пратити до првог века, кроз примере као што су сикари, зилоти, таги и асасини. Иако постоје различита тумачења о времену настанка тероризма, међу научницима влада општа сагласност да је савремени облик тероризма највише повезан са Француском револуцијом, посебно са периодом „Владавине терора" (1793–1794). Важно је напоменути да у овом контексту тероризам подразумева насиље које држава упражњава над својим становништвом ради промене политичке оријентације. На тај начин, постоји јасна идеолошка веза између тероризма и левичарских струја Француске револуције. Надаље, револуција из 1848. године, позната као „Пролеће народа", која је била обележена левичарским идејама, донела је неуспех који је изазвао појаву првих правих терористичких напада, укључујући бомбашке нападе и атентате.

2.1. Дефинисање тероризма

Разлике у дефинисању појма тероризма произлазе из његове сложене и контекстуално зависне природе. Пре свега, различите културе, правни системи и нације имају своје уникатне погледе на то шта представља тероризам, што доводи до различитих тумачења и дефиниција. Осим тога, тероризам је често повезан са политичким, идеолошким или религијским мотивима, што додатно компликује утврђивање универзалних критеријума. На крају, разноврсни интереси и агенде могу утицати на манипулацију појмом тероризма, што додатно отежава његово објективно дефинисање. Војин Димитријевић је овај проблем лепо описао у свом делу „Тероризам" он наводи да тероризам није нимало лако дефинисати и тешко је постићи сагласност око значења те речи, јер су тероризму прибегавале најразличитије групе и организације у различитим друштвеним и и историјским условима и тренуцима, имајући притом различите циљеве, неки су били прогресивни, док су неки били крајње реакционарни и мрачњачки (Димитријевић, 1982).

Када разматрамо проблем дефинисања тероризма, јасно је да универзално прихваћена дефиниција још увек не постоји. Упркос бројним покушајима да се формулишу дефиниције, многе од њих су под утицајем политичких интереса. Историјски, концепт тероризма је често коришћен за дискредитацију и маркирање одређених појединаца или група, што је било, јесте и биће случај. Ове дефиниције често одражавају политички дискурс својих аутора, а не пружају истинито и објективно научно схватање тероризма.

Прва дефиниција тероризма потиче са Треће међународне конференције о унификацији кривичног права, одржане 1930. године у Бриселу. Учесници Конференције су том приликом тероризам одредили као својеврстан злочин против међународног права, који се испољава умишљеном употребом средстава која имају потенцијал да проузрокују општу опасност (Бајагић, 2000). Валтер Лакер (Walter Laquer) дао је једноставнију дефиницију, по њему тероризам представља незаконито коришћење силе против невиних људи у циљу постизања политичког циља (Вајт, 2004). При покушају да прецизно дефинише тероризам, Брус Хофман је прво направио важну разлику између тероризма и других врста злочина, а затим је описао тероризам као намерно стварање и експлоатацију страха путем насиља или претње насиљем у тежњи за изазивањем политичке промене (Hoffman, 2006). Милошевић тероризам дефинише као плански акт насиља који предузимају одређене друштвене групе са циљем очувања или освајања власти. Према ставу овог аутора, тероризам је врста терора која укључује социјално-психолошке или политичке елементе (Милошевић, 2004).

Поред дефиниција које нуди академска заједница, постоје и административне дефиниције, односно оне дефиниције тероризма које формулишу одређене институције. Тако на пример Стејт Департмент Сједињених Америчких Држава на тероризам гледа као на осмишљено, политички мотивисано насиље почињено против неборбених циљева од стране субнационалних група или тајних агената, обично са циљем да се утиче на циљне групе против којих је усмерено насиље (Legal Information Institute, 2024). Са друге стране Кривични закон Руске федерације у члану 205 под тероризмом подразумева извршење експлозије и пожара или њихове припреме, стварање опасност од погибија људи, проузроковања знатне штете

или настајања других друштвено штетних последица ако су те делатности обављене ради нарушавања друштвене безбедности, застрашивања становништва или утицаја на органе власти у процесу доношења одлука (Lebedov, Skuratov, 1996). Иако Уједињене нације још увек нису формулисале јасну дефиницију тероризма, може се рећи да постоји такозвана радна дефиниција коју УН примењују у пракси, према којој тероризам дефинишу као акт лишавања живота или рањавања, или акт уништавања или оштећења имовине цивила или влада, без јасне дозволе одређене владе, од стране појединца или група људи који самостално делују, или влада које делују из властитих побуда или веровања, да би постигле неки политички циљ (United Nations Security Council , 2004). У раду ћемо се ослањати и на једну сложену односно свеобухватну дефиницију која тероризам посматра као „један вишедимензионални политички феномен односно сложени облик организованог, индивидуалног и ређе институционализованог политичког насиља, који је обележен застрашујућим брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе, којима се обично у време политичких и економских криза, а ређе у условима економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви“ на начин потпуно не примерен датим условима“ (Симеуновић, 2009).

2.2. Класификација тероризма

Класификација тероризма према његовим главним циљевима представља један од најпрецизнијих и најсвеобухватнијих приступа у проучавању овог феномена. Овај метод омогућава дубље и систематичније разумевање различитих типова терористичких активности, јер свака врста тероризма има специфичне мотиве и циљеве који дефинишу њене карактеристике. Драган Симеуновић истиче поделу тероризма коју ћемо у навести у потпуности.

1) Класификација према програмско-циљној оријентацији:
   1.1) Идеолошки мотивисан тероризам,
      1.1.1) Левичарски тероризам,
      1.1.2) Десничарски тероризам,
   1.2) Етно-сепаратистички,
   1.3) Верски фундиран тероризам,
      1.3.1) Тероризам секти,
      1.3.2) Тероризам фундиран на интерпретацијама великих религија.
2) Класификација тероризма према средствима и методама:
   2.1) Класификација тероризма према средствима,
      2.1.1) Класички (конвенционални) тероризам,
      2.1.2) Биохемијски тероризам,
      2.1.3) Нуклеарни тероризам.
   2.2) Класификација тероризма према методама:
      2.2.1) Класични (конвенционални) тероризам,
      2.2.2) Самоубилачки тероризам,
      2.2.3) Сајбер-тероризам,
      2.2.4) Нарко-тероризам.

3) Класификација тероризма према типу субјеката тероризма:
   3.1) Индивидуални тероризам,
   3.2) Тероризам организација и илегалних група,
   3.3) Институционални тероризам (државни и сл.) (Симеуновић, 2009).

Имајући у виду да терористичке активности ИРА-е представљају изразит пример етно-сепаратистичког тероризма, у наредном делу рада биће детаљније размотрен овај појам.

2.3. Етно-сепаратистички тероризам

Етно-сепаратистички тероризам представља облик политичког насиља који проистиче из настојања етничких група да остваре право на самоопредељење, било кроз стицање независности или већу аутономију унутар постојеће државе. Ова врста тероризма почива на етничком идентитету и има за циљ промену постојећих граница, оснивање нових држава или постизање веће самосталности у оквиру актуелних политичких структура. Често се јавља као одговор на осећај неправде, дуготрајне репресије и дискриминације. Групе које прибегавају овим методама верују да су систематски потиснуте и да им се ускраћују политичка права и могућности за културно изражавање. Етнички идентитет сматрају кључним за своје постојање и верују да могу осигурати свој опстанак и просперитет само кроз политичку независност.

Овај облик тероризма често произилази из дуготрајних сукоба између етничких заједница и државних власти, при чему етничке групе осећају да су њихови интереси, култура и језик угрожени од стране доминантних политичких структура. Историјски примери укључују Ирску републиканску армију (ИРА), која је водила дуготрајну борбу за отцепљење Северне Ирске од Велике Британије, као и Баскијску организацију (ЕТА) у Шпанији, која је настојала да створи независну Баскију. Тактике етно-сепаратистичких терориста укључују нападе усмерене на симболичне и војне циљеве, као и на цивилно становништво, са циљем изазивања великог страха и привлачења пажње на њихову борбу. Ове групе често настоје да дискредитују државне институције или да изазову репресивне мере које ће додатно радикализовати њихову заједницу. Поред оружаних акција, могу користити и отмице, бомбашке нападе и друге облике насиља ради постизања својих циљева. С обзиром на то да у свету постоји око 3600 етничких група распоређених у само 189 држава (Симеуновић, 2009), јасно је колико су настојања етно-сепаратистичких терористичких група опасна за националне и међународне структуре. У савременом глобализованом свету, овај облик тероризма представља значајан изазов за државе и међународну заједницу. Напредак у комуникационим технологијама и лакши приступ оружју омогућава овим групама да лако шире своје идеје и спроводе нападе на глобалном нивоу. Међутим, борба против овог типа тероризма не може се ограничити само на војне мере; она захтева свеобухватан приступ који укључује политичке, социјалне и економске стратегије ради решавања дубинских узрока конфликта.

3. ИРСКА РЕПУБЛИКАНСКА АРМИЈА – НАСТАНАК И РАЗВОЈ

Крајем XIX и почетком XX века, Ирска је била сведок дубоких политичких и социјалних сукоба између Униониста и Републиканаца. Унионисти, већином протестанти из северне Ирске, имали су значајну предност захваљујући подршци британске војске и полиције, што им је омогућило да одрже своје ставове и интересе у односу на Велику Британију. С друге стране, Републиканци, који су углавном били католици и стремили потпуној независности Ирске од британске владавине, нашли су се у неповољнијој позицији. Због тога су били принуђени да траже алтернативне изворе подршке, што је довело до активне сарадње с ирским имигрантима у Сједињеним Државама. Ови имигранти су, уз значајну финансијску и логистичку помоћ, играли кључну улогу у јачању Републиканског покрета и утицају на британску политику према Ирској.

3.1. Оснивање Ирске републиканске армије

Покрет Шин Фејн (енг. Sinn Féin), који је 1905. године основао Артур Грифит (Arthur Griffith)[5], одиграо је кључну улогу у политичком и идеолошком обликовању ирског национализма. Он је пружио неопходну подршку за развој и формирање Ирске републиканске армије (ИРА) и постао централни елемент у политичком и организационом развоју радикалних стремљења ка ирској независности. Шин Фејн је активно промовисао идеје ирске независности и републиканизма, пружајући идеолошки оквир и инспирацију радикалнијим сегментима ирског националистичког покрета.

Основан као одговор на неуспех претходних напора да се постигне већа аутономија за Ирску, овај покрет је настојао да превазиђе разочарање које су ирски националисти осећали према англо-ирској политици, која није испуњавала њихове аспирације. Грифит је тежио уједињењу различитих националистичких група и оснивању централизованог покрета који ће ефективно деловати у борби за ирску независност и републиканизам. На почетку свог постојања, Шин Фејн није био изразито политички активан и није заговарао насиље као средство постизања циљева.У раним фазама, покрет Шин Фејн био је усредсређен на културну и друштвену обнову Ирске, са великим нагласком на подршку ирском језику и промоцију ирског наслеђа. Активно су подржавали програме који су охрабривали употребу ирског језика и враћање традиционалних ирских вредности. У том периоду, покрет је практиковао пасивни отпор против британске власти, укључујући бојкот британских институција и производа, без примене насилних метода. Штрајкови су представљали значајан облик отпора, посебно штрајкови лучких радника 1907. и 1913. године.

Иако су били од великог значаја, британске снаге безбедности су их угушиле на бруталан начин. Према сведочењима из тог времена, Даблин је изгледао као

5 Артур Грифит био је ирски политичар, националиста и оснивач покрета Шин Фејн. Познат по својој улози у борби за ирску независност, Грифит је био кључна фигура у развоју политичког републиканизма у Ирској. Током Ирског рата за независност, постао је председник Ирске републике.

бојно поље, са више од 400 повређених радника и двојицом погинулих током штрајкова. (Лаковић, 2005). Полиција је користила прекомерну силу, не само према штрајкачима, већ су безбедносне снаге упадале у домове и злостављале све који су се затекли, укључујући старије особе, жене и децу. Ови штрајкови су допринели растућем притиску на британску владу да размотри могућност увођења ограничене самоуправе за Ирску, што је довело до расправе о изменама у политици према Ирској. Током Првог светског рата и у периоду после њега, Шин Фејн је постао политички активнији и почео је да подржава радикалније методе борбе, укључујући и борбу за политичку независност.

Кључни тренутак за ирске националисте био је повлачење примене Трећег закона о самоуправи (енгл. Third Home Rule Bill), који је предвиђао ограничену аутономију за Ирску. Иако је закон усвојен 1914. године, његово ступање на снагу било је одложено због ратних околности. Ова одлука је изазвала дубоко незадовољство међу ирским националистима, који су осетили да су њихова права и потребе поново занемарени. Таква ситуација је допринела повећаној напетости у ирско-британским односима и играла је значајну улогу у развоју догађаја који су довели до Ускршњег устанка (енгл. Easter Rising) 1916. године. Поред Шин Фејна постојала је још једна организација која је битно утицала на дешавања у Ирској у овом периоду а то је Ирско републиканско братсво (ИРБ). Основано је средином 19. века од стране ирских имиграната у Сједињеним Америчким Државама, као и њихових истомишљеника у Ирској, са циљем да се постигне ирска независност од британске владавине. Чланови Ирског републиканског братства познати као „Фенијанци“[6], своје напоре усредсредили на борбу против британских војних снага и Ирске краљевске полиције (енгл. Royal Ulster Constabulary – RUC) који су подржавали унионистичке интересе. Упркос великој надмоћи униониста, нису одустали. Уместо тога, формирали су снажну организацију и били уверени да је неопходно да свака генерација припреми борце спремне да се посвете идејама републиканизма.

Велики број Ираца није веровао британском обећању о самоуправи које је требало да буде реализовано после Првог светског рата, што је довело до тајног наоружавања великог броја Републиканаца. Истовремено су се и Унионисти наоружавали, припремајући се за могући грађански рат између Севера и Југа, верујући да ће доћи до сукоба ако Британија призна самоуправу Ирској. Тако се и десило, наиме на Ускршњи понедељак, 24. априла 1916. године, подигнут је устанак у Ирској познат као Ускршњи устанак. Побуњеници, укључујући Ирско републиканско братство (ИРБ), Ирске добровољце и Ирску грађанску армију, преузели су контролу над кључним локацијама у Даблину, укључујући Главну пошту, где су прогласили независност Ирске. Устанак су предводили Патрик Пирс (Patrick Pearse), Џејмс Коноли (James Connolly), Том Кларк (Tom Clarke), Шон Мак Дермот (Seán MacDermott), Мајкл О'Рајли (Michael O'Rahilly), Џозеф Планкет (Joseph Plunkett) и Џон Хобсон (John Hobson). Побуњеници су сматрали да је прави тренутак за акцију, с обзиром на то да је Велика Британија била заокупљена Првим

6 Име су добили по Фиану Мек Камхаилу/Фин Маккул (Fionn mac Cumhaill) ирском херојy који је предводио „Фенијанске ратнике“ познате по храбрости и борби за правду. Овај назив симболизује наставак традиције борбе за ирску независност.

светским ратом, чиме је створена стратешка прилика за ослобађање од британске власти. Устанак је трајао до 29. априла, када су побуњеници капитулирали. Последице су укључивале хапшење и погубљење многих вођа устанка, што је довело до значајног пораста подршке републиканским идејама и убрзаног развоја политичког утицаја Шин Фејна. Многи од устаника касније су постали водеће фигуре у Шин Фејну, који је постао доминантна политичка снага у Ирској.

Након Ускршњег устанка, ухапшено је 3.430 особа, а 1.480 их је затворено. Између 3. и 12. јуна 1916. године, петнаест вођа устанка, укључујући и тешко рањеног Џејмса Конолија, погубљено је у затвору Килмејнхам (Kilmainham). Патрик Пеарс је био први погубљен (Townshend, 2006). После неуспеха Ускршњег устанка 1916. године, многи Ирци, укључујући републиканце ослобођене из затвора по окончању Првог светског рата, наставили су борбу за независност. Партија Шин Фејн, под вођством Емона де Валера (Éamon de Valera), постала је 1918. године кључна политичка снага. Те године, Шин Фејн осваја већину мандата који припадају Ирцима у британском парламенту, али одбија да уђе у скупштину. Уместо тога, 1919. године проглашава Ирску републику и оснива Ирску националну скупштину (Dáil Éireann) са седиштем у Даблину. Исте године дошло је до спајања Ирских добровољаца и Ирског републиканског братства у једну организацију, која је постала позната као Ирска републиканска армија (ИРА). Ова нова формација предвођена је Мајклом Колинсом (Michael Collins). Спајање ове две организаије је помогло у консолидацији републиканских снага и фокусирању на циљеве ирске независности, што је имало значајан утицај на ток историје Ирске у наредним годинама. Шин Фејн, као главна политичка странка која је подржавала републиканске идеје, пружила је политичку легитимност и подршку за оружану борбу коју је касније ИРА водила. Ова сарадња имала је дубок утицај на историјски развој Ирске, обележавајући значајан корак у борби за ирску независност и обликовање будућег политичког пејзажа.

3.2. Прве акције ИРА

Након Ускршњег устанка, политичка ситуација у Ирској постала је изразито напета, а неуспели преговори о статусу земље довели су до формирања Ирске републике и паралелне ирске владе. Током овог периода растуће нетрпељивости, Шин Фејн и ИРА искористили су друштвену нестабилност и фрустрацију народа како би организовали и започели оружани отпор. Желећи да демонстрирају своју решеност за постизање потпуне ирске независности и одбацивање британске власти, Шин Фејн односно ИРА, организовала је напад на полицијске снаге у Солохедбегу (Soloheadbeg) у округу Типерери (Tipperary) 21.01.1919. године. Полиција и полицијске станице[7] у то време представљале су симбол британске власти у Ирској. Напад на њих имао је за циљ не само војну штету већ и стварање психолошког ефекта, служећи као сигнал почетка организованог оружаног отпора. Овај догађај и датум представљају почетак Ирског рата за независност и прву акцију новоформиране Ирске републиканске армије. Два дана након напада, британска влада је

7 Мисли се на пре свега на полицију која је лојална британској круни - Royal Irish Constabulary – RIC.

прогласила југозападни округ Типерери за Специјалну војну зону према Закону о одбрани краљевства. Мајкл Колинс, лидер ИРА-е, од овог момента започиње интензиван рат против британских институција, користећи тактике анархистичких и радикалних организација, укључујући руску организацију Народна воља. Колинс је проучавао методе ових група и применио их у својој борби, организујући нападе на куће британских полицајаца, лојалистичке ирске полиције, обавештајне службе, као и на полицијске станице и друге британске институције.

Његова стратегија терористичког деловања створила је велики психолошки ефекат и натерала британске власти да пошаљу додатне снаге у Ирску. До 1920. године, преко 400 полицијских станица (енгл. Royal Irish Constabulary) било је спаљено, као и око 100 канцеларија за наплату пореза.

Полиција је затим повукла своје снаге из већине сеоских подручја, остављајући их под контролом ИРА-е (Collins, 1993). Судови су престали да функционишу у великом делу југа и запада Ирске, велики број припадника ирске полиције је поднео оставке и у веома кратком периоду Шин Фејн и ИРА контролисали су 21 од 32 Ирска округа (Collins, 1993). Као одговор на акције које је водила ИРА, британске власти ангажовале су паравојне формације, укључујући групу познату као „Црни и смеђи“[8] (енгл. Black and Tans). Формирана 1920. године, ова формација састојала се од резервиста и добровољаца из Британије који су били распоређени у ирској полицији. „Црни и смеђи“ су постали озлоглашени због своје бруталности и репресивних мера, укључујући казнене експедиције, нападе на цивилна насеља и злочине против цивила. Њихов ангажман довео је до значајне ескалације насиља и повећања броја жртава на обе стране. Поред Црних и смеђих, постојала је и формација позната као „Каиро банда“[9] (енгл. Cairo Gang). Такође и ова формација, састављена од британских обавештајаца и полицајаца, била је позната по жестокој репресији против ирских републиканских активиста и играла је значајну улогу у спровођењу британске политике у Ирској. Ове снаге су спровеле акције пљачке, паљења и уништавања, и посебно су погодили градове као што су Балбриган (Balbriggan), Трим (Trim) и Темплмор (Templemore). Врхунац сукоба био је догађај који у литератури препознајемо као Крвава недеља (енгл. Bloody Sunday). Наиме 21. новембра 1920. године, ИРА је извршила координисане нападе на куће и хотеле у Даблину у којима су живели британски обавештајци и шпијуни, са циљем елиминације британских војних обавештајаца и ослабљивања британског војног утицаја у Ирској. У нападима је погинуло 15 људи, док је петоро било повређено, већином британских обавештајаца. Као одговор на ове нападе, британске паравојне формације упале су на фудбалску утакмицу у Крок парку[10], где су убиле 14 особа и раниле 80 цивила.

До јула 1921. године сукоби у Ирском рату за независност ескалирали су до тачке у којој је број жртава значајно порастао. Само у периоду од јануара до јула 1921. године, убијено је око 1.000 људи (Collins, 1993), укључујући припаднике

8 Надимак „Црни и смеђи“ потиче од импровизованих униформи које су носили – комбинације црних туника и смеђих панталона.

9 Назив су добили по Каиро кафеу (енгл. Cafe Cairo) у Даблину, који им је служио као база за операције.

10 Крок парк (Croke Park) је стадион за Галске игре у Даблину.

ирске полиције, британске војске, добровољце ИРА-е и цивиле, што је овај период учинило једним од најкрвавијих у целом сукобу. Према проценама појединих истраживача, током Ирског рата за независност погинуло је око 2.300 људи, међу којима је било приближно 900 цивила (O'Halpin, Ó Corráin, 2020). Преговори о окончању Ирског рата за независност започели су у јулу 1921. године, између британске владе и ирских лидера. Под притиском растућих трошкова сукоба и међународног притиска, британски премијер Дејвид Лојд Џорџ (David Lloyd George) иницирао је преговоре. Ирску страну представљали су Еамон де Валера и Мајкл Колинс. Циљ преговора био је да се пронађе политичко решење за завршетак насиља и успостављање трајног мира у Ирској. Ови преговори су резултирали Англо-ирским споразумом, потписаним у децембру 1921. године, којим је основана Ирска слободна држава као самоуправни доминион у оквиру Британске империје, док је Северна Ирска остала део Уједињеног Краљевства, чиме је формално окончан рат.

Важно је напоменути да Еамон де Валера није прихватио Англо-ирски споразум потписан у децембру 1921. године. Иако је првобитно учествовао у преговорима, де Валера је сматрао да споразум не обезбеђује пуну независност Ирској, већ само ограничену самоуправу у оквиру Британске империје.

Посебно је био против клаузуле која је омогућавала Великој Британији да задржи контролу над одређеним војним базама у Ирској и обавезу за нове чланове парламента Ирске слободне државе да полажу заклетву на верност британској круни. Због тога је поднео оставку на место председника Ирске републике и одбио споразум, што је довело до дубоких подела међу ирским националистима и на крају избијања Ирског грађанског рата у јуну 1922. године. На изненађење свих, један од водећих лидера ИРА-а, Мајкл Колинс, прихватио је Англо-ирски споразум, иако са свешћу да он не испуњава све аспирације ирских националиста. Он је сматрао да је споразум најбољи могући компромис у датом тренутку и видео га је као корак ка „слободнијем стању" које ће омогућити даљи напредак ка пуној независности Ирске. Његово прихватање споразума изазвало је значајну критику, нарочито од Еамона де Валере и других радикалнијих републиканских фракција, који су сматрали да је прихватање споразума издаја идеала за које су се борили. Упркос томе, споразум је прихваћен у ирском парламенту, а Колинс је постао кључна фигура на страни про-споразумских снага у Ирском грађанском рату који је уследио.

3.3. Ирски грађански рат

Ирски грађански рат (1922–1923) представљао је сукоб који је избио у Ирској као последица Англо-ирског споразума из 1921. године, који је довео до оснивања Ирске слободне државе. Споразум је створио самоуправну јединицу унутар Британске империје, али није обезбедио пуну независност, нити је уклонио обавезу нових чланова парламента да полажу заклетву на верност британској круни, што је било неприхватљиво за многе републиканце. Споразум је довео до дубоких подела међу ирским националистима. Про-споразумске снаге, предвођене Мајклом Колинсом, сматрале су да споразум представља корак ка потпуној независности

и користиле су новоосноване војне и полицијске структуре за спровођење споразума и успостављање нове владе.

Насупрот томе, анти-споразумске снаге, предвођене Еамоном де Валером, сматрале су споразум издајом идеала ирске републике и бориле су се против његове имплементације. Ирска републиканска армија (ИРА) била је подељена у две фракције: једна која је подржавала споразум и друга која га је одбацивала. Антиспоразумска фракција ИРА-е предвођена Лијамом Линчом[11](Liam Lynch), супротставила се уговору, сматрајући да он није остварио циљ пуног ослобођења од Британије. Ова фракција, имала је подршку Ејмона де Валере и јака упоришта у провинцијама Мунстер (Munster) и Конахт (Connacht). Другу фракцију ИРА-а, односно проспоразумска ИРА, преводили су Ричард Мулкахи[12] (Richard Mulcahy), Еоин О'Дафи[13] (Eoin O'Duffy), на челу са већ познатим Мајкл Колинсом. Ова фракција имала је јака упоришта у провинцијама Лаинстер (Leinster) и Улстер (Ulster). Грађански рат започео је 28. јуна 1922. године када су снаге под командом Мајкла Колинса ослободиле чувену зграду Четири суда (енгл. Four Courts)[14] у Даблину, коју су претходно заузеле антиспоразумске снаге, и поново успоставиле контролу над њом.

Ова акција означила је почетак отворених сукоба и послужила као катализатор за ширење рата. Борбе су се наставиле у центру Даблина, али су владине трупе постепено потиснуле антиспоразумске снаге ИРА-е из главног града и из свих већих места која су претходно била под њиховом контролом. Убрзо након тога, Лијам Линч налаже да све снаге антиуспоразумске фракције ИРА пређу на герилски стил ратовања. Ова стратегија је привремено успорила напредовање проспоразумских снага. Током једне такве акције, на изненађење свих, убијен је Мајкл Колинс, што је додатно разјарило проспоразумске снаге и британску круну, доводећи до још жешћих одмазди. У врло кратком року, владине снаге су ухапсиле 12.000 људи и погубиле 81 припадника антиспоразумских снага (Murphy, 2010). Након убиства Лијама Линча, Емон де Валера захтева од антиспоразумских снага да положе оружје што се и десило у мају 1923. године. Прогоњене жестоким нападима проспоразумских снага под командом Ричарда Малкахија, антиспоразумске снаге су на крају капитулирале, што је омогућило стабилизацију Ирске слободне државе и консолидовање власти нове владе. Резултат грађанског рата био је трагичан: укупан број погинулих кретао се између 4.000 и 5.000 људи, док је око 10.000 људи било расељено (Keogh, McCarthy, 2005).

---

11 Лијам Линч, начелник Генералштаба ИРА, био је чврст противник Англо-ирског уговора из 1921. године. Током грађанског рата (1922–1923), предводио је антиспоразумску ИРА, одбијајући компромис и настављајући борбу за потпуну независност Ирске.

12 Ричард Мулкахи (1892–1971) био је кључни војни и политички лидер Ирске, предводио је проспоразумску фракцију ИРА а касније преузео фукцију начелника Генералштаба Ирске слободне државе током грађанског рата (1922-1923).

13 Еоин О'Дафи (1890-1944) био је ирски војни и политички лидер, 1922. начелник штаба проспоразумске ИРА и касније комесар полицијских снага Ирске (ирс. Garda Síochána).

14 Зграда Четри суда (енгл. Four Courts) је седиште ирског правосудног система и носи име по четири суда који се у њој налазе: Врховном суду, Апелационом суду, Вишем суду и Даблинском окружном суду.

3.4. Период након грађанског рата

Након завршетка Ирског грађанског рата, Емон де Валера постаје водећи политички лидер у Ирској. С обзиром на растуће разлике унутар партије, де Валера је одлучио да напусти Шин Фејн и формира нову политичку странку која ће боље одражавати његове идеје и циљеве. Што је и учинио 1926. године када оснива Фаијана Фаил (ирс. Fianna Fáil) републиканску партију. Антиспоразумне снаге ИРА-е улазе у редове нове партије а њихове базе широм ирске постају одбори Фаијана Фаил-а. На изборима 1927. фодине Емон де Валера односни убедљиву победу и постаје премијер Републике Ирске.

Међутим на изненађење многих, поготово припадника ИРА-е, окреће се британској круни и напушта милтантне ставове због којих започео рат са Колинсом. Ова нова стратегија није се свидела великом броју бивших чланова антиспоразумске ИРА, посебно онима који су подржавали наставак борбе против Британаца и Униониста. Сада су сви они добили још једног заједничког непријатеља: Емона де Валеру и његову владу. ИРА је спроводила нападе на објекте под контролом британских власти, укључујући војне станице, комуникационе линије и друге пажљиво биране мете. Такође је извршавала акције против полиције и представника британских власти у Северној Ирској, у настојању да изазове политичке и друштвене тензије. Поред тога, ИРА је усмеравала своје нападе и против ирских владиних званичника, покушавајући да поткопа легитимност и власт Ирске слободне државе. Међутим одлучним акцијама де Валере, до 1937. године, ИРА је готово поражена, а Емон де Валера је доношењем новог Устава Ирску слободну државу преименовао у Ирску републику, и тиме омогућио прелазак земље у републикански режим.

4. ИРСКА РЕПУБЛИКАНСКА АРМИЈА – ПЕРИОД ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Након Другог светског рата, Ирска републиканска армија улази у нову етапу своје историје, карактерисану значајним променама и изазовима. У овом периоду, организација се суочава са потребом за реорганизацијом и адаптацијом на нове политичке и друштвене услове. Иако наставља своје активности у Северној Ирској с циљем уједињења са Републиком Ирском, ИРА се суочава с унутрашњим сукобима и фракцијама, што доводи до радикалнијих метода и нових стратегија.

Ове промене и тензије обликују ток акција и приступа организације током 1950-их и 1960-их година, постављајући сцену за будуће конфликте и политичке помаке. Кампања четрдесетих (енгл. The Forties Campaign) представља серију напада и активности које је Ирска републиканска армија реализовала током 1940-их година, са основним циљем слабљења британске контроле над Северном Ирском и подстицања уједињења Ирске. Кампања је укључивала експлозије, нападе на војне и полицијске станице, као и друге насилне акције. У контексту ратних прилика, ИРА је настојала да искористи политичке и друштвене потресе тог периода. Ова кампања је резултирала појачаним безбедносним мерама у Северној Ирској и изазвала одговарајуће реакције британских власти, што је додатно компликовало

регионалне односе и утицало на развој даљих конфликата. На челу ИРА-е у том периоду био је Шон Расел (Seán Russell), који је, у настојању да оствари своје циљеве, био спреман сарађивати чак и са нацистичком Немачком. Под његовим вођством, ИРА је извела неколико акција, укључујући и напад у самом срцу Енглеске, у граду Ковентри (Coventry). Међутим, ови напади су довели до појачаних репресија од стране британске круне и ирске владе под руководством де Валере, што је ИРА-у скоро довело до ивице пропасти. У недостатку ресурса, Расел се окреће нацистичкој Немачкој, настојећи да обезбеди њихову подршку у виду оружја и финансија за остварење ирског републиканског циља и борбу против британске власти у Ирској. Наравно нацистичка Немачка ову идеју видела је као стратешки потез у својој ратној стратегији током Другог светског рата. Подршком ИРА-и, Немачка је тежила да дестабилизује Уједињено Краљевство, верујући да би саботажне акције и терористички напади које би ИРА извела на британском тлу могли одвући ресурсе и пажњу британских власти, ослабљујући тако њихову способност да се ефикасно боре на више фронтова.

Међутим, изненадна смрт Расела спречила је да се ови планови реализују. ИРА се није опоравила од тог догађаја и до 1948. године практично је престала да постоји.Тих година, руководство ИРА-е донело је одлуку која је драстично променила њихову стратегију. Ова одлука усмерава све њихове активности искључиво на Северну Ирску, остављајући југ Ирске и Велику Британију ван домета њихових напада. Поред тога, одлучили су да мете не смеју бити припадници безбедносних снага Ирске Републике. Ова промена у стратегији имала је за циљ фокусирање напора на Северну Ирску и минимизирање конфликтних ситуација са локалним властима.

ИРА убрзо, тачније 1956. године, започиње кампању пограничних напада (енгл. Border campaign), с циљем да изазове устанак у Северној Ирској и подстакне политичке промене које би довеле до уједињења Ирске. Напади су били усмерени на погранична подручја између Републике Ирске и Северне Ирске, али су се суочили са снажним одговором британских и ирских власти. Током „Пограничне кампање“, активисти ИРА-е су, нажалост, у бомбашким нападима убили и неколико републиканаца и католика, што је додатно успорило и отежало успех кампање. Као резултат, кампања је завршена без значајнијих постигнућа за ИРА, остављајући организацију ослабљеном и неспособном да оствари своје циљеве. Биланс кампање је био: 4 погинула припадника безбедносних снага Северне Ирске, 6 погинулих бораца ИРА-е и 38 рањених цивила (Moloney, 2003).

4.1. Подела Ирске републиканске армије

Дугогодишња дискриминација католичке мањине од стране протестантске већине, укључујући неравноправност у запошљавању, становању и гласачким правима, створила је озбиљне социјалне и политичке тензије.

Инспирисани покретом за грађанска права у Сједињеним Америчким Државама, католици у Северној Ирској покренули су сопствени протестни покрет против дискриминације, што је убрзо прерасло у насилне сукобе. У августу 1969. године, нереди су ескалирали у Белфасту (Belfast) и Дерију (Derry), где су католичке куће

и имовина спаљиване, а бројни људи расељени. Полиција, већином протестантска, није могла да сузбије насиље, што је навело британску владу да пошаље трупе у Северну Ирску како би успоставила ред. Иако је иницијално присуство британске војске прихваћено као заштита од стране католичке заједнице, њихово дуготрајно присуство довело је до даље радикализације и формирања нових милитантних група. Након неуспеха „Пограничне кампање" и „Немира из 1969. године" Катал Голдинг (Cathal Goulding) тадашњи лидер ИРА-е усмерава своје напоре на реорганизацију ИРА-е и прилагођавање њених стратегија новим политичким околностима. Његова концепција обухватала је усмеравање свих ресурса на политичку борбу путем парламентарних институција, кроз партију Шин Фејн. Међутим ова његова идеја не добија подршку традиционало милитантних струја унутар ИРА и долази до чувене конвенције ИРА-е из 1969. године на којој долази до поделе организације на: Званичну Ирску републиканску армију (енгл. Official Irish Republican Army) и Провизорну ИРА-у (енгл. Provisional IRA) (Moloney, 2003). Званичну Ирску републиканску армију предводио је Катал Голдинг. Његова верзија ИРА-е комбиновала је ирски републиканизам са социјалистичким и марксистичким принципима. Организација је стремила уједињењу Ирске као независне републике, слободне од британске власти, и залагала се за економску правду и равноправност. Социјализам је наравно обухватао права радника и економске реформе, док је марксизам акценат стављао на класну борбу и замену капиталистичког система социјалистичким друштвом.

Ове идеолошке основе обликовале су стратегије Званичне ИРА и њихов приступ решавању друштвених и економских проблема у Ирској. Често су ову фракцију ИРА због својих лево орјентисаних ставова називали и Црвена ИРА (енгл. Red IRA). Под вођством Катала Голдинга, Званична ИРА се све више удаљавала од оружане борбе и усмерила на политичке активности и социјалистичке идеје. Овај заокрет ослабио је њену привлачност међу онима који су подржавали директну акцију, што је довело до значајног пада њеног утицаја у ирском републиканском покрету. Са Шоном Мек Стофејном (Seán Mac Stíofáin) на челу, Провизорна ИРА је била заснована на ирском републиканизму и усмерена на уједињење Ирске као независне републике, ослобођене од британске власти. За разлику од Званичне ИРА-е, Провизорна ИРА је била спремна да користи насилне методе, укључујући оружане нападе, саботаже и терористичке акције, како би остварила своје циљеве. Иако је прихватила елементе социјализма, њен примарни фокус остао је на националној борби за независност.

5. ПРОВИЗОРНА ИРСКА РЕПУБЛИКАНСКА АРМИЈА

Неколико месеци након свог оснивања 1969. године, Провизорна Ирска републиканска армија брзо је почела са спровођењем својих акција. Организација је одмах започела са оружаним нападима, бомбашким нападама и саботажама као средствима борбе против британске власти и лојалистичких група. Ове акције су биле део њихове стратегије за уједињење Ирске и борбу против британске власти. Њихова бес био је усмерен против протестантске политичке и економске

доминације, коју су симболизовали парламент и влада у Стормонту[15], као и на локалне безбедносне снаге.

У октобру 1970. године, Провизорна ИРА покренула је интензивну кампању бомбашких напада усмерених на економске циљеве у Северној Ирској. Ова стратегија имала је за циљ да изазове економску штету и пошаље поруку о спремности организације да подвргне економски систем притиску како би подстакла промене. До краја 1970. године, било је забележено 153 експлозије, што је указивало на високи ниво активности и раста у интензитету кампање (Rainsborough, 1997). Провизорна ИРА је сматрала да ће њихова кампања бомбашких напада приморати британске војнике да се усредсреде на заштиту статичних мета, што ће им онемогућити активно учешће у контра-терористичким операцијама. Ова стратегија је имала за циљ не само да ограничи мобилност британских снага, већ и да прерасподели њихове ресурсе, смањујући тако њихову способност да ефикасно сузбијају терористе. Терористички напади постали су свакодневица, а до краја 1971. године извршено је преко 205 напада у којима је живот изгубило око 200 људи (Moloney, 2003). Британске снаге нису остале пасивне на ове акције. У августу 1971. године покренуле су војну операцију под кодним именом „Деметријус" (енгл. Operation Demetrius), која је укључивала масовна хапшења и притварања, без суђења, осумњичених за повезаност са ирским републиканским паравојним групама у Северној Ирској. У овој операцији убијено је 11 (Масакр у Белмарфију)[16] ухапшено 1.981 и протерано око 7.000 људи (Joint Committee on Human Rights, Parliament of the United Kingdom, 2005). Такође 1972. године десио се Масакр у Богсајду у литеартури се и овај догађај често назива „Крвава недеља".

Током овог инцидента, британски падобранци су отворили ватру на учеснике мирног грађанског марша којим се протестовало против политике интернације, односно притварања без суђења. У нападу је убијено 14 ненаоружаних цивила, док је више њих рањено. Овај догађај постао је један од најпознатијих и најконтроверзнијих током „Невоља"[17] и значајно је допринео погоршању односа између ирске националистичке заједнице и британске владе.

Неколико месеци касније, Провизорна ИРА извршила је осветничке нападе у Белфасту, користећи 22 ауто-бомбе. Ова серија напада коју у литератури препознајемо као „Крвави петак" (енгл. Bloody Friday), довела је до смрти 9 и рањавања 130 особа. (Leahy, 2015). Након напада које је извршила Провизорна

15 Зграда парламента у Белфасту, позната као Стормонт (име добила по истоименом делу Белфаста у ком се налази), представљају срце законодавне власти Северне Ирске. Овде се одржавају седнице Скупштине Северне Ирске, која служи као централна институција за доношење одлука и управљање.

16 Масакр у Белмарфију (енгл. Ballymurphy massacre) је назив за серију убистава која су починили припадници британских безбедносних снага у периоду од 9. до 11. августа 1971. године у области Балимарфи у Белфасту, у оквиру Операције „Деметријус".

17 „Невоље" (енгл. The Troubles) представљају представљају период конфликта у Северној Ирској који је трајао од касних 1960-их до 1998. године. Овај сукоб обухватао је борбе између римокатоличких националиста који су желели уједињење Северне Ирске са Републиком Ирском и протестантских лојалиста који су се залагали за наставак британске владавине. Конфликт је завршен потписивањем Белфастског споразума 1998. године.

ИРА у Белфасту, Британија је реаговала појачањем безбедносних мера и војне присутности у Северној Ирској. Британске снаге су појачале патроле, спровеле опсежне акције претраживања и хапшења, и успоставиле нове безбедносне зоне. Пред крај 1974. године, започети су преговори о миру. Овај период, британске снаге су искористили за јачање својих шпијунских мрежа широм Ирске, што је утицало на ток преговора. Иако су се током преговора десили неки окршаји, Провизорна ИРА је чекала до септембра 1975. године, када је дошла до закључка да мир није могућ и усвојила став који је захтевао потпуно повлачење британских снага из целе Ирске. Британска влада је одбила овај захтев, што је довело до наставка сукоба

5.1. Дуги рат (енгл. Long War) - Армалит и стратегија гласачких кутија

Након неуспелих покушаја за мирно решавање конфликта енгл., Провизорна ИРА развила је нову стратегију познату као „Стратегија дугог рата“ (Long War). Ова стратегија комбиновала је два главна аспекта: војне нападе („Armalite“)[18] и политичке активности („Ballot Box“). Док су оружане акције и терористички напади имали за циљ директан притисак на британске снаге и лојалисте, политички рад је подразумевао ангажовање у изборима и политичким процесима ради стварања подршке и утицаја на јавност. Овај приступ је касније постао познат као „Armalite and Ballot Box“ стратегија, која је представљала важан део шире „Стратегије дугог рата“. У „Зеленој књизи“[19] Провизорне ИРА-е јасно се наводи шта та стратегија подразумева (O’Brien, 1999):

- исцрпљујући рат - вођење исцрпљујућег рата са што већим бројем жртава с циљем стварања јаког јавног притиска у Великој Британији који ће резултирати повлачењем британских снага из целе Ирске;
- бомбашка кампања - ова кампања имала је за циљ да учини финансијске интересе непријатеља непрофитабилним, као и да ограничи дугорочне инвестиције у региону;
- нестабилност региона - стварање таквих услова у Северној Ирској да је управљање подручјем било могуће само уз примену строгих мера колонијалне војне власти;
- пропаганда и јавна подршка - одржавање рата и стицање подршке за његове циљеве остварити кроз националне и међународне пропагандне кампање и јавне акције;
- казнене мере - у оквиру стратегије рата предвиђено је кажњавање криминалаца, колаборациониста и шпијуна.

Ова стратегија добила је формализовану структуру тек 1981. године након штрајкова глађу. Наиме 1976. године британска влада под вођством премијера Џејмса Харолда Вилсона (James Harold Wilson) одлучила је да укине статус

18 Armalite се односи на пушке AR-15 и AR-18 компаније Armalite које су припадници Провизорне ИРА често користили у својим акцијама.

19 „Зелена књига“ (енгл. Green Book), служио је као приручник за обуку и инструкцију за чланове Провизорне ИРА.

политичких затвореника за припаднике Провизорне ИРА[20]. Ова одлука је била део шире стратегије усмерене на сузбијање тероризма и повећање безбедности, с циљем да се спречи подстицање терористичких активности и контролише морал затвореника. Укидање статуса довело је до тога да затвореници изгубе привилегије и били су приморани да се придржавају стандардних затворских правила. Ова промена довела је до великог незадовољства међу републиканским затвореницима што је резултирао Штрајком глађу 1981. године. Штрајк глађу из 1981. године започео је Боби Сандс (Bobby Sands), командант Провизорне ИРА и затвореник у затвору Мејз[21]. Његова одлука није била само лична, већ је представљала почетак шире побуне. Један по један, затвореници су се придруживали Сандсу у овом снажном отпору.

Укупно десет чланова ИРА и других републиканских група умрло је током штрајка глађу, укључујући и Бобија Сандса који је преминуо 5. маја 1981. године. Слике изгладнелих затвореника обишле су свет, изазвавши талас саосећања и подршке, али и шок и неверицу. Њихова жртва је била сведок неправде и угњетавања, али и доказа о несломљивом човековом духу. Свака смрт је била трагедија, али је истовремено била и покретач за даље сукобе. Ови догађаји су, такође, утицали на стратегију „Дугог рата", оснажујући је и усмеравајући на дугорочне и систематске напоре у борби против британских снага. Резултат је био јачање војне и политичке стратегије ИРА, с већим фокусом на континуиране операције и политички рад како би се створила додатна подршка и притисак на британске власти и локалне лојалисте. Смрт Бобија Сандса одјекнула је широм света, изазивајући значајно саосећање са циљевима Провизорне ИРА. Овај талас подршке довео је до прилива нових чланова у организацију, што је, пак, резултирало појачањем њихових активности и повећањем броја терористичких акција у наредном периоду. У врло кратком периоду, услед активности и напада које је извршила Провизорна ИРА, живот је изгубило 50 људи. (McKittrick, Kelters, Feeney, Thornton, 1999). Маргарет Тачер је, као премијерка Велике Британије, одбила да удовољи захтевима затвореника Провизорне ИРА који су штрајковали глађу у протесту против губитка статуса политичког затвореника. Њена одлука да се не попусти под притисцима довела је до тога да је постала мета терористичких акција. Наиме 12. октобра 1984. године, током годишње конференције Конзервативне партије у хотелу Гранд у Брајтону, Провизорна ИРА извршила је терористички напад који у литератури препознајемо као „Брајтонски бомбашки напад" (енгл. Brighton hotel bombing). У експлозији темпиране бомбе, живот је изгубило пет особа, а више од 30 људи је рањено, укључујући и неке чланове британског парламента (Carroll 2023).

Напад је био усмерен на премијерку Велике Британије, Маргарет Тачер, која се, у тренутку експлозије налазила у другом делу хотела. Овај инцидент представља један

20 Статус политичког затвореника је укинут 1976. године усвајањем мера у Закону о превенцији тероризма (привремене одредбе) из 1976. године (енгл. The Prevention of Terrorism (Temporary Provisions) Act 1976).

21 Затвор Мејз (енгл. Maze Prison), познат и као H-Blocks због карактеристичног распореда својих зграда, био је један од најпознатијих затвора у Северној Ирској. У њему су били смештени затвореници који су били укључени у паравојне активности током сукоба познатих као Невоље (енгл. The Troubles).

од најозбиљнијих покушаја атентата на британског премијера у савременој историји и подсећа на дубоке и комплексне конфликте који су били присутни у Северној Ирској.

Од 1987. године, Провизорна ИРА започела је кампању напада на британске војне циљеве ван Северне Ирске. Најзначајнији напад у овој стратегији био је бомбашки напад уна седиште Британске војске у Рендалену (Rheindahlen) у Западној Немачкој у овој акцији повређена је 31 особа. Низали су се напади на британске базе у Гламоргану (Glamorgan), Дизелдорфу (Roy Barracks - Düsseldorf), на припаднике безбедносних снага у провинцији Лимбург (Limburg) у Холандији итд. Међу познатијим нападима на тлу Енглеске свакако су терористички напад на Балтичку берзу (енгл. Baltic Exchange) у Лондону 1992. године, у којем су погинуле три особе, а 91 је повређена, док је штета процењена на 800 милиона фунти (Roberts 2012). Такође, напади на Варингтон (Warrington) 1993. године довели су до смрти две особе и повреда 56 особа (BBC 1993). Напад на Бишопсгејт (Bishopsgate), такође из 1993. године, резултирао је једним погинулим и са 44 повређена, штетом процењеном на 350 милиона фунти (Dillon, 1996). Након краткорочних прекида ватре и покушаја мировних преговора, уследили су још жешћи напади Провизорне ИРА, укључујући бомбашки напад у Докландсу (London Docklands) 1996. У овом нападу, погинуло је двоје људи, више од 100 је рањено, а штета је процењена на 170 милиона фунти (Oppenheimer 2008). У јуну 1996. године, терористички напад на центар Манчестера (Manchester) у коме је повређено преко 200 особа, а штета је достигла импресивних 700 милиона фунти (BBC 2006).

5.2. Организациона структура Провизорне Ирске републиканске армије

Да бисмо у потпуности разумели начин на који је Провизорна ИРА функционисала и изводила своје операције, неопходно је детаљно анализирати њихову сложену и хијерархијску организациону структуру. Ова структура је била кључна за постизање високог степена координације и ефикасности у њиховим активностима. Ратни савет представља највише одлучујуће и командно тело у организацији, које чини група углавном 7 водећих чланова задужених за формулисање стратегије и доношење кључних одлука. Овај савет управља оперативним плановима, финансијским ресурсима и политичким активностима организације, осигуравајући координисан приступ свим аспектима њихових делатности. Да би неко постао члан Војног савета, мора бити предложен од стране Извршног одбора, који се састоји од 12 чланова изабраних на Конвенцији највишег руководства Провизорне ИРА-е. Начелник штаба је био кључна фигура у свакодневном функционисању Провизорне ИРА. Иако је Војни савет одређивао општу стратегију, Начелник штаба је био задужен за њену имплементацију. Он је координирао рад различитих одељења Главног штаба, која су била задужена за планирање, извођење и подршку војним операцијама. Главни штаб се састојао од више специјализованих одељења, свако са својим директором, који су били директно одговорни начелнику штаба. Ова одељења су покривала широк спектар активности, укључујући планирање и извођење операција, финансије, логистику, инжењерство, обуку, прикупљање обавештајних података, обезбеђење, односе с јавношћу и политичко образовање (Moloney, 2007). Након 1977. године, Провизорна ИРА је увела значајне промене

у своју организацијску структуру. Уместо традиционалних, већих јединица, уведене су мање, специјализоване ћелије од по четири члана.

Ова нова структура, дизајнирана да збуњује британске обавештајне службе, омогућила је ИРА-и већу флексибилност и отежала праћење њихових активности. Иако је формално постојала подела на Северну и Јужну команду, у пракси су ове ћелије могле деловати било где у конфликтном подручју.

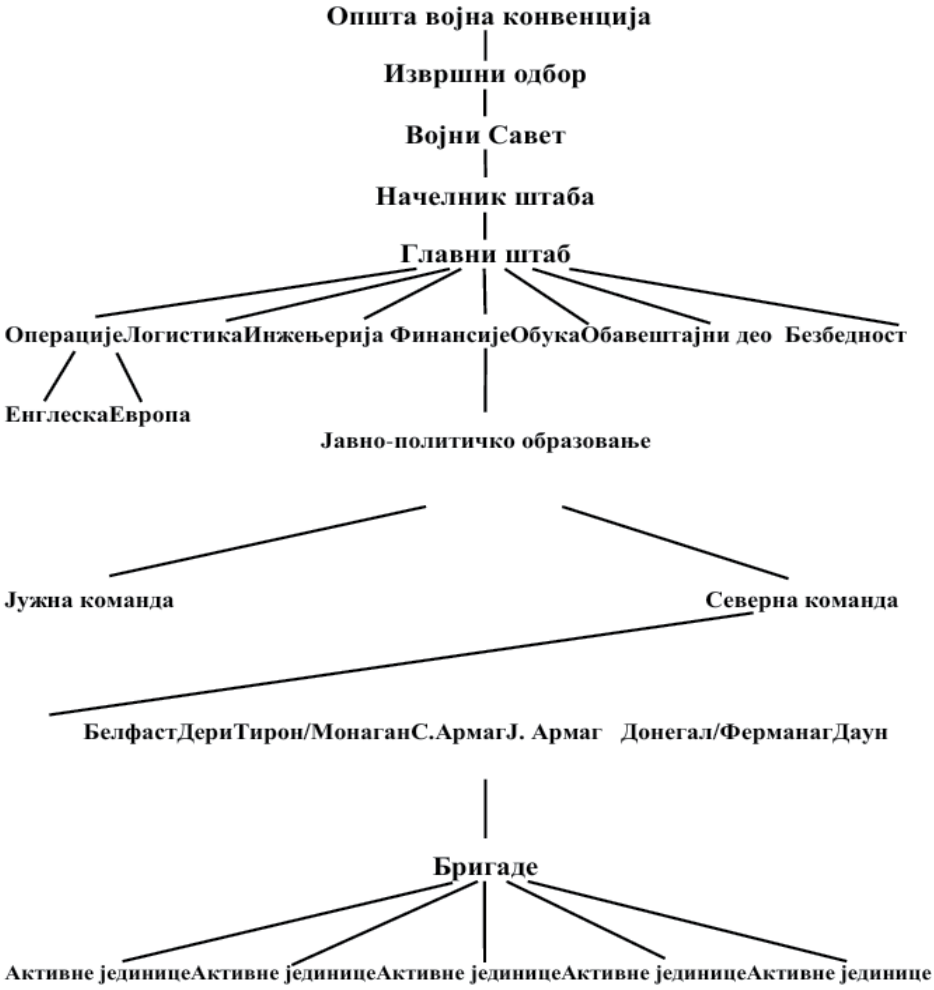

Организациона структура Провизорне ИРА (Moloney, 2007).

5.3. Мировни процес

Да би се постигао трајни мир у Северној Ирској, британска влада је сматрала кључним да се у преговоре укључе и републикански представници, али под строгим условима. ИРА и Шин Фејн су морали недвосмислено да се одрекну насиља као предуслов за учешће у дијалогу. Овај приступ је подразумевао фокусирање на политичке преговоре, убеђивање и дипломатски притисак, а не на војна решења.

Циљ је био да се постигне политички договор који би могао да помири дубоко укорењене поделе између католика и протестаната, односно републиканаца и униониста. Иако је Британија планирала да остане у физичком смислу укључена у Северну Ирску, прекид ватре Провизорне ИРА-е је отворио врата за дијалог. Џери Адамс (Gerard Adams), лидер Шин Фејна, искористио је ову прилику да позове на свеобухватне преговоре, верујући да је то једини пут ка трајном миру. Ова иницијатива је била кључна за прекид насиља и почетак процеса помирења. Адамс је одиграо пресудну улогу у трансформацији политичке сцене целокупне Ирске крајем 1990-их, а његова визија трајног мира, остваренога кроз политички дијалог, поставила је темеље нове ере за Шин Фејн, који је постепено напуштао своју улогу политичког крила Провизорне ИРА-е и прихватио политичке методе као основно средство за постизање својих циљева. Кључни тренутак у мировним преговорима био је Адамсов пан-национални савез са Џоном Хјумом (John Hume), лидером Социјалдемократске и лабуристичке партије, његовим дотадашњим политичким противником.

Упркос значајним разликама у приступу и идеологији, Адамс и Хјум су успели да превазиђу своје несугласице и формирају савез који је играо пресудну улогу у покретању миротворног процеса у Северној Ирској. Убрзо након тога, донета је Декларација из Даунинг стрита (енгл. Downing Street Declaration), потписана од стране британског премијера Џона Мејџора (John Major) и ирског премијера Алберта Рејнолдса (Albert Reynolds). Овај документ поставио је основе за решавање сукоба, потврђујући право народа Северне Ирске да сам одлучује о свом политичком статусу признајући легитимне тежње за уједињење Ирске. Декларација је нагласила потребу за мирним и демократским решењем, искључујући насиље као средство политичке борбе, и поставила оквир за будуће преговоре који су довели до трајног мира у региону. Поред тога, Рејнолдс је поставио ултиматум Провизорној ИРА-и, који је подразумевао да ће влада Републике Ирске одмах признати Шин Фејн као партнера у преговорима, укључујући координацију у заједничком наступу са британском владом и разматрање других питања, уколико Провизорна ИРА положи оружје, престане да регрутује борце, затвори кампове и прогласи примирје. На дан 31. августа 1994. године, Провизорна Ирска републиканска армија је званично објавила потпуну обуставу свих војних активности (Moloney 2007). Од 1994. године до постизања коначног споразума, Споразума на Велики петак, прошло је четири године интензивних преговора. У том периоду, прелиминарни споразуми и иницијативе били су усмерени на решавање конфликата и постављање основа за завршни споразум. Споразум на Велики петак (енгл. Good Friday Agreement), потписан од стране британских и ирских власти 10. априла 1998. године у Белфасту, представља кључни договор који је окончао дуготрајни конфликт у Северној Ирској. Овај споразум је 23. маја 1998. године потврђен на референдуму од стране народа Северне Ирске. Успоставља дељену власт у региону путем нових политичких институција које омогућавају представљање свих главних политичких група. Обухвата обавезу разоружавања терористичких организација, као што је Провизорна ИРА, и утврђује услове за избегавање напада и поступака који могу угрозити мир.

Споразум такође успоставља ближе односе између Северне Ирске, Републике Ирске и Велике Британије, при чему Северна Ирска остаје део Велике Британије, али потврђује право народа Северне Ирске на демократско самоопредељење. Такође предвиђа формирање независних комисија за надгледање имплементације и поштовања споразума поставља основу за политичку и друштвену стабилност у региону. Споразум на Велики петак довео је до историјског корака Провизорне ИРА-е када је организација први пут приступила уништавању свог наоружања. Овај конкретан чин, који је означио прекид дугогодишње праксе скривања оружја, био је јасан сигнал да је ИРА спремна да се укључи у изградњу мира. Тиме је створен нови оквир за политичко решавање конфликта и отворена врата за дуготрајни мир.

6. ЗАКЉУЧАК

Ова студија пружа свеобухватан преглед еволуције Ирске републиканске армије и њеног утицаја на дуготрајни ирско-британски сукоб, постављајући чврст темељ за разумевање настанка и развоја ИРА-е. Анализа дубоких историјских корена конфликта, од плантажа у Улстеру до крвавих догађаја 18. и 19. века, осветљава како историјски и социјални контексти обликују терористичке групе и доприноси детаљном разумевању сложености ирског сукоба. Посебан акценат је стављен на теоријски оквир тероризма, са фокусом на етно-сепаратизам, како би се боље разумеле мотивације и стратегије ИРА-е.

Истраживање је показало да је ИРА играла кључну улогу у борби за ирску независност, али је њено насиље оставило дубоке друштвене и политичке последице. Анализа Провизорне ИРА-е и њеног терористичког деловања, као и њеног учешћа у миротворном процесу који је довео до Споразума на Велики петак, осветљава сложеност и динамику сукоба. Ова студија наглашава значај преговора и компромиса у постизању мира, истичући да су преговори и политички поступци били кључни за решавање конфликта. Анализа значајно доприноси разумевању феномена политичког насиља и тероризма, нарочито у контексту националних ослободилачких покрета. Иако је ИРА успела да постигне одређене циљеве, њено насиље је оставило дубоке и трајне ране на ирском друштву. Студија истиче потребу за даљим истраживањем етно-сепаратизма, тероризма и механизама друштвеног помирења и транзиционе правде, како би се омогућила изградња одрживих решења и обезбедила стабилна будућност након дуготрајних сукоба. Разумевање ових аспеката је кључно за развој ефективних стратегија помирења и за избегавање поновног настанка конфликата.

ЛИТЕРАТУРА

Lidbetter 2019: Lidbetter Sebastian. Hadrian IV (1154-1159) and The „Bull" Laudabiliter: Historiographical review. Waterloo, CanadaWilfrid Laurier University, 106.

O'Halpin - O'Corráin 2020: O'Halpin Eunan, O'Corráin Daithí. The Dead of the Irish Revolution. New Haven, Connecticut Yale University Press, 544.

Stewart 1989: Stewart Tony. The Narrow Ground: The Roots of Conflict in Ulster London Faber & Faber, 38.

Вајт 2004: Вајт Џонатан .Тероризам. Београд. Alexandria press, страна 9.
Лаковић 2005: Лаковић Војо. Тероризам у Северној Ирској. Београд, Институт за политичке науке, Центар за студије безбедности и истраживање тероризма, страна 46.
Лаковић 2005: Лаковић Војо. Тероризам у Северној Ирској. Београд, Институт за политичке науке, Центар за студије безбедности и истраживање тероризма, страна 52-53
Бајагић 2000: Бајагић Младен. Тероризам и међународно право. Београд, Безбедност, Вол. 42, Бр. 5-6, страна 616-642.
Carroll 2023: Carroll Rory. Killing Thatcher HB: The IRA, the Manhunt and the Long War on the Crown. London, Mudlark, 210.
Collins 1993: Collins Mary Elizabeth. Ireland, 1868-1966: History in the Making. Dublin Edco, The Educational Company of Ireland, 265.
Collins 1993: Collins Mary Elizabeth. Ireland, 1868-1966: History in the Making. Dublin Edco, The Educational Company of Ireland, 258.
Collins 1993: Collins Mary Elizabeth. Ireland, 1868-1966: History in the Making. Dublin Edco, The Educational Company of Ireland, 252.
Dillon1996: Dillon Martin. 25 Years of Terror: The IRA's war against the British. New York, Bantam Books, 292.
Duffy 2007: Duffy Seán Henry II: New InterpretationsWoodbridge, United Kingdom Boydell Press, page 138.
Hoffman 2006: Hoffman Bruce. Inside Terrorism. New York, Columbia University Press, 40.
Joint Committee on Human Rights 2005: Joint Committee on Human Rights. Parliament of the United Kingdom. Counter-Terrorism Policy And Human Rights: Terrorism Bill and related matters: Oral and Written EvidenceLondonJoint Committee on Human Rights, Parliament of the United Kingdom , Vol. 2. The Stationery Office, 110.
Keogh, McCarthy 2005: Keogh Dermot, McCarthy Andrew. Twentieth-Century Ireland: Revolution and State Building. Dublin, Gill Books, 9-10.
Leahy 2015: Leahy Thomas. Informers, Agents, the IRA and British Counter-Insurgency Strategy during the Northern Ireland Troubles, 1969 to 1998. London, King's College London, 68-70.
Lebedov, Skuratov 1996: Lebedov Vječeslav, Jury Skuratov. Комментарии к Уголовному кодексу Россијској. Москва, Гриф Верховного Суда, 166.
McKittrick, Kelters, Feeney, Thornton 1999: McKittrick David, Kelters Seamus, Feeney Brian, Thornton Chris. Lost Lives - The stories of the men, women and children who died as a result of the Northern Ireland troubles. Edinburgh, Mainstream Publishing Company Ltd, 859–877.
Милошевић 2004: Милошевић Милан. Екстремизам и тероризам. Београд, Војно дело, вол. 56, стр. 68-87
Moloney 2007: Moloney Ed. A Secret History Of The IRA. London, Penguin Books, 573
Moloney 2007: Moloney Ed. A Secret History Of The IRA. London, Penguin Books, 420-427
Moloney 2003: Moloney Ed. A Secret History Of The IRA. New York, W. W. Norton & Company, 70-101.
Moloney 2003: Moloney Ed. A Secret History Of The IRA. New York, W. W. Norton & Company, 50-51
Moloney 2007: Moloney Ed. A Secret History Of The IRA. London, Penguin Books, 376.
Moloney 2003: Moloney Ed. A Secret History Of The IRA. New York, W. W. Norton & Company, 70-71.
Murphy 2010: Murphy Breen Timothy. The Government's Executions Policy During the Irish Civil War 1922 -1923. Maynooth, National University of Ireland Maynooth, 299-300.
O'Brien 1999: O'Brien Brendan. The Long War - The IRA and Sinn Féin. Dublin, The O'Brien Press Ltd, 23.
O'Neill 2017: O'Neill James. The Nine Years War, 1593–1603: O'Neill, Mountjoy and the military revolution. Dublin, Four Courts Press, 16.
Oppenheimer 2008: Oppenheimer Arthur. IRA: The Bombs and the Bullets: A History of Deadly Ingenuity. Newbridge, Irish Academic Press.

Rainsborough 1997: Rainsborough Michael. Fighting for Ireland? The Military Strategy of the Irish Republican Movement. London, Routledge, 95.
Ross 2002: Ross David Ireland: History of a Nation. New Lanark, Geddes & Grosset, 226.
Симеуновић 2009: Симеуновић Драган. Тероризам. Београд, Едиција Кримен, страна 169-170.
Симеуновић 2009: Симеуновић Драган. Тероризам. Београд, Едиција Кримен, страна 82.
Симеуновић 2009: Симеуновић Драган. Тероризам: општи део. Београд, Правни факултет, страна 80.
Schmid, Jongman, Horowitz 2005: Schmid Alex, Jongman Albert, Horowitz Irving Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature. New Brunswick (USA), London (UK), Transaction Publisher, 5.
Townshend 2006: Townshend Charles. Easter 1916: The Irish Rebellion. London, Ivan R Dee Inc, 263-264.
Димитријевић 1982: Димитријевић Војин. Тероризам. Београд, Радничка штампа, страна 97.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

BBC 1993: 1993: Child killed in Warrington bomb attack. http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/march/20/newsid_2544000/2544121.stm Приступљено: 25.08. 2024.
BBC 2006: Countdown to terror. https://www.bbc.co.uk/manchester/content/articles/2006/06/21/150606_bomb_timeline_feature.shtml. Приступљено: 27.08.2024
Legal Information Institute 22 U.S. Code § 2656f. Annual country reports on terrorism 2019: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/22/2656f. Приступљено: 27.08.2024
Roberts Alison. The Standard 2012: *Scars from a bombing that won't heal*. https://www.standard.co.uk/hp/front/scars-from-a-bombing-that-won-t-heal-6318926.html. Приступљено: 28.08.2024
UN Security Council resolution 1566 on Threats to international peace and security caused by terrorist acts 2004: https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/security-council-resolution-1566-2004-on-threats-to-international-peace-and-security-caused-by-terrorist-acts/. Приступљено: 29.08.2024

Boris Lj. BURSAĆ
Dragan Lj. TANČIĆ

TERORRISM OF THE IRISH REPUBLICAN ARMY

Summary

The Irish Republican Army (IRA) is one of the most renowned and long-standing terrorist organizations in modern history. Founded in the early 20th century, this group employed various forms of violence and terrorism to achieve its political goals. This paper analyzes the evolution of the IRA, its tactics, ideology, and impact on the political landscape of Ireland and beyond. Through the examination of historical sources, documents, and secondary literature, the study provides a comprehensive overview of the IRA's development from its establishment in 1919, through the period known as "The Troubles" in the late 20th century, to its eventual split into several factions and the ceasefires of the 1990s. Human history is marked by various forms of terrorist activities, and terrorism can be seen as a characteristic of nearly all epochs of human civilization. This era, in particular, is marked by ethno-separatist terrorism, making the explanation of this type of terrorism and the depiction of the history of the conflict in Ireland, with a special focus on the origin, goals, methods, and structure of the IRA and its long-standing terrorist activities in Northern Ireland, the central theme of this

academic paper. The conclusion emphasizes the significance of the IRA in the context of Ireland's struggle for independence and its long-term impact on the peace process in Northern Ireland. It also examines how the IRA's experience can contribute to a better understanding of the phenomenon of political violence and terrorism in the contemporary world. This paper provides a thorough analysis that may serve as a foundation for further research in the fields of political violence, terrorism, and peace processes.

Keywords: terrorism, Irish Republican Army, Provisional Irish Republican Army, Official Irish Republican Army, ethno-separatism.

Рад је предат 23. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 3.08:343.2(44)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53538

Оригинални научни рад

*Живанка М. МИЛАДИНОВИЋ БОГАВАЦ**
Пословни и правни факултет, Универзитет „МБ“

*Јована Д. АНЂЕЛКОВИЋ***
Топличка академија струковних студија

*Драган М. МИЛОВАНОВИЋ****
Министарство унутрашњих послова Београд

ОДГОВОРНОСТ ЈАВНИХ СЛУЖБЕНИКА У ФРАНЦУСКОЈ ЈАВНОЈ УПРАВИ

Апстракт: Сваки правни систем, који почива на темељима владавине права и тежи принципу правне сигурности настоји да у што већој мери оствари ефикасан систем одговорности. Детаљна анализа и поређење са добрим праксама других правних система нуди могућности за прецизирање смерова реформи које би унапредиле одговорност у јавној управи. Анализа појединих аспекта одговорности јавних службеника у француском праву допринеси дубљем разумевању одговорности јавне управе, нудећи тако примере добре праксе, који могу послужити за унапређење одговорности у српској јавној управи.

Кључне речи: одговорност, јавна управа, корупција, јавни службеници, дисциплинска дела, интерна ревизија.

УВОД

Питање одговорности је актуелно питање сваког друштвеног система, од најранијих периода настанка људске цивилизације до данашњих дана. Чак и када није било регулисано правним правилима и санкционисано њима, постављало се питање одговорности људске индивидуе у различитим друштвеним сегментима. Човек је део друштва, свестан појединац и као такав одговоран за своје поступке. Једно је сигурно, владавина права незамислива је без одговорности (Анђелковић 2024:14).

Јавна управа је један од носећих „стубова“ функционисања сваког државног апарата, а њен најважнији део је људски потенцијал.

Као део колектива, радне организације, ступањем на рад запослено лице стиче одређена права, али преузима и обавезе као корелатив правима. Кадровски капацитети у највећој мери одређују квалитет јавне управе. Стога су одговорни кадрови неопходан супстрат јавне управе.

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-0477-8277, zivankamiladinovic@gmail.com
** Асистент, ORCID 0000-0002-3884-9187, jovana.andjelkovic@toplicka.edu.rs
*** Докторанд, ORCID 0009-0001-7610-8136, dragan.milovanovic.sz111@gmail.com

У том смислу француско право нуди позитивне примере, који могу послужити као добар пример за доградњу постојећих нормативних решења српском законодавцу.

КРИВИЧНА ОДГОВОРНОСТ ЈАВНИХ СЛУЖБЕНИКА

Француско право разликује кривична дела, прекршаје и ситне прекршаје и у складу са тим и степенује тежину казне за предвиђена дела. Карактеристично за француски кривични закон је то да казне прописује у апсолутном износу, а не у одговарајућем распону, као што је то нпр. случај у српском и немачком праву. То не значи да овај пропис не садржи критеријуме за индивидуализацију казне у конкретном случају.

Кривични закон Француске нема извршену систематизацију кривичних дела у кривичном законику у зависности од објекта заштите, те стога за потребе ове анализе, разматрамо кривична дела која могу бити извршена од стране лица која имају јавна овлашћења или врше службену дужност. Ту спадају дела која је законодавац подвео под наслов „Дела против јавне управе почињена од стране јавних службеника" и већи број корупитивних кривичних дела.

У прву групу спада дело злоупотребе овлашћења управљено против јавне администрације и то дело предузимање мера усмерених на ометање спровођења закона, које почини лице које има јавна овлашћења, као и наставак вршења службених радњи од стране лица које има јавна овлашћења или обавља мисију јавне службе или које је изабрано јавним мандатом и након што је званично обавештено о одлуци или околностима престанка службе (Code pénal France, Art. 432-1-432-3).

Остала дела представљају дела са корупитивним елементима. Једно од њих је и дело под називом „Неправилни захтеви или ослобођења у вези са порезима", које подразумева свако прихватање, захтев или налог за плаћање пореза, доприноса или других јавних дажбина и износа које лице није дужно да плати, а које се чини од стране лица које има јавна овлашћења или врши службену дужност. За ово кривично дело прописана је казна затвора од пет година и новчана казна у износу од 75.000 евра. (Code pénal France, чл. 432-10).

Исте казне важе за одобравање било каквог ослобађања тих лица, у било ком облику и из било ког разлога од дажбина, пореза, доприноса или наметања истих у супротности са законским правилима. Покушај овог кривичног дела је кажњив истим казнама, као и извршење.

Кривично дело пасивна корупција или пасивно подмићивање или примање мита постоји уколико лице које има јавна овлашћења или обавља службену дужност или је носилац јавног изборног мандата, директно или индиректно захтева или прихвата противзаконито било какву понуду, поклон, обећање поклона, донација или предности. За ово дело предвиђена је казна затвора од десет година и новчана казна од 150.000 евра (Code pénal France, чл. 432-10).

Даље, дело противправног узимања камате, састоји се у преузимању, примању или задржавању било какве камате у послу или пословној операцији, директно или индиректно од стране лица које има јавна овлашћења, обавља мисију јавне службе или има јавни изборни мандат (Code pénal France, чл. 432-11).

Кривична дела која подразумевају кршење принципа једнаког приступа у поступцима јавних набавки и додељивања концесија, укључујући и злоупотребу у јавним службама, представљају тзв. прекршаје фаворизовања. За таква дела одговорни су сви појединци који располажу јавним овлашћењима, обављају функције у јавној служби или имају јавни изборни мандат. Одговорност се проширује и на представнике државе, локалне самоуправе, јавних предузећа и других органа који иступају у њихово име, уколико они пружају неоправдану предност или крше законске одредбе које штите право на конкуренцију и једнаке услове за све кандидате у поступцима јавних и приликом закључивања уговора о концесији (Code pénal France, чл. 432-14).

БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈЕ У ФРАНЦУСКОЈ ЈАВНОЈ УПРАВИ

Последњих година Француска посебну пажњу посвећује борби против корупције, а суштинска реформа покренута је 2016. године, доношењем Закона о транспарентности, борби против корупције и економској модернизацији, у јавности познатог као Закон „Sapin II“ (LOI n° 2016-1691 du 9 décembre 2016 relative à la transparence, à la lutte contre la corruption et à la modernisation de la vie économique).

Овим законом основана је Француска агенција за борбу против корупције (Agence Française Anticorruption, „AFA”), која је инситуција државног нивоа и у заједничкој је надлежности министра правде и министра финансија, а њене одлуке имају све већи ауторитет у јавности.

У Француској дуго није било ни званичних смерница о поступањима са поклонима у јавној служби, нарочито када корпорације додељују спонзорства и поклоне захвалности, све до тренутка када је Француска агенција за борбу против корупције израдила смернице за јавноправна тела и субјекте приватног сектора у циљу откривања и спречавања корупције, трговине утицајем, изнуде, проневере јавних средстава, фаворизовање, те незаконитог узимање камата.

Ово је још једна специфичност француског антикорупцијског оквира, јер истим смерницама државна агенција за борбу против корупције обухвата и приватне субјекте и корпорације. Ове смернице нису обавезујуће, али су својеврсна допуна закону SAPIN II. Основна порука смерница је мапирање ризика од корупције, тачније наглашавање да сви субјекти јавног и приватног сектора морају као приоритет поставити континуирано идентификовање области рада, у којима се могу јавити ризици од корупције (AFA, 2018).

Смерницама се препоручује руководству организације да именује тзв. службеника за усклађеност, који ће бити одговоран за надзор, имплементацију, евалуацију и ажурирање антикорупцијске регулативе и праксе, односно антикорупцијске усклађености.

Улоге и одговорности унутар организација, треба распоредити тако да највише руководство буде искључиво одговорно за одлуке организације, коју треба предузети у циљу борбе против корупције. Ова одговорност не може бити делегирана. Најважнији корак, који треба предузети је процена ризика, путем израде тзв. мапе ризика од корупције. Након мапирања ризика, доноси се стратегија за управљање

ризицима, а руководство је дужно да се стара о томе да ресурси опредељени за отклањање сваког појединачног ризика од корупције буду адекватни, односно пропорционални ризику, односно да службеник за усклађеност и чланови тима имају довољно средстава за ефикасно делање.

Сходно упутствима AFE, ово не би требало да буде класификација теоријских ризика односно најчешћих ризика, којима су многе организације, нарочито јавног сектора изложене, већ детаљан опис реалног стања и реалних ризика, којима је изложена конкретна организација. Мапа ризика од корупције, представља индикатор за укупну процену рањивости организације или „бруто", изложеност корупцији. На овако процењен ризик од корупције, примењују се превентивне мере. Након предузетих мера превенције, може се израчунати преостали ризик од корупције или „нето" ризик и оценити ефикасност управљања ризицима од корупције у једној организацији. Подразумева се да је мапа ризика подложна променама и да се мора континуирано ажурирати (Анђелковић 2024: 186).

Француско законодавство не предвиђа никакав изузетак за поклоне, који се нуде јавним службеницима, као што је то рецимо неприхватљив случај у српском законодавству, које дозвољава одређени, конкретни лимит покона или вредности која се може доделити или поклонити лекару као знак захвалности, а да се не сматра коруптивним делом.

Током 2021. године, државна тужилаштва су поступала у 900 случајева корупције, што представља незнатан пораст у односу на 2020. годину, када је број таквих случајева износио 853. По мишљењу Агенције за борбу против корупције Француске, стопа ослобађајућих пресуда је посебно висока у случајевима корупцијских кривичних дела и износи 27,2%. У просеку, казне затвора изречене у 2021. години биле су дуге просечно 15,6 месеци, што је благи пад у односу на претходну годину када су износиле 15,8 месеци, док су 2019. године просечне казне биле 14,5 месеци.

Према подацима студије, коју је Агенција за борбу против корупције спровела у сарадњи са Централном криминалистичко-обавештајном јединицом Националне жандармерије, корупција се најчешће јавља у одређеним специфичним секторима администрације (општинска већа, затворске, пореске, полицијске и правосудне управе), а најчешћи циљ који се жели постићи корупцијом је у 32% случајева урбанистичка дозвола, куповина некретнине од општинског већа, или добијање неке субвенције.[1]

Француска је усвојила Уредбу, којом се дефинишу услови рада на додатном послу за јавне службенике и бављења комерцијалним активностима пре и после заснивања радног односа у јавној служби. Сходно Уредби, лице које је било ангажовано у комерцијалним делатностима у периоду од три године пре рада у јавној служби или именовања на јавну функцију, дужно је да поднесе изјаву о имовини, након чега надлежни орган треба да процени да ли постоји сукоб интереса или би бављење таквом делатношћу, на било који начин угрозило непристрасно обављање посла, од стране конкретног лица или би га довело у ситуацију да прекрши етичке норме (Décret n° 2020-69 du 30 janvier 2020 relatif aux contrôles déontologiques dans la fonction publique).

1 AFA Report, доступно на: https://www.agence-francaise-anticorruption.gouv.fr/files/files/RA_AFA_2022_EN_Web.pdf, [23. 12 2023]

Уредба предвиђа листу случајева, у којима јавни службеник може добити дозволу за обављање споредног посла и то су, између осталог: спортске и културне активности, пољопривредна делатност, заједничка друштва у области заната, трговине и других професија предвиђених посебним законом, образовање и обуке, продаја лично произведене робе и сл. Иста Уредба предвиђа обавезу лица које је било запослено у јавној служби, а жели да се запосли у приватном сектору, да о томе обавести надлежни орган, пре таквог запослења или отпочињања обављања делатности у приватном сектору. Ову обавезу извештавања, лица која су радила у јавној служби имају у року од три године након напуштања јавне службе. Надлежни орган им може ускратити обављање делатности или запослење у приватном сектору, уколико нађе да постоје докази о сукобу интереса.

Према одредбама Кривичног законика Француске, државни службеници не могу се прогонити за дела која су ненамерно починили током вршења својих службених обавеза, осим у случајевима када се докаже да нису показали одговарајућу марљивост у складу са својим вештинама, овлашћењима и расположивим средствима, уз узимање у обзир тежине задатака који су им поверени (Code pénal France, чл. 121-3).

У случајевима сукоба интереса, када надређени руководилац или орган нађе да је државни службеник у сукобу интереса, дужан је да предузме потребне мере и изда налог државном службенику да сукоб интереса отклони у року који он одреди и уколико су последице наступиле, заустави их, уколико је то могуће.

У случајевима када надређени или хијерархијски виши орган није у могућности да утврди постојање сукоба интереса код државног службеника, дужан је да проследи изјаву о интересима овог службеника Високој управи за транспарентност јавног живота, која је специјализовани орган задужен за оцену таквих ситуација. Овај орган у року од два месеца од пријема изјаве државног службеника, процењује да ли је он у сукобу интереса. У случају да процени да је службеник у сукобу интереса, упућује препоруку о отклањању истог хијерархијски надређеном органу, који је дужан да предузме све неопходне мере да се ситуација оконча. У другим случајевима, Висока управа обавештава хијерархијски орган и дотичног званичника да ситуација не захтева никакво поступање (Loi n° 84-53 du 26 janvier 1984 portant dispositions statutaires relatives à la fonction publique territoriale).

У јавној управи именују се службеници за етику, а посебним Декретом Државног савета уређени су услови и критеријуми за њихов избор. Сваки државни службеник има право да се консултује са представником за етику и затражи савет у вези са поштовањем обавеза и етичких принципа.

Према Закону о државним службеницима, поред службеника за етику, свака државна управа, локална власт и јавна установа треба да именује референта секуларизма. Референт секуларизма у Француској представља концепт или позицију која је усмерена на подршку и примену принципа секуларизма (лаицитета) у јавном сектору. Француска је позната по свом строгом приступу секуларизму, што је најбоље илустровано законом о лаицитету из 1905. године, који одваја цркву од државе и промовише неутралност у погледу религије у јавном сектору. Ова особа има задужење да пружа саветодавне услуге јавним службеницима о примени

и поштовању принципа секуларизма. Осим тога, референт секуларизма је задужен за координацију и организацију обележавања Дана секуларизма, који се сваке године одржава 9. децембра.

Висока управа за транспарентност у јавном животу формирана је 2013. године након великог скандала „афере Каузак" („Affaire Cahuzac") чији актер је био секретар за буџет у кабинету Франсоа Оланда, који се у јавности истицао по настојању да води борбу против фискалних превара, али су откривени његови банковни рачуни у иностранству и чињеница да није пријавио своју имовину ни пореској управи, ни тада постојећој комисији за контролу имовине функционера. Укидањем Етичког комитета 2019. године, који није показао ефикасност у раду, велики део надлежности пребачен је на Високу управу, нарочито у погледу контроле државних службеника и јавних функционера.

Висока управа у француском правном систему представља независно државно тело унутар административне структуре, задужено за надзор и осигурање интегритета јавних службеника и функционера у Француској. Ово тело функционише независно од извршне власти, подлежући само надзору Парламента, а његов рад може бити предмет ревизије од стране Врховног ревизорског суда. Његов основни циљ је унапређење и промоција јавног интегритета кроз праћење и оцењивање поштовања етичких стандарда од стране јавних службеника, као и надгледање свих аспеката и процедура повезаних са лобирањем у државним институцијама.

Висока управа контролише и подстиче интегритет службеника и највиших француских функционера, од којих захтева да приликом ступања на јавну функцију положе изјаве о својој имовини и приходима, настоји да спречи и решава ситуације сукоба интереса и прати тзв. „ротирајућа врата" службеника и јавних функционера. Ротирајућа врата подразумевају ситуације у којима јавни функционери и службеници јавне управе бивају именовани на неку позицију или радно место између приватног и јавног сектора, затим у случају комбинације делатности стручних преквалификација и преласка јавних службеника у приватни сектор и обрнуто. Путем овакве контроле ова институција утврђује да ли планирање каријере јавног службеника или функционера, може да угрози независност и неутралност јавне службе, тако што ће он бити доведен у ситуације у којима може да занемари принцип непристрастности и поштења и тиме угрози интегритет читаве јавне службе (Анђелковић 2024: 198).

Висока управа у Француској има овлашћење да јавним службеницима предложи конкретна решења с циљем решавања и превенције ситуација сукоба интереса. Ова решења могу укључивати јавно објављивање ситуације која представља сукоб интереса, предлагање мера за изузеће службеника из одређених задатака или активности или чак предлог за напуштање одређених ситуација који доводе до сукоба. Овакве мере имају за циљ осигурање интегритета јавних службеника и одржавање поверења у јавне институције.

У 2022. години Висока управа контролисала је 4.170 пријава, од чега је 10 предмета прослеђено судовима, због постојања елемената кривичних дела, а 41 случај, који су се већином односили на локалне изабране представнике који нису доставили изјаве о имовини и приходима, упућен је тужилаштву на разматрање.

Уколико се службеник оглуши о упутство и препоруку Високе управе, она може изрећи забрану, којом се захтева од службеника да престану са активностима које изазивају сукоб интереса. Забрана може бити јавно објављена, а може се доставити и тужилаштву, у зависности од околности случајева. Непоштовање одлуке Високе управе представља дело за које је прописана казна затвора од годину дана и новчана казна од 15.000 евра.[2]

ДИСЦИПЛИНСКА ОДГОВОРНОСТ ЈАВНИХ СЛУЖБЕНИКА

Дисциплински преступ у француском праву постоји уколико понашање јавног службеника омета правилно функционисање службе или нарушава њен углед у јавности и то:

– професионална грешка, учињена на месту и у време вршења службе;

– грешка учињена ван професионалне делатности која штети угледу управе у јавности или је неспојива са функцијама, професионалном чашћу и професионалним квалитетима службеника.

Дисциплински преступ у француском праву не представља:

– дела почињена ван службе, а која не нарушавају њен углед,

– понашања, која се могу приписати патолошком стању учиниоца, уколико починилац није био свестан својих поступака током извршења дела;

– дела обухваћена амнестијом.

Када је у питању разграничење дисциплинске и кривичне одговорности, ове две врсте одговорности су независне једна од друге, али не апсолутно. Наиме, уколико је против јавног службеника покренут кривични поступак пред судом, дисциплинско веће које води дисциплински поступак може већином гласова да предложи да се дисциплински поступак обустави до доношења одлуке суда о кривичној одговорности. Након доношења пресуде кривичног суда и правноснажности пресуде, утврђено чињенично стање, које у себи садржи истовремено и елементе бића дисциплинског дела, обавезује дисциплинско веће и управни суд. То значи да уколико суд у кривичном постопку утврди чињенице које службеника терете за дело које је истовремено кривично и дисциплинско, дисциплински орган, веће, али и управни суд имају једну врсту res iudicata, којом су везани у погледу утврђених чињеница и о њима не могу одлучити другачије (Loi n° 84-53 du 26 janvier 1984 portant dispositions statutaires relatives à la fonction publique territoriale).

Дисциплински поступак против јавног службеника у француском праву не може се покренути након протека периода од три године од дана сазнања за учињену повреду радне дисциплине. У случају да се против службеног лица води кривични поступак, овај рок се прекида до коначне одлуке о разрешењу, обустављању предмета, ослобађању, или осуди.

Јавни службеник, против кога се покреће и води дисциплински поступак има право на изјашњење и увид у свој целокупни досије и сва пратећа документа, као и на помоћ браниоца по свом избору. Управа мора обавестити јавног службеника

2 La Haute Autorite, Report, доступно на:https://www.hatvp.fr/la-haute-autorite/ [23. 02. 2024]

о његовом праву на изјашњење и право на увид у досије. Мишљење овог органа као и одлука којом се изриче дисциплинска санкција морају бити образложени. Службенику се мора омогућити изношење одбране и дозволити могућност да га заступа један или више бранилаца по избору (Décret n° 2020-69 du 30 janvier 2020 relatif aux contrôles déontologiques dans la fonction publique, чл. 23).

Дијапазон дисциплинских санкција у француском праву је широк и омогућава велики степен индивидуализације у кажњавању починилаца. Деле се у три групе, у зависности од тежине санкције.

Прва санкција, у првој групи уједно и најблажа је упозорење, које може бити усмено или у писаној форми и која се не бележи у персонални досије службеника.

У истом рангу је и санкција „Срамота" (фра. „Le blâme"), која представља писано запажање о дисциплинском преступу државног службеника, која се од прве разликује по томе што се уноси у персонални досије запосленог.

Још једна од блажих санкција је привремено искључење из службе на период до три дана.

Следећа, друга група санкција је ригорознија и ту најпре спада премештај на непосредно нижи ниво или групу од оног којој је службеник припадао, што доводи до смањења његове зараде.

Даље, санкција привременог искључење из службе на период од четири до петнаест дана.

Следећа санкција је уклањање из табеле напретка, која може бити изречена самостално, а после најновијих измена и допуна закона из 2019. године и као споредна или додатна казна друге и треће групе санкција.

Прва у низу треће групе санкција је деградирање на нижи платни разред и један нижи степен.

Даље, санкција привременог искључења из службе на период од 16 дана до 2 године.

Четврта група санкција, представљају најтеже санкције и ту спада отказ из јавне службе и аутоматско пензионисање. У једном случају из праксе, управни суд је одлучио, а Државни савет потврдио пресуду, да је санкција пензионисања медицинске сестре, несразмерна учињеном дисциплинском делу, с обзиром на њену старост од 41. године, на дан када је ова дисциплинска санкција изречена (Conseil d'État, 5ème sous-section jugeant seule, 30/11/2011, 337617, Inédit au recueil Lebon).

ИНТЕРНА РЕВИЗИЈА У ФРАНЦУСКОЈ ЈАВНОЈ УПРАВИ

Француска је 2011. године усвојила уредбу о интерној ревизији у јавној управи (Decree n° 2011-775 of 28th June 2011 regarding internal audit within the public administration).

Уредбом је основан Комитет за хармонизацију интерне ревизије, као међуресорно тело, у оквиру којег се гарантује спровођење политике интерне ревизије, на нивоу читаве државе. Комитет има надлежност да:

• израђује референтни оквир интерне ревизије у јавној управи и обезбеђује његову примену;

• усклађује методологију ревизије министарстава и шири и промовише примере добре праксе у функционисању интерне ревизије;

• развија методологију интерне ревизије, која се односи на сукоб и дуплирање функција;

• испитује политике интерне ревизије одељења министарства сваке године и о томе даје препоруке;

• дефинише и планира ревизију која се односи на пројекте и извештаје који се односе на годишњи учинак (Decree n° 2011-775 of 28th June 2011 regarding internal audit within the public administration).

У овом сегменту парламентарна контрола је изузетно изражена, јер о свим апропријацијама коначно одлучује Парламент.

Поред своје одлучујуће улоге, Парламент активно прати и надгледа како се буџетска средства за интерну ревизију распоређују и користе у току године, чиме обезбеђује њихову ефикасну примену. Даље, има истражна овлашћења, путем финансијских одбора и поводом тога има право да врши увиђај на предметима и да организује јавна слушања, уколико сматра да су неопходна (European Commission, 2014).

ЗАКЉУЧАК

Одговорност је један од базичних принципа на којем би требало да почивају све савремене јавне управе. Управа без одговорности лишена је легитимитета. Легитимитет јавне управе изводи се из њене способности да делује на начин који одражава вољу и интересе заједнице коју служи. Одговорност је витална јер без ње, одлуке и активности управе могу деловати арбитрарно, неетично или неефикасно, чиме се угрожава њен легитимитет.

Француско право, у настојању да обезбеди имплементацију и надзор над антикорупцијским прописима у јавној управи, познаје тзв. службенике за усклађеност.

Поред тога изузетно су важни службеници за етику, који имају саветодавну улогу и дужни су да пруже савет, сваком запосленом, у вези са применом етичких правила у јавној управи.

Француско право има и тзв. референте секуларизма, који су један облик гаранта једнакости, толеранције, те елиминације верске дискриминације на радном месту, у јавној управи.

Оно што је нарочито значајно јесу санкције за непоштовање одлука, упутстава и препорука Високе управе, која поступа у ситуацијама сукоба интереса јавних службеника и функционера. Непоштовање одлуке овог органа кажњиво је казном затвора у трајању од годину дана и новчаном казном у износу од 15.000 евра. Овај орган је, посматрано у односу на надлежност, пандан српској Агенцији за борбу против корупције. Овако високе казне, које су прописане за непоступање по одлукама Високе управе, својеврстан су гарант извршења одлуке овог органа, чиме му се обезбеђује ауторитет и интегритет у јавности. У српском праву, са друге стране, није предвиђена санкција за непоступање, односно непоштовање одлука Агенције за борбу против корупције.

ЛИТЕРАТУРА

AFA (2018), Guidelines to help private and public sector entities prevent and detect corruption, influence peddling, extortion by public officials, unlawful taking of interest, misappropriation of public funds and favouritism, https://www.agence-francaiseanticorruption.gouv.fr/files/201810/French_Anticorruption_Agency_Guidelines.pdf, [12. 01. 2024]

AFA Report, https://www.agence-francaise-anticorruption.gouv.fr/files/files/RA_AFA_2022_EN_Web.pdf, [12. 10. 2023]

Анђелковић 2024: Јована Д. Анђелковић. „Добро управљање и одговорност запослених у јавној управи", Докторски дисертација, Универзитет у Нишу, ПравниФакултет.

Code pénal France, 22.07. 1992.

Conseil d'État, 5ème sous-section jugeant seule, 30/11/2011, 337617, Inédit au recueil Lebon, https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000024911103/ [23. 12 2023]

Décret n° 2020-69 du 30 janvier 2020 relatif aux contrôles déontologiques dans la fonction publique.

Decree n° 2011-775 of 28th June 2011 regarding internal audit within the public administration.

European Commission, (2014) COMPENDIUM of the public internal control systems in the EU Member States.

LOI n° 2016-1691 du 9 décembre 2016 relative à la transparence, à la lutte contre la corruption et à la modernisation de la vie économique.

Loi n° 84-53 du 26 janvier 1984 portant dispositions statutaires relatives à la fonction publique territoriale.

La Haute Autorite, Report, https://www.hatvp.fr/la-haute-autorite/ [23. 02. 2023]

Živanka M. MILADINOVIĆ BOGAVAC
Jovana D. ANĐELKOVIĆ
Dragan M. MILOVANOVIĆ

ACCOUNTABILITY OF PUBLIC OFFICIALS IN THE FRENCH PUBLIC ADMINISTRATION

Summary

Every legal system, which rests on the foundations of the rule of law and strives for the principle of legal certainty, tends to achieve an efficient system of accountability to the greatest extent possible.

A detailed analysis and comparison with good practices of other legal systems offers opportunities for specifying the directions of reforms that would improve accountability in public administration. The analysis of certain aspects of the accountability of public officials in French law contributes to a deeper understanding of the accountability of public administration, thus offering examples of good practice that can serve to improve accountability in Serbian public administration.

Keywords: accountability, public administration, corruption, public officials, disciplinary acts, internal audit.

Рад је предат 22. маја 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башīине*, одобрен за штампу.

УДК 004.774:316.774
316.624
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-54104

Оригинални научни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

CYBERBULLYING: НАСИЉЕ У ДИГИТАЛНОМ СВЕТУ**

Апстракт: Појава сајбербулинга (енгл. *cyberbullying)*, у дигиталном добу, представља озбиљан друштвени проблем који захтева пажљиво проучавање и адекватан приступ превенцији истог. Рад анализира дефиницију сајбербулинга, његове карактеристике, узроке као и последице ове појаве. Напредак информацијско-комуникацијских технологија, уједно праћен и растућом приступачношћу интернету, резултирао је појавом нових облика образовања, комуникације и забаве. Међутим, истовремено се отварају врата и ка новим могућностима за насилно понашање. Континуирани развој технологије трансформисао је начин на који људи реагују, стварајући нове дигиталне просторе у којима се одвија широк спектар активности. У таквом окружењу, појава попут сајбербулинга, онлине злостављања, крађе идентитета и других дигиталних претњи постале су све присутније, истовремено изазивајући забринутост друштва, што резултира потребом за адекватном стратегијом превенције и реакције. Сајбербулинг може се дефинисати као намерно злостављање или узнемиравање појединца путем друштвених мрежа, електронске поште, путем телефонских позива или порука, електронских медија, које се понавља кроз време. С обзиром на свеприсутност комуникације дигиталним путем као свакодневнице у интеракцији међу друштвом, нужно је подробније разумевање начина како дигитално насиље може нанети озбиљне менталне, емотивне и социјалне последице код свих особа које су изложене. Дигитално насиље може се разноврсно манифестовати, не ограничавајући се само на сајбербулинг, претње путем интернета, дистрибуцијом неприкладног садржаја и слично. Наведене врсте злостављања могу изазвати трајне и дубоке трауме, смањити ниво самопоуздања код особа које су етикетиране овим типом насиља, оштетити их емотивно и социјално. Овај рад даје ширу слику утицаја дигиталног насиља на све аспекте личности са посебним нагласком идентификације ризичних фактора и развоја превенције са циљем заштите сваког појединца у дигиталном окружењу.

Кључне речи: cyberbullying, насиље, дигитални свет, емоције.

У најранијим фазама дефинисања појма дигиталног насиља, поменути термин бивао је уско повезан са концептом традиционалног насиља, што је резултирало да се постојећи концептуални оквир прилагоди новим дигиталним формама злостављања. У том смислу, испољила се једна од најчешће коришћених дефиниција

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-4370-7690, marina.mijatovicc@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

према којој се дигитално насиље дефинише као агресивно и намерно понашање које се временом понавља и повезано је са изражавањем моћи и силе. Наведена дефиниција наглашава континуирану природу дигиталног насиља, често манифестовану путем електронских комуникационих канала. Дигитално насиље испољава се у разним облицима попут виктимизације, вербалног злостављања, ширењем лажних информација или увредљивих садржаја, затим, стварањем непријатељског онлајн (енгл. *online*) окружења (Имамовић 2023: 18-19). За сајбербулинг (енгл. *cyberbullying*) карактеристична је анонимност, брзо ширење информација и њихов широк домет, што га чини посебно штетним за жртве. Анализа узрока сајбербулинга истиче факторе као што су анонимност онлајн окружења, недостатак надзора, као и социо-психолошки фактори попут ниског самопоштовања и социјалне изолације. Концепт приватности на интернету односи се на индивидуалну контролу и заштиту личних података и активности на интернету, укључујући приватне електронске налоге и профиле на друштвеним мрежама. Ова димензија приватности одражава важност очувања личне аутономије и безбедности у дигиталном окружењу. Коришћење лозинки помаже у ограничавању приступа приватним налозима, чиме се отежава приступ неовлашћеним корисницима. Овакав приступ корисницима пружа осећај контроле над њиховим активностима које обављају на мрежи (*online*) али се истовремено поставља питање о праћењу и надзору приватних података, што даље имплицира потребу за унапређењем технолошких и правних механизама заштите приватности на интернету како би се створила сигурна средина у дигиталном свету (Ауне: 2009: 9). Сви подаци једном унешени путем интернет претраживача, остају трајно похрањени, што је још један вид обезбеђења особама изложеним сајбербулингу. Превенције сајбербулинга у дигиталном добу морају бити свеобухватне и мултидисциплинарне. То подразумева едукације о сигурном коришћењу интернета, јачање свести о последицама сајбербулинга, те развој механизама за пријављивање и сузбијање овог проблема. Важно је да се заједничким деловањем друштва, образовних институција, родитеља и релевантних институција, осигура сигурно онлајн окружење за кориснике истог, а посебно за младе људе који су највише изложени овом проблему. Безбедно понашање на интернету представља есенцијални аспект дигиталне писмености, која се сматра кључном вештином у савременом друштву. С обзиром на свеприсутност дигиталних технологија у свим сферама живота, развијање способности за сигурно и одговорно коришћење интернета постало је императивно за све кориснике. Дигитална писменост обухвата широк спектар вештина и знања, нарочито могућност спознаје и управљања ризицима на интернету, препознавања претњи које су упућене онлајн (*online*), заштите личних података и приватности, коришћење дигиталних опција уз избегавање дигиталног насиља или злоупотреба. У овом контексту, савременом образовном, формални систем образовања има круцијалну улогу у промоцији дигиталне писмености кроз интегрисане програме и приручнике који подстичу развој критичког размишљања, сарадњу и продуктивнијег учешћа корисника на интернету (Кузмановић, Лајовић и др. 2016: 32-33). Мотиви који су покретачи дигиталног насиља често бивају резултат комплексних психолошких, емотивних и социјалних фактора. Проистичу најчешће из личних емоција попут досаде или жеље за узнемиравањем

других, али такође, јављају се и из дубљих емотивних стања попут страха, љубоморе, освете, осећаја неправде. Мотив понекад произилази из мотивисаности појединца за привлачењем пажње жртве или других особа у околини. Наведени мотиви често могу деловати интерактивно или се међусобно преплитати, стварајући погодно тло за појаву и ескалацију дигиталног насиља.

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ ДИГИТАЛНОГ НАСИЉА

Насиље на интернету често се манифестује кроз различите облике интеракција и активности путем дигиталних платформи, који могу бити директни или индиректни, али исто тако могу укључивати и посредовање других особа. Ови облици обухватају постављање увредљивих или претећих садржаја на туђе профиле, слање таквих материјала путем различитих дигиталних канала попут СМС порука, електронске поште или порука на друштвеним мрежама. Такође, дигитално насиље може обухватити и дистрибуцију сексуално експлицитног материјала (енгл. *sexting*[1]), као и узнемиравање путем телефонских позива или онлајн комуникација. Додатно, лажно представљање, крађа идентитета, ширење лажних оптужби или објављивање приватних информација без дозволе, такође су чести облици дигиталног насиља. Важно је напоменути да ово насиље није ограничено само на млађе генерације, већ се може јавити и у односима између одраслих особа и деце, често представљајући кривично дело које захтева адекватну законску реакцију. Схватање различитих облика дигиталног насиља кључно је за препознавање и сузбијање овог проблема, као и заштити жртава оваквих активности на интернету.[2]

Међу појавним облицима дигиталног насиља јавља *happy slapping*, што представља снимке ударања и њихову дистрибуцију. Дигитални насилници, често несвесни негативних последица својих дела, у већини случајева оправдавају своје поступке као шалу или забаву, због недостатка способности да директно сагледају патњу коју наносе другима. Овај недостатак емпатије често је повезан са коришћењем лажних профила, што ствара илузију заштите и анонимности на интернету. Осећај заштићености који произилази из овог анонимитета може додатно ојачати перцепцију интернетског простора као безбедног окружења за спровођење насилних активности. Поставља се питање узрока оваквом понашању, да ли су насилници особе које су рођене са оваквим геном или су само деца одрасла без родитељске пажње или љубави? Неспорно је да као резултат недостатка емпатије и осећаја заштите, дигитални насилници могу показивати знаке поремећаја социопатске личности, у којем се жртве посматрају као објекти чије патње пружају задовољство (Вељковић, Михајловић и др. 2022: 87).

Cyberstalking или сајбер прогањање карактерише се низом агресивних и узнемирујућих активности усмерених ка жртви, које укључују слање непримерених

1 *Sexting*, као феномен, подразумева размену сексуално експлицитних порука, фотографија или слика путем дигиталних канала комуникације, а првенствено се односи на коришћење мобилних телефона у ту сврху, као и других дигиталних уређаја.

2 https://cuvamte.gov.rs/sr/sta-je-nasilje/digitalno-nasilje/ Приступљено 10.04.2024. године.

порука путем различитих дигиталних канала комуникације, као што су текстуалне поруке, телефонско позивање, слање електронске поште, често са садржајем који има увредљив или претећи карактер. Овакво понашање у многим случајевима има за циљ да застраши, уцењује или изазива осећај немоћи код жртве, али исто тако да се жртва понизи и нанесе штета њеном угледу. Сајбер прогањање може манифестовати различите облике узнемиравајућег понашања, укључујући лажне оптужбе, крађу идентитета, ширење лажних информација, као и друге активности које доводе до поновљеног осећаја угрожености и стреса код жртве. Није нужно да сајбер прогањање укључује директно изражене претње, већ може континуирано изазивати осећаје притиска од стране починиоца.

Doxxing познат и као таргетирање, представља озбиљан облик дигиталног насиља који укључује неовлашћено прикупљање и објављивање приватних података појединца на интернету, са циљем да се жртва осрамоти и понизи. Ова активност спроводи се путем различитих метода, које укључују претрагу јавно доступних података, анализирања профила на друштвеним мрежама, хаковање или приступање приватним електронским адресама. Циљ таргетирања је да се жртва изложи јавности и подвргне нападима, што може имати озбиљне последице по њен интегритет, безбедност и психолошко благостање.

Image-based (sexual) abuse представља осветничко објављивање експлицитног садржаја и озбиљан је облик дигиталног насиља који подразумева објављивање или претње објављивањем приватних фотографија или снимака експлицитног карактера, са намером да се жртве осрамоте и понизе. Овај облик узнемиравања често је део ширег обрасца злостављања који може резултирати озбиљним психичким и физичким повредама. Поред тога, осветничко објављивање експлицитног садржаја директно крши основна права жртава, укључујући право на приватност, идентитет и интегритет, достојанство, сексуалну и телесну аутономију (Радоичић Недељковић, Глишић 2022: 24-25).

Секстинг (енгл. *sexting*) и злостављање засновано на осветничком објављивању експлицитног садржаја су различите појаве које се разликују по својој суштини и последицама. Секстинг представља обострано договорени чин у којем учесници добровољно деле сексуално експлицитне текстуалне поруке, слике или видео записе. Овај вид комуникације често се одвија унутар интимних односа, најчешће међу интимним партнерима, и базира се на сагласности учесника. С друге стране, злостављање засновано на осветничком објављивању експлицитног садржаја карактерише неовлашћено и противправно објављивање или претње објављивањем приватних фотографија или снимака експлицитног карактера, с намером да се жртве осрамоте и понизе. Ова појава често произилази из непоштовања приватности, кршења поверења и манипулације од стране особа које желе да искористе интимне информације жртава у сврху освете или застрашивања. Док је секстинг обично део сагласне интеракције међу партнерима, злостављање путем објављивања експлицитног садржаја може довести до озбиљних последица по ментално здравље и доживљај личне сигурности жртава.

Данас се најчешће, у свакодневној интеракцији са људима, сусрећемо са обмањивањем (енгл. *trickery*), као једним видом дигиталног насиља. Наиме, ова врста

дигиталног насиља огледа се у томе да се починилац жртви представља као пријатељ, али заправо игра улогу и манипулише како би стекао поверење жртве, а затим искористио прикупљене информације у неовлашћене сврхе. Друштвене мреже су најпогоднији тло за ову врсту дигиталног насиља.

Концепт груминга (енгл. *grooming*), карактеристичан је за онлине предаторе, који имају развијену стратегију успостављања односа поверења и емоционалне привржености између деце и одрасле особе, а све то са жељом и намером остваривања физичког приступа детету. У контексту дигиталног насиља, термин *grooming* добија шири значај и односи се на манипулативне технике које онлине предатор користи. Грумери или онлајн предатори, пажљиво бирају своје жртве и вешти су у манипулацији, обично се лажно представљају као вршњаци жртава како би стекли поверење, након чега постају особе од ауторитета или подршке, настојећи да придобију жртве за учешће у онлајн или физичким сексуалним активностима. Оно што је карактеристично за грумере јесте изузетна стрпљивост у изградњи односа са жртвом, што процес чини постепеним и тешко детектованим (Динић 2022: 55).

Искључивање (енгл. *exlusion)* као облик дигиталног насиља, представља намерно деловање којим се некоме ограничава или потпуно ускраћује приступ дигиталним платформама, уређајима или интернету. Ова пракса може имати различите облике, укључујући блокирање приступа интернету, брисање или блокирање налога на друштвеним мрежама, или саботирање уређаја како би се онеспособила комуникација или приступ информацијама. Искључивање може бити усмерено ка појединцима или групама са намером да их изолује, маргинализује или спречи у њиховим активностима. У бити је човека да буде део групе а искључивање из истог проузрокује емоционалну тескобу, што се нарочито рефлектује код особа са ниским самопоштовањем. Старије особе, чешће су изложене игнорисању од стране колега, чланова породице, пријатеља, у корелацији са нижим животним задовољством, проузрокује осећаје депресије и изопштености, у литератури познато као друштвена смрт (Вилијамс, Чан, Чои 2000: 749). Овај појам често означава појединца или групу којима је онемогућена друштвена интеракција, што може довести до озбиљних последица по њихово ментално здравље. Повезивање ова два појма, искључивања и друштвене смрти, могу нам помоћи у разумевању ширег спектра овог проблема и нагласити важност стварања инклузивних онлајн простора.

АКТЕРИ САЈБЕРБУЛИНГА

Приликом истраживања насилника на интернету, истичу се два кључна критеријума који делимично доприносе њиховој диференцијацији - узраст и пол. Ови фактори су од суштинског значаја за разумевање профила насилника на интернету, омогућавајући нам да сагледамо њихове карактеристике и мотивације. Актери сајбербулинга могу обухватати широк спектар појединаца, што деце и адолесцената, па до одраслих и могу се поделити у неколико категорија, укључујући жртве, агресоре, пасивне посматраче и саучеснике.[3]

3 http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/30.-ZMR-Sandra-Milovanovic.pdf Приступљено 12.04.2024.

Жртве сајбербулинга су особе изложене дигиталном насиљу и које се суочавају са негативним последицама таквих напада, што укључује стрес, емоционалну трауму, нарушено ментално здравље и умањено самопоуздање. Жене и девојчице су изложене знатно већем ризику од сајбер насиља у поређењу са мушкарцима и дечацима, често суочавајући се са насиљем које је 27 пута чешће. Ова статистика истиче озбиљност проблема и потребу за хитном акцијом како би се заштитиле жртве.[4] Нагласак на превенцији постаје кључан у борби против сајбер насиља, а то подразумева активно учешће свих чланова друштва. Свако од нас има одговорност да реагује и пријави насиље, чак и ако не познаје директно жртву.

Агресори представљају особе које свесно врше дигитално насиље, које се манифестује слањем увредљивих порука, ширењем лажних информација или узнемиравањем путем друштвених мрежа и других дигиталних платформи. Сагледавање агресора у контексту сајбер насиља открива различите аспекте њихових поступака. Агресори, у улози починилаца дигиталног насиља, често се разликују по мотивацији, али су сви одговорни за последице својих дела. Њихова мотивација може бити разноврсна, укључујући жељу за моћи, осветом, или изражавањем личних или идеолошких предрасуда. Едукација игра важну улогу у раду са агресорима, јер им пружа могућност да разумеју штетност својих поступака и развију вештине за конструктивно решавање конфликата. Интервенција је такође кључна, јер се агресивно понашање мора препознати и адекватно адресирати како би се спречиле даље штетне последице. Кроз ове мере, агресори имају прилику да преиспитају и промене своје понашање.

Пасивни посматрачи су особе које присуствују дигиталном насиљу, али се не укључују активно у исто, што може допринети нормализацији таквог понашања и отежати идентификацију и сузбијање агресора. У контексту сајбер насиља, пасивни посматрачи представљају групу појединаца који, иако сведоче насиљу или злостављању на интернету, не предузимају активне кораке да га спрече или пријаве. Ова неактивност може бити последица недостатка свести о озбиљности проблема, страха од реакције насилника или једноставно незаинтересованости за туђу добробит. Иако можда не учествују директно у насиљу, пасивни посматрачи имају одређену моралну одговорност да реагују на сајбер насиље и пруже подршку жртвама. Недостатак реакције може допринети продужењу патње жртава и отежати процес решавања проблема. У свакодневном животу често смо сведоци различитих облика насиља, као што су конфликти, расправе или чак физичко малтретирање, како на улици, тако и у другим јавним просторима. Међутим, често смо склони да игноришемо ове инциденте, можда из страха, равнодушности или уверења да није наша одговорност да реагујемо. Међутим, важно је схватити да је насиље у било ком облику проблем целог друштва и да сваки појединац има улогу у превенцији и сузбијању истог. Игнорисање насиља може допринети његовом ширењу и ескалацији, стварајући штетне последице по све нас. Стога је неопходно да преузмемо одговорност за стварање сигурнијег и поштованијег окружења за све. То значи

4 https://mogudanecu.rs/wp-content/themes/azc-zene/assets/files/Digitalno-nasilje-protiv-zena-i-devojcica.pdf Приступљено 28.04.2024.

да треба да будемо спремни да реагујемо на насиље када га приметимо, да пружимо подршку жртвама и да активно радимо на промоцији културе ненасиља и међусобног поштовања. Само заједничким ангажовањем и солидарношћу можемо осигурати боље сутра, без насиља у било ком облику.

Саучесници су особе које подржавају или охрабрују агресорско понашање, било директно или индиректно, често дељењем или лајковањем увредљивих садржаја. Саучесници у сајбер насиљу представљају важну компоненту онлајн заједнице, често делујући као подршка или подстицај насилним или штетним активностима. Иако, у највише случајева индиректно извршавају насиље, њихова улога у ширењу штетних идеја, подршци насиљу или толерисању негативних онлајн понашања не би се смела занемарити. Њихове активности могу допринети атмосфери у којој се насиље нормализује или чак подстиче, што може имати озбиљне последице по жртве и шире друштво. Саучесници у сајбер насиљу често привлаче највише пажње на друштвеним мрежама, где имају велику слободу изражавања и могућност да шире своје ставове, често кријӯући се иза лажних профила. Оваква анонимност омогућава им да без икаквих последица подржавају или осуђују одређена поступања која су пропагирана као таква, често без дубљег разумевања стварности проблема. Поред тога, особе које су присутне и активне на друштвеним мрежама често имају велики број пратилаца који подржавају њихове ставове, без обзира на то да ли су ти ставови исправни или не. Ова подршка може бити слепа и некритична, а често се не разматрају могуће штетне последице које такви ставови могу имати на друге људе. Оваква динамика може додатно отежати суочавање са сајбер насиљем и промовисати културу нетрпељивости и насиља на интернету.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И САЈБЕР ОСТРАКИЗАМ (енгл. CYBEROSTRACISM)

Друштвене мреже постале су интегрални део савременог друштва, омогућавајући корисницима да комуницирају, деле информације и успостављају друштвене везе широм света. Неке од најпопуларнијих друштвених мрежа су:

1. Фејсбук (енгл. Facebook) - највећа и најпопуларнија друштвена мрежа са преко 2.8 милијарди активних корисника месечно. Корисници могу објављивати текстове, слике, видео записе, учествовати у групама, а на располагању је и мноштво других функција. Приметно је да генерација Зед (Z: 1995 - 2011) напушта ову платформу јер им друге платформе пружају далеко веће могућности а фејсбук све више користи генерација Икс (X: 1965 – 1979) управо због његове једноставности;

2. Инстаграм (енгл. Instagram) – платформа базирана на дељењу слика и видео записа (енгл. reels), са преко милијарду активних корисника. Миленијалци или генерација Ипсилон (Y : 1980 – 1994) најприсутнији су на овој платформи;

3. Твитер (енгл. Twitter) – друштвена мрежа намењена микроблоговању, постављању краћих порука, популарно твитова (енгл. tweet), са преко 330 милиона корисника дневно;

4. ТикТок (енгл. TikTok) – платформа на којој се деле краћи видео записи, најпопуларнија међу млађом генерацијом али све је више и старије популације која прихвата ову друштвену мрежу. Данас се ТикТок користи за разне рекламе, обавештења, корисне савете, а симпатизери су се пронашли и међу политичким круговима. Политичари све чешће користе платформу ТикТок за креирање и дистрибуцију садржаја са циљем да се приближе млађим генерацијама и ангажују их у политичком дискурсу;

5. Линкдин (енгл. LinkedIn) – професионална мрежа за умрежавање и комуникацију са другим професионалцима.

Наведене друштвене мреже пружају одличну подлогу за појаву и ширење различитих облика друштвеног насиља. Доступност интернета и мобилне телефоније омогућава готово непрекидан извор информација. Захваљујући разноврсним уређајима, посебно паметним телефонима, комуникација је никад бржа. У стручној и у лаичкој јавности постоји подељено мишљење о дигиталним медијима уопште. Ови ставови су често екстремни и крећу се од некритичког одушевљења због просперитета и предности које нове технологије доносе, до мишљења да нове генерације постају мање интелигентне (Динић, Петровић и др. 2021: 14-16). Друштвене мреже карактерише висок степен слободе и једноставности у приступу, који корисницима омогућава да бирају платформе у складу са својим специфичним интересима и потребама. Ова отвореност пружа могућност лаког креирања и дељења садржаја, што је утицало на њихову масовну употребу, не само у сврхе личне комуникације, већ и у професионалном и пословном контексту. У последњих неколико година, све већи број предузећа и појединачних предузетника користи друштвене мреже као алате за пословну промоцију и тржишно позиционирање. Отварање званичних страница компанија на овим платформама омогућава фирмама да директно комуницирају са својим циљним групама, што води ка новим облицима маркетинга и комерцијалне комуникације. Оваква употреба друштвених мрежа истовремено захтева придржавање важећих правних регулатива које се односе на заштиту података, електронско пословање и рекламирање, што компанијама поставља обавезу да своје деловање ускладе са нормативним оквиром дигиталног тржишта. Друштвене мреже имају способност да невидљиве друштвене везе учине видљивима, омогућавајући нам да препознамо ко су наши пријатељи, али и ко су њихови контакти, чиме се ствара сложена мрежа односа и интеракција. Оне су постале неодвојиви део наших живота у дигиталном простору, пружајући платформу за размену информација, идеја и искустава. Међутим, неопходно је бити опрезан са објављивањем личних података на интернету, јер неселективна изложеност може довести до бројних правних и безбедносних ризика. Упркос томе, милиони корисника широм света настављају да свакодневно деле велике количине личних информација на веома популарним друштвеним мрежама.

У савременом добу, наше понашање и расположење на интернету имају директан утицај на друге аспекте наших живота, што укључује и професионалну репутацију, финансијску безбедност и породичне односе. Због тога је од суштинске важности да корисници воде рачуна о безбедности на интернету, укључујући заштиту личних података, рачунара, финансијских средстава и дигиталне репутације.

Овај приступ је неопходан не само ради заштите сопствених интереса, већ и ради обезбеђивања сигурности породице и пријатеља који су у интеракцији са нама у виртуелном простору. У контексту правне регулативе, поштовање закона о заштити података и сигурности на мрежи постаје све важније, с обзиром на ризике који проистичу из неадекватног управљања личним информацијама и сајбер нападима (Симић, Живојиновић 2020: стр. 4,6).

У научним круговима не постоји консензус око утицаја интернета на друштвеност, међуљудске односе и структуру заједнице. Док неки сматрају да интернет олакшава комуникацију и јача друштвене везе, заговорници критичког става тврде да употреба интернета води ка повећаној друштвеној изолацији. Они истичу да онлајн комуникација често замењује традиционалне контакте лицем у лице и смањује учешће у друштвеним активностима и догађајима у физичком свету. Стога, структура друштвеног живота појединца, као и структуре целокупне заједнице, у значајној мери зависе од глобалних друштвених промена и технолошког напретка, који утичу на начин на који комуницирамо и одржавамо односе. Поред тога, интернет све чешће постаје средство које се користи у негативне сврхе, укључујући различите облике дигиталног насиља. Платформе које омогућавају анонимност и брзу размену информација понекад се злоупотребљавају за сајбер малтретирање, узнемиравање и ширење говора мржње, што може имати озбиљне последице на психичко здравље жртава. Ови облици сајбер насиља додатно доприносе осећају изолованости и одбацивања, те представљају значајну проблематику за модерне правне и друштвене институције у погледу регулисања дигиталног простора и заштите појединца (Комароми 2012: стр. 82-83).

Сајбер остракизам специфичан је облик дигиталног насиља који подразумева дигиталну верзију традиционалног остракизма. Остракизам је друштвени феномен који се односи на намерно изопштавање или игнорисање појединца од стране групе. Термин потиче из античке Грчке, конкретно из Атине, где је остракизам био формализован политички процес. Грађани Атине имали су право изгласати да се неки појединац, за кога су сматрали да представља претњу демократији или да има превише моћи, протера из града на десет година. Гласало се тајно на комадима керамике званим „остракон" по чему је овај процес добио назив.[5] Остракизам је имао важну улогу у одржавању равнотеже моћи у античкој Атини, спречавајући појединце да постану претерано утицајни. Овај процес је симболизовао снагу колективне одлуке и важност учешћа грађана у политичком животу. У савременом друштву, концепт остракизма проширује се на различите аспекте друштвених интеракција и односа моћи. На пример, на радним местима, остракизам може бити облик мобинга, где појединци или групе намерно изолују колегу. У школама, друштвено изопштавање може озбиљно утицати на развој и добробит ученика. У онлајн окружењу, сајбер остракизам се појављује као нова форма дигиталног злостављања, где појединци могу бити игнорисани или искључени из виртуелних заједница. Искључивање, одбацивање или игнорисање у виртуелним окружењима, истиче се као подједнако штетно као и остракизам који се доживљава у непосредним друштвеним односима.

5 https://www.worldhistory.org/Ostracism/ Приступљено 19.05.2024.

ЗАКЉУЧАК

Рад обухвата анализу различитих облика дигиталног насиља, са посебним освртом на сајбербулинг као озбиљан и растући друштвени проблем у савременом дигиталном окружењу. Како је интернет постао неизоставни део свакодневног живота и комуникације, појаве попут сајбербулинга, сајбер прогањања, доксинга и других облика злоупотребе информација, представљају озбиљну претњу психичкој и емоционалној добробити појединаца. Ови облици насиља не само да нарушавају основна права на приватност и достојанство, већ могу оставити трајне последице на жртве, укључујући емоционалне трауме, социјалну изолацију и нарушено ментално здравље.

Препоручује се мултидисциплинарни приступ у борби против дигиталног насиља, који би обухватио правне, технолошке и едукативне мере, засноване на интеграцији свих актера друштва. Пре свега, неопходно је унапредити постојећи правни оквир који се односи на сајбербулинг и друге облике дигиталног злостављања. Усклађивање националног законодавства са међународним стандардима у овој области представља приоритет. Осим тога, развој и примена Закона о заштити података о личности као и приватности у дигиталном простору треба да буду на врху агенде. Тиме би се осигурала правна заштита жртава и ефикаснија примена казнених мера против починилаца. Посебна пажња треба да буде посвећена технолошким решењима која омогућавају рано откривање и превенцију дигиталног насиља, укључујући алате за праћење, анонимизацију података и аутоматизоване системе за препознавање и пријаву злостављања.

Едукативне мере морају бити системски примењене у формалном и неформалном образовању, с нагласком на дигиталну писменост и одговорно коришћење интернет технологија. Важно је да млади, као најчешће жртве и учесници дигиталног насиља, буду упознати са ризицима, правима и механизмима заштите у онлајн окружењу. Као што је истакнуто у раду, значај образовања у овој области је кључан за развијање свести о потенцијалним последицама дигиталног насиља, као и за промоцију сигурнијег понашања на интернету. Поред младих, и шира јавност мора бити укључена у кампање подизања свести о опасностима које интернет носи, а посебно у погледу злоупотребе личних података и анонимности, што често охрабрује починиоце да врше злостављање без страха од казне.

На крају, потребно је истакнути да решавање ових проблема подразумева активну сарадњу свих релевантних актера: правосуђа, полиције, образовних институција и приватног сектора, посебно дигиталних платформи које морају преузети одговорност за праћење и сузбијање злонамерних активности. Само свеобухватним приступом можемо створити безбедније дигитално окружење и умањити негативне последице дигиталног насиља на друштво у целини.

ЛИТЕРАТУРА

Aune 2009: Nicole M. Aune, *Cyberbullying*, MS School Psychology, The Graduate School, University of Wisconsin-Stout, Menomonie, WI.

Вељковић, Михајловић и др. 2022: Бојан Вељковић, Мина Михајловић, Сандра Дукић, Миле Деспотовић, *Насиље на друштвеним мрежама*, ПОНС Медицински часопис, Ћуприја.

Динић, Петровић и др. 2021: Бојана Динић, Јелица Петровић, Марија Зотовић Костић, Илија Миловановић и Владимир Михић, *Ризична употреба друштвених мрежа код адолесцената*, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад.

Динић 2022: Бојана Динић, *Дигитално насиље*, Универзитет у Новом Саду Филозофски факултет, Нови Сад.

Имамовић 2023: Харис Е. Имамовић, *Дигитално насиље: Водич за рад са децом и младима*, Народна библиотека „Доситеј Обрадовић", Нови Пазар.

Комароми 2012: Бојана Комароми, *Виртуелне друштвене мреже*, Анализа социјалних мрежа 2, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за социологију, Нови Сад.

Кузмановић, Лајовић и др. 2016: Добринка Кузмановић, Биљана Лајовић, Смиљана Грујић, Гордана Меденица, *Дигитално насиље – превенција и реаговање*, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Педагошко друштво Србије, Београд.

Радоичић Недељковић, Глишић 2022: Андријана Радоичић Недељковић, Милица Глишић, *Испред екрана: истраживање о родно заснованом насиљу у дигиталном простору*, Удружење грађана за борбу против трговине људима и свих облика насиља над женама – АТИНА, Београд.

Симић, Живојиновић 2020: Наташа Симић, Соња Живојиновић, *Друштвене мреже – Савремени приступ у облашавању*, Економски сигнали, Академија струковних студија Косовско Метохијска, одсек Пећ – Лепосавић.

Wiliams, Cheung, Choi 2000: Kipling D. Williams, Christopher K. T. Cheung, Wilma Choi *Cyberostracism: Effects of Being Ignored Over the Internet* Journal of Personality and Social Psychology, University of New South Wales, Vol. 79, No. 5, 748-762.

https://cuvamte.gov.rs/sr/sta-je-nasilje/digitalno-nasilje/ Приступљено 10.04.2024.

http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/30.-ZMR-Sandra-Milovanovic.pdf Приступљено 12.04.2024.

https://mogudanecu.rs/wp-content/themes/azc-zene/assets/files/Digitalno-nasilje-protiv-zena-i--devojcica.pdf Приступљено 28.04.2024.

https://www.worldhistory.org/Ostracism/ Приступљено 19.05.2024.

Marina D. MIJATOVIĆ

CYBERBULLYING: VIOLENCE IN THE DIGITAL WORLD

Summary

The appearance of cyberbullying in the digital age is a serious social problem that requires careful study and an adequate approach to its prevention. This paper analyzes the definition of cyberbullying, its characteristics, causes and consequences of this phenomenon. The progress of information and communication technologies, accompanied by the growing accessibility of the Internet, has resulted in the emergence of new forms of education, communication and entertainment. However, at the same time, the door opens to new opportunities for violent behavior. The continuous development of technology has transformed the way people interact, creating new digital spaces in which a wide range of activities take place. In such an environment, phenomena such as cyberbullying, online abuse, identity theft and other digital threats have become more and more present, at the same time causing concern to society, which results in the need for an adequate prevention and response strategy. Cyberbullying can be defined as intentional abuse or harassment of an individual through social networks, e-mail, phone calls or messages, electronic media, which is repeated over time. Considering the ubiquity of digital communication as an everyday interaction in society, a more detailed understanding of how digital violence can cause serious mental, emotional and social consequences for all

exposed persons is necessary. Digital violence can be manifested in a variety of ways, not limited to cyberbullying, threats via the Internet, distribution of inappropriate content, and the like. The above mentioned types of abuse can cause permanent and deep traumas, reduce the level of self-confidence of people who are labeled with this type of violence, damage them emotionally and socially. This paper provides a broader picture of the impact of digital violence on all aspects of personality with a special emphasis on the identification of risk factors and the development of prevention with the aim of protecting each individual in the digital environment.

*Keywords: c*yberbullying, violence, digital world, emotions.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.346:656.13
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-51548

Прегледни рад

*Иван Д. МИЛИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду

ПРИВРЕМЕНО ОДУЗИМАЊЕ ПРЕДМЕТА ПРЕКРШАЈА**

Апстракт: Према Закону о прекршајима постоји могућност да се од учиниоца прекршаја привремено одузму одређени предмети. Привремено одузимање предмета могуће је од стране суда или других надлежних органа. Ти предмети се могу одузети судском одлуком трајно уколико суд изрекне заштитну меру одузимање предмета. Однедавно у Републици Србији постоји обавеза полиције да привремено одузме моторно возило од учиниоца тежих прекршаја.

Предмет овог рада је управо привремено одузимање предмета. Аутор, пре свега, критички анализира одредбе Закона о прекршајима али и других прописа у којима се налазе одредбе о привременом одузимању предмета. Један од циљева аутора јесте да укаже на одређене нелогичности када је реч о привременом одузимању предмета од учиниоца блажег казненог дела (прекршаја), као и на строге последице по лице од којег су предмети привремено одузети.

Кључне речи: прекршај, кривично дело, саобраћај, одузимање предмета, заштитна мера.

УВОД

У прекршајном поступку, под условом да се утврди да постоји прекршај и одговорност окривљеног, суд изриче одређене прекршајне санкције. Прекршајне санкције предвиђене су Законом о прекршајима – ЗП (Закон о прекршајима, „Службени гласник РС“, бр. 65 од 25. јула 2013, 13 од 19. фебруара 2016, 98 од 8. децембра 2016 - УС, 91 од 24. децембра 2019 - др. закон, 91 од 24. децембра 2019, 112 од 12. октобра 2022 - УС). Имајући у виду да се прекршаји предвиђају прописима различите правне снаге за сваки конкретан прекршај прописује се и одговарајућа санкција. Санкције које се могу изрећи учиниоцу прекршаја могу тешко да погоде учиниоце прекршаја (могу бити строге), али и то зависи од многобројних околности. С тим у вези, у појединим случајевима строже се кажњава учинилац прекршаја него учинилац кривичног дела. Према окривљеном лицу могу се предузети одговарају мере ради обезбеђивање његовог присуства у прекршајном поступку.

* Доцент, ORCID 0000-0002-7916-5590, I.Milic@pf.uns.ac.rs

** Рад је написан у оквиру Пројекта „Сузбијање привредног криминала у Републици Србији – стање и перспективе“, који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

Поједине мере које се примењују пре или у току прекршајног поступка, такође, могу бити строге за окривљено лице, јер се њима, на пример, ограничава слобода кретања.

Прекршаји се прописују у различитим областима друштвеног живота. По правилу прекршаји се прописују у прописима (законима, уредбама и одлукама) у оквиру казнених одредаба. Према званичним подацима највећи број прекршаја врши се у саобраћају – то су, по правилу, прекршаји који су прописани Законом о безбедности саобраћаја на путевима - ЗоБС („Службени гласник РС“, бр. 41 од 2. јуна 2009, 53 од 29. јула 2010, 101 од 30. децембра 2011, 32 од 8. априла 2013 - УС, 55 од 23. маја 2014, 96 од 26. новембра 2015 - др. закон, 9 од 5. фебруара 2016 - УС, 24 од 26. марта 2018, 41 од 31. маја 2018, 41 од 31. маја 2018 - др. закон, 87 од 13. новембра 2018, 23 од 29. марта 2019, 128 од 26. октобра 2020 - др. закон, 76 од 7. септембра 2023). Имајући у виду тежину тих прекршаја, законодавац је на различите начине покушавао да се број прекршаја у тој области смањи. Један од начина свакако су и прекршајне санкције. Тако је законодавац мењајући ЗоБС прописивао строже казне, сматрајући да ће се на тај начин смањити и број учинилаца „саобраћајних прекршаја“. Такође, законодавац је предвидео меру којом се учиниоцу прекршаја забрањују да одређено време управља моторним возилом. Реч је о заштитној мери „забрана управљања моторним возилом“ која се изриче обавезно или факултативно за одређене прекршаје (вид. Милић 2013: 447 - 458). Не сме се заборавити и на прописану санкцију којом се учиниоцу прекршаја одузима возачка дозвола уколико су изречени казнени поени.

Свакако да предвиђене санкције утичу на одређени број *возача* да не чине прекршаје, али санкције се изричу, у случају када се против учиниоца подноси захтев за покретање прекршајног поступка, након окончаног прекршајног поступка. С тим у вези, ако је моторно возило и након учињеног прекршаја у поседу возача постоји могућност да он и даље врши *саобраћајне ūрекршаје*. Чини се да је то био разлог да законодавац за повратнике саобраћајних прекршаја предвиди обавезно привремено одузимање моторног возила.

Имајући у виду да Закон о прекршајима уређује и прекршајни поступак у њему се налазе одредбе о привременом одузимању предмета, тако да ће се на почетку рада тим одредбама посветити нарочита пажња. Након тога следи део о прекршајном налогу и немогућности привременог одузимања предмета. Централи део рада посвећен је обавезном привременом одузимању моторног возила према одредбама ЗоБС. Како би се у раду указало на *тежину* привременог одузимања предмета у раду је предочена и одговарајућа судска пракса. Имајући у виду да се сматра да су прекршаји блажа казнена дела од кривичних дела, предмет пажње је и питање обавезног привременог одузимања моторног возила од учиниоца кривичног дела.

1. ПРИВРЕМЕНО ОДУЗИМАЊЕ ПРЕДМЕТА ПРЕМА ЗАКОНУ О ПРЕКРШАЈИМА

Законом о прекршајима уређује се прекршајни поступака али не у потпуности, јер се сходно примењују одредбе Законика о кривичном поступку („Службени гласник РС“, бр. 72 од 28. септембра 2011, 101 од 30. децембра 2011, 121 од 24. децембра 2012, 32 од 8. априла 2013, 45 од 22. маја 2013, 55 од 23. маја 2014, 35 од

21. маја 2019, 27 од 24. марта 2021 - УС, 62 од 17. јуна 2021 - УС) ако Законом о прекршајима или другим законом није друкчије одређено. С тим у вези, прекршајни поступак воде прекршајни судови у случају када се против учиниоца прекршаја подноси захтев за покретање прекршајног поступка. У случаја када је учиниоцу (осумњиченом) издат прекршајни налог тада само постоји могућност да се води прекршајни поступак а одлуку о томе доноси лице којем је издат прекршајни налог. Изузетак су малолетници, јер се њима не може издати прекршајни налог.

Уколико је реч о прекршају који се гони на основу захтева за покретање прекршајног поступак постоји могућност да се од учиниоца привремено одузму предмети, који се касније судском одлуком могу и трајно одузети – уколико се изрекне заштитна мера одузимање предмета.

ЗП прописује да се предмети који могу бити одузети по Закону о прекршајима могу привремено одузети и пре доношења пресуде (чл. 231 ст. 1 ЗП). Треба истаћи и то да се одредбе о привременом одузимању предмета у ЗП налазе у Глави XXV којом се уређује *претресање простора и лица.* Вероватно да је законодавац пошао од претпоставке да ће се по правилу приликом *претресања простора и лица* пронаћи предмети који се могу привремено одузети (вид. Ристивојевић, Милић 2023: 172 - 174). Међутим, предмети који се привремено а касније одлуком суда могу и трајно одузети могу се пронаћи и на други начин а не само приликом претресањем просторија и лица. Тако се предмети могу, на пример, пронаћи и *прегледом* или видети *непосредним опажањем* овлашћеног лица.

Логично је да се предмети привремено одузимају пре доношења одлуке суда којом се окончава прекршајни поступак. Предмети који се могу привремено одузети су они предмети који се могу и трајно одузети, а трајно се одузимају уколико суд изрекне учиниоцу прекршаја заштитну меру одузимања предмета. Реч је о заштитној мери која се прописује у члану 54 ЗП. Предмети које се могу привремено, а касније одлуком суда и трајно одузети, су они који су употребљени или су били намењени за извршење прекршаја или који су настали извршењем прекршаја могу се одузети од учиниоца прекршаја (чл. 54 ст. 1 ЗП).

Према ЗП основно је правило да привремено одузимање предмета одређује *суд* писаном наредбом. Наредба садржи изреку и кратко образложење разлога за привремено одузимање предмета (вид. Вуковић 2015: 180). Чини се да би било оправдано да се предмети привремено одузимају потврдом, а не наредбом. Интересантно је и то што у овом случају наредба као врста судске одлуке садржи кратко образложење.

Законом о прекршајима се предвиђа могућност да се другим законима могу овластити и други органи да привремено одузму предмете прекршаја. Наиме, законом се могу овластити и службена лица инспекцијских органа, службеници царинске службе и овлашћени полицијски службеници да привремено одузму предмете кад у вршењу службене дужности сазнају за прекршај. Наведени органи дужни су да суд неодложно известе о привременом одузимању предмета и да се старају о чувању тих предмета, уколико законом није друкчије одређено (вид. чл. 231 ст. 3 ЗП). Други органи могу да се овласте само *законом,* али и не актима *ниже* правне снаге. Међутим, неспорно је да се у великом броју прописа у којима су садржане *прекршајне*

одредбе налазе одређење мањкавости, а једна од њих је што те одредбе нису у складу са ЗП, а такав је случај и када је реч о привременом одузимању предмета. Тако се, на пример, Правилником о унутрашњем реду и чуварској служби Парка природе „Голија" („Службени гласник РС", број 7 од 28. јануара 2014.) овлашћује *чувар* да привремено одузме предмете прекршаја. Дакле, актом ниже правне снаге од закона се овлашћује чувар да привремено одузме предмете прекршаја. Осим што је решење предвиђено актом ниже правне снаге оно у још једном погледу није у складу са ЗП. Јасно и да се према ЗП могу овластити само *службена лица инспекцијских органа, службеници царинске службе и овлашћени полицијски службеници* да привремено одузимају предмете прекршаја док се наведеним Правилником овлашћује *чувар*.[1]

Даљи поступак са привремено одузетим предметима уређује се Законом о прекршајима, али и другим законима. Према ЗП, ако се ради о предметима који су подложни квару или ако њихово чување изискује несразмерне трошкове, суд ће одредити да се такви предмети продају, а добијени новац преда на чување банци или другој финансијској организацији (чл. 231 ст. 5 ЗП). Ово правило се примењује док се прекршајни поступак не оконча. Суд у својој одлуци којом окончава прекршајни поступак мора да одлучи и о привремено одузетим предметима.

Привремено одузети предмети, односно новац добијен продајом предмета вратиће се власнику кад се прекршајни поступак не заврши пресудом којом се окривљени оглашава одговорним, осим кад то захтевају интереси опште безбедности или разлози морала, о чему суд доноси посебно решење (чл. 232 ст. 1 ЗП). Дакле, правило је да ако окривљени није одговоран за прекршај да му се предмети враћају, али се и тада предмети могу трајно одузети. Уколико се предмети у овом случају не враћају власнику суд изриче заштитну меру одузимања предмета – тада суд примењује чл. 54 ст. 5 ЗП. Са друге стране, ако је окривљени оглашен одговорним за прекршај суд може, али и не мора да изрекне заштитну меру одузимање предмета. У појединим случајевима заштитна мера одузимања предмета теже погађа учиниоца него изречена казна.

Појединим законима се прецизније уређује поступак привременог одузимање предмета и поступање са тако одузетим предметима. Тако се, на пример, Законом о инспекцијском надзору („Службени гласник РС", бр. 36 од 21. априла 2015, 44 од 8. јуна 2018 - др. закон, 95 од 8. децембра 2018.) детаљније уређује садржај *потврде* о привремено одузетим предмети. Тим законом се у члану 24 ставу 3 прописује да „инспектор издаје надзираном субјекту потврду о предмету одузетом у поступку инспекцијског надзора, која садржи податке о надзираном субјекту, времену и месту одузимања предмета, правном основу и разлозима одузимања предмета, предмете тачно назначене по врсти, количини и другим својствима битним за идентификацију и разликовању од других предмета, име и презиме и потпис инспектора."

Неспорно је да се у пракси врши и велики број царинских прекршаја. С тим у вези, и Царинским законом („Службени гласник РС", бр. 95 од 8. децембра 2018, 91 од 24. децембра 2019 - др. закон, 144 од 27. новембра 2020, 118 од 9. децембра

1 Вреди напоменути и то да је према Закону о комуналној милицији - ЗоКМ, „Службени гласник РС", број 49 од 8. јула 2019, комунални милиционер овлашћен да привремено одузме предмете (вид. чл. 18 ЗоКМ).

2021, 138 од 12. децембра 2022.) се прописују одредбе којима се уређује привремено одузимање предмета. Њиме се у члану 271 ставу 6 предвиђа да „роба која је предмет царинског прекршаја за коју је прописана заштитна мера одузимања робе, *привремено* се задржава и остаје под царинским надзором до окончања прекршајног поступка."

1.1. Издавање прекршајног налога

За оне прекршаја за које је предвиђана новчана казна у фиксном износу учиниоцу прекршаја (осумњиченом) надлежан орган, односно лице издаје прекршајни налог (вид. Милић 2015: 243 - 253).[2] За те прекршаје *не може* да се изрекне заштитна мера одузимање предмета, што значи да се предмети прекршаја (у случају да их има) не могу ни привремено одузети. Логика законодавца јесте да се за лакше прекршаје издаје прекршајни налог, а да се за теже подноси захтев за покретање прекршајног поступка. Блаже новчане казне се прописује за оне прекршаје за које се издаје прекршајни налог у односу на оне за које се подноси захтев за покретање прекршајног поступка. Примера ради, законом или уредбом новчана казна може се прописати у *распону* од 5.000 до 150.000 динара за физичко лице или одговорно лице, док се новчана казна може прописати у *фиксном износу* за физичко лице и одговорно лице од 1.000 до 50.000 динара (вид. чл. 39 ЗП).

Да ли је реч о тежем или блажем прекршају треба да зависи од друштвене опасности једне радње. Међутим, приликом доношења одлуке од стране доносиоца прописа о томе да ли за одређени прекршај треба прописати новчану казну у фиксном износу или распону треба водити рачина и о томе да ли се тај прекршај „чини одређеним предметима" које је потребно привремено а касније, можда, и трајно одузети. Са друге стране, о томе не могу да одлучују они доносиоци прописа који могу искључиво да пропишу новчану казну у фиксном износу. Наиме, одлукама скупштине аутономне покрајине, скупштине општине, скупштине града или скупштине града Београда, могу се прописати новчане казне само у фиксном износу (вид. чл. 39 ст. 3 ЗП).

2. ОБАВЕЗНО ПРИВРЕМЕНО ОДУЗИМАЊЕ МОТОРНОГ ВОЗИЛА

Актуелни ЗоБС, као што је речено, више пута је мењан и допуњаван. Њиме се заиста уређује изузетно важна област друштвеног живота, а притом се не сме заборавити на чињеницу да се највећи број прекршаја чини управо у области саобраћаја. Санкције за учиниоце прекршаја које се према овом закону могу изрећи нису никако занемарљиве. Пре свега мислимо на казну затвора, новчану казну, казнене поене и заштитну меру забране управљања моторним возилом.

Године 2023. донет је Закон о изменама и допунама Закон о безбедности саобраћаја на путевима - ЗоИДЗоБС („Службени гласник РС", бр. 76 од 7. септембра 2023.) којим се уводе значајне новине у области безбедности саобраћаја на путевима.

2 Прекршајни налог не може да се изда малолетнику.

Међутим, за наш предмет интересовања у овом раду значајна је новина којом се *предвиђа обавезно привремено одузимање предмета – моторног возила.*

Пре доношења ЗоИДЗоБС свакако је постојала могућност да полицијски службеник привремено одузме предмете прекршаја. Такво решење предвиђено је у Глави XVIII која носи назив *посебне мере и овлашћења* – у чл. 278 ЗоБС. Овакво решење је у складу са Законом о прекршајима. Прво, законом се предвиђа могућност привременог одузимања предмета. Другу, овлашћује се полицијски службеник.[3] Ово решење ЗоБС и сада је важеће.

У вези са новином коју предвиђа ЗоИДЗоБС у погледу привременог одузимања предмета важно је истаћи да се њиме предвиђа *обавезно привремено одузимање предмета*. Наиме, полицијски службеник *ће* у контроли саобраћаја, односно у вршењу надзора, од учиниоца *тежег прекршаја* из области безбедности јавног саобраћаја на путевима, који је у последње две године правноснажно осуђиван[4] за теже прекршаје из ове области, привремено одузети предмет који је био употребљен за извршење тог прекршаја (чл. 295 ЗоБС)[5]. Дакле, полицијски службеник *мора* да привремено одузме предмет прекршаја, тј. он нема дискрециону овлашћење да процењује да ли треба или не треба да се привремено одузме предмет. Реч је заправо о одузимању моторног возила.[6] У овом члану се говори о „предмету" а не о „предметима", што је оправдано јер учинилац не може истовремено да управља са више моторних возила.[7]

---

3 Треба напоменути да се и другим законима предвиђа привремено одузимање возила. На пример, Законом о превозу путника у друмском саобраћају („Службени гласник РС", бр. 68 од 4. августа 2015, 41 од 31. маја 2018, 44 од 8. јуна 2018 - др. закон, 83 од 29. октобра 2018, 31 од 29. априла 2019, 9 од 4. фебруара 2020).

4 Према решењу ЗоБС није од значаја изречена санкција.

5 Чл. 295 ЗоБС гласи:
Полицијски службеник ће у контроли саобраћаја, односно у вршењу надзора, од учиниоца тежег прекршаја из области безбедности јавног саобраћаја на путевима, који је у последње две године правноснажно осуђиван за теже прекршаје из ове области, привремено одузети предмет који је био употребљен за извршење тог прекршаја.
Полицијски службеник може у контроли саобраћаја, односно у вршењу надзора, привремено, од учиниоца прекршаја одузети предмет подобан за доказивање противправног понашања.
Полицијски службеник може у контроли саобраћаја, односно у вршењу надзора, привремено, од учиниоца прекршаја одузети предмет намењен или употребљен за извршење прекршаја и ако нису испуњени услови из става 1. овог члана, осим моторног возила.
Трошкове настале у вези са чувањем привремено одузетог предмета сноси лице од кога је предмет одузет.
Привремено одузимање предмета из ст. 1. и 3. овог члана може трајати до окончања поступка пред надлежним судом. Одузети предмет из става 2. овог члана територијално надлежна организациона јединица министарства надлежног за унутрашње послове, након истека рока од 24 часа, без одлагања доставља правном, односно физичком лицу од кога је предмет одузет, осим ако законом није другачије одређено.
Изузетно од става 1. овог члана, тежи прекршај недавања података о идентитету лица коме је омогућено управљање возилом и доказа на основу којег се на неспоран начин може утврдити да је то лице управљало возилом у одређено време, неће се узимати у обзир у смислу примене мере и овлашћења привременог одузимања предмета.

6 Шта је моторно возило уређује се у чл. 7 ЗоБС.

7 Можда су законодавцу за прописивање оваквог решење биле узор одредбе Кривичног законика, („Службени гласник РС", бр. 85 од 6. октобра 2005, 88 од 14. октобра 2005 - исправка,

Да би се привремено одузео предмет (моторно возило) потребно је да је учинилац тежег прекршаја раније у последње две године правноснажно осуђиван[8] за *теже прекршаје.* У члану 338а ЗоБС прописује да су тежи прекршаји из области безбедности јавног саобраћаја прекршаји кажњиви по чл. 329 и 330 ЗоБС. Чланом 329 ЗоБС предвиђају се прекршајне санкције за насилничку вожњу, док се чланом 330 предвиђају прекршајне санкције за разноврсне прекршаје[9]. Вреднује се само раније прекршајно кажњавање у протекле две године. Важан је дан правноснажности судске одлуке а не дан уписа у прекршајну евиденцију. Наиме, сваки учинилац прекршаја уписује се у *регистар санкција.* Према Закону о прекршајима регистар санкција воде прекршајни судови. То би значило, гледано са аспекта ЗП, да су полицијски службеници пре него што донесу одлуку о привременом одузимању моторног возила у обавези да провере у *евиденцији* да ли је возач раније два пута прекршајно кажњаван.

У вези са сазнањем да ли је учинилац прекршаја раније прекршајно кажњаван значајне су одредбе ЗоБС којима се предвиђа да: прекршајни суд који изрекне казну, односно заштитну меру, дужан је да о изреченој казни, односно мери обавести орган који је поднео захтев за покретање поступка (чл. 321 ст. 1 ЗоБС). Податке о изреченим казнама, заштитним мерама и мерама безбедности могу да користе правосудни органи, органи унутрашњих послова, министарство надлежно за послове саобраћаја, здравствене установе, органи и организације који се баве питањима безбедности саобраћаја, као и органи и организације који врше јавни превоз или превоз за сопствене потребе и то за возаче који су запослени у тим органима, односно организацијама (чл. 321 ст. 4 ЗоБС). Свакако од значаја су и одредбе Закона о евиденцијама и обради података у области унутрашњих послова („Службени гласник РС", број 24 од 26. марта 2018.)

Уколико је моторно возило привремено одузето поставља се питање колико то привремено одузимање може да траје?[10] Према ЗоБС привремено одузимање предмета (моторног возила) може трајати до окончања прекршајног поступка. ЗоБС је јасан „може". Свакако да моторно возило привремено *не може* да се *задржи* након окончања прекршајног поступка. Не може да се прекршајни поступак оконча и да након тога и даље моторно возило буде *привремено одузето*. ЗоБС не предвиђа изричито да се моторно возило враћа учиниоцу прекршаја, већ само предвиђа до када може да траје привремено одузимање предмета. Чини се оправданим да суд треба да донесе одлуку о привременом одузетом моторном возилу

---

107 од 2. децембра 2005 - исправка, 72 од 3. септембра 2009, 111 од 29. децембра 2009, 121 од 24. децембра 2012, 104 од 27. новембра 2013, 108 од 10. октобра 2014, 94 од 24. новембра 2016, 35 од 21. маја 2019) којима се уређује вишеструку поврат. Међутим, вишеструку поврат је од значаја приликом индивидуализације казне затвора, а одредба ЗоБС од значаја су пре и у току прекршајног поступка.

8 Исправније би било да је законодавац уместо што је прописао да је „правноснажно осуђиван" прописао „правноснажно прекршајно кажњен или правноснажно кажњен".

9 На пример, ако возач претиче колону возила под пратњом.

10 Одредбе о привременом одузимању моторног возила налазе се и у Правилнику о начину вршења контроле и непосредног регулисања саобраћаја на путевима и вођењу обавезних евиденција о примени посебних мера и овлашћења (*„Службени гласник РС",* број 11 од 14. фебруара 2024).

– да се привремено одузето моторно возило враћа учиниоцу прекршаја. Свакако да се јавља и питање да ли се то возило може и трајно одузети од учиниоца прекршаја?[11] Гледано из угла ЗП и ЗоБС не постоји законске забрана да се моторно возило и трајно одузме, али се свакако јавља, пре свега, дилема да ли је то сразмерно учињеном прекршају.

2.1. Која је сврха привременог одузимања моторног возила?

Са правом се у теорији наводи да је одузимање предмета доказна радња којом орган поступка привремено одузима и обезбеђује чување предмета (Бркић 2015: 376). С тим у вези, значајно је видети Образложење ЗоИДЗоБС у погледу привременог одузимања моторног возила. У Образложењу (Образложење Предлога закона о изменама и допунама Закона о безбедности саобраћаја на путевима, усвојено на седници Петог ванредног заседања у Тринаестом сазиву, одржаној дана 6. септембра 2023. године, извор: https://pravno-informacioni-sistem.rs/mml/viewAct/15337) се наводи: „уводи се институт одузимања предмета прекршаја, односно возила, за најтеже прекршаје, како би се најнесавеснији учесници у саобраћају ефикасније санкционисали." Надаље: „увођењем (…) одузимања возила најнесавеснијим возачима доприноси се бољој безбедности саобраћаја." Чини се да је према овом Образложењу циљ привременог одузимања моторног возила ефикасније санкционисање учиниоца прекршаја, али се заборавља да привремено одузимање предмета *не сме* да буде санкција. Прекршајну санкцију поводом поднетом захтева за покретање прекршајног поступка може да изрекне само суд.

Намеће се питање да ли привремено одузимање моторног возила на начин како је прописан у ЗоБС заиста има карактер санкције? Реч је о томе што се моторно возило привремено одузима од лица које је *осумњичено* да је учинило прекршаја. Тај осумњичени ће бити окривљени уколико се против њега покрене прекршајни поступак – а то се чини решењем о покретању прекршајног поступка.

Неспорно је да ће се на овај начин на одређени број возача утицати да не чине прекршаје из разлога што им се моторно возило привремено одузима. Лице од којег је моторно возило привремено одузето свакако може да учини нови прекршај али другим моторним возило.

2.2. Враћање привремено одузетог моторног возила – накнада штете?

Као што је речено моторно возило може се привремено одузети најдаље до окончања прекршајног поступка. То значи да возило може бити привремено одузето две године – имајући у виду рокове застарелости прекршајног гоњења. Трошкове настале у вези са чувањем привремено одузетог предмета (моторног

11 Вреди напоменути да се, на пример, Царинским законом предвиђа обавезно одузимање моторног возила у појединим случајевима. *Из судске* праксе: У конкретном случају, возило чији је тужиља власник, одузето је од ГГ, у чијој је државини било, а који је у законитом (прекршајном) поступку оглашен одговорним за царински прекршај из чл.189. ст.1. тач. 3. у вези чл.198. ст.1. Царинског закона, а правноснажним решењем изречена је и заштитна мера трајног одузимања возила. Врховни суд Србије, Рев 366/07 од 18.04.2007. године.

возила) сноси лице од кога је предмет одузет (чл. 295 ст. 4 ЗоБС). За време тог чувања отварају се многа питања, као што је, на пример, регистрација моторног возила. Посебно је проблематично ако је реч о возилу које је регистровано у иностранству.

Према ЗоБС није од значаја да ли је учинилац прекршаја власник моторног возила. У сваком случају уколико би се окривљени, на пример, у прекршајном поступку ослободио одговорности, моторно возило се враћа учиниоцу. У том случају могло би да се постави питање накнаде штете? Није спорно је да је окривљени против којег се водио прекршајни поступак претрпео одређену штету уколико је од њега било привремено одузето моторно возило. Та штета је свакако већа ако се окривљени бавио превозом путника или робе.

У Закону о прекршајима прописују се норме којима се уређује накнада штете и враћање новчаног износа због неоправданог кажњавања (чл. 97 и Глава XXXIV ЗП). Међутим, тим нормама уређује се, по правилу, поступак накнаде штете због неоправдано кажњавања и неоснованог задржавања (вид. Ристивојевић, Милић 2023а: 235-236). Међутим, и лице против кога се води прекршајни поступак трпи одређена *правне последице вођења тог поступака* и у случају када није неоправдано кажњавања и неоснованог задржавања. Те последице трпи невино лице (окривљени)[12]. Наиме, тек у прекршајном поступку који се води треба да се утврди да ли је прекршај учињен и да ли је окривљени за тај прекршај одговора. Интересантно је видети неколико судски одлука које се тичу накнаде штета у случају када су предмети дела били привремено одузети.

Случај 1.

У случају да поступак против окривљеног буде обустављен, оптужба одбијена, односно окривљени буде ослобођен, лице од којег су предмети одузети, нема право да тражи накнаду штете због њиховог некоришћења, односно због онемогућавања стицања користи, већ само право на враћање предмета. (…) Околност да кривични поступак против тужиоца није окончан пресудом којом се тужилац оглашава кривим, не чини рад државних органа неправилним, а тим пре ни незаконитим, будући да се законитост и целисходност спровођења ове истражне радње морају ценити спрам околности у тренутку одузимања предмета. Следом наведеног, независно од тога да ли је тужилац због одузимања рачунара у кривичном поступку претрпео штету у смислу немогућности отварања интернет кафеа, овај суд је стао на становиште да се у сваком случају не ради о штети за коју је одговорна тужена, јер нема противправности у радњама органа тужене, због чега је у том делу преиначио ожалбену пресуду, те одбио тужбени захтев за накнаду штете због измакле користи (Пресуда Апелационог суда у Новом Саду, Гж. 4390/13 од 12. 6. 2014 извор: http://www.propisionline.com/Practice/Decision/47173).

12 О томе детаљније вид. Милић Иван „Ненадокнадива штета неоправданог вођења кривичног поступка", LVII Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор, 2017: 626; Милић Иван „Накнада штете неоправдано кажњеном и неосновано задржаном лицу", LVIII Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор, 2018: 441- 442.

Случај 2.

Обуставом кривичног поступка отпао је и правни основ по коме су државни органи овлашћени да држе привремено одузете предмете од лица против кога је вођен кривични поступак. Тужилац потражује накнаду штете у виду измакле користи - законске затезне камате обрачунате на износ новца који је привремено одузет у кривичном поступку и то за период од дана одузимања до дана враћања одузетог новца. Према утврђеном чињеничном стању, тужилац је био лишен слободе и против њега је вођен кривични поступак, а приликом хапшења од тужиоца је привремено одузет одређени новчани износ. Кривични поступак је правноснажно окончан решењем суда о обустављању поступка, док истим није одлучено о враћању одузетог новца. Сходно наведеном, тужилац је поднео захтев за повраћај 29.10.2015. године, о коме је суд одлучио 26.09.2016. године налажући надлежном органу враћање новца тужиоцу, по правноснажности решења, а правноснажност је наступила 13.10.2016. године. У поступању органа тужене није било незаконитости до момента подношења захтева за повраћај привремено одузетих ствари од стране тужиоца, међутим од дана подношења захтева за повраћај привремено одузетог новца тужена је пала у доцњу и постала несавестан држалац тужиочевог новца. Наиме, обуставом кривичног поступка отпао је основ по коме је тужена била овлашћена да држи тужиочев новац. У конкретном случају, треба имати у виду начело савесности и поштења из члана 12. Закона о облигационим односима, у вези са чланом 210. став 2. истог закона, којим је прописано да обавеза враћања, односно накнаде вредности настаје и кад се нешто прими с обзиром на основ који се није остварио или који је касније отпао, уколико није доказано да је било основа за задржавање новца након подношења захтева од стране тужиоца (Пресуда Првог основног суда у Београду II бр.5921/17 од 18.09.2019. године и решење Апелационог суда у Београду Гж бр. 2188/20 од 18.02.2021. године) - из Билтена Првог основног суда у Београду, Број 6/2021, Интермех, Београд.

Случај 3.

(…) Поред тога, машина - систем ... била је привремено задржана до завршетка прекршајног поступка по потврди Министарства финансија - Управе царина, царинарница Димитровград 02 бр. Д- 3210/1/13 од 26.11.2013. године, због вођења прекршајног поступка из чл. 293. ст. 1. Царинског закона, а против овде тужиоца и трећег лица. Правноснжаном пресудом Прекршајног суда у Пироту 3. Пр 3280/14 од 25.12.2014. године, окривљени, овде тужилац и треће лице ослобођени су кривице, јер није доказано да су учинили прекршај који им се ставља на терет. Истом пресудом одлучено је да се привремено задржана машина врати тужиоцу, а након правноснажности пресуде. (…) За постојање одговорности за штету неопходно је постојање и противправности у поступању које представља штетну радњу. Привремено одузимање машине у прекршајном поступку поводом евентуалних неправилности у њеном царињењу представља овлашћење прекршајног суда у смислу члана 298. Царинског закона. Одлука у прекршајном поступку се доноси након што је спроведен законом прописани поступак у коме се утврђују све чињенице релевантне за мериторно окончање тог поступка. Мера задржавања робе која је предмет царинског прекршаја је мера која се, по природи ствари, изриче пре окончања тог поступка, односно пре

утврђивања свих битних чињеница, само на основу постојања сумње да је приликом уласка робе у царинско подручје учињен одређени царински прекршај. На основу сумње о постојању царинског прекршаја у вези са неправилностима у поступку царињења и измирења царинског дуга из члана 293 ст. 1. тач. 1. Царинског закона, врши се процена околности у вези постојања прекршајне одговорности и сагласно томе мера обавезно изриче, према члану 298. ст. 6. Царинског закона. Зато задржавање машине тужиоца није било коначно, већ привремено, до окончања прекршајног поступка који се против њега водио, а у вези са постојањем царинског прекршаја. Следи да у поступању органа туженог – прекршајног суда код привременог задржавања машине тужиоца није било елемената противправности из разлога што је по започињању прекршајног поступка постојала обавеза тог органа за изрицање мере задржавања предмета царињења (Врховни касациони суд, Прев 10/2020. од 15.10.2020. година).

Не треба заборавити и на чињеницу да привремено одузимање предмета (моторног возила) у појединим случајевима теже погађа окривљеног него изречена казна у прекршајном поступку. Такође, морају се имати у виду и одредбе Закона о облигационим односима („Службени лист СФРЈ", бр. 29 од 26. маја 1978, 39 од 28. јула 1985, 45 од 28. јула 1989 – УСЈ, 57 од 29. септембра 1989, „Службени лист СРЈ", број 31 од 18. јуна 1993, „Службени гласник РС", број 18 од 3. марта 2020) у погледу накнаде штете.

3. ДА ЛИ ПОСТОЈИ ОБАВЕЗНО ПРИВРЕМЕНО ОДУЗИМАЊЕ МОТОРНОГ ВОЗИЛА ОД УЧИНИОЦА КРИВИЧНОГ ДЕЛА?

Законом о кривичном поступку такође се предвиђа могућност привременог одузимања предмета. Међутим, за предмет овог рада нас интересује да ли се моторно возило може привремено одузети од учиниоца кривичног дела применом одредаба ЗоБС. Другим речима, да ли је законодавац када је предвидео обавезно одузимање моторног возила од учиниоца прекршаја предвидео и обавезно одузимање моторног возила од учиниоца кривичног дела? Да ли се, на пример, од учиниоца кривичног дела угрожавање јавног саобраћаја (чл. 289 КЗ) који је раније два пута осуђиван за исто ово дело мора моторно возило привремено одузети? Такође, поставља се питање да ли се од учиниоца тежег прекршаја који је раније осуђиван за *кривично дело* угрожавање јавног саобраћаја (чл. 289 КЗ) мора моторно возило привремено одузети? У ова два примера не може се применити члан 295 ЗоБС јер се он само примењује на учиниоце прекршаја.[13] Сада се поставља питање зашто се за друштвено опасније дело од прекршаја обавезно не одузима моторно возило?[14] Долази се до закључка да се привремено одузимање моторног возила примењује према осумњиченом који је учинио *блаже* казнено дело.

---

13 Неспорно је да се возило може привремено одузети. У појединим случајевима моторно возило се привремено одузима, пре свега, ради вештачења. У не таком малом броју случајевима моторно возило је уништено.

14 О томе да ли је кривично дело увек најтеже казнено дело вид. Иван Милић „Да ли је кривично дело увек најтеже казнено дело?" (I део), Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3/2016: 937 - 955; Иван Милић „Да ли је кривично дело увек најтеже казнено дело?" (II део), Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3/2017: 405 - 415.

ЗАКЉУЧАК

Издавање прекршајног налога у надлежности је различитих овлашћених органа и лица. У том случају од учиниоца прекршаја не могу да се предмети прекршаја привремено нити трајно одузети. Са друге стране, уколико није прописана новчана казна у фиксном износу то је могуће. Одредбе о привременом одузимању предмета у актуелном Закону о прекршајима имају одређење мањкавости. Са друге стране, не сме се заборавити на сходну примену одредаба Законика о кривичном поступку. Такође је евидентно да се у другим прописима у којима се налазе одредбе о привременом одузимању предмета прекршаја предвиђају решења која нису у складу са Законом о прекршајима.

Имајући у виду прекршаје као друштвено опасна, друштвено штета, дела, неспорно је да треба да постоји могућност да се одређени предмети од учиниоца привремено одузму. Треба имати у виду да се за извршење одређених прекршаја употребљавају различити предмети. Уколико се такви предмети не би привремено одузели поставља се питање, на који начин би окривљени са њима поступао до окончања прекршајног поступка - да ли би те предмет учинилац отуђио, уништио, сакрио, итд.

Са друге стране, поставља се питање да ли је било неопходно да се у ЗоБС предвиди обавезно одузимање моторног возила? Из Образложења ЗоИДЗОБС долази се до закључка да се на привремено одузимање моторног возила гледан као на санкцију. Такво мишљење није оправдано, јер санкцију за прекршаје може да изрекне само суд у законом спроведеном поступку. Дакле, моторно возило се обавезно привремено одузима од осумњиченог. Имајући у виду да привремено одузимање може да траје до окончања прекршајног поступка - то значи да привремено одузимање може да траје две године. Према ЗоБС није од значаја да ли је учинилац прекршаја власник возила.

Колико ће прекршајни поступак да траје зависи од „многобројних околности". „Неретко" сам окривљени покушава да поступак одуговлачи са циљем да наступи застарелост прекршајног гоњења. За окривљеног би то био *одличан* исход прекршајног поступка. Међутим, ако је од окривљеног моторно возило привремено одузето, поставља се питање да ли је и колико за њега оправдано да прекршајни поступак дуго траје? Колико у том случају има везе да ли се окривљени бави превозом путника или робе, да ли је власник моторног возила, да ли је возило регистровано у иностранству, итд? Можда је у том случају за окривљеног најбоље решење да се прекршајни поступак што пре окончана како би му моторно возило било враћено. У том случају, под законом прописаним условима окривљени може да закључи споразум о признању прекршаја и да се на тај начин прекршајни поступак ефикасно оконча. Можда је интенција законодавца и била да се у случају привременог одузимања моторног возила учинилац прекршаја „убеди" да што пре призна извршење прекршаја како би му моторно возило било враћено.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Бркић 2014: Снежана Бркић, *Кривично ūроцесно ūраво* I, Нови Сад.

Вуковић 2015: Вуковић Игор. *Прекршајно ūраво*, Београд.

Милић 2013: Иван Милић, *Поједини ūроблеми ūриликом изрицања и извршења мере безбедносūи забране уūрављања* моторним возилом, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, Vol. 47, No. 3.

Милић 2015: Иван Милић. *Прекршајни налог*, Безбједност, полиција, грађани, Vol. 11, No. 1-2.
Милић 2016: Иван Милић, *Да ли је кривично дело увек најтеже казнено дело?* (I део), Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3.
Милић 2017: Иван Милић. Да *ли је кривично дело увек најтеже казнено дело?* (II део), Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3.
Милић 2018: Иван Милић. *Накнада штете неоправдано кажњеном и неосновано задржаном лицу*, LVIII Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор.
Милић 2017: Иван Милић. *Ненадокнадива штета неоправданог вођења кривичног поступка*, LVII Саветовање Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу, Златибор.
Ристивојевић, Милић 2023: Бранислав Ристивојевић, Иван Милић. *Коментар закона о прекршајима*, Београд.
Ристивојевић, Милић 2023: Бранислав Ристивојевић, Иван Милић. *Основи прекршајног права*, Нови Сад.

* * *

Закон о безбедности саобраћаја на путевима - ЗоБС („Службени гласник РС“, бр. 41 од 2. јуна 2009, 53 од 29. јула 2010, 101 од 30. децембра 2011, 32 од 8. априла 2013 - УС, 55 од 23. маја 2014, 96 од 26. новембра 2015 - др. закон, 9 од 5. фебруара 2016 - УС, 24 од 26. марта 2018, 41 од 31. маја 2018, 41 од 31. маја 2018 - др. закон, 87 од 13. новембра 2018, 23 од 29. марта 2019, 128 од 26. октобра 2020 - др. закон, 76 од 7. септембра 2023.)
Закон о евиденцијама и обради података у области унутрашњих послова („Службени гласник РС“, број 24 од 26. марта 2018.)
Закон о изменама и допунама Закон о безбедности саобраћаја на путевима - ЗоИДЗоБС („Службени гласник РС“, бр. 76 од 7. септембра 2023.)
Закон о инспекцијском надзору („Службени гласник РС“, бр. 36 од 21. априла 2015, 44 од 8. јуна 2018 - др. закон, 95 од 8. децембра 2018.)
Закон о комуналној милицији - ЗоКМ, („Службени гласник РС“, број 49 од 8. јула 2019.)
Закон о превозу путника у друмском саобраћају („Службени гласник РС“, бр. 68 од 4. августа 2015, 41 од 31. маја 2018, 44 од 8. јуна 2018 - др. закон, 83 од 29. октобра 2018, 31 од 29. априла 2019, 9 од 4. фебруара 2020.)
Закон о прекршајима - ЗП („Службени гласник РС“, бр. 65 од 25. јула 2013, 13 од 19. фебруара 2016, 98 од 8. децембра 2016 - УС, 91 од 24. децембра 2019 - др. закон, 91 од 24. децембра 2019, 112 од 12. октобра 2022 - УС)
Закон облигационим односима („Службени лист СФРЈ”, бр. 29 од 26. маја 1978, 39 од 28. јула 1985, 45 од 28. јула 1989 – УСЈ, 57 од 29. септембра 1989, „Службени лист СРЈ”, број 31 од 18. јуна 1993, „Службени гласник РС“, број 18 од 3. марта 2020.)
Законик о кривичном поступку („Службени гласник РС“, бр. 72 од 28. септембра 2011, 101 од 30. децембра 2011, 121 од 24. децембра 2012, 32 од 8. априла 2013, 45 од 22. маја 2013, 55 од 23. маја 2014, 35 од 21. маја 2019, 27 од 24. марта 2021 - УС, 62 од 17. јуна 2021 - УС)
Кривични законик, („Службени гласник РС“, бр. 85 од 6. октобра 2005, 88 од 14. октобра 2005 - исправка, 107 од 2. децембра 2005 - исправка, 72 од 3. септембра 2009, 111 од 29. децембра 2009, 121 од 24. децембра 2012, 104 од 27. новембра 2013, 108 од 10. октобра 2014, 94 од 24. новембра 2016, 35 од 21. маја 2019.)
Правилник о унутрашњем реду и чуварској служби Парка природе „Голија” („Службени гласник РС“, број 7 од 28. јануара 2014.)
Правилнику о начину вршења контроле и непосредног регулисања саобраћаја на путевима и вођењу обавезних евиденција о примени посебних мера и овлашћења („*Службени гласник РС*“, број 11 од 14. фебруара 2024.)
Царински закон („Службени гласник РС“, бр. 95 од 8. децембра 2018, 91 од 24. децембра 2019 - др. закон, 144 од 27. новембра 2020, 118 од 9. децембра 2021, 138 од 12. децембра 2022.)

* * *

Пресуда Апелационог суда у Новом Саду, Гж. 4390/13 од 12. 6. 2014 извор: http://www.propisionline.com/Practice/Decision/47173 (датум приступа: 3. јун 2024)

Пресуда Првог основног суда у Београду II бр.5921/17 од 18.09.2019. године и решење Апелационог суда у Београду Гж бр. 2188/20 од 18.02.2021. године - Из Билтена Првог основног суда у Београду, Број 6/2021, Интермех, Београд

Врховни касациони суд, Прев 10/2020. од 15.10.2020. година.

Врховни суд Србије, Рев 366/07 од 18.04.2007. године.

* * *

Образложење Предлога закона о изменама и допунама Закона о безбедности саобраћаја на путевима, усвојен на седници Петог ванредног заседања у Тринаестом сазиву, одржаној дана 6. септембра 2023. године, извор: https://pravno-informacioni-sistem.rs/mml/viewAct/15337 (датум приступа: 3. јун 2024)

Ivan D. MILIĆ

TEMPORAL SEIZURE OF AN OBJECT OF A MISDEMEANOR

Summary

Under the Law on Misdemeanors there is proscribed a possibility of a temporal seizure of certain objects from a misdemeanor offender. The temporal seizure can be imposed by the court or other relevant state organs. Those items could be permanently taken away if the court impose a safeguard measure of seizure of objects. It is has been recently defined that in the Republic of Serbia there is an obligation of seizure of vehicle from the offenders of grave misdemeanors.

The subject of this paper is related to the temporary seizure of items. Author primarily conducts a critical analysis of the Law on Misdemeanors provisions, as well as other laws and regulations that contain provisions regulating the temporary seizure of items. One of the author's aims is to emphasize certain illogicalities in reference to a misdemeanor offender of a milder punitive act (misdemeanor), and also harsh consequences that appear on behalf of a person from which the items are taken away.

Keywords: misdemeanor, criminal act, traffic, seizure of an item, safeguard measure.

Рад је предат 10. јуна 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 342.4:343.1
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53924

Прегледни рад

*Драгана Б. ЛАЗИЋ**
Пословни и правни факултет, Београд

*Слободан Љ. ПЕТРОВИЋ***
Пословни и правни факултет, Београд

*Ненад М. МЛАДЕНОВИЋ****

ЗАШТИТА УСТАВНОГ УРЕЂЕЊА И БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ОД ДЕСТРУКТИВНИХ И ДЕВИЈАНТНИХ ПОНАШАЊА

Апстракт: Важност одбране Устава и државе, у структури, уређењу и величини, каквом је акт највише правне снаге утемељује, непроцењива је са аспекта Републике Србије као државе која је вековима на удару разних дестабилизујућих фактора, било унутрашње, било спољашње природе. Аутори су радом конципираним на овакав начин, желели пре свега подсетити ширу јавност, стручну и лаичку, на одреднице Устава Републике Србије поводом територијалне целине, територијалног интегритета, територијалног суверенитета, независности и уставног уређења, са једне стране, али и праксе и недозвољених понашања, која су потенцијално или истински, усмерена управо за деструкцију наведених појмова. Циљ рада јесте научно-стручна анализа и објашњење проблема који се јављају на унутрашњем или међународном нивоу, а директно се тичу стабилности уставног уређења Републике Србије. Препознавши као деликатан проблем заштиту уставног уређења Републике Србије, аутори су извршили правно-криминолошко-социолошку анализу предметног проблема и анализирали број процесуираних пунолетних лица за кривична дела усмерана ка уставном поретку и безбедности у претходном десетогодишњем периоду. Сврха рада јесте каузална анализа кривичних дела из ове области са циљем установљења могућих унапређења уставно-правне или кривично-правне регулативе, а све у циљу унапређења заштитног односно одбрамбеног система Републике Србије.

Кључне речи: уставно уређење, безбеднот, кривична дела против уставног уређења.

УВОД

Уставнотворни пут у Републици Србији био је јако дуг, непредвидив, променљив, сложен, турбулентан, мукотрпан, али ипак плодотворан. Република Србија, какву данас познајемо, историјски посматрано, увек је била више демократска држава и правно уређенија држава од многих држава које се сматрају колевкама демократије и људских права.

* Ванредни професор, ORCID 0000-0001-6227-139X, dragana1908@yahoo.com
** Доцент, ORCID 0000-0002-9343-5999, slobpetrovic@yahoo.de
*** Асистент, ORCID 0009-0006-8008-1489, nenadm.pravo@gmail.com

Устав Републике Србије представља најзначајнији правно-политички или политичко-правни акт савременог друштва и производ је дуге борбе између власти и народа. Већина устава настала је као услов за одржавање властодржаца, притиснутих вољом народа. Само неколицина устава донета је од стране владара добровољно. Неке државе немају, или дуги низ година нису имале писане уставе, неке државе се ослањају на обичајна правила, међутим очекивање данашњег друштва јесте да свака држава има свој писани, чврсти устав, што због правне сигурности становништва, што због правне државе.

Сви устави Србије, одликују се печатом времена у коме су настали и то се лако може установити кроз њихову форму и садржину. Нема дилеме да су и тада постојали утицаји уставних принципа из света, да смо идеје преузимали из неких нама ближих или даљих, развијених или мање развијених земаља, али једно је сигурно: српски устави писани су по потребама српског народа и у складу са његовом вољом и жељом да буде самосталан, свој, аутентичан и у духу слободарских идеја, напредних институција и демократских принципа.

Такав Устав и дан данас има Република Србија. Устав Републике Србије чини 206 чланова и донети су у складу са традицијом нашег народа и принципом равноправности свих грађана у Републици Србији. Текст Устава јасно одређује границе, поделу власти, грб, химну и заставу, покрајинске аутономије и многа друга питања од државног и друштвеног значаја. Овим актом штити се и држава, али и друштво. Зато је недопустиво да се у пракси дешавају противправна дела која штете овом акту највише правне снаге (због чега му је и пружена кривичноправна заштита што је тежишно питање у овом раду) која нападају норме записане у њему и која на такав начин штете целокупном друштву.

Људска и мањинска права, право на живот, једнакост, забрану дискриминације, слободу кретања, слободу мишљења и изражавања, изборна права, слобода медија, права деце, поделу власти, положај Народне скупштине, Председника Републике, Владе, све су то области (и још многе друге) које су уређене овим актом највише правне снаге. Све ове набројане вредности наводе наше мисли на два закључка. Први, да је Републике Србија једна од држава где уставно-правни оквир ствара добру основу да демократија буде на завидном нивоу и место где су све међународно правне вредности, принципи и обавезе, имплементирани у домаће законодавство и да је наша земља, земља са високим степеном правне сигурности. Други, указује нам на то да је потпуно логично и разумљиво зашто се кривичноправна заштита у толикој мери пружа свим овим вредностима и због чега ову заштиту треба подићи на највећи могући ниво.

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ НА УСТАВНОСТ СРБИЈЕ

Устави Србије имају опште карактеристике осталих устава или докумената који имају функцију устава у неразвијеним земљама Европе, односно Балкана. У те опште карактеристике убрајамо економску неразвијеност, испољавање националне и политичке енергије кроз буне и устанке, односно велика настојања да политика поприми националне и народне особине. У оваквим ситуацијама,

захтеви за променама у политици и праву често имају народноослободилачки смер, који потпомогнути ограниченом класном недиференцираношћу и угроженим економско-социјалним стањем доведу до ескалације националне и ослободилачке експлозије. Од јачине експлозије зависи какав ће устав, као финални производ, бити.

Историју уставног уређења Републике Србије можемо детаљније пратити од првог покушаја уређења правних норми где сврставамо Номоканон (Законоправило, Крмчија) Светог Саве из 1220. године. Овај први српски писани правни споменик примењиван је 130 година пре надалеко познатог Душановог законика. У литератури се често помиње и као Закон Светих отаца, јер га је сачинио Свети Сава користећи византијске номоканоне, Јустинијанове новеле и Прохирон (Кркљуш 2012: 36).

У мају месецу 1349. године довршен је и прокламован, у Скопљу, Душанов законик и управо овај тренутак сматрамо као преломни за утемељење уставног уређења Србије какву данас познајемо (Ницовић 2007: 6).

До 1804. године Србија је била притиснута освајачком палицом турске империје и није имала прилику развијати своје уставно уређење, нити акте такве природе, што је и разумљиво, јер није постојао механизам за гарантовање права прописаних тим актима. Први преломни тренутак десио се 1804. године када се у Орашцу постиже договор за ослобађање од турске војске и одлучује дићи Први српски устанак. Први међу заговорницима независне Србије помиње се Доситеј Обрадовић и вожд Карађорђе који су овај период и највише обележили. По питању уставног уређења није се много урадило, јер је целокупну власт, у стварности, поред постојања Правитељствујућег совјета, заправо спроводио Карађорђе.

Оно око чега се већина теоретичара слаже јесте то да је Први српски устанак обележила борба за слободу, док је Други српски устанак представљао борбу за очување ослобођене територије Србије.

Први писани устав био је Устав Србије из 1835. године, познат и као Сретењски устав. Под утицајем кнеза Милоша Обреновића, Димитрије Давидовић, српски политичар и дипломата, сматра се аутором Устава (Марковић 1985: 121). Овај Устав настао је као плод утицаја руске дипломатије која је обновила важност хатишерифа из 1830. године, а нарочито одредбе које су се односила на ограничавање самовоље кнеза (оспоравање апсолутизма кнеза). Идеја је била да кнез управља удружено са Саветом старешина, на шта се кнез оглушио и тако још више продубио неспоразуме између њега и Савета који је у то време контролисао економску експлоатацију сељака који су били и политички и економски у потпуности заробљени, што доводи до Милетине буне. Почетак буне (мобилизацијом старешина и више хиљада грађана) сматра се и започињањем процеса доношења Сретењског устава. Овај Устав у неким деловима подсећао је на Декларацију о слободама и правима човека из 1789. године и увео је колективну управну власт у облику Савета у коме су се огледале и законодавна, и управна, али и судска власт. Дакле, Савет је представљао јединство власти, изопштавајући Кнеза у потпуности, што је довело до неодрживости оваквог акта.

Поништавањем овог Устава, који је стављен ван правне снаге само шест недеља од доношења, 1838. године доноси се такозвани „Турски устав", по угледу на Хатишериф (Кандић 1988: 61-64). Иако је овај Устав имао назнаке модернизације уставног система, ипак је био наметнут од турског султана. С обзиром на то да је овим Уставом опет потврђена права Савета (због велике борбе саветника и народних старешина око текста овог Устава он се неретко назива и „Уставобранитељски устав"). Незадовољан својим положајем, Кнез Милош је одступио од престола, схватајући ово управо као свој велики политички пораз.

Овакво стање ствари доводи до почетка „кризе династије", па се избором Александра Карађорђевића, 1842. године, ова криза успешно превазилази. Са оваквом поставком ствари, Савет је делио власт са Кнезом, а Устав је потврдио једну врсту суверености администрације, тачније саветника. Кнез је имао апсолутно право вета на одлуке Савета. Подела власти је била таква да је законодавни и извршни орган био оличен у Кнезу, који је постављао и министра и саветнике. Модернизација државне организације почела је управо у овом периоду. Принципи законитости, доношење аката који све више сузбијају самовољу Кнеза, утврђивање статуса чиновника односно увођење школованих и образованих људи на те позиције, све више доводи до продора модернизације у грану уставног права. Од овог периода, па све до нових уставноправних промена уведено је доста и организационих промена у смислу власти, где имамо дељење надлежности између управе и судства.

Док је подела власти ишла у добром смеру у овом периоду, народ је све више бивао запостављен и препуштен сам себи, што је капитализам „искористио" и као образац понашања ушао у друштво, а са собом донео и зеленашење, новац, шпекулације и слично. Задружна организација производње и рада све више је пропадала. Ово је јако утицало на друштвене односе, али и на државна, па и на уставноправна питања. Моћ Савета је толико порасла, да је било упитно ко државом управља – Кнез или Савет? Незадовољне народне масе, али и појава прве политичке партије (која није била права политичка партија каквом их данас сматрамо и познајемо) довеле су до повратка кнеза Милоша, који је настојао да укине Устав из 1838. године. Уставне промене су ипак изостале, јер кнез Милош и тадашња Порта нису успели постићи сагласност око промена, па до промена долази тек са доласком на власт кнеза Михаила. Овде напомињемо да је до промена Устава долази само посредним путем, односно законодавним путем, а не доношењем потпуно новог устава. Кнез Михаило влада у условима сукобљавања парламентаризма и политичких институција са западним либерализмом, са једне стране, и патријархалног деспотизма, са друге стране. Оваква превирања резултирају завером и политичким убиствима узрокованим немогућношћу постизања договора.

„Намеснички устав" од 1869. године донет је након убиства кнеза Михаила Обреновића кога наслеђује малолетни кнез Милан и уз своја три намесника успева донети Устав коме се није успротивило ни Османлијско царство, ни велике силе (Мирковић 2017: 134). Овај Устав се најдуже примењивао од свих устава донетих у XIX веку. Улога Народне скупштине и улога слободне штампе, били су изузетно наглашени у овом периоду што је довело и до ојачавања улога, али и боље поделе надлежности, између народне скупштине, савета и шефа државе.

„Намеснички устав" важио је све до Устава из 1888. године (који се сматра за први Устав независне Србије), па је поново у периоду од 1894. године до Устава из 1901. године, актуелизован, када је краљ Александар Обреновић, државним ударом ставио ван правне снаге Устав из 1888. године и вратио на снагу Устав из 1869. године. Увођењем парламентарне владавине, парламентарне монархије (Бартуловић и Ранђеловић 2012: 86), Уставом из 1888. године (називан још и „Радикалски устав"), Србија добија на осавремењавању своје уставне материје. Политички сукоб између краља Милана и радикала, (Радикалне странке) допринео је томе да краљ Милан осети ослабљеност својих позиција у народу и направи споразум са радикалима, због чега објављује Устав 1888. године и подноси оставку. Иако је првобитна идеја била да Народна скупштина буде најдоминантнији орган, доласком радикала, политика постаје претежно занимање, врло атрактивно, због чега изворна идеја пада у воду. Политика се професионализује, те све више ослања на „партијски подобне људе". Након доласка на власт малолетног краља Александра уз туторство Намесништва, завладала је велика конфузија у друштву, па је млади Александар, недуго затим, укинуо овај Устав и „оживео" Устав из 1869. године. Земљом је опет завладала бирократска олигархија, али и дворска, што доводи до несигурности краља Александра који успоставља споразум са Радикалном странком, те се одлучује за нови устав.

Услед нових политичких околности, неопходно је било донети и нови текст Устава, што се десило 1901. године и то 04. априла (одатле назив „Априлски устав). Овај Устав био је припрема за уставне промене, увођењем дводомног народног представништва и важио је све до 1903. године када долази до промене династије, убиства припадника династије и гашења династије Обреновић, али и постављања, сина Кнеза Александра Карађорђевића – Петра за владара. То је узроковало и доношења новог уставног текста. Нови Устав допринео је враћању уставне и парламентарне монархије и подели власти каква одговара парламентаризму (Стојановић 1999: 240-258).

Следећи Устав на територији данашње Србије (Краљевина Југославија) доноси се 1921. године (Видовдански устав) који је имао утицај грађанско-демократске уставности која је преовладавала после Првог светског рата у земљама које су се уставно формирале. Његов наследник је био Устав из 1931. (Октроисани устав) који је имао велике импликације краљеве самовоље, али и радикалске корупције (Ђорђевић 1988). Ова оба устава карактеристична су по томе што нису донела решење вишенационалног друштва, него су предвидели државу унитарног карактера са централизованим режимом, увршћавајући парламентаризам из претходних уставних решења.

Од 1947. Србија обнавља државност у оквиру социјалистичке Југославије, са социјалистичком уставношћу. Тадашњи Устав прописивао је 160 чланова и одређивао је да је Србија народна држава републиканског облика где је прецизирано да Србија има две ауторномне покрајине: Војводину и Косово и Метохију и низ округа (тачније 17).

Документ који је означио прелазак Југославије на модел самоуправљања јесте Устав из 1963. године, познатији и као Повеља самоуправљања. Кључна промена

у Уставу, поред низа других, била је и промена назива државе у Социјалистичка Федеративна Република Југославија.

Континуитет уређења уставности настављен је 1974. године. Одредбе овог Устава створиле су правну подлогу за распарчавање Југославије, што се у наредном периоду и десило, због чега се у теорији често могу уочити ставови о деструктивносто овог Устава и његових решења.

Устав Републике Србије из 1990. године по први пут уводи институт суспензивног вета председника Републике и за период од 16 година колико се примењивао (Марковић 2008: 337), означио је прелазак из једног неизводљивог уставног уређења које је трајало дуго и имало погубне последице у свет „нормалне уставности" која је представљала пут ка либерално-демократској уставности. Од велике Југославије, отцепљењем појединих република из различитих побуда и разлога (Николић 2011: 211), остаје СРЈ која је обухватала Србију и Црну Гору. На послетку, 2006. године Република Србија стиче независност и доноси свој Устав у тексту какав и данас, осамнаест година касније, примењује.

ТЕОРИЈА И ПРАКСА КРИВИЧНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ УСТАВНОГ УРЕЂЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У делу рада који следи представићемо деструктивна и девијантна понашања и радње који могу допринети дестабилизацији уставног уређења и безбедности било које државе, па и Републике Србије. Оваква кривична дела криминолошки најчешће носе назив „политичка дела". Стога, предметна област јесте јако осетљиве природе, јер представља место укрштања и преклапања норми уставног права и кривичноправне заштите истог објекта. Приликом дефинисања кривичних дела из ове области мора се посебно водити рачуна где је граница кривичноправне заштите државе и да ли та заштита треба да буде политичка или кривичноправна. Става смо да политичке проблеме треба решавати политичким путем, док кривичноправна заштита има супсидијарну улогу. Ипак, државу треба заштити и од њених грађана и различитих девијантних понашања усмерених ка дестабилизацији уставног уређења и безбедности, али превелик обухват заштите државе води у угрожавање фундаменталних права сваког појединца. Наравно, треба нагласити и то да без кривичноправне заштите државе и њеног уређења, нема нормалног функционисања појединца и гаранције његових права и слобода. Постављање јасних граница у заштити, кроз историју се показало као јако важно, јер се кривичноправна заштита у овој области злоупотребљавала, па нису били ретки случајеви проглашавања политичких непријатеља злочинцима и лицима које треба подвргнути санкцијама.

Кривичноправна регулатива у овој области значајно се променила 1990. године када је измењен „совјетски" начин заштите, као и неколико година након тога, када је укинута смртна казна. Неким законским решењима може се упити и низ критика, али ипак треба нагласити да постоје и неки аргументи који оправдавају тренутни начин дефинисања у овој области. Примера ради, само припремање кривичних дела кажњиво је исто, као и довршено кривично дело. Овакав став

није прихватљив у другим групама кривичноправне заштите, али у овој јесте, јер у тренутку довршења оваквих кривичних дела, времена за кривичноправну заштиту, најчешће, не би ни било.

КРИВИЧНО ДЕЛО УГРОЖАВАЊА НЕЗАВИСНОСТИ

У глави двадесет осам КЗ РС обухваћена су сва кривична дела која за предмет напада имају уставно уређење и безбедност РС. Прво у низу јесте кривично дело угрожавања независности. Под овим делом, у члану 305. КЗ РС законодавац подразумева следеће: „довођење Републике Србије у подређен положај према некој држави на противуставан начин". За овакав вид понашања предвиђена је казна затвора од три до петнаест година. Покушај оваквог кривичног дела такође је кажњив.

У вези са овим делом јавља се дилема на шта је законодавац мислио када је дефинисао „противуставни начин довођења у положај потчињености или зависности" и да ли уставан начин такве делатности уопште постоји?

За постојање овог кривичног дела неопходан је умишљај и ирелевантно је да ли је степен зависности мањи или већи, као и да ли се ради о војној, економској, политичкој или некој другој зависности.

Извршилац овог дела може бити било које лице, али је у пракси тешко замисливо да у положај потчињености или зависности државу може довести лице које нема неки велики утицај у држави, односно не обавља неку важну политичку или државну функцију.

За потребе овог рада спровели смо истраживање о фреквентности извршења ове врсте кривичног дела на целокупној територији Републике Србије у десетогодишњем периоду. Према подацима Републичког завода за статистику, везаних за пунолетне учиниоце кривичних дела, које су аутори обрадили, уочили смо да у периоду од 2013. године до 2022. године никада ниједно лице није било процесуирано за ово кривично дело.

КРИВИЧНО ДЕЛО ПРИЗНАЊА КАПИТУЛАЦИЈЕ ИЛИ ОКУПАЦИЈЕ

„Под капитулацијом се подразумева споразум (по правилу војнички споразум) између команданата страна у сукобу о условима предаје свих или једног дела снага једне државе, чиме се делимично или у потпуности губи суверенитет (Кривокапић 2010: 398)".

„Под окупацијом се подразумева насилно заузимање туђе суверене територије од стране неке државе и успостављање на њој власти те државе – окупатора" (Кривокапић 2010: 696).

Законодавац Републике Србије у члану 306. КЗ РС (Службени гласник Републике Србије) прописује да се има казнити „сваки грађанин Србије који потпише или призна капитулацију или прихвати или призна окупацију Србије или појединог њеног дела". Предвиђена казна јесте казна затвора најмање десет година.

За припремне радње, покушај или удруживање ради вршење овог кривичног дела - кажњава се.

Радња кривичног дела обухвата неколико радњи у виду „потписивања или признања капитулације" и „прихватања или признања окупације". Под радњом „потписивања" подразумева се стављање потписа на акт којим се проглашава капитулација, а под радњом „признања" подразумева се било каква изјава усмене или писане природе којом се изражава сагласност са актом капитулације. Под радњом „прихватања" окупације подразумева се понашање које очигледно можемо сматрати као вид сагласности са заузимањем дела територије и може бити и у виду радње нечињења. Под радњом „признања" окупације подразумевамо давање изјаве писане или усмене којом се лице саглашава са стањем окупације.

Као извршиоца овог кривичног дела законодавац наводи било ког грађанина Републике Србије, иако је то незамисливо у реалном стању ствари и ово дело може извршити само онај ко има неку политичку или војну функцију.

Анализа кривичноправне праксе у Републици Србији, коју су спровели аутори за потребе овог рада, а која је обухватила све пунолетне учиниоце кривичних дела на територији целокупне РС у периоду од 2013. године до 2022. године, указује нам на то да за ово кривично дело у протеклих деценију није било процесуираних лица.

КРИВИЧНО ДЕЛО УГРОЖАВАЊА ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ЦЕЛИНЕ

„Ко силом или на други противуставан начин покуша да отцепи неки део територије Србије или да део те територије припоји другој држави, казниће се затвором од три до петнаест година". Овим речима формулисан је члан 307, КЗ РС и на такав начин одређено кривично дело угрожавања територијалне целине.

Радњу наведеног кривичног дела врши свако лице које покуша да отцепи неки део територије Србије изузев лица које желе да остваре своје право на самоопредељење, под условом да се право на самоопредељење врши у складу са Уставом РС (Устав Републике Србије).

За постојање кривичне одговорности за ово дело на субјективној страни мора постојати умишљај и свест о противуставности његових радњи.

Од 2013. до 2022. године, анализом судске праксе, на целој територији РС установљавамо да није донета ниједна пресуда за ово кривично дело, нити је иједно лице пријављено или оптужено за предузимање оваквих радњи. Последично, ниједно лице није ни осуђено, у овом периоду, за ово кривично дело.

КРИВИЧНО ДЕЛО НАПАД НА УСТАВНО УРЕЂЕЊЕ

Кривичним правом прописана је заштита уставном уређењу и одређено је да „ко силом или претњом употребе силе покуша да промени уставно уређење Србије или да свргне највише државне органе", треба да се казни казном затвора од 3 до 15 година. Ово кривично дело у литератури је још познато и као „велеиздаја".

Радња кривичног дела састоји се у „покушају промене уставног уређења или покушају свргавања највиших државних органа". Употреба силе или претње мора бити пратећа околност уз претходно наведено понашање. За постојање силе ирелевантно је да ли је у питању апсолутна или компулзивна.

Под појмом „свргавања се подразумева трајно онемогућавање вршења функције одређеног органа, као и принуда усмерена на орган због чега он или његов члан сам донесе одлуку да поднесе оставку".

Ако приликом вршења овог кривичног дела наступи као последица смрт једног или више лица, ако се изазове опасност по људе или акти буду праћени насиљем и прекомерним разарањима, постојаће тежи облик овог кривичног дела. Угрожавање безбедности, војне или економске снаге земље, код вршења овог кривичног дела такође представља квалификаторни облик и може донети казну затвора од најмање 10 година.

Казна доживотног затвора може се изрећи уколико лице вршећи ово кривично дело умишљајно лиши живота једно или више лица или изврши ово дело за време ратног или ванредног стања или оружаног сукоба.

Судска пракса и истраживање исте указује да је 2018. године и 2022. године било по једно пријављено лице за ово кривично дело. У региону Шумадије и западне Србије једно лице је 2018. године пријављено и против њега је подигнута оптужница непосредно. За ово лице поступак је још увек у току. Током 2022. године пријављено лице се води као - непознат учинилац. По питању овог кривичног дела осуђених лица у току посматраног десетогодишњег периода није било.

КРИВИЧНО ДЕЛО ПОЗИВАЊЕ НА НАСИЛНУ ПРОМЕНУ УСТАВНОГ УРЕЂЕЊА

У члану 309. Кривичног законик Републике Србије одређено је да и само позивање или подстицање на насилну промену уставног уређења представља кажњиво дело. Прописано је да „лице које у намери угрожавања уставног уређења или безбедности Србије позива или подстиче да се силом промени њено уставно уређење, свргну највиши државни органи или представници тих органа" треба да се казни казном од 6 месеци до 5 година. Надаље је одређено да ће се строжије казнити (казном затвора од 1 до 8 година) лице које наведене радње предузима, али уз помоћ из иностранства.

Поред наведног, још је у КЗ РС прописано да ће се казнити казном затвора од 3 месеца до 3 године и онај „ко у намери растурања израђује или умножава материјал који је по свом садржају такав да позива или подстиче на вршење овог дела или ко упућује или пребацује на територију Србије такав материјал или држи већу количину тог материјала у намери да га он или неко други растура".

Оваква понашања су се у ранијем законодавству и литератури називала „непријатељском пропагандом". Најпростије речено, радња овог кривичног дела представља подстрекавање, тачније позивање или подстицање да се изврши претходно дефинисано кривично дело. Овде условно наводимо термин „подстрекавање",

али то баш није најидеалнији термин, јер се ово кривично дело врши према неодређеном броју лица, а подстрекавање је усмерено ка одређеном броју лица.

Сви појмови које смо објаснили анализом претходног кривичног дела, важе и за ово. Једино што се као новина јавља јесте то да се ово кривично дело може учинити и уз помоћ из иностранства. За судску праксу је ирелевантно да ли та помоћ долази од стране државе, неке стране организације, страних држављанина или чак и држављанина Републике Србије које је тренутно у иностранству. Шта год био случај, тежи облик кривичног дела постоји.

На територији Републике Србије пријаве, оптужења и осуде за оваква понашања у протеклом десетогодишњем периоду су се дешавале и то: једно лице 2019. године, два лица 2021. године и једно лице 2022. године. Оптужена лица поводом овог дела имали смо 2020. године и 2021. године – по једно. Коначно, 2020. године за ово дело имамо једно осуђено лице и то на условну осуду.

КРИВИЧНО ДЕЛО УБИСТВО ПРЕДСТАВНИКА НАЈВИШИХ ДРЖАВНИХ ОРГАНА

Многа анализирана кривична дела из ове групе имају неке устаљене називе. Тако важи и за ово кривично дело. У литератури се често среће термин „политичког убиства" који заправо указује на ово кривично дело.

Лице које „у намери угрожавања уставног уређења или безбедности Србије лиши живота председника Републике, народног посланика, председника Владе, члана Владе, председника Уставног суда, председника највишег суда у Републици Србији или Републичког јавног тужиоца" учиниће ово кривично дело.

За овакво недозвољено понашање и предузимање наведених радњи, Законодавац је одредио казну затвора најмање десет година или доживотни затвор.

Република Србија се овим проблемом сусрела 2003. године када је убијен председник Владе и сведочећи о томе колико хаотичног стања се унесе у државу и њено функционисање оваквим поступцима потпуно је логичан став Законодавца да ово убиство издвоји од обичног или тешког убиства која су дефинисана у оквиру кривичних дела против живота и тела.

Овде треба нагласити да умишљај учиниоца мора обухватити и својство пасивног субјекта, односно његова намера мора бити управљена у дестабилизацију уставног уређења и безбедности државе.

У периоду који су аутори анализирали није било процесуираних пунолетних лица за ово кривично дело.

КРИВИЧНО ДЕЛО ОРУЖАНА ПОБУНА

У смислу Кривичног законика Републике Србије оружана побуна ће постојати ако неко лице учествује у радњама које се подводе под овај појам, а намера предузимања радњи усмерена је на угрожавање уставног уређења или безбедности РС. Према КЗ РС „оружаном побуном подразумевала би се свака оружана акција недефинисаног броја људи која су спреми да употребе оружје у циљу

дестабилизације уставног уређења и безбедности државе". За овакво противправно понашање предвиђена је казна затвора од 3 до 15 година. Уколико се установи да постоји и лице које је организотор овакве побуне, казна затвора ће бити још ригорознија (најмање пет година).

На субјективној страни неопходан је умишљај и намера угрожавања уставног уређења. Под појмом „организатора оружане побуне" пракса је заузела став да је то лице које „организује, припрема или планира овај акт", док се у току побуне накнадно може јавити и као учесник побуне. Лица која узимају „активно, непосредно или посредно учешће у оружаној побуни" сматрају се извршиоцем основног облика овог кривичног дела.

Истраживањем судске праксе које смо спровели, од 2013. до 2022, уочавамо да је за ово дело једно пунолетно лице подвргнуто кривичној пријави 2013. године. Међутим, поменућемо да је 2012. године (иако не представља наш период истраживања, али је због толиког броја случајева важно поменути) било осам пријављених лица за ово кривично дело. Сходно томе, 2019. године, седам година после, имамо седам лица која су добила статус оптуженог лица и против којих је оптужница ступила на правну снагу. Свих седам лица је ослобођено из разлога што није било довољно доказа.

КРИВИЧНО ДЕЛО ДИВЕРЗИЈЕ

Законски текст исписан у члану 313. КЗ РС гласи: „ко у намери угрожавања уставног уређења или безбедности Србије рушењем, паљењем или на други начин уништи или оштети индустријски, пољопривредни или други привредни објекат, саобраћајно средство, уређај или постројење, уређај система везе, уређај јавне употребе за воду, топлоту, гас или енергију, брану, складиште, зграду или какав други објекат који има већи значај за безбедност или снадбевање грађана или за привреду или за функционисање јавних служби казниће се казном затвора од пет до петнаест година."

Чин кривичног дела диверзије (лат. *diversio* одвраћање, неочекивани напад с бока, обрт, окрет) кроз историју је имао посебну намену која се огледала у скретању фокуса супротстављене стране са других важнијих војних акција. Променом историјских прилика, променило се и поимање овог кривичног дела.

Што се праксе српских судова тиче, истраживање аутора у том сегменту, показује да је 2016. и 2017. године по једно пунолетно лице било пријављено за ово кривично дело. Оптужница против ових лица није ступила на правну снагу, а статус оптуженог лица за кривично дело диверзије, бележи се 2014. године за једно лице. То лице исте године добија и статус осуђеног лица, а као санкција јавља се условна осуда.

КРИВИЧНО ДЕЛО САБОТАЖЕ

Појам саботаже потиче од „француске речи *sabotage* и односи се на прављење дрвених ципела, односно асоцира на прављење дрвеног окова који се користи за причвршћивање железничких прагова (Кривокапић 2010: 949). Овај термин

се користи да означи подмукло, прикривено или потајно уништавање или оштећење капиталних, важних, јако значајних материјалних добара неке земље у рату или миру."

У складу са самим значењем појма, саботажа у КЗ РС дефинисана је као „угрожавање уставног уређења или безбедности Републике Србије на прикривен, подрукао или други сличан начин, где неко лице у вршењу своје службене дужности или радне обавезе проузрокује штету која прелази износ од милион и пет стотина хиљада динара за државни орган или организацију у којој ради или за други државни орган или другу организацију".

Предвиђена је казна од 5 до 15 година затвора и морамо приметити да је посебни минимум повећан у односу на претходно законско решење које је прописивало казну затвора од 3 до 15 година.

За кривично дело саботаже, наше истраживање је показало да је само једно лице било пријављено 2013. године и да је таква кривична пријава одбачена из разлога што кривично дело за које је лице пријављено није било кривично дело саботаже. Осталих девет година посматраног периода ниједно пунолетно лице није било процесуираних лица на територији Републике Србије.

КРИВИЧНО ДЕЛО ШПИЈУНАЖЕ

Шпијунажа као појам потиче од речи *„espionage"* што означава ухођење, вребање, или било какве обавештајне активности појединца или групе које на прикривен или сличан начин настоје да прикупе разне информације о другој страни, у корист своје стране. Шпијунажа често обухвата лажно представљање, коришћење туђих обележја како би се заварао траг и дошло до жељених информација (Кривокапић 2010: 1045)".

У складу са оваквим међународним схватањем шпијунаже и КЗ РС има сличне одреднице. Члан 315. одређује да свако ко „тајне војне, економске или службене податке или документе саопшти, преда или учини доступним страној држави, страној организацији или лицу које им служи, треба да се казни затвором од пет до петнаест година". Поред тога, истом казном треба да се казни и онај ко обавештајну службу створи или почне да руководи а у име стране државе или организације.

Истим чланом, одређено је као кажњиво (казном затвора од 1 до 10 година) „ступање у страну обавештајну службу за све држављане Републике Србије, као и прикупљање података у њено име или на било који други начин помагање њеном раду". Наш законодавац се одлучио да треба санкционисати (казном затвора од 1 до 8 година) и „лице које није предало податке или документе, али их прикупља у намери да их преда или саопшти страној држави, страној организацији или лицу које им служи". Ако се приликом вршења напред наведених понашања јави нека тешка последица за безбедност Републике Србије, преступник се може казнити затвором од најмање 10 година.

Најтежи облик овог кривичног дела јавља се вршењем радњи дела за „време ратног или ванредног стања, оружаног сукоба, ратне опасности", за шта је запрећена и најстрожија казна.

Објекат радње јесу подаци који могу да се сматрају тајним или не. Да би се податак сматрао тајним они морају бити „војни, економски или службени податак или документ који је проглашен тајним и чије је одавање потенцијално изазвало штетне последице за најважније интересе Републике Србије – војне, политичке, економске или безбедносне".

По једно пријављено пунолетно лице бележимо 2016. и 2019. године, док 2021. године и 2022. године јављају се по два пријављена пунолетна лица за ово дело у РС. Као и за сва претходна кривична дела, аутори су наставили истраживање учесталости извршења кривичног дела шпијунаже кроз све фазе кривичног поступка. Друге године посматраног периода (2013. године) два лица су оптужена за ово кривично дело, а оптужнице ступају на правну снагу поводом овог дела и 2016., 2019. и 2022. године за по једно лице. Од свих ових поступака, три поступка су се завршила у анализираном периоду и резултирала су осуђујућом пресудом. Казна затвора од 2 до 3 године за кривично дело шпијунаже изречена је једном лицу 2016. године, условна осуда изречена је једном лицу 2019. године, а казна кућног затвора изречена је једном лицу 2022. године.

КРИВИЧНО ДЕЛО ОДАВАЊЕ ДРЖАВНЕ ТАЈНЕ

Објекат радње кривичног дела одавања државне тајне може бити само податак који представља државну тајну. У члану 316. КЗ РС одређено је да се под државном тајном сматрају „сви подаци или документи који су законом, другим прописом или одлуком надлежног органа донесеним на основу закона проглашени државном тајном и чије би одавање проузроковало или би могло да проузрокује, штетне последице за безбедност, одбрану или за политичке, војне или економске интересе Србије". Како Законодавац одређује шта све чини државну тајну, тако је одређено и шта све неће чинити државну тајну, па је одређено да државна тајна не могу бити „подаци или документи који су управљени на тешке повреде основних права човека или на угрожавање уставног уређења и безбедности Србије, као и подаци или документи који за циљ имају прикривање учињеног кривичног дела за које се по закону може изрећи затвор од пет година или тежа казна".

Ово кривично дело може учинити лице које „неовлашћено непозваном лицу саопшти, преда или учини доступним податке или документе који су му поверени или до којих је на други начин дошао, а који представљају државну тајну", због чега се треба казнити казном затвора од једне до десет година. Оно што је спорно код представљене законске формулације јесте то што речи „неолашћена саопшти, преда и учини доступним" иду уз појам „непозваном лицу". Јавља се питање да ли постоји кривично дело уколико се овлашћено дају подаци или документа непозваном лицу? Аутори су става да овај део регулативе треба мењати, наглашавајући да се под појмом „непозваног лица" сматра „лице које није овлашћено да сазна и спозна податке или документа означене као државне тајна".

Ово дело има и нехатни облик за који је запрећана казна затвора од 6 месеци до 5 година. Међутим, има и умишљајни облик који подразумева да ће се истом казном казнити и лице које учини исту радњу, али са подацима или документима

за које зна да су државна тајна, али је у њихов посед дошао противправно. Најтежи облик дела са строжијом санкцијом (три до петнаест година затвора) постојаће „у случају да је дело учињено у време ратног или ванредног стања или је проузроковало угрожавање безбедности, економске и војне моћи Србије" (КЗ РС).

Аутори су спровели истраживање судске праксе у протеклом десетогодишњем периоду на целокупној територији РС. Подаци показују да су 2 лица пријављена 2015. године и да је кривична пријава одбачена. У посматраном периоду јавила су се три оптужена лица и то: 2013. године – два лица и 2014. године – једно лице. Лице оптужено 2014. године добило је осуђујућу пресуду (условна осуда), док су остала лица ослобођена.

КРИВИЧНО ДЕЛО ИЗАЗИВАЊА НАЦИОНАЛНЕ, РАСНЕ И ВЕРСКЕ МРЖЊЕ И НЕТРПЕЉИВОСТИ

Уколико неко лице „изазива или распирује (дакле ствара или тако већ створене негативне ставове увећава) националну, расну или верску мржњу или нетрпељивост међу народима или етичким заједницама које живе у Србији" чини кривично дело из члана 317. КЗ РС и по слову закона, треба се казнити казном затвора од 6 месеци до 5 година. Уколико се при оваквом понашању користи „принуда, злостављање, угрожавање сигурности, излагање поруги националних, етничких или верских симбола, оштећење туђих ствари, скрнављење споменика, спомен – обележја или гробова" то чини тежи облик и учиниоцу треба изрећи казну затвора од једне до осам година.

Због посебне осетљивости природе овог кривичног дела овакав вид понашања никако не би смела вршити лица која имају неки положај или овлашћења и злоупотребљавајући тако им поверена овлашћена доведу до нереда и нестабилности или других тешких околности међу појединцима или припадницима различитих група (верских, етничких, националних) у Србији.

И приликом дефинисања овог кривичног дела имамо језичку неуједначеност, па се у неким ставовима помињу народи и етничке заједнице, а у другим националне мањине. Дилема је да ли основни облик овог кривичног дела не важи за националне мањине, јер се оне помињу тек у трећем ставу? Са таквим ставом се не можемо сложити, па треба предложити измену регулативе, а док се то не усклади, треба прибећи екстензивнијем тумачењу и националну мањину сматрати делом народа, у чији саставни део је и убрајамо.

Посебне дилеме се јављају и код одређивања појма мржња и нетрпељивост, јер се као негативан став увек може јавити, примера ради, презир. Многи теоретичари су става да презир и не треба наводити, јер он као један негативан став или осећање које се јави као мотив обично доведе до реакције која се завршава игнорисањем, а не предузимањем одређених радњи. Мада и ово може бити „клизаво тле" за кривично право, јер у кривичном праву познајемо и радње нечињења.

Што се тиче праксе у Републици Србији, аутори су након истраживања успели доћи и до података који карактеришу ово кривично дело. Да би подаци били прегледнији приказаћемо их у табели.

Табела 1: Укупан број процесуираних пунолетних лица за кривично дело изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости на територији Републике Србије у периоду од 2013. до 2022. године.

Година	Пријаве	Оптужења	Пресуде
2013.	37	25	20
2014.	38	34	24
2015.	29	42	13
2016.	60	36	27
2017.	12	19	17
2018.	27	7	6
2019.	26	7	5
2020.	28	10	8
2021.	31	2	2
2022.	28	5	2
Σ	316	187	124

Извор: Аутори / Републички завод за статистику

Представљени подаци поприлично су забрињавајућег карактера, јер доводе до закључка да је ово кривично дело најдоминантније кривично дело против уставног уређења и безбедности РС, али и то да, у просеку, на месечном нивоу имамо једно лице са осуђујућом пресудом због понашања које дестабилизује уставно уређење и безбедност.

Након установљених резултата, аутори су наставили своје истраживање овог кривичног дела у жељи да спознају и структуру изречених кривичних санкција.

Прве године посматраног периода изречено је 20 кривичних санкција следеће структуре: 15 казни затвора и пет условних осуда. Казне затвора су биле краткотрајније природе: шест казни затвора у трајању од 1 до 2 године, шест казни затвора у трајању од 6 до 12 месеци, две казне затвора у трајању од 3 до 6 месеци и једна казна затвора у трајању од 2 до 3 месеца.

Наредне године, 2014. године имали смо 24 кривичне санкције изречене у осуђујућим пресудама. Условних осуда је било пет, а остатак су чиниле казне затвора (укупно 19), такође краткотрајне природе (једна казна затвора од 2 до 3 године, четири казне затвора од 6 до 12 месеци и четрнаест казни затвора од 3 до 6 месеци).

Током 2015. године изречено је 13 кривичних санкција од којих само једна казна затвора у трајању од 6 до 12 месеци и 12 условних осуда.

Дванаест условних осуда било је и током 2016. године за истраживано кривично дело. Исте године изречене су и две казне кућног затвора и још тринаест казни затвора следећег трајања: једна казна затвора од 5 до 10 година, осам казни затвора од 1 до 2 године, три казне затвора од 6 до 12 месеци и једна казна затвора од 2 до 3 месеца.

Седамнаест осуда поводом овог недозвољеног понашања усмереног на дестабилизацију уставног уређења и безбедности Републике Србије изречено је 2017. године и то следеће структуре: две казне затвора од 3 до 6 месеци и чак петнаест условних осуда.

Три условне осуде и три кућна затвора изречени су за предметно кривично дело током 2018. године.

У 2019. години од стране судова у Републици Србији за кривично дело изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости изречене су две казне затвора у трајању од 6 до 12 месеци и три условне осуде.

Од осам осуђујућих пресуда изречених 2020. године поводом овог кривичног дела, судије су се у једном случају одлучиле за краткотрајну казну затвора у трајању од 3 до 6 месеци, за четири условне осуде и три кућна затвора.

Наредне године, 2021. године, за кривично дело изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости осуђена су два лица, једно на казну кућног затвора и једно на условну осуду.

Последње године посматраног периода једна казна затвора била је у трајању од 3 до 6 месеци, а једна је била условна осуда.

На основу изнетих података можемо установити да су се у претходном десетогодишњем периоду најчешће изрицале или краткотрајне казне затвора или условна осуда за кривично дело изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости.

КРИВИЧНО ДЕЛО ПОВРЕДЕ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ СУВЕРЕНИТЕТА

Кривично дело повреде територијалног суверенитета дефинисано у члану 318. КЗ РС одређује да ово дело врши онај ко „кршећи правила међународног права продре на територију Србије“ и да такво лице треба казнити казном затвора од 1 до 8 година.

Истраживање показује да ово кривично дело на територији Републике Србије у последњих десет година није било пријављивано (самим тиме немамо ни оптужена ни осуђена лица) ниједанпут.

Само у случајевима када Савет безбедности донесе одлуку да је дозвољено продрети у територију неке државе, то не представља кривично дело, односно не представља кршење међународног права. Радња овог дела врши се повредом ваздушног или територијалног простора Републике Србије. Продирање на територију мора имати неке међународне импликације и по правилу увек треба да долази од стране неке државе или организације. Овде се не мисли на започињање неког оружаног сукоба, него се пре има на уму неки преступ, инцидент, скривљена омашка, којим се вређа територијални суверенитет државе.

КРИВИЧНО ДЕЛО УДРУЖИВАЊЕ РАДИ ПРОТИВУСТАВНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Стварање групе или организоване криминалне групе ради вршења кривичних дела повезаних са дестабилизацијом уставног уређења и безбедности РС представља кривично дело за које је запрећена казна као и за дело за чије вршење је група или огранизована криминална група створена.

За поступак придруживања групи или организованој криминалној групи, држава се одлучила кажњавати затвором од 6 месеци до 5 година, али исто тако законодавац је одлучио блаже „гледати“ на кривичну одговорност „припадника групе или

организоване криминалне групе који открије или на неки други начин спречи извршење кривичних дела усмерених против уставног уређења и безбедности". За ову „пружену руку спаса", Законик предвиђа као „награду" и могућност ослобађања од казне.

Пракса Републике Србије показује да је 2013. године оптужена три лице за кривично дело удруживање ради противуставне делатности, два су ослобођена, а једно лице је осуђено исте године на казну затвора од 3 до 5 година.

КРИВИЧНО ДЕЛО ПРИПРЕМАЊА ДЕЛА ПРОТИВ УСТАВНОГ УРЕЂЕЊА И БЕЗБЕДНОСТИ СРБИЈЕ

У члану 320. КЗ РС одређено је да је и „било каква радња припремања за кривична дела угрожавања независности, признања капитулације или окупације, угрожавања територијалне целине, напада на уставно уређење, позивања на насилну промену уставног уређења, убиство представника највиших државних органа, оружана побуна, диверзија, саботажа и шпијунажа, кажњива казном затвора од једне до пет година".

Појам припремних радњи код ове врсте кривичних дела схвата се исто као и код других, с тим што је законодавац посебно нагласио да ће се казнити казном затвора од две до десет година и онај ко *„упућује или пребацује на територију Србије лица или оружје, експлозив, отрове, опрему, муницију или други материјал ради извршења једног или више кривичих дела из ове области"*.

За ово кривично дело на територији Републике Србије према нашем истраживању у последњој деценији, пријављено је укупно 11 пунолетних лица и то 2019. године – шест, 2020. године – четири и 2021. године – једно лице. И овим радњама се цео поступак и окончао. Та лица нису добила нити статус оптужених, нити статус осуђених лица. Једно лице добило је статус оптуженог лица и то 2015. године, у чијем случају је суд донео одбијајућу пресуду, односно постојале су околности које су искључиле кривично гоњење.

ДИСКУСИЈА

У првом делу рада аутори су представили уставно-правно-историјску анализу развоја уставноправне регулативе на територији коју данас називамо Република Србија. Приказали смо петнаест текстова уставног карактера (неки су заиста били проглашени уставима, неки су се користили као устави у прелазним, кризним периодима, иако нису имали у свом називу реч устав) и установили да су главни постулати права и правне државе у сваком акту били (некада више, некада мање) присутни у зависности од друштвених околности које су важиле у тренутку доношења тих аката. Уколико бисмо са данашњег ступња развоја доносили суд о тексту поменутих аката, морали бисмо узети историјски фактор као један од најважнијих. Истини за вољу, узимајући у обзир колико дуго је Република Србија била под окупатором, колико је страдања поднела за време свих ратова вођених на овим просторима, колико је претрпела спољашњих и унутрашњих напада због своје завидне геополитичке позиције, право је чудо да је уставна или било која друга регулатива могла и да се развија уопште, као и то да су трагови тих аката сачувани и да данас имамо прилику да их анализирамо.

Анализом законског текста који регулише кривичноправну заштиту уставног уређења установили смо неколико недоумица које би се наредном изменом регулативе могле имплементирати у циљу постизања примене начела законитости које прокламује да је кривично право прецизно и без правних празнина. Примера ради: предлажемо да се члан 305. везан за угрожавање независности мало преформулише и прецизира у делу „противустаног начина довођења у положај потчињености или независности".

Проблем неодређености регулативе јавља се и код кривичног дела одавања државне тајне, где скрећемо пажњу на део текста везан за „неовлашћено саопшти, преда и учини доступним" који се везују са „непозваном лицу". Аутори су става да би и овај текст могао прецизније да се дефинише и у будућности измени.

Језичку неуједначеност примећујемо и код трећег кривичног дела који приликом дефинисања у неким ставовима помињу народи и етничке заједнице, а у другим националне мањине. Логично се намеће питање да ли онда ставови важе за поменуте категорије или примењујемо шире тумачење (које у оваквим случајевима није препоручљиво) и користимо дискрециono право да донесемо одлуку на кога се односе наводи овог члана. Реч је о кривичном делу изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости. Озбиљност примедбе је већа ако узмемо у обзир да је ово најдоминантније кривично дело из ове области.

На овакву врсту кривичних дела осетљиве су и развијеније државе. Није ретко да се и оне суочавају са борбом против уставног уређења, са шпијунажом, саботажом, диверзијом и слично (West 2023; (Ford) 2023).

Фреквенција извршења кривичних дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије није велика, посебно уколико се из анализе изузме најдоминантније кривично дело. Бројке до којих смо дошли истраживањем показују да се у деценији једно лице или ниједно осуди на краткотрајну казну затвора или условну осуду. Међутим, аутори су става да је ово врста кривичних дела где стопу криминала и треба минимизирати, тачније искоренити. Само један од учинилаца кривичног дела ове врсте нека успе, уставно уређење ће доживети велики удар и дестабилизацију. Дакле, у овој области извршилаца кривичних дела не сме бити уопште. Штета која се држави и друштву може нанети само једним поступком неког преступника (примера ради: код кривичног дела угрожавања територијалне целине или кривичног дела убиства представника највиших државних органа) може бити фатална за државу и њено уставно уређење.

ЗАКЉУЧАК

Бавећи се анализом уставног уређења и његове безбедности, у време великих међународних притисака на Републику Србију (неподношљиве ситуације на територији аутономне покрајине Косова и Метохије, као и усвајања Резолуције о Сребреници и злочинима на територији тог града) аутори су хтели да ставе акценат на важност уставног уређења и безбедности једне државе, важност заштите ових категорија актима највише правне снаге, одбрану територијалног интегритета и суверенитета наше државе од свих девијантних и деструктивних понашања без обзира

да ли долазе као део међународног или унутрашњег деловања, као и непроцењиву важност безбедности и слободе грађана Републике Србије.

Након спроведене анализе протеклог десетогодишњег периода става смо да наратив у КЗ РС, у делу који се односи на предметна кривична дела треба прилагодити и уместо речи „Србија" користити реч „Република Србија", јер то ближе одређује начин нашег државног уређења. Такође, регулативу у три (од укупно петнаест) кривична дела ове врсте треба кориговати и прецизирати као што смо навели у тексту изнад.

На основу наше анализе закључујемо да нема много напада на уставно уређење и безбедност Републике Србије, који се дешавају на унутрашњем плану (од укупно петнаест анализираних кривичних дела, за осам кривичних дела ниједно лице у протеклој деценији није осуђено, док се за још четири кривична дела, за протеклих десет година јавио само један извршилац). Ипак, то не значи да напада на овај заштитни објекат нема са међународне „сцене". Много више брине ова врста напада, јер уплитањем међународне заједнице у проблеме са територијалним интегритетом Републике Србије до сада се није постигло ништа више до уношења немира и несигурности на делове државе и међу грађане Републике Србије који живе на тој територији.

Као најчешће извршавано кривично дело против уставног уређења и безбедности Републике Србије јавља се кривично дело националне, расне и верске мржње и нетрпељивости, па бисмо као држава, по питању овог проблема, требали да се угледамо на неке развијеније државе (нпр. Швајцарска) које су ове проблеме решиле политичким, а не кривичним путем.

ЛИТЕРАТУРА

Ford 23: Ford, Stuart. „The New Cold War with China and Russia: Same as the Old Cold War?" Case Western Reserve Journal of International Law (2023).

West 23: West, Leah. „Within or outside Canada': The Charter's application to the extraterritorial activities of the Canadian Security Intelligence Service." University of Toronto Law Journal (2023).

Бартуловић и Ранђеловић 2012: Бартуловић, Жељко and Небојша Ранђеловић. Основи уставне историје југословенских народа. Ниш: Правни факултет у Нишу, 2012.

Ђорђевић 1988: Ђорђевић, Јован. Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941). Београд: Нова књига, 1988.

Кандић 1988: Кандић, Љубица. Устав од 1838. године, Устави Књажевине и Краљевине Србије 1835-1903. Београд: Историјски институт у Београду, 1988.

Кривокапић 2010: Кривокапић, Борис. Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа. Београд: Службени гласник, 2010.

Кркљуш 2012: Кркљуш, Љубомирка. Правна историја српског народа. Београд: Правни факултет, 2012.

Марковић 2008: Марковић, Ратко. Моћ и немоћ председника Републике Србије. Београд: Правни факултет у Београду, 2008.

Марковић 1985: Марковић, Ратко. „Примена начела уставности и законитости у Сретењском уставу." (1985): 121.

Мирковић 2017: Мирковић, Зоран. Српска правна историја. Београд: Правни факултет у Београду, 2017.

Николић 2011: Николић, Коста. Србија у Титовој Југославији (1941-1980). Београд: Службени гласник, 2011.
Ницовић 2007: Ницовић, Јанко. Уставни развој СРбије 1804-2006. Београд: Sezam Medico, 2007.
Кривични законик РС 2019: „Службени гласник Републике Србије." „Кривични законик Републике Србије." 2005. 05 април 2024. <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>.
Стојановић 1999: Стојановић, Драган. Уставно право. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу, 1999.
Устав Републике Србије. 2006. 20. фебруар 2024. <https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html>.

Dragana B. LAZIĆ
Slobodan Lj. PETROVIĆ
Nenad M. MLADENOVIĆ

PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL ORDER AND SAFETY OF THE REPUBLIC OF SERBIA AGAINST DESTRUCTIVE AND DEVIANT BEHAVIORS

Summary

The importance of the defense of the Constitution and the state, in the structure, arrangement and size, as established by the act of the highest legal force, is invaluable from the aspect of the Republic of Serbia as a state that is under the attack of various destabilizing factors, either internal or external. The authors, with the work conceived in this way, first of all wanted to remind the general public, experts and laymen, of the determinants of the Constitution of the Republic of Serbia regarding the territorial integrity, territorial sovereignty, independence and constitutional arrangement, on the one hand, but also practices and illegal behaviors, which are potentially or truly aimed precisely at the destruction of the mentioned concepts. The goal of the work is a scientific and professional analysis and explanation of problems that arise at the internal or international level, and directly concern the stability of the constitutional arrangement of the Republic of Serbia. Recognizing the protection of the constitutional order of the Republic of Serbia as a delicate problem, the authors performed a legal-criminological-sociological analysis of the subject problem and analyzed the number of reported, accused and convicted persons for criminal acts aimed at the constitutional order and safety in the previous ten-year period. The purpose of the work is a causal analysis of criminal acts from this area with the aim of establishing possible improvements in the constitutional-legal or criminal-legal regulation, all with the aim of improving the protective or defense system of the Republic of Serbia.

Keywords: constitutional arrangement, safety, criminal acts against the constitutional arrangement.

Рад је предат 29. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.1(497.115)"1945/1991"
316.663-057.85(497.1)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53524

Оригинални научни рад

*Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И *КОСОВСКИ ПРОБЛЕМ* У СФРЈ**

Апстракт: Тема овог рада је однос српских и албанских интелектуалаца према такозваном косовском проблему. Хипотеза је постављена тако да су интелектуалци, и српски и албански, играли значајну улогу у артикулацији косовског проблема, али да је њихов утицај био само један од многих фактора који су довели до заоштравања антагонизама, што значи да је утицај био ограничен оквирима политичког контекста, контроле медија и других спољних и унутрашњих сила које су утицале на српске-албанске односе. Приступи српских и албанских интелектуалаца решавању косовског проблема били су хетерогени, односно темељени на другачијим политичким позицијама. Исто тако, утицај интелектуалаца на јавно мњење био је двоструко ограничен: контролом медија од стране покрајинског и савезног југословенског режима, али и утицајем Енвера Хоџе на албанске интелектуалце у Југославији, чија је власт знатно обликовала њихове ставове по питању Косова. На крају, интелектуална рецепција проблема на Косову, показало се, у највећем броју случајева није била ни довољно обухватна, нити је рачунала на спонтане изразе незадовољства, Албанаца и Срба са Косова, па је утолико у највећем броју случајева „каснила за догађајима".

Кључне речи: интелектуалци, демонстрације, национални интереси, социјализам, право на самоопредељење.

УВОД

На самом почетку, потребно је објаснити шта карактерише „једног интелектуалца" и које су његове особине, те стога, Жилијен Бенда, француски филозоф и есејист, истиче да је „интелектуалац особа која не тежи само практичним циљевима, већ срећу проналази у бављењу науком, уметношћу или метафизичким спекулацијама" (Benda 1927). Дакле, то су личности апстрактне правде, са јаком дозом жеље за јавним ангажманом, који чине „део друштвене групе или слоја, који то није по статусу или функцији у друштву већ по томе како делује у јавности, односно да то нису људи који мисле, него је реч о људима који комуницирају помоћу мишљења, било личним односом или јавним деловањем" (Ory, Sirinelli 1968: 9).

Према познатом Хегеловом одређењу, из *Уводних предавања*, филозофска рефлексија неког времена долази као Минервина сова, с вечери, онда када је нека епоха у другим облицима испољавања своје бити практично већ заокружена.

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0001-4659-8808, stefan.andjelkovic0123@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

Умска рефлексија, међутим, није само пуки одраз, него најнепосредније изражавање суштине неке историјски изражене бити. У том смислу, интелектуални одрази су истовремено, и приказ и критика, и сама суштина и њено надилажење.

Ако овај Хегелов став применимо на интелектуалне наративе о Косову, албанских и српских интелектуалаца, препознаћемо, такође, ефекат Минервине сове, дакле једну позну артикулацију, али исто тако, и критику, која наговештава нови приступ. У том смислу, интелектуални наративи о Косову су, са једне стране – историјске рефлексије, а са друге – основе за будућу политичку причу, која увек, мање или више, представља инструментализацију овог интелектуалног суочавања са збиљом.

АЛБАНЦИ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА ЈУГОСЛАВИЈА

Прве илегалне организације на Косову очигледно су под утицајем КП Албаније. Прву такву организацијује 1958. године основао је Метуш Краснићи, под називом - *Partia Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare me Shtetin Amë* (Револуционарна партија уједињења албанских области са отаџбином). Већ наредне године, Аљи Алију основао је *Komiteti Revolucionar për Bashkimin e Trojeve Shqiptare në Jugosllavi, me Shqipërinë* (Револуционарни комитет за уједињење албанских области у Југославији и Албанији), који је уживао подршку некадашњих балиста – иако је већ својим називом упућивао на другачије политичко полазиште (Ристановић 2018: 137).

За разлику од поменутих организација, које нису досегле већу популарност и подршку, Револуционарни комитет за уједињење Албанаца (Lëvizjes Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve – LRBSH), новинара и књижевника Адема Демаћија, основан 1961. године, не само да је обезбедио подршку у интелектуалним и студентским круговима, него је развио организациону структуру и мрежу у више косовских градова. У Статуту Демаћијеве организације је стајало:

> „Први и задњи циљ нашег покрета је обезбеђење права на самоопредељење до отцепљења за крајеве који су насељени већином од Албанаца, који се још увек налазе под југословенском управом, значи први и последњи циљ нашег покрета је ослобођење албанских крајева, анектираних од Југославије и присаједињење ових крајева својој мајци Албанији“ (Hasani 1989: 2010, цитирано према: Ристановић 2018: 142).

Демаћи не истиче незадовољство због тога што се Косово налази у саставу СР Србије. Другим речима, у позадини његовог противљења опстанка Косова у Југославији је незадовољство самом земљом која је „анектирала” Косово. А та је земља, управо од стране Албаније, означена као ревизионистичка. Борбу за отцепљење Демаћи види као револуционарни чин.

Будући да је Југославија разумевана као ревизионистичка земља, положај Косова Демаћи квалификује као „ропство“, сугеришући на тај начин да се на Косову спроводи експлоатација; упркос великим природним, а пре свега рудним богатствима, Косово је и даље неразвијено подручје, а то значи да се црпе природна богатсва из ове покрајине, зарад повећања животног стандарда у другим деловима Југославије.

Иако су Демаћијеве тезе имале своју популистичку ноту, која је дотицала проблеме сиромашног становништва, објашњавајући их експлоататорским односом југословенске државе према Косову – што је опстајало не само као социјалистички наратив критике југословенског социјализма, тешко се може рећи да су Демаћијеви теоретски ставови играли икакав утицај на шире јавно мњење на самом Косову. Демаћијева делатност је у том смислу више одговарала албанском јавном мњењу, него што је артикулисала незадовољство албанског живља на Косову.

Велики протести Албанаца, 1981. године показали су да, упркос Уставу из 1974. године, у Покрајини и даље влада незадовољство већинског становништва, да се оно осећа подређеним у односу на југословенске народе. Владало је уверење да, и поред значајног степена самоуправе, Косово и даље не располаже у потпуности својим ресурсима, односно да је, у извесном смислу, још увек у неравноправном положају. У ствари, може се рећи да овај утисак о експлоатисаности од стране других република није био специфичност само Албанаца на Косову, јер ће до сличног јавног мњења доћи у скоро свим републикама СФРЈ уочи њеног распада (Ристановић 2018: 157).

Оно што је подједнако важно, и што треба размотрити, како је образовани систем, деловао као канал за ширење националистичке и сепаратистичке идеологије међу албанским интелектуалцима и у широј јавности. Под јаким утицајем режима Енвера Хоџе (*Enver Hoxha*), како у Југославији, тако и у Албанији, албански интелектуалци су преносили своје ставове преко образованих институција, што је знатно утицало на формирање националне свести и јавног мњења. На пример, уџбеници историје написани од стране албанских интелектуалаца Али Хадрија (*Ali Hadri*) и Скендера Ризаја (*Skënder Rizaj*), играли су важну улогу у формирању образованих стандарда, јер је њихова перспектива историје била националистичка и непријатељска према српском народу, што је несумњиво довело до анимозитета међу младим Албанцима (Hadri 1966, Rizaj 1972). Такође, треба споменути и наставне програме на Приштинском универзитету, који су били под директним утицајем Албаније, јер су професори из Тиране (међу којима су Шаћир Кучи (*Shqer Kuci*), Демир Хасан (*Demir Hasan*), Идриз Ајдани (*Idriz Ajdini*), Рифат Бајука (*Rifat Bajuka*) и други)), играли значајну улогу као испитивачи и предавачи, чиме су проширивали свој утицај на академску заједницу у Југославији (Milanović 1990).[1] Из овога можемо закључити да се овакав утицај албанских интелектуалаца одразио битно на образовање нових албанских генерација и њихову свест о косовском питању.

Једна од значајнијих књига која говори о непријатељском деловању албанских интелектуалаца, о лошем положају Срба на Косову и Метохији, катастрофалном стању по питању њихове безбедности директно угрожена од стране Албанаца, јесте *Моја исповест о Косову*, чији је аутор Халит Трнавци, који на изванредан, и тада заиста храбар начин, препричава своју животну причу и осликава реално стање ствари у том тренутку (Трнавци 1987). Трнавци читаву животну причу преноси из угла

1 Више о овој теми и стратегији режима у Албанији за албанске професоре из Тиране који су предавали и испитивали на Приштинском универзитету, заговарајући „своју историју и пропаганду“, погледати Milovanović 2020: Vujadin Milovanović. „Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije“. Beograd. Književne novine Jedinstvo.

широке „завере Албанаца", било да су они интелектуалци, руководиоци, националисти, који су разним средствима и на бројне начине чинили да се Косово издвоји из Србије (Исто: 19, цитирано према: Поповић 2020: 80).

СРПСКА ИНЛЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И СТАВ ПРЕМА КОСОВУ

Економски проблеми, и ситуација уставом дефинисаног слабљења федерације, после Устава из 1974. године, довели су до тога да свако републичко руководство настоји да се снађе на себи својствен начин, што је заоштрило односе међу републикама.

У другом делу својих мемоара *Јуриш на небо*, Михаило Марковић изражава уверење како је словеначка подршка косовским Албанцима, почетком осамдесетих година, у ствари представљала димну завесу, за словеначко поступно дистанцирање од федерације – иако се ова оцена више односи на интелектуалце, него на словеначко руководство и такозване обичне грађане.[2]

Ово сведочанство не треба разумети у смислу да је интелектуална елита, у Словенији, Србији, Хрватској, па и на Косову, битно утицала на јавно мњење – него да су интелектуалци, од којих су многи имали барем полудисидентски статус, анализирајући политичку ситуацију, макар наговештавали узрочно-последичну везу економске и политичке кризе и појаве национализма, каква је измицала државним органима.

Упркос социјалистичкој вокацији, односно доктрини која се, преко чланова СКЈ ширила у јавном мњењу – о примату класног над националним, класно незадовољство се све чешће артикулише као национално (Vujačić 2013: 78).

Изванредну анализу односа између српских интелектуалаца и комунистичког режима, представља дело Петра Ристановића *Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим*, где аутор наглашава како су интелектуалци, упркос критичким ставовима према власти и идеологији, заправо, у суштини ти исти интелектуалци су били укључени у легитимисање и одржавање тог система (Ристановић 2020). Што значи да су се интелектуалци тог времена заиста трудили да остану критички према власти, али су истовремено били зависни од режима, како егзистенцијално, тако и политички. Ристановић кроз „илузију слободе и моћи", анализира како су се интелектуалци представљали као независни, објективни и критични, иако су били под великим утицајем комунистичког режима, јер су се у стварности, користећи привилегије власти, много пута уклопили у оквире режима (Исто). На тај начин, у једном парадоксалном односу интелектуалаца према комунистичком режиму, критикујући и користећи „привилеговане плодове система", поставља се питање стварне моћи и слободе у контексту једне од најконтраверзнијих и најзначајнијих етапа у историји Југославије.

2 Марковић наводи писмо словеначких интелектуалаца, под насловом *Питање и хипотеза о узроцима југословенске кризе*, упућено српским колегама, у коме између осталог стоји: „Национално питање је Југославија решила само формално, нормативно, али не суштински. Зато смо сведоци да се поједини народи затварају у себе, и да настоје да све што се односи на њих као народ реше сами за себе" (Марковић 2009: 191-192).

У Србији, током 1960-тих година, била је ситуација драстично сложенија, због политичке хетерогености интелигенције, од левичара попут Љубомира Тадића и Михаила Марковића, преко критичара попут Михаила Ђурића, Данила Басте, Косте Чавошког, Војислава Коштунице, до Добрице Ћосића који је критиковао тадашњи положај Србије у федерацији, и националиста попут Љубомира Маџара који се залагао за ревизију политичког система, или још радикалнија опција – успостављање монархије, идеја чији су заступници били Драшковић и Комненовић, иако је Драшковић монархистичке ставове изражавао тек почетком 1980-тих година (Анђелковић 2024: 136).

Економска криза у социјалистичкој Југославији заоштрена је крајем седамдесетих година, када почиње пад производње, и долази до убрзавања инфлације. Неефикасност политичког система да адекватно одговори на кризу, довела је до преиспитивања његових основа. На једној страни било је предлога да се приступи делимичном увођењу елемената либералног капиталистичког тржишта, које би пратила и демократизација у политици (Jović 1995: 207). Ова теза се јавља у многим ретушеима, од варијанте да је конкуренција нужна последица самоуправљања, и да она представља израз интеракције производних односа и производних снага, па до становишта да се на основу марксистичке економије не може градити конкурнетна привреда, односно да треба дозволити значајнију приватну иницијативу, у оквирима друштвене својине (Madžar 2000: 216).

На политичком плану, формиране су две неформалне групе – она која је била на основама Кардељевих решења, реформистичка, која је била за промене Устава из 1974. године.

Против значајних реформи политичког система био је пре свега федерално партијско руководство, док су се за реформе углавном залагали *праматичари* из државног руководства, у првом реду Савезно извршно веће (Jović 1995: 208). Другим речима, када су отворена темељна питања политичког опстанка и будућности Југославије, линија поделе није била етничка, нити републичко-покрајинска.

У условима које је одређивао Устав СФРЈ из 1974. године, са друге стране, решавање економских проблема подразумевало је првенствено политичке и економске мере које су спроводиле саме републике. Тако је дошло до конкурентских односа у федерацији, јер је свака република настојала да у кризи оствари максималну могућу добит, и тако одржи социјални мир – односно опстанак руководства. У прилог овоме говори чињеница да се у периоду о коме је реч догађају све наглашенији протести радника, практично у свим републикама, које државни органи посматрају са много више толеранције него раније (Владисављевић 2020: 164).

У овој „конкуренцији" долази до различите рецепције постојећег стања, од стране републичких руководстава, а другачије социјалне прилике у републикама се код грађана сагледавају као већа права појединих републичких држава у оквирима федерације.

Протести радника, међутим, превасходно су били уперени против представника државних органа, који су доносили непопуларне економске мере, иако су ови потези, пре свега Савезног извршног већа, подразумевали начелну сагласност партијског врха земље.

На известан начин, републичка руководства, и на партијском и на нивоу република-држава усмеравала су ове протесте ка федералним државним органима, у функцији сопственог политичког опстанка (Владисављевић 220: 165). Другим речима, политичка руководства република постала су подложнија утицајима својих грађана, а у оквиру јединствене комунистичке тактике, поступно су се обликовали специфични републички интереси, који су водили ка артикулацији националне политике.

Треба имати у виду да у социјалистичкој Југославији нису превазиђене разлике у привредном развоју република (и покрајина); уколико је било равномерног улагања у развој привреде, оно није донело превладавање *стварне разлике* између развијенијих република Словеније и Хрватске, и неразвијенијих – Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније. Напротив, може се рећи да су се ове разлике повећавале. Ако се погледа однос бруто-друштвеног производа по глави становника у развијенијем и мање развијеном подручју Југославије, јасно се види да је крајем осамдесетих година, овај индекс у Словенији – 100, у Хрватској око 64, а у ужој Србији око 52, с тим што је убедљиво најнижи на Косову, између 12 и 14 (Gligorov 2020: 13).

На другој страни, у периоду економске стагнације, осамдесетих година прошлог века, нешто већи проценат пада друштвеног производа забележен је управо у најразвијенијим републикама, иако је разлика између развијених и неразвијених подручја СФРЈ упркос томе била још израженија (Вуковић 2011: 142).

Михаило Ђурић, тадашњи професор Правног факултета у Београду, био је осуђен на казну затвора јер је говорио о неповољном положају Србије у Федерацији, у тренутку доношења Амандмана на Устав СФРЈ, јер је истицао њен неповољан уставно-правни положај у тексту *Смишљене смутње*; поред тога, он наглашава да се таквим уставним решењима не мења само карактер „заједнице југословенских народа, већ се идеја те заједнице напросто одбацује“ (Анђелковић 2024: 137). Отуда, Ђурић наглашава да „треба бити начисто с тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, независних, чак међусобно супротстављених држава“ (Ђурић 1994: 16).

Да Ђурић овде не говори само о Амандманима, и подели Србије, као последици национализама који смишљено рачунају са натурањем по Србију неповољних решења, него о наговештајима распада саме Југославије, у „другој фази“, јасно је из средишњег дела говора, који истовремено открива и за ондашњу власт његов најопаснији садржај:

> „Што се мене лично тиче, морам да признам да жалим што је до тога дошло. Али не пада ми ни на крај памети да се залажем за спасавање по сваку цену нечег што се не може спасти, и што, како испада, у оваквом виду или привиду није ни вредело стварати“ (Исто: 13).

Социјалистичка Југославија се, према Ђурићу, испоставља као привид демократске вишенационалне заједнице, односно као остварење националних програма и њихово превладавање у социјалистичкој заједници. Социјалистичко јединство

није превладало националистичке супростављености, односно антагонизме националних пројеката конститутивних народа. Тако се, сматра Ђурић, изнова враћамо једном старом проблему, који је далеко превазиђен у Европи, а то је проблем националног субјективитета, односно успостављања националних држава (Ђурић 1994: 13).

Другим речима, Ђурић, указујући на привидна решења националног проблема која нуди социјализам, изнова отвара питања положаја Србије, односно њених националних интереса. Према Ђурићу, није Србија отворила ово питање, јер је она свој национални субјективитет имала и пре настанка СФРЈ, односно пре југословенског пројекта после Великог рата – отвориле су га друге нације, које настоје да у Другој Југославији остваре свој национални суверенитет. Самим тим, Србија је поново увучена у решавање питања које је историјски далеко иза ње, зато што се решавање националних питања других народа настоји решити на штету Србије.

У завршном делу свога обраћања Ђурић указује на проблем да Срби, сломом Југославије, на већини територија на којима живе постају мањина, иако је реч о већинском, конститутивном народу (Исто: 15).

Националистичка хистерија усмерена је, према томе, против српског народа, јер се национални програми других народа настоје решити на штету Срба, односно српског националног програма. То се, сматра Михаило Ђурић, види на сваком кораку – а то на особен начин потврђује и уклањање капеле Краља Александра посвећене Његошу, и подизање Мештровићевог маузолеја.

У Тексту *Камен раздора* из 1971. године, Ђурић између редова указује на националистичке, а то за њега значи – „антисрпске" мотиве подизања *Мештровићевог каменог оклопа* – и скрнављења Његошевог гроба (Ђурић 1994: 29). Да би се разумео националистички набој овог спора, потребно је укратко указати на историју Капеле на Ловћену.

Његошева капела на Ловћену први пут је оштећена током Великог рата, 1916. године. Аустроугарска је по освајању Ловћена имала план да капелу поруши, и на њеном месту подигне споменик тријумфу Аустроугарске војске. Конкурс за изградњу споменика је расписан 1918. али је његову ралиазацију осујетио пораз Двојне монархије у Првом свјетском рату. На основу одлуке Светог архијерејског сабора СПЦ, краљ Александар Карађорђевић, према пројекту Николаја Петровича Краснова, обнавља капелу (срушени су остаци старе и подигнута је нова капела, која је имала много сличности са старом). Битан детаљ је да се краљ Александар потписује као *ктитор*, што је симболизовало стављање црногорске државности под суврените Србије, која је као таква ушла у састав Краљевине СХС - потом Краљевине Југославије.

Да је зидање Маузолеја имала политички значај, којим је Његошев световни лик издигнут, а тиме поцртана његова улога у стварању црногорске националне државе (модерне црногорске државности), показала је најпре реакција српских интелектуалаца из такозваног дисидентског језгра. Михаило Ђурић изградњу маузолеја карактерише као настојање да се Његошев гроб обележи „новим, туђим знацима" (Ђурић 1994: 20). Ти за Ђурића „туђи знаци" заправо су обележје социјалистичке црногорске националности. Постојећи објекат је нову власт асоцирао на ктитора

Његошевог почивалишта из 1925. године, Александра Карађорђевића. У семиолошком смислу, Његошев гроб требало је да буде замењен социјалистичким маузолејом, јер се тако Црној Гори враћа Његош, а ова национална држава ослобађала залога њеног ктитора.

Ђурићу у том смислу не смета суверенитет над Његошом социјалистичке Југославије, него идеолошки маневар, који под плаштом социјалистичких вредности, и надрастања национализама, заправо гради црногорски национални суверенитет, док истовремено одриче право Србима на национално одређење, које се никоме другом не оспорава: „Сви се слажу да је Његош неприкосновена национална величина, да је први међу свим српским песницима“ (Ђурић 1994: 20).

Због поменута два текста, Ђурић је судски гоњен, што није указивало никакво бурно узнемирење јавности. То већ само по себи сведочи о утицају интелектуалаца на јавно мњење. Прогон Ђурића поклопио се са протеривањем професора Филозофског факултета са Универзитета, што је изазвало захтеве интелектуалне јавности на Западу да од репресије буду заштићени интелектуалци у Србији. Ђурићу је пресуда преиначена, али је он ипак издржао ту другостепену изречену казну до последњег дана у казниоици у Забели.

Српска академија наука и уметности (САНУ) је 1986. године, у периоду бројних економских и друштвених проблема федерације, као одговор на словеначке и хрватске зборнике о узроцима југословенске кризе, креирала Меморандум, који се састоји из два дела „Криза југословенске привреде и друштва” и „Положај Срба и српског народа”. Другим речима, у моменту великих политичких и економских проблема федерације али и свих република, највећи део текста припада Косову и проблемима који су озбиљно угрожавали положај Срба, што представља покушај српске интелектуалне елите да пронађу решење за своју матицу.[3]

На самом почетку Меморандума захтева се хитна промена политичког система, јер је то једини начин да се изађе из катастрофалне економске ситуације која доводи до незадовољства грађана (Анђелковић 2024: 138).

У том смислу, према ауторима Меморандума, Устав из 1974. године представља напуштање концепције заједничке државе, изгласану у Јајцу, на Другом заседању АВНОЈ-а, у корист „државног савеза”, који је посебно неповољан управо за српски народ, те се из тог разлога, изричито не може изаћи из кризе без темељних промена политичког система (Ристановић 2018: 654).

Михаило Марковић, као један од аутора Меморандума, заступао је политички плурализам у оквиру социјализма, дакле није био за вишестраначки систем, што значи да је текст Српске академије наука и уметности (САНУ) – Меморандум захтевао већи степен људских права, већи суверенитет република, али је затражено умањити степен права националних мањина у погледу политичке самоуправе, што у најмању руку одсликава у том тренутку „проблем политичког функционисања“ СР Србије

3 У Меморандуму између осталог стоји: „Данашњу економску ситуацију у нашој земљи карактерише крајње неповољна комбинација стагнације, високе незапослености, инфлације и сталног пада реалног животног стандарда. Огроман инострани дуг блокира излаз из те ситуације драстичним смањењем могућности инвестирања у бржи развој, и довођењем земље у све већу финансијску и технолошку зависност од иностранства“ (Марковић 1994: 323).

(Soso 2002: 238). Другим речима, овим текстом се не нарушава „живот федерације", већ се захтева побољшање положаја српског народа и Србије као републике у оквиру федерације, јер као што је рекао Иван Стамболић: „српски народ на Косову је изложен правном, културном и политичком геноциду, где је српски народ изложен најгрубљем насиљу, све због режима који слепо спроводи политички наратив Коминтерне" (Михаиловић, Крестић 2016: 133, цитирано према: Ристановић 2016: 656).

Михаило Марковић је делио исти наратив који проналазимо и код Михаила Ђурића, упркос томе што је, несумњиво, предирао за изградњу социјалистичког друштва, за разлику од Ђурићеве начелне скепсе. Па ипак, Марковићев грађански социјализам је много ближи Ђурићевом грађанском индивидуализму, него свођењу авангардне радничке класе на неку партијску номенклатуру.

Као и Ђурић, Марковић оцењује да се у у југословенској заједници српски народ нашао у посебно неповољном положају и да „у другим републикама живи под условима неповољнијим од оних под којима живе националне мањине" (Марковић 1994: 328).

Тај се тежак положај, сматра Марковић, на најдрастичнији начин огледа у положају српског народа на Косову, где су Срби изложени – „геноциду". Овај је геноцид резултат пораза идеје хуманог социјализма – дакле поретка који је, као што то тврди и Ђурић, декларативно представљало превладавање позиција националне суверености:

> „Чињеница да је тај геноцид уопште био могућ, а поготово да се он несметано и даље наставља, не сведочи само о поразу српског народа. Он сведочи о идејном поразу који је агресивни шовинизам нанео над снагама демократије и хуманог социјализма у Југославији" (Марковић 1994: 329).

Са једне стране, док су интелектуалци, кроз текст Меморандума, износили своје ставове по питању Косова и положаја српског народа на тој територији, како би ојачали њихов положај, са друге стране, долази до заоштравања односа са Хрватском и Словенијом, које све интезивније подржавају аутономију Косова, критикујући кршење основних права Албанаца, због чега је одговорна идеја „велико-српског национализма" (Анђелковић 2024: 139). Стога, Меморандум САНУ који никада није постао званични документ, био је тешко разумљив за „обичне грађане" и слабо доступан јавности, због осврта на „проблем Косова" и покушаја редефинисања политичког система, доводи до политичке поларизације што је позитивно утицало на успон Слободана Милошевића (Исто: 139-140).

Из тога исходи да је незадовољство, иницирано економском кризом, удружено са протестима косовских Срба, резултирало масовним протестима – и да је Милошевићева политика истовремено и артикулација и инструментализација захтева за променом политичких оквира.

Прву петицију упућену савезним органима, Срби са Косова конципирали су и потписали још 1985. године. У овој петицији је између осталог затражено да се обезбеди повратак српских миграната са Косова, што је подразумевало и укидање свих купопродајних уговора, у којима су Срби продавци, а Албанци купци – у чему се манифестовало тихи облик протеривања Срба са Косова (Jović 1995: 356). У захтеву да

буду рехабилитовани српски политичари и интелектуалци који су указивали на косовски проблем, уочљиво је да су организатори протеста, иако та организација није била ни чврста ни монолитна, били у контакту са водећим српским „дисидентским" интелектуалцима, а посебно са Добрицом Ћосићем (Владисављевић 2020: 138).

Академске расправе, и радни документи научних установа и организација, свакако не могу бити добра основа за мобилизацију јавног мњења, чак ни у случајевима када је научницима и јавним радницима дозвољено да најширој јавности износе своје ставове. Међутим, различите уметничке форме показивале су, и у прошлости, и у савременом свету знатно већи мобилизацијски потенцијал.

У литератури која тематизује мобилизацију јавног мњења у Србији, које је омогућила такозвану антибирократску револуцију, постоје недоумице када је реч о главном фактору који је утицао да се протести становника Косова прошире и на становништво уже Србије.

Према Дејану Јовићу, кључни догађај који је подстакао ширу мобилизацију грађана је *Случај Мартиновић*, који је захваљујући медијској експлоатацији убрзо постао парадигма страдања Срба на Косову (Jović 1995: 354). Са друге стране, према професору Владисављевићу, овај су случај превасходно користили интелектуалци, видевши у Мартиновићевом случају симбол силовања целокупног српског живља, изложеног албанском терору (Владисављевић 2020: 138-139). Међутим, овај случај није посебно помињан од стране косовских Срба, из чега се може закључити да није био значајан за њихову мобилизацију.

Хронологија *Случаја Мартиновић* показује обликовање различитих наративних структура, у којима долази до изражаја инструментализација једног догађаја у сврху покушаја мобилизације јавног мњења. У тој мобилизацији, чији ефекти до данас нису јасно измерени, посебан значај имало је успостављање јавног наратива, према коме Ђорђе Мартиновић персонификује страдање српског народа на Косову, а однос власти према њему га чини – мучеником, што се можда најдоследије очитава на слици Миће Поповића, *Распеће Ђорђа Мартиновића*.

Први текст о овом догађају, у издању *Политике* посвећене годишњици Титове смрти (4. маја), чији је аутор дописник овог листа, Петар Ђекић, јасно указује да је реч о злочину (Spasojević 1986: 293). Приштинско *Јединство,* које су уређивали Срби са Косова, у извештају, који је у првом делу готово идентичан са текстом који је објавила *Политика*, истога дана наводи значајан детаљ: „Негова супруга, три сина и кћерка кажу – Колико нам је познато, у близини овог насеља ни једна српска породица осим нас нема њиву. Било је интересантна да је купе. И ово је један од притисака за исељавање Срба и Црногораца са Косова" (Јединство 1985, цитирано према Spasojević 1986: 294).

Истрага коју су спровели инспектори СУП-а у Гњилану, међутим, указивала је на могућност да по среди није никакав међунационални инцидент, него да је Мартиновић сам себи, из нехата, нанео ове повреде. Ову вест први је пренео загребачки *Вјесник,* а потом и коментар Надире Авдић Власи (супруге Азема Власија), која је отужила Мартиновића за изазивање међунационалних тензија.

После опсервације лекара ВМА да Мартиновић нема хомосексуалних склоности, и укључивања адвоката Владимира Цветића (посредством Добрице Ћосића)

у овај случај – београдску штампу су преплавили текстови о притисцима на Мартиновића да одустане од првобитног исказа, да је повређен од стране албанских младића (*Илустрована политика, Свет, ТВ ревија*), док су албански листови истовремено напали Мартиновића (у *Рилиндији* је објављен текст у коме стоји да добре међунационалне односе кваре појединци који „стављају флаше тамо где им није место" (Исто).

У београдској штампи се почев од јуна 1985. године, међутим, уочавају два наратива – у којима се безрезервно прихвата да је Мартиновић жртва, најпре албанских нападача, а потом и службеника покрајинског МУП-а и појединих косовских политичара; међутим, док интелектуална елита у Мартиновићевој трагедији види „силовање Србије", што непосредно упућује на кризу идеје братства-јединства, политичка елита овај случај посматра као доказ да је неопходна хитна промена Устава (Petrović 2016).

У том је духу коментар Душана Дражића, објављен у *Борби*, у коме се под насловом *Зашто су нужне промене,* експлицитно каже да је рашоминијада у случају повређивања Ђорђа Мартиновића последица уставних ограничења која органе СР Србије спречавају да се мешају у истраге и судску праксу на Косову:

> „Случај Мартиновић открива нову димензију тих односа – ненадлежност републичких органа за тако осетљива питања. Сутра то може да се испољи на неком трећем, у подручју такође значајном не само за САП и СР Србију, него за читаву југословенску социјалистичку заједницу. Још једном су се у Србији суочили са проблемима функционисања политичког система" (Исто: 326).

Овако артикулисан закључак указује на став политичке елите, што потврђује и наставак коментара у коме се цитирају речи потпредседника Републичког извршног већа СР Србије, Миодрага Богдановића, о неоходности промене устава.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду истакнуто је да су интелектуалци, и српски и албански, играли значајну улогу у артикулацији косовског проблема, али је њихов утицај био ограничен оквирима друштвених и политичких контекста. Утицај интелектуалаца на јавно мњење је био двоструко ограничен: са једне стране, контролом медија од стране власти, како на покрајинском, тако и на савезном нивоу, и са друге, утицајем који је имао албански режим под Енвером Хоџом на јавност и интелектуалце. Ови интелектуални напори, иако значајни, нису били довољни да спрече заоштравање односа и дестабилизацију, јер су били неадекватни и неухватљиви у односу на стварне политичке догађаје.

Супротављени ставови српских и албанских интелектуалаца нису се потпуно пресликали у конкретне јавне политике, али су кроз академске и медијске канале, допринели формирању и утврђивању међунационалних напетости. Оно што је било чак и важније од интелектуалне мобилизације, јесте жива и непосредна комуникација, као и сведочења људи са Косова који су преносили искуство репресије и свакодневних тешкоћа, у виду директних прича, јавних изјава, емоција, што је

утицала на мобилизацију српског друштва, али недовољно артикулисани, па и подложни политичкој манипулацији.

Интелектулани утицај, иако значајан и различит у артикулацији косовског проблема, није био довољан да ојача рационалне и јасно артикулисане ставове о Косову, а мобилизација која је уследила била више заснована на непосредним личним искуствима. Стога, ова чињеница показује да је утицај интелектуалаца био један од многих фактора у том процесу, који није успео превладати реалност на терену и спонтане реакције шире јавности, с тим у вези, нису били главни актери у овликовању косовског питања, јер су њихови одговори били сувише спори и неадекватни у односу на ток догађаја.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић 2024: Стефан Анђелковић. „Космет и колонијални дискурс". Лепосавић. Баштина, св. 62. Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Бериша 2012: Хатица Бериша. „Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945 до 2003. године". Докторска дисертација. Београд. Факултет политичких наука – Универзитет у Београду.

Владисављевић 2019: Небојша Владисављевић. „Антибирократска револуција". Београд. Архипелаг.

Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. „Економски и просветни преображај аутономије Косова и Метохије (1958-1965)". Лепосавић: Институт за српску културу Приштина-Лепосавић. Баштина, св. 54.

Ђурић 1994: Михаило Ђурић. „Смишљене смутње", у *Искуство разлике.* Београд. БИГЗ.

Јединство 1985: Ј. Р. „Злочин без преседана". Приштина: Јединство.

Колаковић 2020: Александар Колаковић. „Појам „интелектуалац": од Дрејфусове афере до проблема дефинисања". Нови Сад. Културни центар Новог Сада.

Марковић 1994: Михаило Марковић. „Оспоравања и ангажовања". Београд. БИГЗ.

Марковић 1999: Предраг Марковић. „Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968". Београд. Историја 20. века. Институт за савремену историју.

Марковић 2009: Михаило Марковић. „Јуриш на небо 2". Београд. Просвета.

Поповић 2020: Драган Поповић. „Годишњак за друштвену историју" (Annual of Social History). Свеска 3. Београд: Чигоја штампа.

Ристановић 2020: Петар Ристановић. „Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим". Београд. Принцип: Фондација Александар Невски.

Трнавци 1987: Халит Трнавци. „Моја исповест о Косову". Београд. Политика.

Benda 1927: Julien Benda. „La Trahison des Clercs". Pariz. Éditions Grasset.

Brudar 2003: Mario Brudar. „Nada, obmana, slom: politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987-1999)". Beograd. Nova srpska politička misao.

Đaković 1984: Spasoje Đaković. „Sukobi na Kosovu". Beograd. Narodna knjiga.

Dragović-Soso 2002: Jasna Dragović-Soso. "Saviors of the Nation?: Serbia's Intellectual Opossition and the Revival of Nationalism". London. C. Hurst & Co. Publishers.

Dragović-Soso 2004: Jasna Dragović-Soso. „Spasioci nacije". Beograd. Fabrika knjiga.

Hardi 1965: Ali Hardi. „Nacionalno ugnjetavanje šiptarske narodnosti i stav i borba KPJ za nacionlana prava Šiptara za vreme stare Jugoslavije". Priština. Institut za albanske studije.

Hardi 1966: Ali Hardi. „Histori për Shkollat Fillore" (*Istorija za osnovne škole*). Priština: „Shtëpia Botuese Nasha Stvarnost" (Izdavačka kuća *Naša stvarnost*).

Jović 2003: Dejan Jović. „Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)". Zagreb. Prometej.

Jović 1995: Dejan Jović. „Poslednji dani SFRJ". Beograd. Politika.

Jović 2008: Dejan Jović. „Osma sjednica, značaj, interpretacije". Beograd. Institut za savremenu istoriju.
Madžar 2000: Ljubomir Madžar. „Politički uzroci siromaštva". Novi Sad - Sremski Karlovci. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
Malići 2014: Škeljzen Malići. „Kosovo i raspad Jugoslavije". Beograd. Links.
Milanović 1990: Vujadin Milanović. „Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije". Beograd. Književne novine Jedinstvo.
Ory, Sirinelli 1986: Pierre Ory, Jean-François Sirinelli. „Les Intellectuels en France de l'Affaire Dreyfus à nos jours". Pariz. Éditions du Seuil.
Petrović 2016: Nenad Petrović. „Slučaj Đorđa Martinovića – trideset godina kasnije". Beograd. Republika br. 600-603.
Pijaku 1984: Petar Pijaku. „Nasilje nad albanskom revolucijom". Beograd. Narodna knjiga.
Rizaj 1972: Skënder Rizaj. „Histori për Shkolla të Mesme" (*Istorija za srednje škole*). Priština: „Shtëpia Botuese Nasha Stvarnost" (Izdavačka kuća *Naša stvarnost*).
Ristanović 2018: Petar Ristanović. „Srpska intelektualna elita i kosovsko pitanje". Beograd. Filozofski fakultet - Univerzitet u Beogradu.
Spasojević 1986: Svetislav Spasojević. „Slučaj Martinović". Beograd. BIGZ.
Vladisavljević 2008: Nebojša Vladisavljević. „Milošević' s Ascent", u Mihailo Pavlović, Dragoljub Jočić, Vladimir Petrović. *Slobodan Milošević, put ka vlasti.* Beograd. Institut za savremenu istoriju – University Stirling.
Vujačić 2003: Vladimir Vujačić. „Od klase do nacije: levica, desnica i ideološki i institucionalni koreni post-komunističkog „nacionalizma". Beograd. Reč. Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
Vujačić 2013: Vladimir Vujačić. „Sociologija nacionalizma". Beograd. Službeni glasnik.
Vuković 2011: Svetislav Vuković. „Ekonomski uzroci razaranja/raspada Jugoslavije". Beograd. Sociološki pregled. Institut za sociološka istraživanja.

Stefan N. ANĐELKOVIĆ

INTELLECTUALS AND THE KOSOVO PROBLEM IN SFRJ

Summary

The topic of this paper is the attitude of Serbian and Albanian intellectuals towards the so-called Kosovo issue. The hypothesis is framed in such a way that both Serbian and Albanian intellectuals played a significant role in articulating the Kosovo issue, but their influence was only one of many factors that contributed to the escalation of antagonisms. This means that their influence was limited within the political context, media control, and other external and internal forces that affected Serbian-Albanian relations. The approaches of Serbian and Albanian intellectuals to resolving the Kosovo issue were heterogeneous, based on differing political positions. Similarly, the influence of intellectuals on public opinion was doubly constrained: by media control exerted by the provincial and federal Yugoslav regimes, and by the influence of Enver Hoxha on Albanian intellectuals in Yugoslavia, whose rule significantly shaped their views on Kosovo. In the end, the intellectual reception of the Kosovo problem was, in most cases, neither sufficiently comprehensive nor did it take into account the spontaneous expressions of discontent from Albanians and Serbs in Kosovo. Therefore, in most cases, it "lagged behind the events."

Keywords: intellectuals, demonstrations, national interests, socialism, right to self-determination.

Рад је предат 22. августа 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 141.74
159.964.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53965

Прегледни рад

*Невена Б. НЕШИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Ања Д. МАРКОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЛИЧНИ И ПОРОДИЧНИ ФАКТОРИ КАО ПРЕДИКТОРИ ЕТНОЦЕНТРИЗМА И РАСИЗМА КОД ПОЈЕДИНАЦА***

Апстракт: Појаву етноцентризма и расизма код појединаца можемо анализирати у контексту психолошких и социјалних фактора. Утицај личних фактора испитујемо кроз јединствену перспективу психоаналитичке теорије, са фокусом на несвесне процесе који утичу на појаву дискриминаторних ставова и осећања. Указујемо на неопходност психоаналитичког рада, усмереног на освешћивање и трансформацију одбрамбених механизама, у циљу смањења предрасуда појединаца. Са социолошког аспекта, полази се од становишта да се ставови који се заснивају на етноцентризму и расизму усвајају у процесу социјализације, а најдоминантнији је утицај породице, у којој се дете први пут информише о друштву. Методом анализе садржаја теоријских приступа о раној социјализацији и формирању предрасуда према друштвеним групама аргументују се чињенице које указују на значај породичних фактора. Констатујемо да породица као примарни агенс социјализације поседује највише потенцијала за борбу против предрасуда применом васпитних стилова усмерених ка толеранцији и мултикултурализму. Интегративним приступом психолошких и социјалних фактора може се допринети усавршавању политика које теже солидарном и демократском друштву.

Кључне речи: расизам, етноцентризам, психоаналитичка перспектива, породица, мултикултурализам.

УВОД

Посматрајући глобално друштво у готово свим заједницама можемо приметити доминантну друштвену групу чији чланови деле заједничке стилове живота на основу истог расног или етничког порекла. С друге стране, често се издвајају друштвене групе које имају мању друштвену и политичку моћ на основу свог расног порекла или припадности мањинским етничким групама. Као такве, ове групе се врло често суочавају са различитим видовима дискриминације од стране доминантног становништва, које у својој основи најчешће полазе од њихових етноцентричних и расистичких ставова.

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0008-7163-8358, nevena.n.724@gmail.com
** Истраживач-приправник, ORCID 0009-0000-5919-9446, anjamark262@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

У једној друштвеној заједници на тај начин посебно ризичне постају мањинске групе, с обзиром да обележја доминантне етничке групе постају репрезентативна за одређено географско подручје и стављају у сенку припаднике осталих група. Последице на маргинализованог појединца и друштвене групе на основу етничке и расне припадности су значајне, а нарочито када се јаве као препрека приступу социјалним правима и услугама, односно као баријера остварењу принципа социјалне правде и демократије (Barker 2003). Због тога се у овом раду анализирају главни психолошки и социјални фактори који утичу на настанак и учвршћивање расизма и етноцентризма у циљу промовисања борбе против ових феномена и етнички осетљиве праксе, која подразумева разумевање фактора који утичу на угњетавање расних и етничких група (Devore, Schlesinger 1996), у дисциплинама попут социјалне политике и социјалног рада, као и осталих друштвених и политичких дисциплина које теже солидарном и демократском друштву.

ПОЈМОВНИ ОКВИР

Расизам и етноцентризам, као комплексне друштвене појаве, често своје корене имају у дубоким, несвесним сферама људске психе. Психоаналитички концепти као што су несвесно, Едипов комплекс и механизми одбране попут потискивања, пројекције, компензације и рационализације утичу на појаву расистичких ставова и осећања код једне особе (Hook 2004; Gaertner, Dovidio 1986; Bass 2002; Taylor, Alcoff, Anderson 2017; Bird 1957). Расизам можемо одредити као појаву негативних стереотипа и генерализације према одређеној групи због њихове расе, коју због одређених карактеристика припадници ове друге расе сматрају инфериорнијом (Zastrow, Kirst-Ashman 2007). Настаје услед утицаја многих социјалних, политичких, економских, историјских, али и личних фактора. Лични фактори су управо оно што објашњава зашто се код неких појединаца јављају расистички ставови, а код других не иако су изложени свим осталим истим утицајима.

Док су карактеристике расног порекла дате биолошки, карактеристике етничке припадности можемо сврстати у друштвене конструкције. Деца кроз одрастање могу да се толико вежу за карактеристике своје етничке групе да се код њих јави увереност да су те карактеристике базични делови њихове личности и читавог оквира гледања на свет. На тај начин се јавља етноцентризам, који са собом подразумева веровање у супериорност своје етничке групе и инфериорност осталих етничких група (Barker 2003).

Психоаналитичка и психодинамска теорија се могу сматрати донекле превазиђеним у модерном добу, али носе са собом велики историјски значај пре свега због чињенице да су из њих потекле многе друге теорије и праксе у психологији и другим хуманистичким наукама. Несвесни, психоаналитички аспекти расизма нуде увид у механизме формирања и одржавања предрасуда, односно логички неоснованих, пристрасних ставова (Рот 1994).

Предрасуде могу постојати како на основу расне припадности, тако и на основу припадности етничким групама и на ставовима условљеним етноцентризмом. Кроз призму психоанализе, разумевање ових дубоко укорењених процеса може

послужити и као темељ за развој стратегија сузбијања расизма и етноцентризма, како на индивидуалном, тако и на друштвеном нивоу.

Социолошка перспектива приказује улогу породичних фактора у формирању и учвршћивању ставова заснованих на расизму и етноцентризму, на основу процеса социјализације, током ког је најдоминантнији утицај породице, у којој се дете први пут информише о друштву, пролази кроз искуства афективног везивања, формира слику о себи и другима и стиче социјалне вештине које остају детерминанте током одрастања (Zastrow, Kirst-Ashman 2007). Стога се може указати на значај адекватне социјализације и избора стилова васпитања у породици у циљу превенције ширења предрасуда и дискриминације по основу расе или етничке припадности.

ЛИЧНИ ФАКТОРИ КАО ПРЕДИКТОРИ РАСИСТИЧКИХ СТАВОВА И ПРЕДРАСУДА НА ОСНОВУ ЕТНИЧКЕ ПРИПАДНОСТИ

У наредним поглављима ћемо из перспективе психоаналитичке теорије обрадити поимање несвесног, механизме одбране, Едипов комплекс и улогу ових феномена у стварању и одржавању расистичких ставова.

1. Психоаналитичко поимање несвесног

Несвесно је један од психоаналитичких појмова који је осмислио Фројд, а који можемо искористити у покушају да идентификујемо личне факторе који утичу на појаву расизма код особе.

Фројд (Freud 1922) је нивое људске свести поделио на свесно и подсвесно, са једне стране, и несвесно са друге. Он је сматрао да само један део мисли, осећања, мотива и унутрашњих конфликата доспе до свесног нивоа, док они који су у подсвесном нивоу имају потенцијал, али и не морају прећи у свесно. Елементи и процеси који се налазе на несвесном нивоу вероватно никада неће спонтано доспети у свесни ниво, али су упркос томе веома важни за наш унутрашњи живот и потенцијално могу бити узрок психопатолошких појава (Zastrow, Kirst-Ashman 2007), па тако и расизма.

Употребом механизма одбране који се у психоанализи означава као потискивање, особа настоји да изгура непожељене, забрањене или узнемирујуће мисли и осећања, која могу бити и расистичке природе, из свесног нивоа у несвесно. Овакав потиснути материјал се накупља у несвесном и временом ствара енергију која се даље може испољити кроз осећања беса или ноћних мора (Freud 1922).

Фанон је осмислио специфичан концепт „европског колективног несвесног" као извора расистичких идеја и осећања. Он Јунгово (Jung 1927) поимање колективног несвесног као дела несвесног који је заједнички читавом човечанству трансформише у специфично несвесно које садржи збир предрасуда, као и колективних ставова и митова једне групе према другој (Fanon prema Hook 2004).

Сирс (Sears 1988) прави разлику и између „старомодног" расизма који је свестан и очигледан и „симболичког", односно модерног расизма који је често несвестан,

прикривен и кроз процес рационализације спакован у сетове вредности и ставове који су друштвено прихватљиви.

Утицај несвесног на појаву расизма можемо видети и у резултатима експеримента Гертнера и Довидиа (Gaertner, Dovidio 1986). Субјекти овог истраживања су били белци, а речено им је да треба да обаве одређени задатак заједно са партнером за кога су мислили да је такође субјект у истраживању, иако је ова особа заправо био сарадник у истраживању. Партнери у обављању задатка су били и белци и Афро-Американци, а у сваком пару једна особа је била одређена да буде супервизор, а друга да буде супервизирани. Прави фокус истраживања биле су реакције субјеката на ситуацију у којој њихов партнер у току обављања задатка случајно обори држач са оловкама на под.

Резултати су показали да је највероватније да ће субјекат помоћи партнеру да покупи оловке уколико је партнер такође белац и супервизор. Међутим, у случајевима где је партнер био Афро-Американац и супервизор биле су најмање шансе да ће субјекат помоћи у прикупљању оловака. Истраживачи су тако закључили да постоји одређена нелагодност, па и озлојеђеност код субјеката према Афро-Американцима који су на позицији супервизора, односно ауторитета. Оно што је занимљиво је да су ова осећања била несвесна, па и порицана од стране субјеката након експеримента.

У другом експерименту, који су спровели Ворд, Зана и Купер (Word, Zanna, Cooper 1974), где су субјекти као и у претходном били белци, резултати су такође указали на несвесне знаке расизма. Субјектима је речено да се истраживање односи на сам процес интервјуисања за посао, али је фокус експеримента заправо био у испитивању несвесних ставова белаца према Афро-Американцима које су интервјуисали. Субјекти су интервјуисали и белце и Афро-Америчке кандидате, а разлике у начину интервјуисања су биле суптилне, али приметне. У фокусу су били управо они невербални показатељи којих су субјекти највероватније били несвесни. Неки од ових невербалних показатеља били су краће трајање интервјуа са Афро-Американцима, више грешака у говору, као и већа физичка удаљеност при интервјуисању.

Из свега наведеног можемо закључити да несвесни процеси и потиснуте мисли и осећања могу имати одређени утицај на појаву расизма код особе. Кроз психоаналитички рад са пацијентима је тако важно радити на освешћивању оваквих расистичких осећања и мисли, а у супротном психоаналитички процес може стагнирати (Bass 2002).

2. Одбрамбени механизами: пројекција, компензација и рационализација

Како психоаналитичари објашњавају, кроз одбрамбени механизам пројекције особа покушава да се заштити од сопствених неприхватљивих карактеристика, мисли и осећања тако што их приписује другој особи или групи (Јерковић, Зотовић 2010).

Тако на пример, особама које имају унутрашњи конфликт у вези сопствених радних навика и сексуалних фантазија, Афро-Америчка мањинска група може послужити као објекат у механизму пројекције. Ове особе ће имати предрасуде да су

Афро-Американци лењи и преокупирани сексом за шта ће их осуђивати, а у исто време ће избећи да се суоче са сопственим негативним емоцијама по питању своје лењости и сексуалности (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

Хук (Hook 2004) наводи и да се механизам пројекције може користити и као средство у борби са осећањем кривице. Једно од психоаналитичких тумачења расизма каже да је расна мржња производ неуспешног ношења са сопственим осећањем кривице у односу на све облике насиља, експлоатације и неправде које је једна расна група учинила другој.

Феномен „негрофобије" који је у психоанализу увео Фанон такође семоже посматрати кроз механизам пројекције. Црна боја је кроз историју у европским народима била повезивана са нечим опасним, злим и животињским, а овај страх је првенствено усмерен на сексуалност Афро-Американаца. Дакле, путем механизма пројекције се припадницима ове расе приписују сопствене зле мисли и сексуалне фантазије (Taylor, Alcoff, Anderson 2017).

Компензација је још један механизам одбране који нам може послужити у психоаналитичком сагледавању појаве расизма. Путем овог механизма, особа покушава да се заштити од сопствене инфериорности или да надомести неке своје недостатке (Freud 1922).

Фанон је крајем прошлог века кроз своја истраживања закључио да се експлоатисана радничка класа у Европи служила овим механизмом одбране у односу на колонијализоване народе како би се осећала боље поводом свог положаја. Иако би било логично да се радничка класа саосећа, па и удружи са колонијализованим народима против заједничког експлоататора, ово није био случај. Чини се да је европска радничка класа у жељи да надомести своје осећање инфериорности гледала са ниподаштавањем на радничку класу других народа, стављајући себе изнад њих у хијерархији и пребацујући осећање кривице на њих. Ову појаву Фанон описује термином „расна дистрибуција кривице" (Fanon према: Hook 2004).

Разумевање овог механизма одбране се може употпунити и са разумевањем психолошког феномена „жртвеног јагњета", где се једна друштвена група кроз дискриминацију и агресију према другој ослобађа своје фрустрације (Zastrow, Kirst-Ashman 2007). Овој групи је лакше и приступачније да своја негативна осећања испољи на већ угњетаваној и рањивој групи као што је етничка или расна мањина, него да се суочи са својим правим извором фрустрације, било да је то послодавац, заједница, државни или економски систем.

Последњи механизам одбране који можемо користити за разумевање појаве расизма јесте рационализација. Кроз овај механизам особа која је суочена са критиком својих поступака или неком фрустрацијом покушава да нађе оправдање и да прикрије своје мотиве како себи тако и другима (Freud 1922). Овај механизам одбране примећујемо често код особа које за своје дискриминишуће поступке проналазе оправдања као што су она да је дискриминисана група због неких својих карактеристика мање вредна или да је нечим заслужила лоше опхођење према њој.

Можемо закључити да механизми одбране тако имају значајну улогу код појаве расизма. Кроз индивидуалан рад са особом је тако важно освестити ове механизме, као и усмерити негативна осећања у правом смеру.

3. Едипов комплекс и расизам

За разумевање појаве расизма код особе занимљиво је размотрити и утицај неразрешеног Едиповог комплекса.

Према психоаналитичкој теорији, на трећем стадијуму психосексуалног развоја кроз који деца пролазе између треће и пете године треба да дође до успешног разрешења Едиповог комплекса код дечака или Електриног комплекса код девојчица.

Фројд је сматрао да у овом периоду сваки дечак пролази кроз дилему која укључује јављање сексуалних осећања према мајци с једне стране и јављање непријатељских осећања према оцу којег види као ривала са друге стране. Успешно разрешење овог комплекса постиже се кроз механизме одбране потискивања и реактивне формације, а последњи корак је да се дечак идентификује са оцем и усвоји његово понашање, ставове и вредности (Freud 1922; Јерковић, Зотовић 2010).

Бирд (Bird 1957) прави интересантну везу између Едиповог комплекса и појаве предрасуда, а посредно и расизма. Он каже да узрок предрасуде треба тражити не само између субјекта, што је у класичном објашњењу Едиповог комплекса дете, и објекта предрасуде, што се односи на оца коме дете завиди и према коме има непријатељска осећања, већ и у њиховом ривалском односу према трећој страни, односно мајци.

Дакле, позивајући се на горе поменути пример, можемо закључити да европска радничка класа испољава своје предрасуде, завист и друга негативна осећања према етничким и расним мањинама јер се са њима налазе у ривалском односу према вишој европској класи до које желе да се уздигну. Бирд такође сматра да успешни, остварени људи не би требало да имају предрасуде, нити да осећају завист према некоме, што такође сматра и за потпуно неуспешне људе, који немају више никаквих жеља ни амбиција (Bird 1957).

Још једну интересантну перспективу на расизам кроз Едипов комплекс даје Смиргел (Smirgel 1990). Она наводи да фази разрешења Едиповог комплекса предходи универзална развојна фаза коју она означава као „архаичну матрицу Едиповог комплекса". У овој фази дете има урођену жељу да се споји са мајком у једно биће. Међутим, оно то не успева због очигледних баријера које дете доживљава као „различитости" које га спутавају. Ову фазу тако карактерише тежња ка хомогености и отпор према сваком облику различитости. Успешним разрешењем Едиповог комплекса у следећој фази развоја, престаје и овај отпор према различитости. Она такође прави паралелу између карактеристика „архаичне матрице Едиповог комплекса" и нацистичке идеологије. Нацисти су желели да тело свог народа, Аријеваца, споје у једно са телом своје мајке, домовине Немачке. Како би се ово јединство остварило и како би оно било хомогено, према овој идеологији било је потребно уклонити све препреке које постоје у виду Јевреја, хомосексуалаца и других етничких мањина (Chasseguet, Smirgel 1990).

Иако се овим објашњењем не може дати одговор на појаву расистичких осећања и ставова код целе нације, оно даје јединствени увид у опасности од неадекватног разрешења Едиповог комплекса на индивидуалном нивоу.

ПОРОДИЦА КАО ПРИМАРНИ АГЕНС СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ ЕТНОЦЕНТРИЗМА И РАСИЗМА

Ако настојимо разумети развој детета, према перспективи теорије система чији је представник Бронфенбренер (Bronfenbrenner 1979), морамо разматрати повезаност личних карактеристика детета и социјалног контекста у ком живи, почевши од породице која представља део микросистема и у интеракцији је са читавим социјалним окружењем. Као први систем са којим дете остварује контакт, породица је главни носилац преношења образаца понашања сопствене културе, односно етноцентризма, расизма и предрасуда према мањинама, а такви обрасци остају као детерминанте за обликовање предрасуда одраслих људи у које израстају ова деца. Касније се обрасци понашања додатно трансформишу путем социјализације са вршњацима у школском окружењу, као и посредством интеракције у читавој друштвеној заједници. Бројни теоретичари су истакли да породица има предност у односу на остале чиниоце социјализације (Bronfenbrenner 1979; Barker 2003; Zastrow, Kirst-Ashman 2007; Терек 2022).

Један од аргумената који говори у прилог томе јесте далеко присутнија моћ ауторитета у породици, у односу на друге агенсе социјализације, који делују флексибилније, остављајући веће могућности у избору интересовања и формирању понашања појединаца (Васовић 2007). Аутори попут Каталана и Хокинса (Catalano, Hawkins 1996)сматрају да јака социјална веза развијена током васпитавања и формирања односа између детета и родитеља у детињству, може служити током адолесценције као индиректна контрола која ће утицати на то какве особе ће то дете бирати за пријатеље а према којима ће испољавати неподржавајуће ставове и понашања. То укључује и предрасуде на основу расне и етничке припадности, према чијим припадницима у крајњем случају може испољити антисоцијална понашања (Терек 2022).

Поставља се питање због чега породица има предност у социјализацији детета у односу на друге агенсе. Представљајући процес у коме се стичу знања и вештине које се односе на правила понашања, вредности, друштвена очекивања и све важне информације које су неопходне за нормално функционисање у друштвеном окружењу, тумачење социјализације указује на чињеницу да друштво и култура постављају стандарде по којима ће се она одвијати, а агенси социјализације, почевши од породице, а касније и школе, вршњака, медија преносе социјалне ставове на појединца, укључујући и оне које имају расистичку основу (Пухало 2013). Иако је то процес који се одвија током читавог живота, најснажнији утицај има у детињству, с обзиром да деца не поседују информације о друштвеним дешавањима, па најосновније начине комуникације са другим особама у друштву стичу преко породице као примарног агенса социјализације, а врло често се ставови засновани на етноцентризму преносе са генерације на генерацију чиме утичу да ови феномени буду комплекснији и изразитије утичу на друштвене феномене (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

1. Теоријски приступи који указују на значајну улогу породице

Значај породице као примарног агенса социјализације у развоју предрасуда детета према одређеним друштвеним групама, укључујући етничке мањине, спомиње се у радовима познатих представника различитих психолошких праваца.

Фројд (Freud 1922) објашњава механизме на основу којих дете из односа амбивалентности са родитељима преусмерава своје незадовољство на остале чланове друштвене заједнице. Фром(From 1984 према: Васовић 2007) и Адорно (Adorno 1950) истичу важност породичног васпитања у раном детињству за развој „ауторитарне личност (потенцијалног фашисте)" за коју се везује типичан етноцентризам и мржња према другим народима, а она се формира кроз ригидне стилове васпитања детета који се заснивају на чврстим правилима. Ригидност са собом подразумева јасан став о потпуној посвећености уверењима у супериорност сопствене етничке групе и неприхватању других. Пијаже и Вејл (Piaget, Weil 1951 prema Peterson, Somit 1982), као представници когнитивистичког приступа, као основу читавог шовинизма истичу улогу „погрешног васпитања" које карактерише недостатак објективности просуђивања и прихватања компромиса током раног васпитавања детета од стране родитеља.

Етничка самосвест и формирање ставова према другим етничким групама, одвијају се рано у детињству, између треће и пете године. То је период када дете највише времена проводи у интеракцији са члановима породице и социјализација у примарној породици је најутицајнија. За формирање ставова дете треба да поседује одређену когнитивну зрелост, али се велика пажња посвећује и социјалним факторима попут социјализације у раном детињству која се одвија под притиском доминантних вредности околине (Piaget, Weil 1951 према: Peterson, Somit 1982).

„Стицање способности диференцијације етничких категорија – на сазнајном нивоу – подразумева постепено овладавање вишим нивоима апстракције (посебно могућностима поимања класе објеката), што је праћено постепеним усвајањем вредносних судова који се, механизмом конформирања или идентификације, преносе из непосредне социјалне околине, првенствено породице" (Васовић 2007: 76).

Способност когнитивног диференцирања различитих категорија која се јавља код детета, резултира класификацијом „ми-они", при чему етничка припадност породице представља категорију „ми", а остале етничке групе „они" (Tajfel, Turner 1979).

У том контексту, Колмен са сарадницима (Coleman et al. 1993) говори о етноцентризму као синдрому личности на основу ког се друштвена стварност перцепира, правећи поделу на „*in*-групе" и њима непријатељске „*out*-групе" у зависности од етничке припадности одређеној групи. Може се констатовати да деца овај синдром стичу рано у детињству кроз процесе учења да су одређене друштвене групе „пријатељи", а поједине „непријатељи" и на основу тога изграђују своје ставове према њима. Резултат оваквих подела јесте доминантно изражавање предрасуда и стереотипа према непријатељским етничким групама, што су најчешће мањинске групе, као бројчано инфериорније и са доста мање политичког утицаја (Пухало 2013).

Социопсихолошке теорије међугрупних односа наводе да се у периоду раног детињства као готови обрасци усвајају системи уверења који се односе на припадничке и неприпадничке групе уопште, што се посебно односи на стереотипе и предрасуде према народима другачијих карактеристика. Пример је теорија социјалног идентитета коју су развили Тајфели Тарнер (Tajfel, Turner 1979). Њихове студије показују да „група доприноси самопоштовању својих припадника само ако

успева да – у поређењу са другим, „туђинским", групама – постигне (каткада тек симболичку) супериорност" (Васовић 2007: 137). Тада се говори о позитивном социјалном идентитету, а у ситуацији када припадник мањинске групе у условима непријатељске интеракције са припадницима већинске групе почиње да усваја ниско самопоштовање, говоримо о негативном социјалном идентитету (Tajfel, Turner 1979). Стереотипи о етничким групама на основу којих ће дете формирати позитивни или негативни социјални идентитет и сматрати туђу или своју етничку групу супериорном или инфериорним јављају се као социјално-психолошке предиспозиције, често повезане са историјом заједнице и универзалним схватањима припадника читаве једне етничке групе, па се као раширени обрасци мишљења и понашања преносе са генерације на генерацију, при чему рана социјализација у породици и социјални идентитет чланова породице такође има изразит утицај (Пухало 2013).

Представници теорије система, Бронфенбренер (Bronfenbrenner 1979), Картер и Мекголдрик (Carter, McGoldrick 1999) и Баркер (Barker 2003), описујући породицу, наглашавају да добра комуникација подразумева осетљивост на потребе и осећања других чланова породице. Они уче како да формирају односе, каква је расподела моћи, затим да одржавају личне границе, комуницирају са другима и да осећају да су они важни у оквиру целог породичног система. На тај начин деца израстају у зрелу личност и усвајају начине на које ће исказивати осетљивост према другим особама у каснијим животним раздобљима, дакле и према различитим друштвеним групама попут припадника мањина.

2. Етноцентризам и расизам из перспективе теорије социјалног учења

Посматрајући породицу као микросистем који је у основи социјализације детета, највећи значај за саму интеграцију детета у породични систем и усмеравање ка исправном или погрешном понашању придаје се теорији социјалног учења. Ова теорија наглашава важност утицаја околине за социјални развој деце (Bronfenbrenner 1979; Carter, McGoldrick 1999; Barker 2003).

Према појединим концепцијама теорије учења о раној социјализацији детета у породици, патриотизам који са собом подразумева посматрање других група као недовољно вредних, најчешће се одиграва путем емоционалног условљавања (Bandura 1965, 1991; Васовић 2007). Рано условљена осећања могу да постану основа ставова у каснијим животним периодима и, с обзиром да претходе когницији, може се десити да све касније информације које дете обрађује покушава да уклопи у своје оквире, прилагођавајући их супериорности своје групе и неприхватајући позитивне одлике других група према којима се усмерава информисањем (Tajfel, Turner 1979).

Још један тип учења који се примењује у социјализацији детета од стране родитеља, са великом утицајем на формирање позитивних или негативних ставова према етничким мањинама, јесте инструментално учење(Kazdin 2001). Може се дефинисати као врста учења у којој на понашање утичу првенствено последице које их прате. Те последице су награде и казне, којима се може мотивисати социјално

пожељно понашање према другима или санкционисати коришћење погрдних стереотипија. Основни принцип оваквог типа учења јесте усмеравање детета да учврсти пожељна понашања кроз награђивање, као што је алтруистичко понашање према мањинама, а да инхибира неповољно понашање кроз изостанак награде или кроз кажњавање испољавања нетрпељивости и мржње према појединцима другачијих карактеристика (Јерковић, Зотовић 2010).

Сатерленд (Sutherland 1992) је представио теорију диференцијалне асоцијације, према којој појединац интернализује вредности из своје непосредне околине, тако што учи која су понашања пожељна, односно која су антисоцијална и за које је предвиђена правна одговорност, па их треба избегавати. У случају да се код појединца од стране породице још од самог почетка поступка васпитавања доминантно формирају дефиниције које говоре у прилог расистичком и нетолерантном понашању, у зависности од њиховог трајања и учесталости, већа је вероватноћа да ће он такво понашање усвојити и испољавати (Терек 2022). Прошла и садашња искуства учења у породичној групи одређују да ли појединац сматра да треба да се понаша незаконито и неадекватно према другима, међутим искуство учења може утицати и на врсту неадекватног понашања, као и начине на који ће га починити, али и методе којим ће рационализовати неприхватљива понашања (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

Према бихејвиористичком схватању, деца кроз процес учења усвајају понашања тако што посматрају особе у свом окружењу и кроз стицање нових информација формирају сопствене обрасце размишљања и понашања. Учењем по моделу, чији је појам у социјалну психологију увео Бандура (Bandura 1965, 1991), дефинисан је облик учења понашања по угледу на блиску особу. Дете не мора директно да учествује у поступцима заједно са својим узором, већ је могуће да се учење по моделу одвија и индиректно, када дете само посматрањем одређене особе почиње идентично да се понаша. Имитација узора се може поистоветити са пребацивањем садржаја, а идентификација са узором се најчешће повезује са стилом размишљања и понашања. Дакле, деца могу да у процесу учења имитацијом агресивних модела и сама постану агресивна, нарочито уколико је у питању агресивно понашање усмерено ка другим етничким групама. Уједно, деца поред опонашања визуелних покрета, могу са својим узором поистоветити и особине личности, интересовања, ставове и вредности, као и моралне принципе. Иако се са узорима особе идентификују током читавог живота, идентификација је најизраженија у детињству.

Бројни аутори, попут Хиршија (Hirschi 1974), Акерса (Akers 2010), Сатерленда и сарадника (Sutherland et al.1992), истичу родитеље као важне чиниоце у процесу учења разних модела понашања. Као узори они знатно утичу на формирање ставова детета јер представљају први и најзначајнији модел у њиховом развоју, указујући на велики утицај породице у раној социјализацији генерално, а и у преношењу ставова и образаца понашања према етничким мањинама и припадницима других раса (Јерковић, Зотовић 2010).

Због тога се у социјализацији и социјалном учењу у породици првобитно налази потенцијал ка неговању мултикултурализма, па треба промовисати примену васпитних стилова и модела социјалног учења који се заснивају на прихватању различитости

и разумевању туђих потреба, као и на подстицању међусобних контаката са припадницима других друштвених група, јер се кроз интеракцију, посебно кроз пријатна лична искуства, најизразитије мењају ставови у позитивном правцу. Притом, и сами чланови породице треба да се усмеравају тако да представљају адекватан модел чији су ставови пријатељски усмерени према етничким мањинама. У тој пракси значајни могу бити још неки видови учења по моделу, као што је„играње улога (role playing)", односно увежбавање опонашања које може бити неопходно у неким другачијим ситуацијама од уобичајених, попут контаката са мањинама, чиме се постиже одређени циљ као што је стицање већег разумевања туђег положаја или учење ефикаснијих комуникацијских вештина (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

Социјално-когнитивна теорија настоји да понуди објашњење начина на који деца стичу и одржавају одређени образац понашања, али на тај начин да у њима види „основу за стратегије интервенције". Из ове теоријске перспективе, циљ развоја види се као усвајање целисходних начина реаговања и образаца понашања, што се може постићи мењањем срединских услова(Bandura 1965, 1991; Васовић 2007). Различити видови размишљања и понашања се уче, као и негативни ставови према другачијима, па се потенцијал да се побољшају међусобни односи мањина и већинског становништва налази у мењању научених образаца понашања и ресоцијализацији у социјалној средини. То укључује и породицу која има потенцијала да мења своје ригидне ставове и стилове васпитања, а и у каснијим животним раздобљима још увек има моћ да делује на ставове чланова породице као најутицајнији агенс социјализације.

3. Социјализација, дисциплина и (само)контрола дискриминаторних ставова

Када узмемо у обзир и социјалне теорије које се баве антисоцијалним понашањем појединаца, у које можемо сврстати неприлагпђено понашање изазвано етноцентризмом и расистичким ставовима, значај породичних фактора истиче и Хирши (Hirschi 1974) представник теорије контроле понашања, наводећи да вероватноћа јављања неприхватљивог понашања код адолесцената опада када је адолесцент под контролом „социјалних веза" која се повезује са афективношћу према родитељима, а која је у случају антисоцијалног понашања ослабљена факторима попут криминалитета родитеља, неадекватног родитељског надзора и дисциплиновања, као и награђивања таквог понашања од стране родитеља (Терек 2022). Његова теорија самоконтроле као узрок таквих образаца понашања види ниску самоконтролу код детета која се јавља као резултат неефикасног васпитања и социјализације детета, где не постоји довољан надзор родитеља над понашањем детета, а врло често се почетни облици нежељених облика понашања не препознају на исправан начин, или се не користе адекватни механизми санкције када се оно препозна. Поједини аутори истичу да особе са ниским степеном самоконтроле показују импулсивна понашања због којих се јавља склоност понашању којим се испољавају негативни ставови према другима, а она остаје стабилна током читавог живота (Hirschi 1974).

Као битан фактор истиче се и какве ставове негују сами родитељи, тако да анализа указује на то да њихови позитивни ставови према непожељном понашању према мањинама подстичу такве обрасце понашања и код адолесцената. Бандура и Волтерс (Bandura, Walters 1959 prema Gauthier, Latham 2022) су у својој студији као значајан фактор у јављању антисоцијалног понашања истакли родитељско одобравање агресивног понашања према вршњацима, посебно према припадницима другачијих карактеристика по основу етничког и расног порекла.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду истраживали смо, најпре, психоаналитичку перспективу појаве расизма, фокусирајући се на улогу несвесних процеса, као и механизама одбране и неразрешеног Едиповог комплекса. Кроз овај аналитички оквир, покушали смо дубље продрети у суштински, често скривени, узрок расистичких ставова и понашања. Фројдова теорија несвесног нам је пре свега пружила основу за разумевање многих аспеката људских мисли, ставова и осећања који остају скривени од свести због својих неприхватљивих и узнемирујућих одлика. Управо ови елементи могу бити кључни за формирање предрасуда расизма и етноцентризма, а чије одржавање се постиже путем механизма одбране потискивања. Кроз експерименте попут оних код Гертнера и Довидиа (Gaertner, Dovidio 1986) и Ворда, Зане и Купера (Word, Zanna, Cooper 1974) увидели смо да расистички ставови и осећања могу бити дубоко прикривени, па и порицани од стране особа што нам сигнализира неопходност њиховог освешћивања кроз психоаналитички и други рад на себи. Механизми одбране које смо обрадили, пројекција, компензација и рационализација, имају важну улогу у одржавању расистичких ставова и осећања. Кроз лични развој и психотерапијски рад намеханизмима можемо постићи промену уставовима и конструктивније усмерење негативних осећања чијем скривању ови процеси служе. Разумевањем утицаја неразрешеног Едиповог комплекса на појаву расизма, видимо његов значај у развоју предрасуда према мањинским групама које се доживљавају као ривалске, као и у формирању расистичких аспеката идентитета особе.

Можемо констатовати да разумевање несвесних механизама и дубоко укорењених психичких процеса може пружити одговор за сузбијање расизма. Психоаналитички рад, усмерен на освешћивање и трансформацију ових процеса, може имати значајан утицај на појединце, а посредно и на друштво у целини. Утицаји ширих друштвених, економских, политичких и историјских фактора су неоспорни, али значајно место припада и личним факторима које смо у овом раду укратко обрадили кроз призму психоанализе. Само кроз дубоко разумевање, интроспекцију и психотерапијски рад можемо створити темељ за промене које ће водити ка праведнијем и толератнијем друштву.

У истраживању социјалног аспекта, истакли смо да породица представља средину са којом дете, које нема никакве информације о друштву, успоставља прве видове интеракције. Дете ће првенствено усвајати обрасце понашања својих родитеља и осталих чланова породице, а то ће бити база која ће се искристализовати кроз интеракцију са наставницима, вршњацима, али и под утицајем читаве друштвене средине. С обзиром да представља примарни агенс социјализације, многи теоретичари

истичу да породица има круцијалну улогу у формирању ставова детета о различитим друштвеним питањима. Уколико се у породици негује етноцентризам, односно веровање у супериорност сопствене етничке групе са примесама омаловажавања других етничких група, врло је велика вероватноћа да ће и дете само усвојити дискриминаторне обрасце понашања и ставове према деци других етничких група који, иако неосновани, могу бити изразито ригидни. Ту је веома присутна и појава преношења ставова са генерације на генерацију. Предрасуде постају посебно изражене у случају када многа деца из породица већинске популације усвоје такве обрасце понашања према мањинским етничким и расним групама, а то може да доведе до фаталних последица у виду мржње, насиља и сукоба у већим размерама.

Дакле, с обзиром да породица као агенс социјализације има најизразитију улогу у формирању почетних ставова детета, у оквирима њеног деловања се потенцијално налази и стратегија за борбу против стварања предрасуда према мањинским групама. Позивајући се на анализу теоријски заснованих аргумената о значају социјализације у породици за формирање етноцентризма и предрасуда према мањинама, овај рад указује на потребу промовисања породичног васпитања које негује климу толеранције и дисциплину доприносећи формирању или мењању ставова према мањинским групама ка позитивном смеру. Уједно у породици треба да се подстичу понашања заснована на алтруизму и емпатији које ће дете усвајати и примењивати у свакодневној интеракцији са децом и одраслим припадницима другачијих друштвених група у социјалном окружењу. То је нарочито значајно због тога што деца представљају базу доминирајућих друштвених образаца размишљања и понашања једног друштва у будућности. Формирањем позитивних ставова у социјализацији и неговањем односа прихватања и разумевања положаја и потреба припадника етничких мањина и других раса ствара се потенцијал за смањење предрасуда и достизање друштвене свести коју ће карактерисати већа међусобна солидарност међу различитим социјалним групама.

Уједно, интегративним приступом и личних и породичних фактора, може се допринети реализовању друштвених циљева који се заснивају на усавршавању етнички осетљиве праксе приликом планирања и спровођења мера социјалне политике и социјалног рада, као и осталих области друштвеног и политичког живота које теже борби против расизма и етноцентризма и настоје промоцији једнакости, толеранције и мултикултурализма у друштву.

ЛИТЕРАТУРА

Adorno 1950: Theodor W. Adorno. „Types and syndroms". *The authoritarian personality,* 744-783.

Akers 2010: Ronald Akers. *Social learning and social structure: A general theory of crime and deviance*. London: Transaction Publishers.

Bandura 1965: Albert Bandura. „Influence of models' reinforcement contingencies in the acquisition of imitative responses". *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 1, 589–595.

Bandura 1991: Albert Bandura. „Social cognitive theory of moral thoughtand action". *Handbook of moral behavior and development,* vol. 1. Eds. W. M. Kurtines, J. L. Gewirtz. Hillsdale.

Barker 2003: Robert L. Barker. *The social work dictionary* (5th ed.). Washington, DC: NASW Press.

Bass 2002: Alan Bass. *Historical and Unconscious Trauma: Racism and Psychoanalysis.* Blackwell Publishers Ltd.

Bird 1957: Brian Bird. „A consideration of the etiology of prejudice". *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol. 5, 490–512.

Bronfenbrenner 1979: Urie Bronfenbrenner. *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard university press.

Carter, McGoldrick 1999: Betty Carter, M. McGoldrick. *The expanded family life cycle: Individyual Family and social perspective* (3rd ed.). Boston: Allyn & Bacon.

Catalano, Hawkins 1996: Richard F. Catalano, David J. Hawkins. „The Social Development Model: A Theory of Antisocial Behavior". *Delinquency and Crime: Current Theories*. Eds. D. J. Hawkins. Cambridge: Cambridge University Press, 149-197.

Chasseguet-Smirgel 1990: Janine Chasseguet-Smirgel. „Reflections of a psychoanalyst upon the Nazi biocracy and genocide". *International Review of Psycho-analysis*, vol. 17, 167–175.

Coleman et al. 1993: Jason Coleman, Jeffrey G. Noel, Daniel L. Wann, Nyla R. Branscombe. „In--Group or Out-Group Extemity: Importance of the Threatened Social Identity". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19(4), 381-388.

Devore, Schlesinger 1996: Wynetta Devore, Elfriede G. Schlesinger. *Ethnic-sensitive social work practice* (4th ed.). Needham Heights, MA: Allyn, Bacon.

Freud, Strachey 1922: Sigmund Freud, James Strachey. *Group psychology and the analysis of the ego* (Vol. 18). New York: Boni and Liveright.

Gaertner, Dovidio 1986: Samuel L. Gaertner, John F. Dovidio. „The aversive form of racism". *Prejudice, discrimination, and racism*. Eds. J. F. Dovidio, S. L. Gaertner. FL: Academic Press, 61–89.

Gauthier, Latham 2022: Janel Gauthier, Gary Latham. „Albert Bandura (1925–2021)". *Canadian Psychology / Psychologie canadienne, 63*(1), 161–162.

Hirschi, 1974: Travis Hirschi. *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.

Hook 2004: Derek Hook. *Fanon and the psychoanalysis of racism*. London: LSE Research Online.

Јерковић, Зоговић 2010: Ivan Jerković, Marija Zotović. *Razvojna psihologija*. Novi Sad: Futura publikacije.

Kazdin 2001: Alan E. Kazdin. *Behavior modification in applied settings* (6th ed.). Belmont, CA: Wadsworth.

Peterson, Somit 1982: Steven Peterson, Albert Somit. „Childhood Political Socialization". *American Behavioral Scientist (pre-1986)*, vol. 25.

Пухало 2013: Srđan Puhalo. *Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove*. Sarajevo: FeS.

Рот 1994: Nikola Rot. *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Sears 1988: David Sears. „Symbolic racism". *Eliminating racism: Profiles in controversy*. Eds. P. Katz, D. Taylor. New York: Plenum, 53–84.

Sutherland 1992: E. H. Sutherland, D. R. Cressey, D. F. Luckenbill. *Principles of Criminology* (11th ed.). Lanham.

Славковић, Славковић 2019: Ana R. Slavković, Vukan R. Slavković. „Psihološki i porodični faktori koji utiču na pojavu maloletničke delinkvencije". *Sinteze - časopis za pedagoške nauke, književnost i kulturu,* br. 15, 51-66.

Tajfel, Turner 1979: Henri Tajfel, John C. Turner. „An integrative theory of intergroup conflict". *The social psychology of intergroup relations*. Eds. Austin, Wochel. Monterey, CA: Brooks/Cole, 273, 33–47.

Taylor, Alcoff, Anderson 2017: Paul Taylor, Linda Alcoff, Luvell Anderson. *The Routledge Companion to the Philosophy of Race* (1thed.). Routledge.

Терек 2022: Lidija Terek. „Značaj porodice kao faktora u savremenim teorijama delinkventnog ponašanja dece i mladih". *Revija za sociologiju,* 52(1), 115-140.

Васовић 2007: Mirjana Vasović. *U predvorju politike - Politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji*. Beograd: Službeni glasnik.

Word, Zanna, Cooper 1974: Carl O. Word, Mark P. Zanna, Joel Cooper. „The nonverbal mediation of self-fulfilling prophecies in interracial interaction". *J. Exper. Soc. Psych.*, vol. 10, 109–120.

Zastrow, Kirst-Ashman 2007: Charles Zastrow, Karen Kay Kirst-Ashman. *Understanding human beavior and the social environment* (7th ed.). USA: Thomson Higher Education.

Nevena B. NEŠIĆ
Anja D. MARKOVIĆ

PERSONAL AND FAMILY FACTORS AS PREDICTORS OF ETNOCENTRISM AND RACISM IN INDIVIDUALS

Summary

The appearance of ethnocentrism and racism in individuals can be analyzed in the context of psychological and social factors. We examine the influence of personal factors through the unique perspective of psychoanalytic theory, with a focus on unconscious processes that influence the appearance of discriminatory attitudes and feelings. We point out the necessity of psychoanalytical work, aimed at raising awareness and transforming defense mechanisms, in order to reduce the prejudices of individuals. From the sociological aspect, it starts from the point of view that attitudes based on ethnocentrism and racism are adopted in the process of socialization, and the most dominant influence is the family, where the child is first informed about society. Using the method of content analysis of theoretical approaches on early socialization and the formation of prejudices towards social groups, the facts that point to the importance of family factors are argued. We conclude that the family, as the primary agent of socialization, has the most potential for combating prejudice by applying educational styles aimed at tolerance and multiculturalism. An integrative approach of psychological and social factors can contribute to the improvement of policies that strive for a solidary and democratic society.

Keywords: racism, ethnocentrism, psychoanalytic perspective, family, multiculturalism.

Рад је предат 25. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94(497.11-89)"04/14"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-54053

Оригинални научни рад

*Татјана М. КАТИЋ**
Историјски институт у Београду

НАСЕЉА СРПСКЕ ЖУПЕ / ОСМАНСКЕ НАХИЈЕ ТОПОЛНИЦЕ (15–16. ВЕК)**

Апстракт: Средњовековна жупа Тополница, позната и као Анђелова Тополница, уобичајено се идентификује с облашћу новобрдске Криве Реке. Ретки помени тополничких села у средњем веку не омогућавају реконструкцију њеног простора, као ни до сада објављени османски извори, конкретно попис области Бранковића из 1455. године, који бележи свега 54 тополничка насеља. Међутим, на основу пописних књига с краја 15. и из 16. века, у којима је регистровано око 120 села нахије односно жупе Тополнице, могуће је исцртати границе области. На основу тога видеће се да Тополница није идентична новобрдској Кривој Реци како се до сада сматрало. Такође ће се недвосмислено показати да је Анђелова Тополница првобитно био назив конкретног насеља, формираног око поседа које су добили припадници византијске породице Анђела по досељавању у Србију. Временом се, услед јачања њиховог утицаја, назив проширио на целу жупу односно нахију али никада није обухватио подручје око Новог Брда нити већи део поречја Криве Реке.

Кључне речи: Вучитрнски санџак, нахија Тополница, византијска породица Анђели, Махмуд-паша Анђеловић, османско хришћанско племство.

Године 1858. Франц Миклошић је у својој знаменитој збирци српских средњовековних извора *Monumenta Serbica* објавио даровну повељу манастира Грачанице из 1321. године. У овом документу се на три места помиње име Тополнице, као српске средњовековне жупе која припада липљанској епископији и у којој се налази село Коретино (Miklosich 1858: 565). Две деценије касније, Константин Јиречек је, водећи се чињеницом да у доњем току Криве Реке постоје села Коретин и Топоница, закључио, без ослонца на друге изворе, да је Тополница стари назив Криве Реке (1879: 55). Позивајући се на Јиречека, Стојан Новаковић је пишући о Новом Брду и врањском Поморављу, изнео мишљење да је средњовековна жупа Тополница идентична области Криве Реке (1879: 264). Иларион Руварац (1890) је затим, једанаест година касније, у раду о манастиру Убошцу, поменуо

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-1339-7305, tatjanakatich@gmail.com

** Рад је резултат истраживања спроведеног уз подршку Фонда за науку Републике Србије, пројекат бр. 1565, *Reshaping Nobility: Formation of the new Christian elite in Ottoman Serbia (15th-18th century)* – NOBILITY.

Анђелову Тополницу као место на коме се манастир, судећи према записима из 17. века, вероватно, налазио.[1] Не знајући шта се крије иза овог имена, питање је оставио нерешеним. Бавећи се истом темом Стојан Новаковић (1911) је Анђелову Тополницу поистоветио са средњовековном жупом Тополницом, односно са новобрдском облашћу. Од тада се, у науци, уз жупу Тополницу уобичајено користи епитет Анђелова, а идентификација с облашћу Криве Реке, односно Новог Брда, сматра се неспорном.

Један од ретких који је изнео извесне резерве по том питању јесте Атанасије Урошевић, аутор обимне антропогеографске студије савремене области Криве Реке (1950). Он је истакао да се у 14. веку за нека села у поречју Криве Реке не каже да су у Тополници већ *конь Новоїа Бьрда*, као и да се сâмо Ново Брдо у једном дубровачком извору из 1398. године бележи да је *in loco vocato Criva Riecha* (1950: 5); ово последње разумео је као топографски назив а не као име области. Урошевић је сматрао да је назив Тополница био слабо заступљен у средњем веку, а да је атрибут Анђелова добио, или по Михаилу Анђелу, тесалијском кнезу који се по паду Тесалије под Турке настанио у Новом Брду, или по његовим синовима Михаилу и Махмуду, који су доспели до високих положаја у српској и османској држави.[2] Пошто је име Анђелова Тополница било у употреби током 17. века, закључује даље, област је променила име у Крива Река тек у 18. веку, у време великих миграција и етничких поремећаја (Урошевић 1950: 6).

Нешто више података о насељима средњовековне жупе Тополнице донела је Књига дуговања Михаила Лукаревића, дубровачког трговца који је 1430-их година живео и радио у Новом Брду (Динић 1957). У њој је поменути водио детаљну евиденцију својих дужника, бележио из којих села потичу, а за она мање позната наводио је и област у којој се налазе; за село Коретино, на пример, није нагласио да се налази у Тополници, вероватно јер је то била општепозната чињеница. Лукаревић је, са ознаком 'у Тополници' забележио села: Баошинци, Божојевци, Грубшинци, Каменица, Карачево, Копривница, Крушевица, Моховац и Радулинци (Динић 1957: 43-46, 50-51, 73-74, 78-79, 82). Данас, изузев села Грубшинци и Крушевица, постоје сва с истим или незнатно измењеним именима и налазе се већином на територији општине Косовска Каменица.[3]

Захваљујући Лукаревићевим подацима средњовековна жупа Тополница почела је да поприма прве конкретне, али ни приближно целовите обрисе. Услед недостатка других извора и даље се нагађало о простору који је обухватала и да ли је идентична криворечкој односно новобрдској области. Михајло Динић прихватио је мишљење да су насеља на подручју Новог Брда чинила жупу Тополницу, али је

1 О издањима старих српских записа и натписа и детаљно о манастиру Убошћу в. Тодић 2013.

2 Михаило Анђеловић је носио титулу великог челника, касније великог војводе Србије, а после смрти деспота Лазара Бранковића 1458. године, постао је члан трочланог намесништва које је управљало Деспотовином. Махмуд Анђеловић био је румелијски беглербег и велики везир (1456-1468; 1472-1473).

3 Баошинци су данашње Бушинце, Божојевци – Божевце и Моховац – Муховац. Радулинци су махала Радловце села Братиловце (Урошевић 1950: 94).

истакао да преклапање с данашњом облашћу Криве Реке није потпуно (Динић 1962: 31-32).[4] За већину места у новобрдској околини, која се јављају у Лукаревићевој књизи без ближе одреднице, сматрао је да несумњиво припадају жупи Тополници. Тако је на пример у Тополницу убројао: Брезницу, Дабишевце, Зајчевце, Ваганеш, Ајновце, Стрезовце, Маревце, Нишино Коло, Макреш, Рајково Коло, Зајчевце, Бусовато и Десивојце (Динић 1962: 33-34). Од свих побројаних, само су последња два села припадала жупи Тополници, што ћемо показати у наставку рада.

Одговор на питање обима територија жупа у касном средњем веку треба потражити у османским катастарским пописима (тапу тахрир дефтерима) који су састављани одмах по освајању и касније у 16. веку. Наиме, на више примера до сада је утврђено да су Турци Османлије, скоро по правилу, поштовали затечену територијалну организацију и да су постојеће жупе само преименовали у нахије или зеамете.[5] Термин жупа у српским средњовековним изворима означава територијално–управну јединицу састављену од више села која се налазе на географски јасно омеђеном простору. Жупе су биле различите величине и често су, али не увек, имале и утврђено место – град који је био управни центар жупе. У османској административној терминологији појам нахије (тур. *nahiye*, област, крај, подручје, предео, страна) означавао је исто што и жупа: економско–територијалну и управну јединицу нижег ранга која је обухватала села одређене предеоне целине. Нахије су обично имале управно средиште – тур. *nefs*, које се налазило у некадашњем центру жупе, утврђеном месту, уколико га је било, или у највећем селу области. Међутим, било је и нахија без нефса, односно без икаквих управних функција, што нас доводи до другог значења речи нахија, а то је искључиво предеона, географска целина која не представља никакву управну јединицу; вероватно се и српски термин жупа повремено користио у овом значењу.[6]

Падом српских земаља под османску власт велики број жупа, сада нахија, задржао је свој статус. Припадност насеља одређеној предеоној целини или жупи остала је иста јер су податке о томе османски писари добијали директно од самих становника села и у неизмењеном облику их уносили у пописе. На тај начин је у првим османским дефтерима фиксирано стање из предтурског,

4 Динић је *„loco vocato Criva Riecha“* у дубровачком документу из 1398. године схватио као назив мање области, док је одредницу *„конь Новога Бърда“* тумачио у ширем значењу од жупе Тополнице, што је, како ћемо касније видети, исправно.

5 У првим деценијама турске власти освојене области имале су погранични, крајишки статус тј. привремени облик војне управе. Мања подручја унутар крајишта имала су статус зеамета јер су била под директном контролом појединих виших војних заповедника – заима. Увођењем редовне власти зеамети би постајали нахије; на пример, средњовековна жупа Алтин је 1477. године представљала зеамет Алтун-или, а 1485. када је основан санџак Скадар, нахију Алтун-или (Катић, Гарић Петровић 2012).

6 Нахија се такође могла односити на одређену друштвену групу, влахе, јуруке и друге, који су, с обзиром на своја права и обавезе, третирани као посебан ентитет. Нахије влаха и осталих група биле су надтериторијалне друштвене формације које су имале своје посебно место у административном систему Царства. Такав је случај, на пример, са зеаметом односно нахијом Влаха Вукове земље. Детаљније в. Катић 2021.

средњовековног периода.[7] И жупа Тополница је задржала своју територијалну посебност поставши нахија Тополница у оквиру Вучитрнског санџака. Анализом расположивих пописа ове провинције из 15. и 16. века, могуће је установити њен некадашњи обим.

Први корак у том правцу учињен је објављивањем *Опширног дефтера вилајета Вук*, код нас познатог као попис области Бранковића, из 1455. године (Hadžibegić--Handžić i dr. 1972). Овај дефтер, као и сви из 15. века, састављен је према редоследу војничких поседа односно прихода, а не према територијалном распореду насеља, односно према нахијама. То значи да су села и људи пописивани према томе да ли су припадали вишем или нижем војном заповеднику односно његовом хасу или су спадала у тимар односно у приходе витеза – спахије, тврђавског посадника или војника најнижег ранга-ешкинџије. Наслов у коме стоји да пописана села припадају одређеној нахији стављан је само код хасова. У османистици је познато да се овај наслов, по правилу, није односио на сва села дотичног хаса, већ на већину наведених. Наиме, хасови су, с обзиром на висок износ прихода, обухватали значајан број села, која не само да су се налазила у више нахија, већ често и у више санџака. Из тог разлога, само на основу једног дефтера из 15. века, и то непотпуног[8], који је организован према тимарима а не према нахијама, није могуће извршити прецизну убикацију насеља нити утврдити њихову административно-територијалну припадност. Потребно је упоредити га са другим пописима, а нарочито са дефтерима из 16. века који су састављани према територијалном принципу. Приређивачи пописа из 1455. године нису улазили у ову проблематику, нити су претерану пажњу поклањали убикацији насеља. Многа села у попису остала су им непозната, а нека су, управо због мањка пописа за поређење, погрешно убицирана[9] или нетачно прочитана, па самим тим и неисправно идентификована.[10]

---

7 Досадашња медиевистичка и османистичка истраживања показала су да су границе средњовековних жупа у највећем броју случајева одговарале границама тек успостављених османских административних јединица. Поклапања територијалног опсега жупа и истоимених нахија утврђена су за Алтин (Катић, Гарић Петровић 2012), Плав (Мишић 2003: 76), Злу Реку (Мијатовић 1979: 212), Загрлату (Garić Petrović, Amedoski 2014) и друге.

8 Опширном дефтеру вилајета Вук из 1455. године недостаје око 250 насеља која су спадала у султанов хас, као и још нека.

9 Тополничко село Свињарине је идентификовано са Свињарем код Косовске Митровице, Катун је смештен западно од Урошевца, а Лепоглава код Глоговца у Дреници. Г. Д. и С. Крушевица поистовећене су са Крушевицом јужно од Орљана, код Батлавског језера, а Излашница са селом Злаш, источно од Приштине (Hadžibegić, Handžić i dr. 1972: 196, 198, 202-204, 207). Разлози због којих су наведене убикације нетачне су следећи: Косовска Митровица, тур. *Dimitrofçe* припадала је Босанском санџаку и била је центар (*nefs*) Звечанске нахије, због чега на њеном ближем као ни на ширем подручју није могуће сместити ни једно село које је припадало Вучитрнском санџаку. Околина данашњег Урошевца и област Дренице припадали су нахијама Морава и Вучитрн, па је то, поред удаљености, разлог због кога тамо не треба тражити села нахије Тополнице. Крушевица код Батлавског језера, данас заселак села Бараина, такође је прилично далеко од језгра тополничке области. Ова Крушевица је, као и Бараина (тур. *Brayine*), и друга суседна села, припадала нахији Лаб и вођена је само под именом Крушевица, без ознака Горња, Доња и Средња. Село Злаш, у пописима вођено као Излаш, припадало је нахији Богарина/Бугарина и нема везе с тополничком Злашницом (*167 Rûm-ili defteri*: 324, 358, 361).

10 Хаџибегић, Ханџић и др. читали су село Понешка (в. факсимил 138г у другом тому издања дефтера) као Пољиште и идентификовали га са селом Пољце (?) западно од Урошевца (1972: 202).

Ове недостатке покушали су да отклоне сарадници на пројекту *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године* (Мацура и др. 2001). Међутим, с обзиром да нису османисти, многе појаве у дефтеру су им, или остале нејасне, или су погрешно протумачене. Када је о убикацији насеља реч, она је трудом истих унапређена, али не у задовољавајућој мери. Конкретно, код нахије Тополнице основна грешка је направљена схватањем да сва пописана села, која се наводе после наслова „Нахија Тополница, хасови Касим-бега, субаше Новог Брда" (Hadžibegić, Handžić i dr. 1972: 183-203) припадају нахији Тополници. Међутим, како смо већ истакли, села хаса најчешће се нису налазила само у једној нахији, па се зато ни наведени наслов не односи на сва села. Хасу Касим-бега припадало је петнаест села, међу којима је више од половине преузето од других корисника, што је и наглашено у попису. Управо та села нису припадала Тополници, већ, како смо утврдили поређењем с другим пописима Вучитрнског санџака, нахији Морави (Г. и Д. Гуштерица, Добротин) и нахији Вучитрн (Окраштица, Г. и Д. Пантина, Д. Кичић и Овчарево). Преосталих седам села хаса налазило се у Тополници: Пасјан, Бусавата, Прилепница, Радановци, Тополница, Панчиловци (касније бележен као Панчел) и Мухоловац односно Моховац. Приликом убикације, такође, није узето у обзир да је нахија територијална целина и да се села која њој припадају, не могу налазити на територији других санџака, осим ако се не ради о граничном подручју где јесте могуће преклапање са суседном нахијом, истог или суседног санџака. Тако на карти нахије Тополнице у истој књизи (Мацура и др. 2001: 138–139) налазимо села смештена у околини Власотинца, које је тада припадало нахији Дубочици Крушевачког санџака, одељеној од Тополнице другим нахијама Крушевачког и Вучитрнског санџака.

Попис вилајета Вук из 1455. године, будући некомплетан, бележи у нахији Тополници свега 54, односно 57 насеља ако рачунамо појединачно горње, доње и средње делове истога села, као и осам селишта – мезри. Недавно објављени попис *војнука* - хришћана у војничкој служби Османског царства, из 1455. године садржи помен још 40 села, чиме се број насеља тополничке нахије пење на око 100 а наша знања о простору који је обухватала жупа/нахија Тополница значајно допуњују (Катић 2020: 68–69).

Дефтер војнука је, међутим, и вредно сведочанство о присуству средњовековног племства у дотичној области у другој половини 15. века. Наиме, Тополница је од свих крајева обухваћених овим пописом, давала највећи број оклопљених коњаника – џебели војнука, њих 68, који су учествовали у османским походима. Већином су то били ситни племићи који су и пре доласка Турака уживали слободне војничке

Реч је, заправо о делу села Понеш (Пониша), које је у предтурско време припадало жупи Морави (Динић 1962: 35), у коме се налазила топионица за топљење руде – *коло*. Понешка се у дефтеру Области Бранковића наводи међу селима која су већином припадала Тополници, што не мора да значи да је и она сама тада убрајана у Тополницу. У попису из 1477. године (BOA, MAD 16: 59) село је регистровано под именом Понешкова, с посебном напоменом да припада нахији Каратонлу, суседној Тополници. У пописима 16. века Понешкова Кола, Понешов Кола су уписана у нахији Тополници, док су друга два дела, Горња и Доња Понеша уписана у Морави (BOA, TD 133: 108-109, 593; TKGM, TTd. 124: 65, 307).

баштине и били дужни да на коњу и у лаком оклопу прате владара у походу. Међу њима је такође било и синова спахија, некадашње пронијарске властеле, која је сада уживала тимаре, а чији су синови често прво добијали статус џебелије – лаког оклопника, као неку врсту припремне војничке службе пре него што би почели да ратују као тешки оклопници (Катић 2020: 12-15, 17).

У Тополници је, иначе, спахија хришћана било 73 на седамнаест тимара, према попису вилајета Вук (Hadžibegić, Handžić i dr. 1972: 201–205). То значи да је било најмање седамнаест, судећи према приходима тимара, ситних властеоских породица, у којима су браћа или отац са синовима заједно држали тимар (Катић 2020: 64). За многе од њих је наглашено да су старе спахије, односно да су, примљени у османску службу још за време претходног султана (Hadžibegić, Handžić i dr. 1972: 197, 201-205).

Топонимија тополничке нахије такође указује на бројно војничко племство ове области. Наиме, поједина села носе имена која сугеришу да је реч о властелинским презименима односно патронимицима или родовским надимцима; истовремено та имена носе и неки од пописаних војнука у селу. На пример, у селу Дурути живи џебелија војнук Радич син Дурута/Дуруте а у селу Сврдловица Којчић, џебелија Радуј син Којчића (Катић 2020: 18).

Најизразитији пример је, ипак, село Ангела/Анђела, тј. Ангелово село, које се у пописима 15. и 16. века упоредо јавља под тим и именом Ангела односно Ангелова Тополница.[11] Овај други назив јасно указује да је насеље формирано у непосредној близини средњовековне Тополнице, од поседа које је византијска породица Ангели тј. Анђели добила по доласку у Србију крајем 14. века, а могуће и раније. Истакнути припадници ове фамилије, браћа Михаило Анђеловић и Махмуд-паша Анђеловић рођени су, највероватније, у Ангела селу односно на породичном имању код Тополнице у првим деценијама 15. века.[12] Старо село Тополница среће се у попису из 1455. године када је у њему регистровано пет породичних и једно удовичко домаћинство (Hadžibegić, Handžić i dr. 1972: 186). Наредни пописи га не бележе, већ само село Ангели, Ангелово односно Ангелову Тополницу, што значи да су се насеља у међувремену спојила и да је познато име Анђела постало саставни део имена села Тополнице. Најранији сачувани османски подаци о селу Анђела датирају из 1477. године када је у њему било двадесет породичних и три удовичка домаћинства, као и осам самаца - неожењених (BOA, MAD 16: 60a).

У Анђеловом селу и његовој непосредној околини, судећи према османским пописима, чланови породичног клана Анђели, који више нису имали племићки статус, живели су до краја 15. века, а можда и дуже. Године 1477. у Анђеловој

11 *Karye-i Angela* (BOA, TD 9: 31; BOA, MAD 97: 11b), *karye-i Angelova* (BOA, TD 977: 195; BOA, TD 133: 552; BOA, TD 377: 108). *Karye-i Angela Topolniça* (BOA, MAD 16: 60a; BOA, TD 1048: 630; BOA, TD 22: 37), *karye-i Angelova Topolniça* (BOA, TD 234: 607; TKGM, TTd. 124: 64b). Село није препознато од стране приређивача пописа вилајета Вук из 1455. године (Hadžibegić--Handžić i dr. 1972: 186, нар. 146) који су његово име у BOA, TD 22: 37 прочитали као „скела Тополница".

12 Њихов отац Михаило живео је у Србији 1420-их година (Stavrides 2001: 76-78).

Тополници је уписан извесни Степан син Анђела (BOA, TD 1048: 630), а у нешто каснијем попису срећемо опет истог Степана Анђела али овог пута са сином Николом (BOA, TD 9: 31). У оближњем селу Ђурчинце тада је живео и неки Марко син Анђела, скупа с браћом Димитријем и Ђуром (BOA, TD 9: 91).

Године 1486. међу спахијама тополничке нахије, дакле међу припадницима војничког племства, био је извесни Ђорђе син Анђела, за кога је наглашено да му је и отац био спахија. Он је са још девет синова старих спахија уживао заједнички тимар. Сви су били хришћани изузев једнога, Алија, који је изгледа недавно прешао на ислам и чије име оца није уписано али је забележено да је рођак Махмуд-паше (Анђела) (BOA, TD 11: 213). Рођака Махмуд-паше Анђеловића било је још у Тополници, као и у другим жупама новобрдске области; један од њих, извесни Радич син Ђурашина држао је два манастира посвећена Светом Луки, оба у Тополници. Један се налазио, изгледа, код села Братиловца а други код села Крајни дел (BOA, TD 1048: 576, 599). Ово су очито били властелински манастири, будући да су се налазили у рукама световног лица, властелина Радича који је био у роду с Анђелима.

Наведени примери показују колико је фамилија Анђела, захваљујући својим поседима али, пре свега, изузетним политичким каријерама браће Анђеловић, била присутна и утицајна на подручју жупе Тополнице. Стога је разумљиво што се епитет Ангелова/Анђелова проширио у народу са конкретног насеља на територију целе жупе/нахије. У званичним османским документима назив нахије је, међутим, остао исти – Тополница, док је село и у 16. веку уписивано на више начина, као: Ангели, Ангелова, Ангела Тополница или Ангелова Тополница.

Нахија Тополница није имала свој центар – нефс, баш као што га није имала ни једна од суседних нахија које су припадале новобрдској рударској области, односно султановом хасу Ново Брдо. За све њих, па и за Тополницу која није била део хаса јер у њој није било рударења, управни центар било је Ново Брдо. Новобрдска рударска област је иначе, према попису из 1498. године (BOA, TD 28), обухватала осамнаест, територијално не нарочито пространих нахија које су биле организоване у складу с рударско-топионичарском производњом; ова организација наслеђена је из предтурског времена.[13] Једна од нахија односно жупа била је и Крива Река која је бројала шеснаест села груписаних на простору који се непосредно наслањао на Ново Брдо, северно и западно од њега, између планине Кознице и ушћа Криљевачке реке у Криву Реку односно до врха Модра Глава.[14] Нахија Крива Река је, дакле обухватала само горњи део поречја Криве Реке, од села Извор до села

13 Нахије су биле: Крива Река, Старо Село, Криљева, Јасеновик, Сирче, Кременат, Објаст, Глама, Мучибаба, Дебрчан, Сутеска, Морава, Каратонлу, Богарина/Бугарина, Труповштица, Лесковица, Бања и Островица. Детаљније о томе в. Катић 2024.

14 Села су била: Никшина кола (данас Нишино коло, потес у атару Маревца), Рајкова кола (Рајко-коло, потес у Маревцу), Мартинце кола (непознато), Миловче кола (непознато), Ливаде (Голема Ливада, махала Маревца), Недеља (непознато), Данковце (непознато), Драголишница (Драголисица, махала Маревца), Рнатовце (непознато), Дејаковце (Дајаковц, потес Маревца), Модри поток (Модри поток, махала Маревца), Минчевце (непознато), Клоковце (Клокоч, махала Маревца), Гоисалица (Госаљци, махала Извора), Тулар (непознато) и Мирка (можда Мирковци, махала Извора?) (BOA, TD 28: 66-74).

Крњева, које је пак припадало посебној нахији Крњева. Ново Брдо је сматрано делом области Криве Реке, будући да се у већ поменутом дубровачком документу из 1398. године, наводи да је оно *in loco vocato Criva Riecha*. Исти документ бележи извесног Милоша Драголишића становника Новог Брда који је раније заложио своје *коло* тј. топионицу неком Дубровчанину Никши. Драголишић је, према исправној претпоставци Атанасија Урошевића, потицао из данашње махале Драголисице која се налази у близини Нишиног кола и Новог Брда (1950: 77), а која је 1498 забележена као село Драголишница у нахији Крива Река (BOA, TD 28: 69).

Дакле, област Криве Реке у средњем и раном новом веку није идентична с облашћу Тополнице. Ове две нахије нису се чак ни територијално додиривале; између њих су се налазиле нахије Јасеновик, Кременат и Сирче које су покривале средњи део тока Криве Реке до Каменице.[15] На југозападу је Тополница била ограничена нахијама Глама и Морава.[16] У 16. веку нахија Крива Река је спојена с Крњевом[17] али ни тада није постала суседна Тополници (BOA, TD 133: 30-31, 34, (BOA, TD 234: 23-27).

Према скоро комплетним пописима Вучитрнског санџака из 15. века (BOA, MAD 16; BOA, TD 1048) нахија Тополница је бројала око 120 села, од тога око 10% селишта – мезри. Пописи из 16. века региструју отприлике исти број насеља, што значи да је демографска ситуација била мање-више стабилна и да се обим нахије није мењао. Поједина села би, додуше, од пописа до пописа мењала статус у селиште-мезру и обрнуто из мезре у село у зависности од броја људи које би пописивачи затекли на терену.[18] Последњи сачувани тапу тахрир дефтер Вучитрнског санџака из 1570/1571. године (TKGM, TTd. 124)[19] не само да бележи села по областима тј. нахијама већ претходно даје и својеврстан садржај сваке нахије односно списак села дотичне области с укупним приходима сваког села; често се на том списку нађе и понеки манастир или црква који су са својим поседима представљали засебан извор пореских прихода (види Прилог 1).[20]

15 Вид. карту у Катић 2015, 160.

16 Поједина рубна тополничка села су понекад уписивана у суседне нахије. Тако је Каменица 1498. године уписана у нахији Сирче (BOA, TD 28: 30).

17 Нахија је бројала свега пет села североисточно од Новог Брда: Крњеву, Глоговицу и Црешњу, које се помињу раније у Хиландарској повељи деспота Стефана Лазаревића из 1411. године, као и села Пантинце (данас Понтица, заселак Крњеве) и неидентификовано Гостово коло (BOA, TD 28, 97–100).

18 На пример, село Братиловце је у попису из 1544. уписано као мезра а 1570/71. као село, јер је у међувремену поново насељено. Мезре Влахотинце и Влаштица имале су статус села 1544. али су 1570/71. године постале мезре (TKGM, TTd. 124: 81a, 92b, 93a).

19 Дефтер је без датума али са тугром султана Селима II (1566–1574). Попис Вучитрнског, као и околних санџака: Крушевачког, Призренског, Скадарског и Дукађинског, започет је у јесен 1568. године а пописне књиге завршене су током 1570. и 1571. године. Детаљније в. Катић 2010: 11.

20 На пример, на списку Тополнице налазе се цркве Светог Јована у близини села Прибовца, северозападно од Врања и црква Светог Ђорђа код Рајановца Остале цркве и манастири убележени су изван прегледног списка нахије, у оквиру пописа села у којима су се налазили; у Копривници је била црква Светог Николе (TKGM, TTd. 124: 78b), у селу Катун Црква била

Будући да је оваква врста дефтера најпоузданији извор за утврђивање опсега одређене области, одлучили смо да он послужи као предложак за израду карте Тополничке нахије у 16. веку (види Прилог 2). Тешкоћу у раду представљала је чињеница да је један број села, који је у другој половини 16. века већ био у замирању, ишчезао не оставивши за собом никаквог трага на терену нити у локалној топонимији. Такође је ова област у 19. веку претрпела знатне етничке промене које су довеле до мењања назива насеља односно до појаве нових, албанских имена које су донели досељеници. Из тог разлога су нека стара села остала неидентификована или несигурно убицирана. Ипак, то није утицало на прецизно утврђивање граница саме жупе/нахије Тополнице. Наиме, пописи суседних области из истог периода, којима располажемо, пружили су чврсту основу за разграничење између нахија; на пример, знамо да је Гњилане припадало Тополници а суседни Станишор нахији Глама, да су Ропотово и Панчело били у Тополници а Дреновце, Томанце и Кормињане у нахији Изморник у Крушевачком санџаку и тако даље. С тога, неидентификована насеља или поједине црквене објекте треба у будућности тражити само унутар утврђеног простора нахије Тополнице (види карту у Прилогу 2) а никако изван њега.

Тополничка насеља према попису из 1570/1571. године[21]

Име села у преводу на српски језик	**Име села у турској транскрипцији**	**Савремени назив**
Ангелова Тополница	Angelova Topolniça	Топоница
Андровце	Androfçe	Андровац
Божовце	Bojofçe	Божевце
Боличка	Boliçka	Поличка
Боличка Доња	Dolna Boliçka	Поличка
Боровце	Borofçe	Беривојце[22]
Брајановце	Brayanofçe	непознато
Братиловце	Bratilofçe	Братиловце
Буњинце, мезра	Buninçe, mezraʿa	непознато
Бујновце	Buynofçe	Бујновце
Бусовата	Busovata	Бусовата
Велимировце	Velimirofçe	Шаварине (?), потес[23]
Влахотинце, мезра	İvlahotinçe, mezraʿa	непознато
Влаштица, мезра	Ivlaştica, mezraʿa	непознато

је црква Данко (Исто: 84a), а у селу Седлар манастир Текла односно манастир Свете Текле (Исто: 70b). У Тополници су, према османским пописима, постојала и претходно већ поменута два манастира посвећена Светом Луки као и још неке цркве.

21 Ознака д.и. у колони у којој су имена у преводу на српски, односно n.d. у колони где су имена у турској латиничној транскрипцији значе *друго име* (тур. *nam-i diğer*) насеља; може бити старији или новији назив насеља који је равноправно у то време био у употреби поред постојећег.

22 Несигурна убикација.

23 Урошевић 1950: 88, бележи истоимене њиве у атару Беривојца. Ово би могла бити позиција некадашњег села јер се 1455. године водило под именом Шеваре (Hadžibegić, Handžić i dr. 1972: 208). У сумарном и опширном дефтеру из 1477/78. године бележи се као Болимировце другим именом Шеваре (BOA, MAD 16: 56b; BOA, TD 1048: 607). У каснијим пописима само Велимировце (BOA, TD 133: 209)

Гаголовце	Gagolofçe	Гоголовце
Глама д.и. Стража, дербенд	Glama n.d. İstraja	Стража
Глобарица	Globariça	Глобарица, потес[24]
Гњилане	İgnilane	Гњилане
Горунац	Gorunaç	Горун, потес[25]
Гризи ме[26]	Grizi me	Гризиме
Грлинце	Grlinçe	Грлинце, потес[27]
Дажданица	Dajdaniça	Даждинце
Десиловце	Desilofçe	Десивојце
Димница	Dimniça	Гминце[28]
Дојковце	Doykofçe	Дајковце
Дренкова	Drenkova	непознато[29]
Дурутај	Durutay	ишчезло[30]
Душинце	Duşinçe	Душица, махала Врућевца[31]
Ђурчинце	Gürçinçe	Ђуричка, потес[32]
Зарвинци д.и. Драгосаница	Zarvinçi n.d Dragosaniça	Зарбинце
Ивановце	İvanofçe	Ивановац, потес[33]
Извор Горњи д.и. Лутеш	Gorna Izvor n.d Luteş	Литеш, махала Зарбинца
Извор Доњи	Dolna İzvor	непознато
Каменица	Kameniça	Косовска Каменица
Кани Дол	Kani Dol	Каник, потес[34]
Карачева	Karaçeva	Горње Карачево
Карачева Мала	Mala Karaçeva	Доње Карачево

24 Потес у атару села Божевца (Урошевић 1950: 105-106).

25 Топографски назив у атару Десивојца (Урошевић 1950: 121).

26 Овако написано, одвојено као две речи.

27 Потес код Новог Села (Урошевић 1950: 125).

28 Као *Dminzi in Hogoste* забележено код Лукаревића (Динић 1957: 73).

29 Село је 1571. године уписано са четири пореска обвезника уз напомену да се обрађује споља тј. да његова имања обрађују становници једног или више суседних села, чија имена нису наведена (TKGM, TTd. 124: 90b).

30 У 15. и првим деценијама 16. века бележено је под именом Дурути (Катић 2020: 116; BOA, MAD 16: 53b; BOA, TD 1048: 582-583; BOA, TD 133: 556). Село је деценијама имало стабилан број становника: у попису 1477/78. регистровано је 30 кућа и 9 неожењених (BOA, TD 1048: 583) а првих деценија 16. века 34 куће (BOA, TD 133: 556-557). Међутим, у време прикупљања података за попис из 1525/26. године становници су побегли из села што је као напомена и унето у попис док су подаци о старешинама 34 домаћинства преписани из неког старијег пописа (BOA, TD 133: 556). У попису из 1570/71. године, када је село регистровано као празно већ дуже време, објашњено је укратко шта се догодило. Наиме, изгледа да је пре 1525/26 дошло до пораста несигурности на подручју Вучитрнског санџака, учесталих пљачкашких напада и другог, због чега је постављен посебан истражитељ, извесни Хусејин-бег. Он је спровео казнену експедицију након чега су неки људи из Дурута обешени а остали су побегли. Село је дуже времена остало празно а онда је дошло осам породица из Скадарског санџака и населило се на селишту. Пописани су 1544. године али су се и они одселили после извесног времена. У време пописа 1570/71. године у селу није било више никога (TKGM, TTd. 124: 91b). Казнена експедиција Хусејин-бег захватила је тада и село Команицу (данас Комани, махала Десивојца).

31 Урошевић 1950: 120.

32 Назив за шуму у атару села Робовца (Урошевић 1950: 104).

33 Топографски назив у атару Фиријеје (Урошевић 1950: 95).

34 Потес крај Катунског потока, између Рогачице и Доњег Карачева.

Катун Мали, мезра	Küçük Katun, mezra'a	ишчезло[35]
Катун Црква	Katun Çrkva	ишчезло[36]
Кијева Мала	Mala Kiyeva	Кијево
Клишелин[37], мезра	Klişeliǩ, mezra'a	Кишаљиска махала[38], Зарбинце
Клаћница	Klakinça, mezra'a	ишчезло[39]
Клашичић	Klaşiçik	непознато
Ковач Крушевица	Kovaç Kruşeviça	непознато[40]
Коздол, мезра	Kozdol, mezra'a	непознато[41]
Коло Лешић	Kolo Leşik	Кололеч
Кончуљ	Konçul	Кончуљ
Копривница	Koprivniça	Копривница
Коретин	Koretin	Коретин
Коретишта Доња	Dolna Koretişta	Коретиште
Крајин Дол	Krayin Dol	Крајнидел
Крушевица Горња	Gorna Kruşeviça	непознато
Крушевица Доња	Dolna Kruşeviça	непознато
Кршљан	Krşlan	Кршљанци
Кукавица	Kukavıça	Кукавица, потес[42]
Команица	Komaniça	Комани, махала Десивојца
Липова Глава	Lipova Glava	непознато[43]
Мажинци	Majinçi	непознато
Мањевац	Manevaç	Мањевац
Мањевац (други)	Manevaç-i diğer	непознато
Мањевац, мезра	Manevaç, mezra'a	непознато[44]
Марјан, мезра	Maryan, mezra'a	Мајран, потес[45]
Мачар	Maçar	Мочаре
Миланча	Milança	Милинци, махала Драговца[46]

35 Налазила се у близини села Катун Црква и села Рашиновце, вероватно данашњег Новог Села (TKGM, TTd. 124: 84a).

36 Налазило се негде у близини Катунског потока. У пописима се у селу бележи неидентификована Црква Данко.

37 У ранијим пописима забележено као Клишин (BOA, TD 22: 118; BOA, TD 133: 594)

38 Несигурна убикација.

39 Према напомени коју је писар унео у дефтер, имања Клаћнице обрађивали су становници Ходановца (Одановце), Грлинца (данас потес код Новог Села) и Рашиновца (највероватније данашње Ново Село), што значи да мезру треба тражити између поменутих насеља (BOA, TTd. 124: 76b).

40 Можда има везе с потесом Ковачки рид код Коретина?

41 Земљу овог селишта обрађивали су становници Карачева (TKGM, TTd. 124: 82b).

42 Налази се између Одевца и Ропотова.

43 Липова Глава забележена је више пута у Књизи дуговања Михаила Лукаревића (Динић 1957: 41, 54, 85, 87, 88). У дефтерима се региструје као Липова Глава (*167 Rûm-ili defteri*: 333; BOA, TD 133: 543) и Лепоглава (BOA, MAD 16: 56b; BOA, TD 1048: 606)

44 Обрађују је становници једног од Мањеваца и неидентификованог села Шанковца (TKGM, TTd. 124: 90a).

45 Данас назив за њиве између Новог Села и Брезнице (Урошевић 1950: 125, 128). Према наводима из пописа, налазила се близу села Грлинце а обрађују је становници Грлинца и Рашиновца, односно, како смо закључили, Новог Села (TKGM, TTd. 124: 65a, 96a).

46 На списку села нахије Тополнице (в. Прилог 1) унето је с ближом одредницом да се налази у близини села Андровца, које је припадало Тополници и Драгосалице које нема на списку

Мохач д.и. Моховце	Mohaç n.d Mohofçe	Муховац
Мучивар Велики[47]	Muçivar-i Büzürk	Мучиврце
Мучивар Доњи[48]	Dolna Muçivar	Мучиврце
Негровац, мезра	Negrovaç, mezra'a	Селиште, потес[49]
Ограђеник	Ograkenik	Ограђе
Орљане	Orlane	непознато[50]
Отоловце[51]	Otolofçe	Одевце?[52]
Панчел	Pançel	Панчело
Пасјан	Pasyan	Пасјак
Пелин Дол	Pelin Dol	ишчезло[53]
Петковце	Petkofçe	ишчезло[54]
Пијавица	Piyaviça	непознато
Планинце	Planinçe	Планица, потес[55]
Подвиз (Подзвизд) Горњи	Gorna Podviz	непознато
Понешов Кола	Poneşov Kola	Понеш
Прибовци	Pribofçi	Прибовце
Прибојовци	Priboyofçi	непознато
Прилепница	Prilepniça	Прилепница
Радиловце, мезра	Radilofçe, mezra'a	непознато
Радуловце	Radulofçe	Радловце, махала Братиловца[56]
Радуновце	Radunofçe	Радановце, потес[57]
Рајкош	Raykoş	ишчезло[58]

тополничких насеља. Андровац се налази на Андровачкој планини, североисточно од Јањева а у његовом суседству је село Драговац са махалом Милинци. Дрвоселица је вероватно стари назив Драговца, с обзиром да је у попису војнука из 1455. године исто село уписано као Драгоселце (Катић 2020: 66).

47 У 15. веку бележи се као Мучиварце Горње (BOA, TD 1048: 571; BOA, MAD 16: 52a).

48 У пописима из 15-ог и првих деценија 16-ог века уписано као Доњи Мучиварци (BOA, MAD 16: 51a; BOA, TD 1048: 557; BOA, TD 977: 203).

49 Према наводима из дефтера (TKGM, TTd. 124: 64b) запустело село Негровце налазило се поред Малог Ропотова, највероватније на месту данашњег потеса Селиште југоисточно од М. Ропотова (ВИГ 632-3-3 Лесковац 1:25.000)

50 Године 1455. забележено као Орла Лази (Катић 2020: 121, 258).

51 Такође уписивано и као Отиловица (BOA, MAD 16: 31b) и Отолавце (BOA, TD 977: 198).

52 Несигурна убикација.

53 Налазило се код потока Пелиновац, источно од Коретина, у атару села Дајковце. Урошевић (1950: 110) бележи у Дојковцу (Дајковцу) назив за њиве - Пелиновац.

54 Седамдесетих година 15. века било је привремено напуштено и тада је пописано као мезра уз напомену да његову земљу обрађују становници Гњилана (BOA, TD 1048: 567). Касније је поново насељено и у 16. веку се региструје као село. Налазило се негде у близини Гњилана.

55 Потес код Крајњидела.

56 Налази се на левој страни Фиријејског потока, детаљније в. Урошевић 1950: 94. У књизи Михаила Лукаревића село се помиње као Радулинци у Тополници (Динић 1957: 50, 82).

57 Потес у атару Рајановца (Урошевић 1950: 107).

58 Налазило се негде у близини Гминца, односно између Гминца и Свирца. Наиме, у попису из 1525. године стоји напомена да је Рајкош близу Трепање (BOA, TD 133: 572). Село Трепања налазило се у атару данашњег Свирца где постоји потес Трепањски поток тј. Прони Трепањес (Урошевић 1950: 96). На Ђенералштабној карти Краљевине Србије КР-II-2-3.11 (Свирци) уцртан је велики потес Трпања, јужно и југозападно од села Свирце, који захвата горњи ток истоименог потока.

Рашиновце	Raşinofçe	Ново Село[59]
Рогачица	Rogaçiça	Рогачица
Ропотова Велика	Ropotova-i Büzürg	Велико Ропотово
Ропотова Мала	Mala Ropotova	Мало Ропотово
Рупотица	Rupotıça	Рупиште, махала Братиловца[60]
Свињарина	İsvinarina	непознато[61]
Своће/Сводна	İsvodye/Isvodna	непознато
Сврдловица	İsfırdolofçe	неутврђено
Седлар	Sedlar	Седларе
Селештор	Seleştor	непознато[62]
Стануловце	İstanulofçe	Станиловац
Стрезова	İstrezova	непознато[63]
Стреларица	Istrelariça	Стрелица
Стрепко/Штрпко ди Штикаљ	Strepko/S(Ş)tırpko n.d İştikal	ишчезло[64]
Сухаринце	Suharinçe	Сухарно
Трешиљ	Treşil	ишчезло[65]
Трстена	Trstena	Трстена
Убожац Горњи	Gorna Uboşac	Босце
Убожац Доњи	Dolna Uboşac	Босце
Убожац Средњи	Sredna Uboşac	Босце
Ферећеја	Ferekeya	Фиријеја
Хогоште	Hogoşte	Огоште
Ходановце	Hodanofçe	Одановце
Хрупина	Hrupina	ишчезло[66]
Церје Горње	Gorna Çerye	непознато
Церје Доње	Dolna Çerye	непознато
Церје Средње	Sredna Çerye	непознато
Црцор, мезра	Çırçor	Цицорка, потес[67]
Чараковце	Çarakofçe	Чараковце

59 Убикација је изведена на основу напомена уз мезре Клаћницу, коју обрађују становници суседних села Ходановца, Грлинца (између Одановца и Новог Села) и Рашиновца (TKGM, TTd. 124: 76b), и мезру Марјан (између Новог Села и Брезнице), коју обрађују становници Грлинца и Рашиновца (Исто: 65a, 96a)

60 Према напомени у дефтеру, село Рупотица се налазило у близини Радуловца тј. данашње махале Радловце, села Братиловца и у њему је био манастир Лука Црква (TKGM, TTd. 124: 86b). На пола сата хода од Радловца налази се данас махала Рупиште и у њој трагови две цркве, на местима Црквиште и Присој (Урошевић 1950: 94).

61 Можда има везе с потоком Свињарник у атару Паралова?

62 У војничком дефтеру из 1455. године бележи се као Селоштор а у попису из 1486. као Селошдер (Катић 2020: 67). Није идентично Станишору који је припадао нахији Глама.

63 Није идентично Стрезовцу у долини Криве Реке јер је то село (Istrezovçe) припадало нахији Сирче (TKGM, TTd. 124: 23b)

64 Можда има везе са Штрбим брегом близу Одановца?

65 У дефтеру је забележено (TKGM, TTd. 124: 70v) да се у близини овог села налази мезра Црцор, данас потес Цицорка код Прилепнице. Дакле, Трешиљ или Тршиљ/Тршељ налазио се у суседству Прилепнице.

66 Вероватно се налазило код истоименог потока Рупина у близини Мучиварца.

67 Југоисточно од Прилепнице, ВГИ 1:25.000 Лесковац 632-3-3

Цериш, мезра	Çeriş, mezra'a	непознато[68]
Шанковце	Şankofçe	непознато
Шипашница Горња	Gorna Şipaşniça	Горња Шипашница
Шипашница Доња	Dolna Şipaşniça	Доња Шипашница
Штитар	İştitar	непознато

Жупа/нахија Тополница заузимала је простор од изворишта Зарбинске и Десивојске реке, северозападно од Врања, па све до Гњилана, укључујући и Гњилане с делом његове околине. Пружала се правцем североисток-југозапад а обухватала је такође слив Огошке реке, доњи ток Криве Реке, леву страну Биначке Мораве од ушћа Криве Реке до Гњилана и део Биначке Мораве кроз Кончуљску клисуру, као и неколико села уз Брасаљску реку, северозападно од Гњилана.[69] Са оновременом нахијом Криве Реке није се додиривала, још мање поклапала, јер је ова обухватала само мало подручје око Новог Брда, између планине Кознице и Криљевачке реке; простирала се у горњем делу поречја Криве Реке, од села Извор до села Криљеве. Остатак тока Криве Реке био је покривен нахијама Криљева, Сирче и Кременат. Временом, се обласни назив Крива Река проширио на већи део речног тока, најпре на нахију Криљеву која јој је припојена већ у 16. веку, а касније, како је опадало рударење у новобрдској рударској области и како се мењала управна организација, и на остале две.

Тополница, која је територијално и по броју насеља била знатно већа од свих побројаних нахија, у административном погледу није припадала султановом рударском хасу Новог Брда, али је на сваки други начин била везана за њега. Ново Брдо је представљало управни и привредни центар шире регије у којем су пословали и појединци из Тополнице; тврђавски посадници Новог Брда су такође, као вид издржавања, имали право да убирају пореске приходе неких тополничких села. Тополничка насеља су углавном била мала или средње величине (25-35 домаћинстава). Најмногољуднија, која су имала преко 50 кућа били су Велико и Мало Ропотово који су скупа имали преко 90 домаћинстава, Коретин (53 куће, 21 неожењени и две удовице), Гњилане и Прилепница. Само село Анђелова Тополница у то време није било нарочито многољудно; имало је 15 хришћанских и два муслиманска домаћинства и пет неожењених хришћана (TKGM, TTd. 124: 69b, 71b-72b). Становништво је доминантно било словенско хришћанско, а тек у понеком селу се уочавају имена из албанског народног ономастикона. Муслимана је у овом периоду такође било веома мало и тек понегде; најбројнији били су у Гњилану. Детаљнија демографска истраживања ове области у периоду османске владавине тек треба обавити а утврђивање граница и насеља жупе односно нахије Тополнице је први корак на том путу.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

BOA: T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (Istanbul)
MAD: Maliye defterleri: 16, 97.

68 Налазила се негде у близини села Гризиме (TKGM, TTd. 124: 68a).

69 Паралово је, на пример, у првој половини 16. века уписано у нахији Тополници (*167 Rûm-ili defteri*: 332) али је изостало у попису из 1570/71. године.

TD: Tapu Tahrir defterleri: 9, 22, 28, 133, 234, 377, 977, 1048.
TKGM, TTd.: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi (Ankara), Tapu Tahrir defterleri: 124.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

167 Rûm-ili defteri: *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530)*. Dizin ve tıpkı basım, II.
Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlıgı, 2004.
Hadžibegić-Handžić 1972: Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević. *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1972.
Miklosich 1858: Franz Ritter von Miklosich. *Monumenta Serbica spectantia Historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Apud Guilelmum Braumüller.
Динић 1957: Михаило Динић. *Из Дубровачкоī архива*. I. Београд: Српска академија наука.
Катић-Гарић Петровић 2012: Татјана Катић - Гордана Гарић Петровић. „Османски Алтин (Алтун-или) 1477. године". *Мешовиūа īрађа* 33, 93-112.
Катић 2010: Татјана Катић, *Оūширни йойис Призренскоī санџака из 1571. īодине*. Београд: Историјски институт.
Катић 2020: Татјана Катић, *Војнучки дефūер из 1455. īодине за санџаке Крушевац, Вучиūрн, Призрен и вилајеūе Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*. Београд: Историјски институт.
Катић 2021: Татјана Катић. „Зеамет Влаха Вукове земље 1477. године". *Мешовиūа īрађа* 42, 39-59.

ЛИТЕРАТУРА

Garić Petrović, Amedoski 2014: Gordana Garić Petrović–Dragana Amedoski. „Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nâhiye". *Journal of Oriental and African Studies* 23, 101–126.
Stavrides 2001: Theoharis Stavrides. *The Sultan of Vezirs; The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*. Leiden: Brill.
Jireček 1879: Constantin Joseph Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters: Historisch-geographische Studien*. Prag: Verlag der K. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften.
Динић 1962: Михаило Ј. Динић. *За исūорију рударсūва у средњевековној Србији и Босни*. II део. Београд: Српска академија наука и уметности.
Катић 2015: Татјана Катић. „Село Ајновце и нахија Кременат у турским дефтерима 15. и 16. века". *Косовско-меūохијски зборник* 6, 151–164.
Катић 2024: Татјана Катић. „Тоūионице – језгра нових насеља у рударским областима Вучитрнског санџака (15–16. век)". *Исūоријски часойис* 73, 123–144.
Мацура и др. 2001: Милош Мацура и др. *Насеља и сūановнишūво облаūи Бранковића 1455. īодине*. Београд: Српска академија наука и уметности
Мијатовић 1979: Радослав Мијатовић. „Средњовековне жупе дуж Лима". *Симйозијум Сеоски дани Среūена Вукосављевића* 7, 209–223.
Мишић 2003: Синиша Мишић. „Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV)". *Краљ Владислав и Србија XIII века*. Београд: Историјски институт, 73–87.
Новаковић 1879: Стојан Новаковић. "Ново Брдо и врањско Поморавље у историји српскоj XIV и XV века". *Годишњица Николе Чуйића* III, 263–355.
Новаковић 1911: Стојан Новаковић. „Манастир Убожац. Приложак к средњовековној географији српских земаља". *Глас СКА* LXXXVI, 141–150.
Руварац 1890: Иларион Руварац. „Манастир Убожац". *Коло, лисūи за забаву и књижевносūи* бр. 33, год. II, 52–53.
Тодић 2013: Бранислав Тодић, „Манастир Убожац". *Косовско-меūохијски зборник* 5, 67–88.
Урошевић 1950: Атанасије Урошевић. *Новобрдска Крива Река – анūройоīеоīрафска исūиūивања*. Београд: Српска академија наука.

Прилог 1.

Латинична турска транскрипција османског списка насеља нахије Тополнице из дефтера TKGM, TTd. 124 са факсимилом.

Fihrist-i kurâ-yı nahıye-i Topolniça

1. Karye-i Prilepniça 10058
2. Karye-i İgnilane[70]
3. Karye-i Çarakofçe 5000
4. Karye-i Grizi me 3000
5. Mezraʿa -yı Çeriş nezd-i karye-i mezbûr 500
6. Karye-i Kolo Leşik 10000
7. Karye-i Pribofçi 12.000
8. Kilise-i İsveti Yovan nezd-i karye-i mezbûr 400
9. Karye-i Gagolofçe 5500
10. Karye-i Angelova Topolniça 5066
11. Karye-i Hodanofçe 3479
12. Karye-i Pelin Dol 3440
13. Karye-i Treşil 1277
14. Mezraʿa-yı Çırçor nezd-i karye-i m. 968
15. Karye-i Dolna Boliçka 970
16. Karye-i Sedlar 700
17. Karye-i Pasyan 5400
18. Karye-i Priboyofçi 1600
19. Karye-i Ropotova-i Büzürg 16000
20. Karye-i Mala Ropotova 5562
21. Mezraʿa-yı Negrovaç nezd-i karye-i mezbûr 2063
22. Karye-i Koretin 10200
23. Karye-i Gorna Podviz 4999
24. Karye-i Rogaçiça 6000
25. Karye-i Muçivar-i Büzürk 3500
26. Karye-i Dolna Muçivar 300
27. Karye-i Dolna Koretişta 3000
28. Karye-i Globariça 2500
29. Karye-i Brayanofçe 5000
30. Karye-i İsfırdolofçe 2000
31. Karye-i İsvinarina 2000
32. Karye-i Trstena 2000
33. Karye-i Kameniça 5999
34. Karye-i Raşinofçe 2000
35. Mezraʿa-yı Kelakiça nezd-i karye-i mezbûr 1000
36. Karye-i Bojofçe 4500
37. Karye-i Krayin Dol 1000
38. Karye-i Otolofçe 3500
39. Karye-i Mohaç nâm-i diğer Mohofçe 1200
40. Karye-i Androfçe 2400
41. Karye-i Busovata 3500
42. Karye-i Koprivniça 5000
43. Karye-i İsvodye/Isvodna 1500
44. Karye-i Piyaviça 5500
45. Karye-i Orlane 5000
46. Karye-i Pançel 7200
47. Karye-i Gorna Şipaşniça 1450
48. Karye-i Dolna Şipaşniça 1400
49. Karye-i İstrezava 1700
50. Karye-i Kani Dol 3500
51. Karye-i Hogoşte 4499
52. Karye-i Bratilofçe 1500
53. Karye-i Hrupina 2400
54. Karye-i Gorna Çerye 1800
55. Karye-i Sredna Çerye 1550
56. Karye-i Istrelariça 2000 56. Karye-i Dolna Çerye 1400
57. Karye-i Karaçeva 3000
58. Mezraʿa-yı Kozdol nezd-i karye-i mezbûr 799
59. Karye-i Mala Karaçeva 2500
60. Karye-i Gorna Uboşac 2000
61. Karye-i Sredna Uboşac 3000
62. Karye-i Dolna Uboşac 600
63. Karye-i Maçar 1200
64. Karye-i Katun Çrkva 6000
65. Mezraʿa-yı Küçük Katun nezd-i karye-i mezbûr 700
66. Karye-i Doykofçe 2600
67. Karye-i Konçul 4300
68. Karye-i Ferekeya 500
69. Karye-i İştitar 1700
70. Karye-i Gorunaç 750[71]

70 Уз село није уписан приход од 5000 акчи (TKGM, TTd. 124: 67b)

71 Грешком писара унет је приход од 7500 акчи. У детаљном попису овог села које је имало свега три куће и једног неожењеног стоји тачан износ од 750 акчи (TKGM, TTd. 124: 84a).

71. Karye-i Gürçinçi 2000
72. Karye-i Borofçe 1500
73. Karye-i Dajdaniça 900
74. Karye-i Krşlan 300
75. Karye-i Dimniça 1084
76. Karye-i Majinçi 1500
77. Karye-i Desilofçe 1060
78. Karye-i Boliçka 1200
79. Karye-i Duşinçe 2000
80. Karye-i Lipova Glava 3000
81. Karye-i Radulofçe 1000
82. Karye-i Rupotiça 600
83. Karye-i Buynofçe 3000
84. Karye-i Ograkenik 1500
85. Karye-i Gorna Kruşeviça 2300
86. Karye-i Dolna Kruşeviça 500
87. Karye-i Kovaç Kruşeviça 500
88. Karye-i Klaşiçik 1500
89. Karye-i İvanofçe 1500
90. Karye-i Şankofçe 1000
91. Karye-i Strepko/S(Ş)tırpko nâm-i diğer İştikal 1000
92. Karye-i Poneşov Kola 1400
93. Karye-i Kukavıça 700
94. Karye-i Glama nâm-i diğer İstraja derbend 100
95. Karye-i Velimirofçe 1260
96. Karye-i Petkofçe 1500
97. Karye-i Manevaç 2100
98. Karye-i Manevaç-i diğer 1000
99. Mezraʿa-yı Manevaç 500
100. Karye-i Drenkova 300
101. Karye-i Gorna Izvor nâm-i diğer Luteş 2500
102. Karye-i Dolna İzvor 1000
103. Karye-i Zarvinçi nâm-i diğer Dragosaniça 1500
104. Karye-i Mala Kiyeva 700
105. Karye-i Durutay 700
106. Karye-i Komaniça 600
107. Karye-i Suharinçe 500
108. Karye-i İstanulofçe 1000
109. Karye-i Planinçe 800
110. Karye-i Seleştor 700
111. Mezraʿa-yı Radilofçe 500
112. Mezraʿa-yı Ivlaştiça 300
113. Karye-i Raykoş 500
114. Mezraʿa-yı Klişeliǩ 350
115. Kilise-i İsveti Görge 100
116. Karye-i Radunofçe hali ez-raiyyet 1300
117. Mezraʿa-yı Buninçe 400
118. Mezraʿa-yı İvlahotinçe 200
119. Mezraʿa-yı Maryan nezd-i karye-i Grlinçe 400
120. Karye-i Grlinçe 2700
121. Karye-i Milança nezd-i karye-i Drvoseliçe ve Androfçe 500

TKGM, TTd. 124: 64b-65a

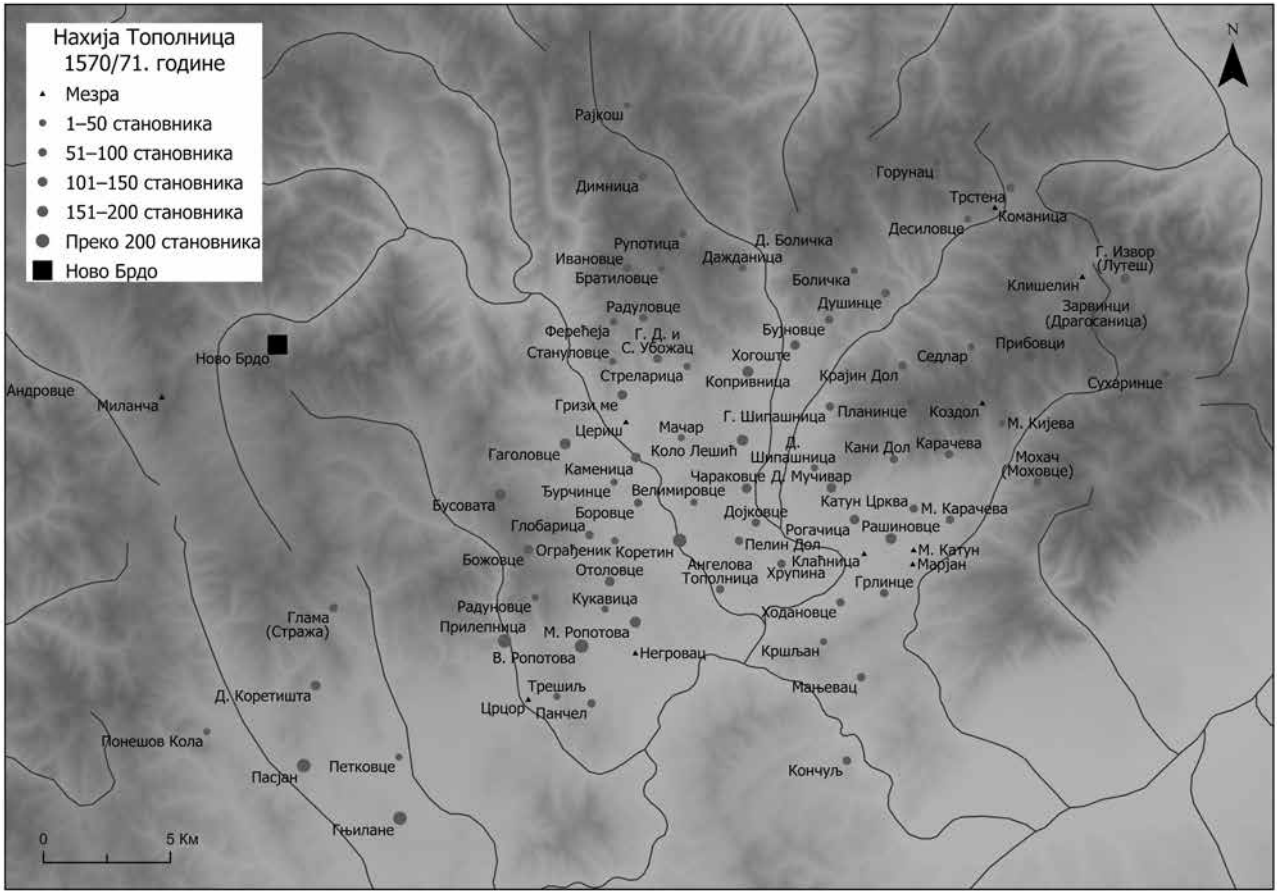

Карта нахије Тополнице, према попису из 1570/71. године

Tatjana M. KATIĆ

SETTLEMENTS OF THE SERBIAN *ŽUPA*/OTTOMAN *NAHIYE* OF TOPOLNICA (15TH-16TH CENTURY)

Summary

Since the time of Konstantin Jireček and Stojan Novaković, the Serbian medieval county (*župa*) of Topolnica, well-known as Anđelova Topolnica, has been incorrectly identified with the area of Kriva Reka in the Novo Brdo region. The scanty medieval sources do not provide sufficient data to reconstruct the *župa*'s territory or the number and names of its settlements. The mentions of Topolnica's villages, churches, and monasteries appear more numerous only in the second half of the 15th and 16th centuries in Ottoman sources – *tapu tahrir defter*s. Namely, the Ottoman state, which almost entirely adopted the medieval organization of counties, replacing only the term *župa* with the term *nahiye*, regularly carried out the censuses of settlements and populations throughout the Empire, including the Topolnica county that belonged to the Vučitrn sanjak. Based on the data on Topolnica settlements in the Vučitrn *tapu tahrir defter*s, it is possible to determine the scope of the medieval *župa*, i.e., the early modern *nahiye* of Topolnica. So far, only the incomplete census from 1455, containing Topolnica's 54 active villages, eight abandoned villages, and two monasteries, has been published. A significant part of these settlements was successfully identified, but there are also a number of misidentified or untraceable ones. The aim of this paper, based on several unpublished and underused Ottoman censuses from the 15th and 16th centuries, is to correct the position of thus far inappropriately located settlements and to show that the county of Topolnica included about 120 settlements, none of which were situated in the medieval area of Kriva Reka. The Ottoman *defter*s also reveal that Anđelova Topolnica was the name of a particular settlement, not the entire county. At the beginning the settlement was called the village of Angeli after the Byzantine family of Angeli, who ruled Thessaly in the 14th century and who, after the Ottoman conquest, settled in Serbia and got estates. Their landholdings were located near the existing village of Topolnica, with which they soon merged and which began to be called Angeli's Topolnica or Anđelova Topolnica.

Keywords: Vučitrn sanjak, Topolnica *nahiye*, Byzantine Angelos family, Mahmud-Pasha Angelović, Ottoman Christian nobility.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:343(497.5)"14"
94(497.11)"14"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-51315

Прегледни рад

*Никола А. МАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КРИМИНАЛ И НЕДЕЛА МЕЂУ ПОЈЕДИНИМ ЧЛАНОВИМА ДУБРОВАЧКИХ ЗАЈЕДНИЦА У СРПСКОЈ ДЕСПОТОВИНИ (1400–1459)**

Апстракт: Разматрањем једног броја злочина између Дубровчана од почетка 15. века до 1459. године, може се стећи одређен увид у специфичности криминалитета на тлу српске Деспотовине у том периоду. На основу примењиваних закона, процеса и казни у разматраним случајевима, криминал као појава у дубровачким колонијама поређен је са криминалом у средњовековним градовима данашње Италије. Анализирани случајеви указују да је дубровачким заједницама генерално мањкало солидарности, а да су насиље и крађа били део свакодневице, док су мотиви најчешће били финансијске, а понекад и личне природе. Ови криминални акти остали су сачувани у Дубровачком архиву, захваљујући привилегијама Дубровчана у виду права на независно судство. Неки од најчешћих преступа били су крађа, оружана пљачка, физичко и вербално насиље. Неретко се дешавало да су Дубровчани у функцији цариника злоупотребљавали своје положаје на штету других Дубровчана. Упркос противљењима дубровачке владе, било је и случајева коришћења српских или турских органа власти у међусобним сукобима Дубровчана.

Кључне речи: Дубровник, Србија, средњи век, средњовековно право, историја криминала, културна историја.

Појачано интересовање за историју криминала расте од друге половине 20. века, као аспект историјске антропологије школе Анала и у склопу концепта „историје одоздо" (Ten Dyke 1999: 37 – 38; Port 2015: 108). Уједињено Краљевство, Француска и Италија предњаче у истраживању историје криминала у средњем веку (Dean 2007: 1). Мада о овој и сродним тематикама је писано и на српскохрватском говорном подручју, овде се могу издвојити радови Валтазара Богишића, Богумила Храбака, Бранислава Недељковића и других (Bogišić 1872; Храбак 1984; Недељковић 1984). Историја криминала, злочина и његовог процесуирања у средњем веку је значајна, јер омогућава сагледавање једног од аспеката друштвене историје и средњовековне свакодневице. Из тог разлога, тужбе из дубровачког архива, које обилују уобичајеним случајевима, али и врло несвакидашњим,

* Истраживач приправник, ORCID 0009-0001-7219-5703, nidzamarkovic@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

представљају изворе од великог значаја, јер дају увид у проблеме са којима су се суочавале дубровачке заједнице у Србији.

Ради постављања истраживања у шири контекст потребно је осврнути се на историју српско-дубровачке трговине. Трговина се спомиње још 1186. године у споразуму Стефана Немање и брата му Мирослава са Дубровником (Мошин, Ћирковић и др. 2011: 45 – 48). На основу текста повеље из 1186. године познато је да су њиме потврђена правила која су важила и раније а о којима, писани трагови нису сачувани. До краја прве половине 13. века трговина између Дубровника и Србије се сводила на увоз пољопривредних производа попут коже, крзна, живе стоке, меда и воска из Србије, док су Дубровчани у Србију извозили првенствено со као намирницу од великог значаја у исхрани људи и стоке (Јиречек 2011: 192 – 194).

До великих промена у трговини између Србије и Дубровника дошло је након појаве Саса (Ћирковић 1999: 633; Динић 2003: 457; Ћирковић, Ковачевић Којић и др. 2003: 21). Развој рударства у Србији привукао је велики број трговаца, најпре из Приморја и то нарочито Дубровчана који су били веома заинтересовани за племените метале (Cotrugli 2017: 57). Дубровачки трговци су рудно благо из Србије пласирали на венецијанско тржиште, а и даље (Kovačević 1961: 53; Ћук 1986: 101; Ћирковић, Ковачевић Којић и др. 2003: 65).

Ово је довело до тога да пољопривредне производе, до тада најважније извозне артикле из Србије, замењују племенити метали, поготово сребро. С друге стране, с порастом просперитета међу новонасталим „средњим сталежом" у Србији, расла је и потражња за луксузном робом, попут текстила, најпре из Низоземске и Италије, а касније из Италије и Дубровника (Чремошник 1925: 61 - 69; Čremošnik 1929: 58 – 61). Рударски тргови временом су постали значајни потрошачки центри. Осим робе широке потрошње, од почетка 15. века у српске рударске центре у све већем броју пристизали су каравани са тканинама, свилом, предметима од сребра, што указује на раст куповне моћи локалног живља (Зарковић 2017: 89). Одговор дубровачке владе из 1417. године на жалбе деспота Стефана Лазаревића да се све више сребра извози из Србије, одлично је сведочанство о променама у структури увоза у Србију:

> „То је прво и било и у дане господина родитеља твога и господства ти, а и данас је тако по малим трговима где се доноси на продају свила и мрћарија, а где су славни и велики тргови као у Новом Брду и по другим великим местима господства ти, у које се доносе различите чисте свиле (писац овде наводи шест врста тканина и бисер), таква роба се не пристоји нити се може плаћати кожама, воском и сирењем, већ сребром, златом и драгим камењем. Јер, господине деспоте, по свету куда иду наши трговци тражећи те скупоцене потребе, носе велика бремена сребра и кесе дуката и дају их за њих" (Стојановић 1929: 220).

У периоду до првог пада Деспотовине 1439. године српско рударство достиже свој зенит, а самим тим и пословање Дубровчана у Србији, што је довело до великог броја тужби као последица бројности Дубровчана у Србији. При крају периода између првог и другог пада Деспотовине дошло је до новог пораста стопе криминалитета. Међутим, већи број парница пред други пад Деспотовине

се више везује уз струјање већег броја Дубровчана у земљи услед делимичног повратка просперитета, неголи за тежње Дубровчана да искористе неприлике и безакоње у сопствену корист (Храбак 1953: 94). О овим случајевима постоји велики број података сачуваних у изворима, у првом реду у Дубровачком архиву. Из тог разлога, овај рад обухвата период од почетка 15. века до другог пада Деспотовине 1459. године.

На почетку 15. века Дубровачки закони су се налазили у Статуту, законским зборницима и многим књигама реформација. Трећи зборник закона под називом *Liber Viridis*, односно Зелена књига се односи на законе донете након осамостаљивања од Млетачке републике 1358. године, премда је књига започета у периоду између 1407. и 1414. године, а завршена између 1464. и 1466. године. Књига је заснована на Дубровачком Статуту и претходном зборнику познатијем као *Liber omnium reformationum*. Након 1358. године одређен број закона уписан је у Статут, други у *Liber omnium reformationum*, а остали у *Liber Viridis*, мада у ову књигу нису били записани сви остали закони. Због тога је неопходно имати у виду и остало законско и обичајно право ван *Liber Viridis* (Недељковић 1984: 12 – 16).

Liber Viridis није законик већ зборник закона у који су нотари повремено уписивали законе на захтев посебне комисије или Малога већа. Садржај ове књиге је прилично хетероген и бави се свим областима јавног и приватног живота. Битно је напоменути да је Статут и даље представљао главни ослонац читавом потоњем законодавству. То се нарочито односи на кривично право и процес, јер ова материја није добила пуно места у *Liber Partium.* Допуне су најпре везане за кривична дела почињена ван града / extra urbem. Велика новина било је и издвајање кривичног суда из Малога Већа што се десило 1459. године (Недељковић 1984: 25 – 26).

Дубровачко судство у средњем веку познаје акузацијски и инквизицијски тип поступка. Акузацијски тип карактерише то да их покреће оштећена страна, а и терет је био на оштећеној страни да докаже кривицу. Према дубровачком Статуту, суд по службеној дужности може покренути поступак само у пар случајева, као што је на пример рањавање, али у пракси се то односило на врло широк дијапазон преступа. Ови поступци припадају инквизицијском типу. Од средине 14. века акузацијски поступци постају све чешћи у односу на инквизицијске што говори о порасту броја приватних тужби (Lonza 2002: 58 – 68; Dean 2007: 18). На први поглед може деловати необично што грађани ван матице пријављују и озбиљније злочине као што је пљачка, уместо да те поступке покрене суд, али треба имати у виду удаљеност између Дубровника и дубровачких заједница у Србији, услед чега их је неко морао обавестити о злочинима. Може се претпоставити и постојање жеље појединца да први наведе своју верзију догађаја како би евентуално обезбедио себи повољнији положај на суђењу. На сличан начин, у Савони у Лигурији, акузацијским поступцима су се пријављивали и врло насилни злочини, као што су пљачке и убиства (Dean 2007: 36).

Највећи удео у изреченим пресудама и недовршеним поступцима у Дубровнику у раном 14. веку чинило је физичко насиље са око две трећине случајева. С друге стране, у пресудама је увреда и крађа било врло мало. Међутим, претпоставка је да је увреда и крађа сигурно било много више, али су спорови решавани на друге

начине (Lonza 1992: 51). Велика већина злочина који су се десили ван града су везани управо за пљачке, а да ли ће оштећена страна покренути поступак зависило је од више чинилаца, пре свега од могуће исплативости подношења пријаве у односу на трошкове суђења и доказивост злочина (Lonza 2003: 53).

Злоупотреба суда и пријава непостојећих злочина су се дешавали, али веома ретко (Dean 2007: 22). Ради подношења тужбе за већину злочина био је неопходан један сведок, док су два била потребна само за злочине за које је предвиђена казна била сакаћење или смрт (Lonza 2002: 82; *Statut* 2002: 209, 325, 331, 345, 352–353, 495–497). Сведоци би неретко тврдили да ништа не знају о злочину, што би се могло протумачити тако да је оштећена страна погрешно проценила шта су сведоци видели, али су сигурно у појединим случајевима сведоци подлегали одређеном притиску (Lonza 2002: 84; Dean 2007: 23).

С друге стране, ако оштећена страна није успела да сакупи довољно доказа, а није их ни фабриковала, не би била кажњавана (Lonza 2002: 66). Ако би се доказало да је неко подмитио сведоке, био би кажњен у износу мита, а исто тако и сам лажни сведок. У случају да сведок није у стању да плати казна би била шибање и бележење печатом. Сведок није могао да сведочи ако није назначен за сведока, осим у имовинским расправама. Адвокати ниједне стране у парници нису могли бити сведоци својих клијената (*Statut* 2002: 207). Било је потребно да се сведочења појединачно испитаних сведока поклапају како би се сматрала веродостојним. Ако је сведок тврдио да се не сећа места или времена, онда је било на кнезу и суду да оцене вредност сведочења (Statut 2002: 209). Обе стране су имале право да оспоре сведоке, а кнез и судије су могли да одлуче да ли су сведоци прикладни и да ли се сме веровати њиховим изјавама. Ко би изгубио парницу био је дужан да плати суђење, осим у казненим парницама где је плаћао онај ко је добио, при чему је и оном ко је изгубио парницу одређивано да плати за Мали суд (*Statut* 2002: 211). Казне у Дубровнику су се одређивале на основу Статута из 1272. године као и одлуке кнеза, Малог већа, Великог већа, Сената и обичајног права. Дубровачки Статут је био инспирисан млетачким, али је био прилагођен локалним потребама и обичајном праву (Mitić 1985: 153). Статут је заједно са каснијим збиркама остао на снази све до пада Дубровачке републике 1808. године. Писани закони су вероватно постојали и пре 1272. године, али они нажалост нису сачувани (Bogišić 1872: 90).

При одабиру узорка за истраживање неопходно је користити одговарајуће изворе. Такође, током проучавања више типова извора, као што су пријаве злочина и одлуке суда, морају се имати у виду разлози због којих су били записани, као и колико се њихова виђења једног истог догађаја могу разликовати (Dean 2007 5–8). У овом раду коришћен је материјал из следећих серија Дубровачког архива: *Lamentationes de Foris, Diversa Cancellarie, Lettere e Commissioni di Levante* и *Liber de Maleficis. Lamentationes de Foris*, је серија која се издваја из *Liber de Maleficis*, о почињеним злочинима, *Diversa Cancellarie* су разни записи дубровачке канцеларије, док су *Lettere e Commissioni di Levante* писма послата владарима и властели у залеђу од стране дубровачке владе (Јиречек 1892; Динић 1958; Стојановић 1929; Стојановић 1934). *Lamentationes de Foris* је била серија посвећена преступима где оптужени или није потпадао под дубровачку власт, или је био непознат. Ова серија се

пре свега састојала из тужби, док су искази сведока ретки, а пресуде, односно завршени казнени поступци још ређи, између осталог, због веће спремности ка решавању конфликата ван суда (Lonza 2002, 61).

У Lamentationes de Foris забележени су преступи и злочини који су почињени ван територије самог града, што укључује подручје Дубровачке републике, али и недела која су се десила ван граница Републике у случајевима када је Дубровчанин био починиоц или жртва. Ови поступци се разликују од оних унутар граница, јер су се често примењивали посебни механизми за решавање сукоба. У *Lamentationes de Foris* велика већина преступа се односила на крађу и сличне злочине везане за имовину, док су се они у *Lamentationes de Intus* бавили злочинима у граду где је било много више убистава и физичког насиља. Овај контраст могуће је објаснити чињеницом, да би покретање поступка и доказивање насилних злочина ван града изискивало много више напора и времена у односу на могућу добит (Dean 2001: 113; Lonza 2003: 52–59).

Према Дубровачком Статуту, у случају физичких напада, изрицале су се новчане казне. Тако је, на пример, за ударац руком казна је била шест перпера, а ако нападач није могао платити био би ишибан. Уместо жртве поступак је могао да покрене и кнез. Кад једна особа удари другу руком и ова узврати ударац, казна је била шест перпера за оног ко је започео тучу, а ако се није могло доказати ко је започео тучу, онда су обојица кажњавана са по три перпера. За напад импровизованим оружјем нападач би морао да плати казну од шест до 12 перпера. Ко није био у стању да плати био би ишибан и обележен печатом. За ударац професионалним оружјем у зависности од тежине повреде казна је била од 25 до 50 перпера. У случају немогућности плаћања, нападач би губио десну руку (*Statut* 2002: 327).

Један од најчешћих злочина међу Дубровчанима у Србији биле су провале у кућу или радњу, које су се често налазиле у истом објекту. Дешавало се да су Дубровчани у својим неделима имали и Србе као саучеснике. Тако је 13. јануара 1439. године у Руднику у својој тужби дубровачком суду Будисав Богавчић тврдио да су му браћа Зеленци, Радослав и Радељ, ударили на кућу заједно са Србима, односно Словенима, како су их некад Дубровчани називали. Провала се десила када је Будисав побегао из Рудника због куге и том приликом су му украли одећу и друге ствари (Јиречек 1892: 81; Стојановић 1934: 423–424; Веселиновић 1997: 198).

Најмање увреде учињене у јавности могле су лако да ескалирају у озбиљан конфликт, јер је сваки напад на углед захтевао одговарајућу реакцију (Lonza 2003: 51; Ward 1983: 14). Добар пример распламсавања сукоба од баналне свађе до физичког обрачуна одиграо се 8. јануара 1440. године. Мароје Радановић је поднео тужбу против Новака Ђурђевића и Николе, сина Коленде Комарића, Дубровчана, тврдећи да се, док су били у Београду, у Србији, његов једанаестогодишњи син, посвађао са српским дечаком, због чега је његов отац дошао и претио Мароју. Ипак, сам Мароје није се плашио дечаковог оца, али су се појавили поменути Новак и Никола, за које је исти Мароје мислио да му долазе у помоћ и да ће умирити сукоб. Међутим, Мароја су Дубровчани ухватили и заточили, док га је тукао онај Србин, а и сами су га мучили. Претучен је био и Мароjев слуга по имену Радослав (Динић 1958: 46).

Много пута су Дубровчани једни другима пљачкали радње и домове, и то често са саучесницима који су такође били Дубровчани. Тако се, на пример, Иван Каруч жалио кнезу и дубровачком суду да је Никша Пешчић са оружјем опљачкао његову кућу и радњу. У овом кратком писму Иван чак три пута истиче колико је био осрамоћен због немилог догађаја, те наводи да је једини разлог зашто се није на лицу места осветио тај што није хтео да изгуби милост племенитога града Дубровника (Јиречек 1892: 56 – 57; Стојановић 1934: 418 – 419). Понекад је ишчекивање реакције суда било срамотно и сматрало се да оштећена страна треба сама да се освети (Dean 2007: 121). Међутим, Иван Каруч је остао прибран како би остао у милости Дубровника, не хтевши да ризикује казну и изгуби привилегије дубровачког грађанства (Riesenberg 1975: 737). Освета је била уско повезана са угледом у заједници, па се јављала и као реакција на срамоћење. Ради освете било је неопходно реаговати истом мером или барем симболички и тај чин није морао нужно бити усмерен према починитељу већ према његовој породици или широј заједници којој је припадао. Освета је штетна по државну власт због могуће ескалације, али њен ауторитет у заједници могао је бити много снажнији од државног (Lonza 2002: 58; Dean 2007: 125).

Жртва сличног злочина био је Брајко Богојевић који је септембру 1422. године послао писмо из Трепче кнезу и судијама дубровачким тврдећи да су му неки Дубровчани опљачкали радњу коју је држао у Трговишту (Нови Пазар). Ови Дубровчани су не само опустошили његов дућан, већ су његовог и сина Мароја који се ту затекао „убили тако да није ни жив ни мртав ухвативши и осрамотивши га, а сви динари које је имао са собом су изгубљени". Треба опет истаћи почињено срамоћење, које је у средњем веку имало велику тежину, као удар на част Брајка и његовог сина. На крају Брајко наводи сведоке овог злочина (Јиречек 1892: 73–74; Ward 1983: 4). Још једно помињање срамоте налази се у тужби од маја 1426. у Беласици где се Шота Утешеновић и Остоја Новаковић жале на Степана Муржића. Шота и Остоја туже Степана кнезу дубровачком да их он бије и срамоти, као и да им узима дужнике и подбада кефалију против њих (Стојановић 1934: 422).

Као што је поменуто, срамоћење је врло чест мотив у овим жалбама матици и то поготово ако је жртва претрпела пљачку и повреде у сопственој кући. Та укаљана част је могла трајно смањити нечији углед у друштву, али се и пренети на будућа поколења, као и на претке (Ward 1983: 3 – 4). Сви злочини почињени у жртвиној кући су генерално имали додатну тежину (Bowsky 1967: 4). Казна за провалу у туђу кућу, кад је то пропраћено насиљем и/или пљачком износила је 24 перпера, од чега је оштећена страна требало да добије половину. За злочин који се догодио ноћу, а без мушких сведока, уз најмање два женска сведока, казна је била умањена на 12 перпера (*Statut* 2002: 345 – 347).

Крађе, као и други злочини, најчешће су се дешавали међу припадницима истог друштвеног слоја – трговац од трговца, сељак од сељака. Власништво над покретном имовином често није било јасно дефинисано, што је такође доприносило наводним крађама (Becker 1976: 283 – 284). Крађе су се најчешће дешавале у кућама и радњама, а поред драгоцености, предмети крађа су били и најјефтиније покућство, одећа и храна (Dean 2007: 184 – 185).

Разне врсте крађа биле су најчешћи злочин и у тадашњој Ферари. Парадоксално, уместо да утиче на смањење криминала, Кривични законик је смртним казнама чак и "мотивисао" да свака озбиљнија крађа прерасте у убиство, са циљем елиминисања потенцијалних сведока (Martines 1972: 111, 114, 121). С друге стране, сакаћење је било ефикасније средство у превенцији крађе, јер су се вешања брже заборављала од трајно разобличених људи који су остајали као подсетник (Mitić 1985: 159).

По судским књигама, случајеви крађа у Дубровнику најчешће су се завршавали само на тужбама, па чак и без конкретног оптуженог, за разлику од случајева физичког и/или вербалног насиља (Lonza 2002: 87).

Казна за крађу од 10 до 20 перпера или друмску пљачку од три до шест перпера било је одсецање руке. За пљачку на друму од једног до три перпера или крађа пет до десет перпера казна је била копање ока, за крађе веће од 20 перпера су се губила оба ока (Mitić 1985: 155). Крађа није кажњавана смрћу, већ би се за мање износе одсецале уши или нос, а за велике су се копале очи (Mitić 1985: 159; *Statut* 2002: 329). Међутим, сакаћење се није увек примењивало у складу са прописима из Статута већ по некој устаљеној пракси (Mitić 1985: 155). Било је и других типова казни који нису присутни у Статуту (Mitić 1985: 157), а често је сакаћење избегавано увођењем јамаца у случајевима када осуђеник није имао да плати казну (Lonza 1992: 53). Током позног средњег века у Европи генерално је приметан тренд да новчане казне постају све чешће у односу на телесне (Smail 2012: 12).

Крађа и разбојништво нису чак морали да буду препрека ка титули кнеза. Радивоје Стријежевић који је у Јањеву живео од 1423. до 1461. године је на путу од Јањева за Дубровник опљачкао Дубровчанина, отевши му бисаге пуне сребра и дуката. Радивоје је учествовао и у другим пљачкама, али је упркос томе више пута био биран за судију и конзула, а чак је и постао кнез Јањева 1461. године. То је посебно чудно, јер је кнез морао бити једна од најугледнијих личности у том месту (Ковачевић 1952: 126).

Функција на којој је било доста прилика за крађу, и то уз покровитељство државе, била је при царини. Царина се издавала у средњовековној Србији и закупци су врло често били Дубровчани. Закуп царине је давао могућност брзе и лаке зараде, што је доводило до сукоба између интересената (Динић 1958: 55). Цариници су због свог похлепног и осионог понашања били омражени међу Дубровчанима који су се на њих често жалили матици (Спремић 1994: 619). Да би им се закуп царине што пре исплатио, цариници су потезали врло непоштене или чак противзаконите мере против интереса сопствене државе, односно Дубровника. Цариници Дубровчани су штетили своје земљаке увођењем *новина,* односно измена царина на штету трговаца. Цариници то нису нужно радили из злобе, већ због све већих цена закупа царине (Зарковић 2017: 333 – 334). Тако је, на пример, дубровачка влада послала писмо у јуну 1407. године Јакову Водопићу, рудничком царинику, како треба да се бори против увођења *новина* већ да треба да врати старе обичаје. Додатни доказ да је Јаков само радио по упутствима деспота Стефана је то што је добио задатак да оде на деспотов двор и да се потруди да врати царину као што је и била (Динић 2003: 562).

Директнија и агресивнија варијанта неоснованог царињења је било непризнавање дубровачког грађанства од стране цариника. Разлог томе је то што су Дубровчани били ослобођени многих обавеза, намета и царина, а на овај начин царици су могли неосновано да присвоје робу на коју нису имали право. Оспоравање статуса дубровачког грађанства је било често повезано и са сукобима личне природе где је оптужба служила као повод за пљачку или насиље у случајевима када су починиоци били управо Дубровчани (Ћирковић 2008: 34 - 36). Тако се Јаков Николић жалио кнезу и властели дубровачкој у писму од 28. августа 1422. године у Руднику на царинике овог места. Према писму, цариници у Руднику, два Дубровчанина, Влатко Добројевић и Паоко Миловчић нису признавали Јакова за свог сугрђанина. Осим тога, цариници су њему чинили и многе друге неправде, те су му опљачкали кућу, радњу и узимали дужнике на силу. Цариници су му претили и самим Ђурђем Бранковићем, и тиме да ће му одузети све, као и да нема сврхе да Јаков пише дубровачком кнезу и властели јер му они неће помоћи. Овде је очигледно био већи број инцидената, јер Јаков наводи две групе сведока од којих се једна односи на њихову изјаву да Јаков није Дубровчанин, а друга на остале злочине које су починили цариници. Могуће је да је Јаков овај злочин као и сведоке посебно издвојио, јер је негирање грађанства срж проблема, а и било би лакше да се докаже. На крају, Јаков моли да упишу у какву књигу његово име и издају документ са њиховим печатом, како би господа Влатко и Паоко видели да он заиста јесте Дубровчанин (Јиречек 1892: 72 – 73; Стојановић 1934: 419 – 420). То што Јаков тражи документ да докаже свој статус указује да он јесте грађанин Дубровника, али могуће је да Јаков припадао онима који се Дубровчанима називају, односно особе које нису стекле дубровачко грађанство, али су се изјашњавали као Дубровчани. Против ове привилеговане категорије борио се деспот Ђурађ за разлику од својих претходника. Такав приступ је погодовао цариницима јер су самим тим имали подршку од владара у наплаћивању већих царина и намета. Срж проблема лежала је у статусу појединаца који су били у даљем сродству или пословном односу са неоспоривим носиоцем грађанства. У овим случајевима је било важно покоравање дубровачким властима и испуњавање обавеза, а доказ о формалној одлуци о додељивању грађанства није нужно тражио ни наводни Дубровчанин ни они који су га оптуживали да није грађанин. Може се рећи да је једно од најважнијих обележја идентитета међу Дубровчанима и онима који се Дубровчанима називају било потпадање под аутономно дубровачко судство (Ћирковић 2008: 24 - 28).

Јаков није једини имао проблема са Влатком и Паоком, већ се на ове царинике жалио велики број Дубровчана из разних разлога, као што је узимање дела руше (рудничког окна), узимање дужника, отимање руде и једног седла. Мароје Прибисалић се жали да му је Влатко разбио радњу, везао његовог пријатеља Бољашина и украо неке појасе и динаре. Када су конзули Лонко Томасиновић, Мароје Станчић и Остојко Милетић дошли у Рудник, били су чак опсовани од стране Влатка и Паока. Све ово је нагнало дубровачку владу да писмом од 6. септембра 1422. године одреди Бартола Маринчетића, Лонка Томасиновића и Марина Станчића да се баве случајем рудничких цариника (Јиречек 1892: 72–73). Иначе, казна за псовку била је одређена по слободној процени кнеза коме је Статут саветовао умереност

(*Statut* 2002: 341 – 343). Псовке су имале у средњем веку имале велики утицај на репутацију и друштвени положај појединца који је претрпео увреду. Самим тим, чином псовања је починиоц не само срозао репутацију жртве већ је и подигао своју успостављањем доминације над жртвом (Lesnick 1991: 72).

У разрешеници рачуна Богдана Миленовића од 25. септембра 1414. године Ђурађ Бранковић навео је да Богдан који је заједно са другима држао царину и ковницу није остао дужан, као и да му нису учинили никакво крађу или лукавство (Стојановић 1929: 163). Потреба Ђурђа Бранковића да назначи како му нису учинили ништа нажао говори о репутацији цариника у то доба (Спремић 1994: 77). Још један удар на дубровачке привилегије од стране цариника се десио у Сребреници када је Матко Цидиловић терао једног трговца да иде у деспотову војску иако није имао обавезу. Цидиловић му је и коња узео, међутим, вратио га је касније полумртвог и са сломљеним седлом (Динић 2003: 546). Наравно, цариници нису били потпуно недодирљиви већ се дешавало да буду и кажњени од стране матице. Тако је Влатко Добројевић, закупник царине у Руднику током 1422. године, био је кажњен на основу бројних жалби дубровачких трговаца од стране дубровачког кнеза глобом од двеста дуката и позивом на суд у року од следећа два месеца (Динић 1958: 18).

Приговора на царинике било је и у Сребреници 5. фебруара 1444. године. Константин Ђурђевић, Ђуко Брајковић и Томчо Станетић писали су дубровачком кнезу о томе како им је Паоко Стипашиновић са својим људима учинио велику срамоту, као и то да им је одузео сребро, новац, слике и друге драгоцености. Као кривца посебно су истакли и једног свог суграђанина који је био уз Паока. Затим су навели велики број сведока од којих је један био чак припадник властеле, сер Гоан (Динић 1958: 55).

Дубровчани нису само злоупотребљавали сопствени положај као цариници или кнезови у међусобним размирицама, већ су за те потребе уплитали и српске званичнике што је било против дубровачких закона и интереса. Тако се, на пример, у мају 1426. године у Беласици, Милохна Радивчић тужио кнезу дубровачком на Степка Муржића. Милохнов момак (слуга) је побегао из његове куће у Степкову. У тужби је навео да је дошао пред Степкову кућу и рекао му да пусти момка, да би га потом Степко опсовао, разбио му главу и пребио руку, а на крају притужбе, Милохна именовао је сведоке. Милохна је такође тврдио да му је Степко узимао дужнике, као и да му је кефалија чини зло на Степково охрабривање (Стојановић 1934: 421 – 422). Пирко Болесалић у писму 20. фебруара 1428. године у Сребреници се жали кнезу и суду дубровачком да су га Паоко Братковић и Радоје Миоковић заједно са грађанима и приставима свезали и оковали мимо закона. Пирко је негирао било какву кривицу, а кад је питао Србе због чега су га заробили није добио одговор (Јиречек 1892: 80; Стојановић 1934: 422 – 423). Слична ситуација је била кад се Никола Бурешић тужио дубровачком кнезу и властели на Влаха Латиницу 13. септембра 1439. године, да је Влахо са два пристава и са грађанима дошао пред Николину кућу наредивши му да је напусти под претњом казне од 25 перпера, док се коначно казна није попела на 500 (Динић 2003: 552 – 553). Исто је 18. фебруара 1456. године Радеља Добрашевић тужио Антонија Николе Брусића, јер га је пријавио

судији у Рудиштима који је потом од Радеља узео удаву и затворио га. Тачније, Радеља се први жалио на Антонија судији у Рудишту, а потом се жалио и Антоније, али је судија очигледно био на страни Антонија. Радељу је том приликом одузето и 55 дуката, два коња и многе драгоцености, као што су одело, турска торба, два сребрна прстена и два мача; напослетку је, ипак, успео да поврати робу и коње, и то митом од шест дуката (Динић 1958: 65).

Иако се сам Дубровник жестоко борио за своје независно судство дешавало се да Дубровчани користе чак и турске органе у међусобним споровима у колонијама. Разуме се, Дубровачни су у таквим случајевима били у обавези да се обрате матици, а не да укључују локалне судове (Ћирковић 2008: 29). Франко Васиљевић тужио се кнезу дубровачком да су га приликом пута у Београд са пет товара робе, опљачкали власи у Убу код Тамнаве. Франко је навео врло детаљан списак украдене робе у вредности од 94 дуката и 44 гроша, три унче и три аксаће сребра, као и да је 12 дуката потрошио да тражи ову робу од субаше, те затим наводи своје сведоке. Франко је заправо ишао заједно за Милишом у Дубровник. Међутим, због извесног дуга је Милиша оптужио Франка код Турака, да је Франко ишао у Смедерево и Београд са писмима и робом. Милиша се пред сер Алојзијем и Милкојем, слугом сер Јакова, хвалио и ликовао како је због њега Франко опљачкан (Динић 1958: 72 – 73).

Нису сви случајеви морали да заврше на суду већ су се појединци могли помирити и сами решити своје несугласице, што због притиска околине и хришћанског праштања, што из практичних разлога ради убрзавања поступка (Lonza 2002: 58; Dean 2007: 20). Занимљив је случај од 19. маја 1441. године када се Миотош Весеоковић жалио на Јакова Николића и његовог слугу Божидара који живе у Руднику. Према Миотошу, Јаков је рекао турском кадији да је Миотош побегао из Београда и отишао за Дубровник због чега је кадија ухватио Миотоша и отео му робу у вредности од 25 дуката, иако је, касније Миотош повукао тужбу и рекао да она нема никакву вредност (Динић 1958: 46).

Било је и случајева да се Дубровчани међусобно оптужују за сарадњу са Турцима. Тако је 1442. године, у Руднику, Јаков Николић, цариник руднички, тужио дубровачком кнезу и суду да га је Божићко Марковић предао „у руку цара турског“ у писму од 11. децембра 1442. године (Јиречек 1892: 83). Могуће је видети и другу страну у овом случају, захваљујући другом листу, на италијанском, од 12. децембра 1442. године из Рудника. Ту се Божићко Марковић и Ловринац Луцетић жале да су им Јаков и његов син заједно са Турцима на силу узели бакар и једну рупу, као и да су их задржали код Иса-бега. Тужба је записана у *Lamentationes de Foris* 27. јануара 1443. године где се још наводи да су Јаков и његов син као царинци у Руднику узели Божићку 7000 либара бакра, као и да се у горепоменутој рупи копало сребро (Јиречек 1892: 84; Стојановић 1934: 424).

Међу пословним партнерима није увек било поверења. Тако, на пример, у уговору писаном 29. децембра 1410. године у Трепчи, о разрачуњавању између Михата и Бранка Богојевића, постоји клаузула према којој ако неко од њих буде тражио ревизију дуговања и додатну исплату, у обавези је да плати кефалији 100 перпера у сврху пенала (Јиречек 1892: 56). Да би сакрили доказе о својим дуговањима Дубровчани су уништавали пословне књиге својим повериоцима, јер су оне

имале правну тежину на суду (Спремић 1994: 760 – 761). Један дужник је Божичку Миомановићу у Трговишту украо пословну књигу због чега је био пријављен дубровачком суду. У Сребреници је Паоко Стипашиновић чак отео и књигу која је припадала сребреничком царинику (Динић 1958: 55).

Може се издвојити још једна врста проблема у вези са Дубровчанима, а то су нерегуларности у вези са тестаментима. Тако је 26. јула 1443. године Ратку Милетићу, Михочу Јагодићу и Добрашину Стојчићу било опет наређено да испитају сведоке тестамената Влахуше Иличића и Јакше Драгојевића. Даљи садржај писма је врло подробно упутство о самој процедури испитивања сведока тестамената. Ови тестаменти су очигледно били врло проблематични јер је гласник који их је касније носио у Дубровник био претучен, а тестаменти одузети (Динић 1958: 50).

Ради разумевања односа између људи у средњовековном друштву на тлу тадашње Србије важно је сагледати и ситуацију у културолошки сличним срединама. На пример, насиље је у Фиренци било присутно у свим слојевима друштва, али је нарочито било изражено на врху и дну друштвене лествице. У Венецији је међу властелом био врло мали број оптужених за крађе или убиство за разлику од пучана, па су они зато били врло склони насиљу и злоупотреби положаја (Martines 1972: 165, 198 – 199). У Болоњи, случајеви насиља између лица различитих друштвених положаја били су ретки, због чега понашање дубровачких цариника према својим сугрђанима постаје још необичније, нарочито имајући у виду да су они и даље могли бити позвани пред дубровачки суд. Могуће је да су се осећали недодирљивим због јаких пословних и родбинских веза (Riesenberg 1975: 732; Dean 2007: 171). С друге стране, у Србији насиље и криминал нису везани за врло сиромашне и људе са маргине, већ трговце и занатлије од којих је део припадао властели. У Руднику за 1428. годину постоје индикације да су сиромашнији рударски предузетници били нешто чешћи починиоци злочина у односу на трговце који су посредовали у увозно-извозној трговини. То Храбак закључује на основу тога што међу починиоцима више се јављају групе од пар ужих ортачких дружина што је управо карактеристично за сиромашније трговце управо јер они чешће диверзификују своје пословне комбинације (Храбак 1984: 40 – 41). За висину глобе напада оружјем без озбиљнијих последица се могла изнајмити мања кућа на годину дана, док би казна за увреду, на пример, надничара коштала десетак дневница. Самим тим, новчане казне за злочине нису биле занемарљиве, али богатије преступнике, као што су цариници и кнезови, финансијски аспект казне није могао да значајније демотивише (Lonza 1992: 49).

Насиље и друга недела у средњем веку нису била плод пуке импулсивности, већ резултат калкулантског промишљања појединаца који су на неморалне начине покушавали да побољшају своју финансијску ситуацију и/или друштвени положај (Smail 2012: 9). Један од начина на који је власт у италијанским комунама мотивисала несавесне трговце да се потчине њиховом ауторитету је тај што би погодности грађанства биле примамљивије од отпадништва стицањем многих привилегија у домовини и туђини. Осим тога је била важна и репутација трговца што је повезано са страхом од срамоћења, а међу осталим етичким механизмима су били страх од Бога и породична солидарност (Gonzalez De Lara 2008: 257, 277–278). Градови су

путем својих институција, додељивањем грађанства и гајењем локалпатриотизма покушавали да успоставе кохезионе силе ради реда и мира, али безуспешно. Многима је брига за опште добро била секундарна у односу на сопствену корист (Bowsky 1967: 17; Riesenberg 1975: 739). То се поготово односило на заједнице ван домовине где се ауторитет матице могао само још слабије осећати. Руђеро (Ruggiero), на пример, приписује насиље у Венецији сталежним стереотипима, те је оно међу племенитим родом бивало у циљу одбране части и успостављања доминације, међу пучанима због стицања богатства и уздизања на друштвеној лествици, а међу најмаргинализованијим групама као резултат борбе за голи живот (Ruggiero 1980: 74, 104 – 112). Руђерово објашњење на овом конкретном узорку делује поприлично уопштено, али и донекле тачно. Саме злочине није једноставно категоризовати на неки смислен начин јер, на пример, где је било физичког и вербалног насиља, било је и пљачке, а и обратно.

Не може се порећи одређен ниво вере у правни систем међу Дубровчанима у колонијама. Иако је мотив укаљане части чест у пријавама због, на пример, оружане пљачке, они не резултирају осветом односно насиљем, већ управо пријавом и покретањем поступка. Самим тим међу дубровачким пучанством над личном одбраном части и одмаздом преовладава вера у правни систем Дубровника, тачније, у оним случајевима где је оштећена страна проценила да је то најповољније решење. Међутим, пресуде за злочине почињене ван самог града су биле врло ретке, вероватно због веће спремности ка решавању конфликта ван суда (Lonza 2003: 53 – 54).

Сигурно има случајева где су оштећени појединци узвраћали одмаздом, али би ти целокупни догађаји остајали изван домашаја правног апарата. Мржња, односно ривалство је практично чинило институцију за себе у средњовековном друштву које се заснивало на страху од срамоћења и „чувању образа". Свако ко је држао до себе је морао имати неколико непријатеља (Dean 2001: 114; Boquet, Nagy 2018: 363).

Већина Дубровчана у Србији били су трговци. Међутим, њихова солидарност је била ограничена само на борбу за привилегије у залеђу и на истискивање домаћих трговаца из трговине сребром. На основу бројних тужби и нечасних средстава којима су се користили стиче се утисак да је у колонијама владало велико ривалство између појединаца и читавих трговачких кућа.

ИЗВОРИ

Веселиновић 1997: Андрија Веселиновић. *Дубровачко Мало Веће о Србији (1415 – 1460)*. Београд: Историјски институт САНУ: Историјски архив Краљево: Историјски архив Чачак.

Динић 1958: Михаило Динић. *Грађа за историју Београда у средњем веку*. Књига II. Београд: Историјски институт САНУ: Историјски архив Краљево: Историјски архив Чачак.

Динић 1964: Михаило Динић. *Одлуке већа Дубровачке Републике*. Књига II. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јиречек 1892: Константин Јиречек. „Споменици српски". Споменик, књ. XI, 3–103.

Cotrugli 2017: Benedetto Cotrugli. *The Book of the Art of Trade*. Ur. Carlo Carraro, Giovanni Favero. Prev. John Phillimore. London: Palgrave Macmillan.

Statut 2002: *Statut grada Dubrovnika* 2002. Uvodnu studiju napisala Nella Lonza. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.

Стојановић 1929: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеље и писма*. Књига I први део. Београд: Сремски Карловци: Српска краљевска академија.

Стојановић 1934: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеље и писма*. Књига I други део. Београд: Сремски Карловци: Српска краљевска академија.

Ћирковић, Ћук и др. 2004: Сима Ћирковић, Ружа Ћук, Андрија Веселиновић. *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*. Књига I. Београд: Историјски институт.

Мошин, Ћирковић и др. 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 1186-1321*. Књига I. Београд: Историјски институт Београд.

Недељковић 1984: Бранислав Недељковић. *Liber Viridis*. Београд: Српска академија наука и уметности.

ЛИТЕРАТУРА

Becker 1976: Marvin Becker. „Changing Patterns of Violence and Justice in Fourteenth- and Fifteenth-Century Florence". *Comparative Studies in Society and History*, XVIII, 3, 281–296.

Bogišić 1872: Valtazar Bogišić. *Pisani zakoni na Slovenskom jugu.* Knjiga. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Boquet, Nagy 2018: Damien Boquet, Piroska Nagy. *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages*. Cambridge: Polity Press.

Bowsky 1967: William Bowsky. „The Medieval Commune and Internal Violence: Police Power and Public Safety in Siena, 1287- 1355". *The American Historical Review*, LXXIII, 3, 1–17.

Ward 1983: Donald Ward. „Honor and Shame in the Middle Ages: An Open Letter to Lutz Röhrich". *Jahrbuch für Volksliedforschung*, knj. XXVII–XVIII, 1–16.

Gonzalez De Lara 2008: Yadira Gonzalez De Lara. „The secret of Venetian success: a public-order, reputation-based institution". *European Review of Economic History*, XII, 3, 247–285.

Dean 2001: Trevor Dean. *Crime in medieval Europe 1200–1500*. Abingdon: Routledge.

Dean 2007: Trevor Dean. *Crime and justice in late medieval Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Динић 2003: Михаило Динић. *Из српске историје средњега века*. Београд: Equilibrium.

Зарковић 2017: Божидар Зарковић. *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Јиречек 2011: Константин Јиречек. *Историја Срба*. Књига 2. Београд: Невен.

Ковачевић 1952: Десанка Ковачевић. „О Јањеву у доба средњовековне српске државе". *Историски гласник*, кн. I–IV, 121–126.

Kovačević 1961: Desanka Kovačević. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni.* Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.

Lesnick 1991: Daniel Lesnick. „Insults and threats in medieval Todi". *Journal of Medieval History*, XVII, 71-89.

Lonza 1992: Nella Lonza. „Pred gosparom knezom i njegovim sucima… :dubrovački kazneni postupci s početka XIV. stoljeća". *Anali zavoda za povijesne znanosti hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, knj. XXX, 25–54.

Lonza 2002: Nella Lonza. „Tužba, osveta, nagodba: modeli reagiranja na zločin u srednjovjekovnom Dubrovniku". *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, knj. XL, 57–104.

Lonza 2003: Nella Lonza. „Srednjovjekovni zapisnici dubrovačkog kaznenog suda: izvorne cjeline i arhivsko stanje". *Anali zavoda za povijesne znanosti hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, knj. XLI, 45–74.

Martines 1972: Lauro Martines (ur.). *Violence and Civil Disorder in Italian Cities 1200–1500*. Berkley: Los Angeles: London: University of California Press.

Mitić 1985: Ilija Mitić. „Prilog poznavanju načina kažnjavanja u Dubrovačkoj Republici". *Anali zavoda za povijesne znanosti hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, knj. XII–XXIII, 153–173.

Митровски 2020: Василије Митровски. „Утицај византијског права на кривично право у средњовековној Србији". *Весник правне историје*, књ. I, 1, 66–99.

Port 2015: Andrew Port. „History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory ". *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Ur. James Wright. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Amsterdam: Elsevier, 108–113.

Riesenberg 1975: Peter Riesenberg. „Commentary: Violence, Social Control and Community Planning in Medieval Italian City-StatesMedieval Italian City-States". *Washington University Law Review*, LII, 723–743.

Ruggiero 1980: Guido Ruggiero. *Violence in Early Renaissance Venice*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Smail 2012: Daniel Smail. „Violence and Predation in Late Medieval Mediterranean Europe". *Comparative Studies in Society and History*, LIV, 1, 7–34.

Спремић 1994: Момчило Спремић. *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ten Dyke 1999: Elizabeth Ten Dyke. „Anthropology, Historical". *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Ur. Kelly Boyd. [Prvo izdanje.] Oxfordshire: Routledge, 37–40.

Ћирковић 1999: Сима Ћирковић. „Рударство". *Лексикон српског средњег века*. Ур. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. [Прво издање.] Београд: Knowledge, 631–634.

Ћирковић 2008: Сима Ћирковић. „Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени". *Историјски часопис*, књ. LVI, 21–37.

Ћирковић–Ковачевић Којић и др. 2003: Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ћук. *Старо српско рударство*. Београд: Прометеј: Вукова задужбина.

Ћук 1986: Ружа Ћук. *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*. Београд: Просвета.

Храбак 1984: Богумил Храбак. „Рудник под Штурцем и његова Дубровачка насеобина". *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, књ. XIV, 5–86.

Чремошник 1925: Грегор Чремошник. „Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283". *Споменик српске краљевске академије*, књ. LXII, 57–104.

Čremošnik 1929: Gregor Čremošnik. „Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu". *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, knj. XLI, 2, 57–62.

Nikola A. MARKOVIĆ

CRIME AND MISDEEDS AMONGST CERTAIN MEMBERS OF RAGUSAN COMMUNITIES IN MEDIEVAL SERBIA (1400–1459)

Summary

The goal of this paper was to review and analyze a certain number of crimes committed between Ragusans in medieval Serbia and thus gain some insight into history of crime as one of the aspects of everyday life as well as to draw some comparisons with criminality in the cities of medieval Italy. The analyzed cases date from the beginning of the 15th century up to 1459. The arrival of the Saxons into Serbia heralded a new era in the Serbian economy as the newly opened mines began to flourish. This newfound mineral wealth started to attract merchants in ever-increasing numbers from abroad, particularly Ragusa (Dubrovnik). These bustling Ragusan communities saw a great deal of strife while crime and violence were a part of everyday life. The motives of these crimes were usually financial gain or personal reasons such as rivalry. These cases were archived in the Ragusan archive because an independent judiciary was a privilege granted by charters of Serbian rulers. Some of the most common

crimes were theft, burglary, robbery, physical violence, and insults. Oftentimes Ragusans served as customs officers on Serbian marketplaces and would misuse their position for financial gain at the great expense of their fellow Ragusans. Ragusans would also sometimes use Serbian or Ottoman authorities against their compatriots which was illegal as it was infringing upon Ragusan privileges. There are even records of Ragusan stealing each others ledgers and wills in an effort to erase evidence of their debts. The number of convictions of the crimes reported outside of Ragusa was quite low, at only about one quarter. Such a number would likely mean that the accuser and defendant would make peace without further interference from the court. There were probably many more cases that weren't reported to court at all for the Ragusans would deal with them themselves if they considered that the best course of action. However, a certain level of trust in the judicial system was definitely present in the minds of the Ragusans of Serbia.

Keywords: Dubrovnik, Serbia, Middle Ages, medieval law, history of crime, cultural history.

Рад је предат 20. маја 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 329.14:929 Тодоровић П.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-52177

Оригинални научни рад

*Данијел Б. РАДОВИЋ**
Филозофски факултет, Београд

ПУТ У ДИСИДЕНТСТВО ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА

Апстракт: Пера Тодоровић (1852–1907) представља једну од најинтригантнијих личности у политичком животу Србије друге половине 19. и почетка 20. века. Један је од главних идеолога српског радикализма, и имао је огроман утицај на рад и организацију Народне радикалне странке. Поред тога се истакао и као утицајан новинар и добар књижевник. У раду је анализирана његова политичка делатност након пуштања из затвора јануара 1886. године, чему је претходио споразум са краљем Миланом Обреновићем. Договор са владарем извукао је његове политичке саборце из затвора и омогућио обнову политичког деловања Радикалној странци. Међутим, радикали нису били задовољни Тодоровићевом политиком и његовим залагањем да се направи споразум са Напредном странком. Његова и политика Главног одбора странке су се све више разилазиле, те је Тодоровић веома брзо постао дисидент и огорчени противник радикала.

Кључне речи: Пера Тодоровић, Народна радикална странка, краљ Милан Обреновић, Никола Пашић, радикализам.

ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ ПРЕ ТИМОЧКЕ БУНЕ

„Неуморни борац, кога неумерно побеђују, моралист оптужен за све пороке, народни јунак који се преобраћа у издајника народа у поднебљу подивљалих политичких страсти, болесни хашшеник и робијаш у оковима, али и отмени путник на тајним задацима по земљама Европе и Турске империје, презрени новинарски плаћеник чије савете траже највећи угледници – Пера Тодоровић припада колико XIX толико и XX столећу“, то су речи којима је Светлана Велмар Јанковић описала једну од најинтригантнијих личности друге половине 19. и почетка 20. века, Перу Тодоровића (Велмар Јанковић 1999: 255). Хваљен или куђен, како од савременика, тако и у историографији, тешко се може порећи да је оставио дубок траг као политичар, новинар или књижевник.

Доста је дуго у домаћој историографији стајала негативна оцена Тодоровићевог лика и дела. Томе су највише допринела два ауторитета, Слободан Јовановић и Јован Скерлић. Први је недуго након Тодоровићеве смрти написао студију о њему. Посебно се на удару нашао његов новинарски рад. *Мале новине,* чији је Тодоровић био главни уредник, означавао је као пример „новинарске безначелности, нескрупулозности и подмитљивости”, и да је од таквог деловања само „јавни блуд био

* Научни-сарадник, ORCID 0000-0001-8588-0964, danijel.radovic89@gmail.com

нижи“ (Јовановић 1932: 387, 391). Са друге стране, Јован Скерлић, није успео у оцени Тодоровићевог дела да се ослободи пристрасности. Она се најбоље осетила у његовој *Историји нове српске књижевности,* где је целокупно Тодоровићево књижевно стваралаштво заобиђено, па чак и *Дневник једног добровољца,* који се данас сматра најбољом српском ратном прозом 19. века. Када два таква ауторитета какви су били Јовановић и Скерлић искажу свој суд о некоме, он се тешко мења. Велизар Ниничић је 1956. године написао једну уздржану Тодоровићеву биографију, а права рехабилитација уследила је са делима Латинке Перовић о њему. Како је и сама била дисидент, њено интересовање за једног од познатијих политичких дисидената 19. века имало је не само феноменолошке већ и личне основе.

Иако се рад првенствено базира на Тодоровићево деловање након 1886. године, неопходно је представити његову краћу биографију. Рођен је 2. маја 1852. године[1] у Водицама, недалеко од Смедеревске Паланке, у богатој сеоској породици. Стекао је веома солидно образовање. Након завршених четири разреда ниже гимназије у Крагујевцу, 1868. године уписао је гимназију у Београду. Било је то време када су међу ђачком омладином биле све популарније идеје Светозара Марковића, социјалиста и руских народњака, што свакако није наилазило на симпатије власти и школске управе. Тодоровић, иако се показао као добар ђак, био је плаховите нарави и све више задојен поменутим идејама. У шестом разреду гимназије одбио је да се причести, а вршио је утицај и на вршњаке да учине исто. Због тога је строго кажњен. Избачен је из београдске гимназије, те је школовање наставио у двогодишњој трговачкој школи у Пешти. Након тога се упутио на студије педагогије у Цириху (Јовановић 1932: 302–303, 398; Перовић 1983: 17; Вулетић 2007: 14–15). Швајцарски град је тих година био стециште различитих политичких емиграната, где су се посебно истицали руски народњаци и анархисти, који су имали све већи утицај на тамошње српске студенте – Тодоровића, Николу Пашића, Петра Велимировића, Лазара Пачуа и друге. Било је утицаја и западноевропских, првенствено швајцарских и француских радикала на њихово идеолошко формирање (Перовић 1993: 91–92).

Приликом повратка у Србију активно је сарађивао у покрету Светозара Марковића, који је из социјализма све више нагињао радикализму, као практичнијем идеолошком оквиру за српске прилике (Скерлић 1910: 181). Играо је важну улогу у Марковићевој листу *Јединство.* Штавише, у циљу политичке пропаганде поклонио је листу 2.500 дуката, које је добио у наследство од свог оца. Сама та чињеница показује Тодоровићев идеализам, може се рећи и фанатизам. *Јединство* је често било забрањивано, а 1874. и престало са излажењем, када је њен главни уредник Светозар Марковић, на основу важећег закона о штампи, услед више штампарских кривица осуђен на девет месеци затвора. Тодоровић је те исте године као двадесетдвогодишњак покренуо свој први лист *Рад*, у коме је излагао своја виђења и који такође није био дугог века. Фебруара 1876. истакао се као вођа тако званог „Црвеног барјачета“ у Крагујевцу. Радило се о немирима који су организовани поводом победе следбеника Светозара Марковића на изборима у Крагујевцу. У вртлогу Велике

1 Сви датуми у основном тексту наведени су према Грегоријанском календару.

источне кризе, када је било отворено питање да ли Србија треба да се ратно ангажује у циљу „ослобођења и уједињења" српског народа, власти нису благонаклоно гледале на такве револуционарне манифестације. Тодоровић је као организатор „Црвеног барјака" првобитно осуђен на девет месеци затвора. Као добровољац је узео учешће у рату са Турском 1876. године, а због познавања француског и руског језика постао је тумач у штабу руског генерала Михаила Григоријевича Черњајева. О свом учешћу оставио је важно сведочанство - *Дневник једног добровољца*. Након завршетка рата Апелациони суд преиначио је пресуду због догађаја у Крагујевцу. Тодоровић је осуђен на три године и девет месеци затвора. Спас је морао да потражи преко Саве и Дунава. Повратак у земљу морао је да сачека све до пада владе Јована Ристића и доласка на власт напредњачке владе Милана Пироћанца октобра 1880. године, која је аболирала све политичке емигранте (Опширније: Перовић 1983: 24–63).

Иако је Закон о зборовима и удружењима, на чијем основу је било могуће страначко организовање, донет 1. априла 1881. године, Народна радикална странка је фактички настала 8. јануара те године када је у новопокренутом листу *Самоуправа* представљен њен програм. Највећи терет организације нове политичке партије поднели су Никола Пашић и Пера Тодоровић. Сматра се да је Пашић организовао странку у Скупштини, а Тодоровић „у народу", кроз своја бројна путовања по Србији и демагошке агитације (Јовановић 1932: 322). Тодоровић је био и писац Статута Народне радикалне странке. Све то је уродило плодом, а радикалима је на руку ишао и нови, далеко либералнији, закон о штампи. Радикализам се, закључио је Тодоровић, ширио у народу попут неке „религиозне секте". То су показивали и избори на којима су радикали углавном добијали већину. Међутим, важећи Устав из 1869. године, омогућавао је краљу Милану, преко институције вирилних посланика, да ту већину неутралише. Владар је, понекад и са правом, сумњао у идеје, намере, па и способност радикала да приме државну управу у своје руке. Према Тодоровићевој, додуше каснијој, оцени, краљ Милан и радикали били су по својим погледима „два, противна пола, две супротности, који се ничим измирити не могу" (Тодоровић 1997: 217).

Такве односе затекла је Тимочка буна. Радикали су на изборима у септембру добили апсолутну већину, али је краљ Милан састав нове владе поверио искусном Николи Христићу. Отпор појединих припадника народне војске у зајечарском, књажевачком и алексиначком округу да се одазове нареби Министарског савета да преда оружје био је повод за избијање Тимочке буне крајем октобра 1883. године. Отпор је био иницран и испирисан и од стране централног руководства радикала. Буна је убрзо угушена. За устанике је организован преки суд у Зајечару. Преко 500 лица било је осуђено на казну робије, а вође побуне, њих 21, су стрељани на брду Краљевица, недалеко од Зајечара. Неке вође радикала попут Николе Пашића и Алексе Аце Станојевића спас су потражили у емиграцији. Остали истакнути радикали били су похапшени. Преки суд осудио је на смрт Пашића, Тодоровића и Рашу Милошевића, али је последњој двојици казна преиначена на 10 година затвора (Јовановић 1932: 347–362; Перовић 1983: 110–123; Милановић 2013: 227–250).

„ЗАДАТА РЕЧ“

„У затвор сам ушао као радикалац – фанатик,
а из затвора сам изашао као радиклац – критичар.”
(Тодоровић 1997: 276)

Тимочка буна била је један од најзначајнијих догађаја у историји Народне радикалне странке. Извршила је велики утицај на потоњи положај странке, на односе у њеном вођству, али и на њен карактер. Буна је, пошто је физички одвојила, пре свега вођство странке, одвојила и њихова виђења и искуства о њој. Једни су сматрали да је потребно успостављање каквог-таквог компромиса са краљем Миланом, док је други сматрали да је буна и њени резултати продубили и направили непремостиви јаз између српског краља и Народне радикалне странке (Перовић, 1995, 112).

Дестабилизација политичког стања у земљи, изазвана поразом у рату са Бугарском 1885. нагнала је краља Милана, у циљу примиривања унутрашње ситуације да нађе заједнички језик са свим политичким актерима, а међу њима и са радикалима. Пера Тодоровић, који се тада налазио као осуђеник због Тимочке буне у београдском казамату, чинио му се као једно од решења у превазилажењу сукоба са радикалима. Постоји више разлога за то. Као прво, Тодоровић је важио за једног од најистакнутијих, и у својој странци, још увек најпопуларнијих радикала, не само због учешћа у организовању странке, него и због држања приликом суђења 1883. године. Са друге стране, Тодоровић је током заточеништва неколико пута писао краљу Милану. Настојао је да га убеди да могућ компромис између Радикалне странке, као појединачно најјаче у Србији, и владара, те је нудио себе као посредника. Тврдио је да је у његовим политичким виђењима дошло до прелома и да је „много што шта старо у мени погинуло, и много се што ново зародило“ (Тодоровић 2000: 148–149). Краља Милана је Тодоровићу окренуло и Пашићево деловање у емиграцији, који је радио на његовом збацивању са српског престола. Тодоровић, као један од ранијих Пашићевих супарника за вођство у странци, наметнуо се као логично решење за српског владара за неутралисање политике радикала у емиграцији. Поред тога, речима краљице Наталије, краљ Милан је Тодоровића сматрао „најспособнијим и интелектуално изнад многих других“ радикала (Обреновић 2006: 123).

До састанка краља и Пере Тодоровића дошло је 8. јануара 1886. године. То није био само састанак два уморна и разочарана човека, већ и два добро прорачуната политичара. Поред верности престолу, краљ је од Тодоровића тражио и да радикали ступе у савез са Напредном странком. У замену за то, краљ Милан је понудио да ослободи све оне радикале који су након Тимочке буне затворени и да им омогући поновно страначко деловање (Перовић 1995: 109). Позитиван одговор на владареве услове дали су и остали чланови Главног одбора радикала који су се налазили у затвору – Аранђел Раша Милошевић, Павле Паја Михаиловић и Коста Таушановић, мада се последњи снебивао да одмах то учини (Тодоровић 1997: 257–258; Милошевић 1923: 232; Милановић 2013: 265–266). Сви они су пуштени на слободу 13. јануара 1886. године.

Рад на споразуму са Напредном странком почео је убрзо након изласка Пере Тодоровића из затвора. Уследио је састанак са Милутином Гарашанином, вођом напредњака, са циљем прављења планова о савезу две странке (Тодоровић 1997: 271–272: Исти 2000: 160). Разговори Тодоровића и Гарашанина служили су и као одговор на састанке које су напредњаци Милан Пироћанац и Стојан Новаковић водили са вођама либерала Јованом Ристићем и Радивојем Милојковићем о потенцијалној коалицији. Самим тим, евентуални договори Гарашанина и Тодоровића зависили су од много фактора у нестабилној политичкој ситуацији у којој се Србија налазила (Радовић 2023: 505).

Прилика да Тодоровић и остали партијски другови одрже реч дату краљу указала се на скупу радикалских првака у Нишу 18. фебруара 1886. године. Краљ Милана је од представника овог скупа тражио да се изјасне о три питања – спољној политици, конкретно, подршци у мировним преговорима са Бугарском, уставном питању и савезу са неком од осталих политичких партија. Око прва два питања није било већих недоумица – дата је подршка краљу у мировним преговорима са Бугарском и изнета су основна начела како будући устав треба да изгледа. Копља су се ломила на трећем питању. Оно се завршило потпуним Тодоровићевим фијаском. Иако је у агитовању за савез са напредњацима употребио сав свој говорнички таленат, тај предлог добио је само један глас, и то, управо Тодоровићев. Остали учесници изгласали су да Радикална странка не треба да улази у савез ни са једном другом политичком партијом, а предлог о савезу са либералима добио је такође само један глас (Рајић 2019: 148–153; Перовић 1983: 129–131; Милановић 2013: 273–274).

Тодоровић је на скупу партијским друговима указао на чињеницу да, иако су радикали имали већину у народу, да су „увек добијали батине". То је по његовом схватању подразумевало нешто другачије начине политичке борбе у односу на прећашње. Сматрао је да је потребна постепеност у остваривању програма странке. Упозоравао је да, иако он сматра да су радикали способни да приме управу над земљом, да то мишљење још увек не дели и краљ Милан (Трифуновић 1995: 157). Из тих разлога се залагао за савез са Милутином Гаршанином и Напредном странком. Догађаје који су следили сматрао је судбоносним, те странка никако није смела да буде искључена из уплива на политичка дешавања. За Тодоровића невољна сарадња са напредњацима представљала је мост који радикали морају да пређу до свог коначног циља - споразума са краљем Миланом.

За разлику од њега, остали партијски другови нису били спремни да олако пређу преко Краљевице и догађаја из 1883. године. За то су директно кривили напредњаке, те им се савез са њима чинила као политичка саблазан. Колика је нетрпељивост владала према напредњацима најбоље илуструју каснији догађаји, конкретно „народни одисаји" из 1887-1889. године, који су се претворили у линч и „лов" и на напредњаке и њихове присталице (Милановић 2013: 284–286). Иако је Тодоровићев предлог имао прагматичне основе, сарадња са дојучерашњим „џелатима", била је црвена линија који остали радикали нису желели да пређу. Поред тога, радикали су у Тодоровићевом деловању видели продужене руке краља Милана и његову намеру да изазове расцеп у странци. Тодоровићев договор са Обреновићем, који је

био подржан и од осталих радикала у затвору и који је омогућио даљи рад странке, успели да представе као његов лични аранжман са владарем, који се не протеже на остатак партије.

Постало је уочљиво да се у Радикалној странци јавља све већа подвојеност. Управо је на поменутом скупу у Нишу испливала на површину једна од каснијих подела у странци - на тзв. „београдске" радикале и на оне из унутрашњости (Рајић 2009: 53). Међутим, и поред тога, Тодоровић је остао потпуно изолован. Испоставило се да је његов положај и утицај у странци прецењен и од краља Милана и од њега самог. Он није имао толику моћ колику је имао Јован Ристић код либерала, па чак ни као Гарашанин код напредњака (Љушић 2005: 142). Радикална страна имала је потпуно другачији карактер и организацију. На њеном челу није се налазио појединац, већ њен Главни одбор.

Тодоровић је унапред био свестан да својим предлогом „клизавим путе иде". Може се рећи да ни за њега неуспех није био неочекиван. Међутим, ипак је гајио наду се ће његови страначки другови разумети ситуацију и „лажни" положај у коме се нашао. То није био случај. Како је време показало, оваква Тодоровићева компромитација сасвим је добро дошла појединим структурама у партији. Раша Милошевић је о томе оставио занимљиво сведочанство:

„Ви знате да ја [Пера Тодоровић – прим. Д. Р.] с вашим знањем играм по мене опасну игру: за њу не само да ви знате, него сте је и одобрили. Разуме се, ја ћу пропасти са мојим предлогом, али ви не дајте да се ово моје заузимање друкчије тумачи; дао сам реч, ја ћу је испунити а ви не пристајте. На то смо му одговорили да се он не брине; за ту његову игру знамо и нећемо дати да се она друкчије тумачи. То смо знали ми прваци из Београда и још из унутрашњости. Пера је дао реч краљу да ће најживље настојати код наших људи за споразум с напредњацима, али смо врло добро знали и то, да је тај покушај Перин имао за циљ да откупи реч дату краљу. И ако смо ми, интимнији другови Перини, све то знали, појединi наши другови не само да нису узимали Перу у заштиту, него су тврдили пред друговима да је Пера изневерио радикалну странку, радикални програм, чије је творац он био. Тачно је само то било, да је Пера после зајечарске буне искрено радио на споразуму радикалне странке са краљем Миланом, јер је сматрао да је то потребно било, али смо знали да његово пледирање за споразум са напредњацима није искрено, него само откупљивање задате речи. Говорио је обично: ја ћу поћи, а ви ми не дајте. Али неки његови амбициозни другови, пигмеју према њему, не само да су му допуштали да иде него су га потпуно ишћушкали из странке" (Милошевић 1923: 232).

Да ли је само „морална обавеза", која се огледала у речи датој краљу, била та која га је натерала да агитује за савез са напредњацима, и да се приближи краљу Милану? Осуђен на смрт, што је убрзо преиначено на десет година затвора, окован и одведен у тамницу, имао је доста времена да размисли о политици, и начину рада саме странке (Тодоровић 1997: 273). Писма која је писао краљу Милану, где каже да је код њега дошло до прелома у политичким ставовима, несумњиво су била мотивисана и жељом да се ослободи окова. Ипак, Тодоровићево држање након пуштања из затвора показује да је до идеолошког прелома заиста и дошло.

Београдски казамат био је за њега исто оно што је био Сибир за Достојевског. Тодоровић је постао „радикалац критичар", а на радикализам је почео гледати као на „једно обично начело, које је везано за своје доба, чија је вредност дакле привремена и релативна и које ће временом изгубити свој значај и постати несувремено" (Исто: 278). Од накадашњег фанатика постао је политички реалист.

„ЛАЖНИ ПОЛОЖАЈ"

Одлуке годишње скупштине радикала у Нишу биле су велики удар по Тодоровићев углед у самој странци. То је прави почетак његовог изгнанства, иако је до званичног искључења из странке дошло касније. Ударац за њега био је савез радикала са либералима на Цвети, 18. априла 1886. године – само два месеца после скупа радикала у Нишу, и након одлуке која је тада донета да се не ступа у савез ни са једном политичком странком (Крестић, Љушић 1991: 153–156).

Раскорак у Тодоровићевој и политици странке био је очигледан. Тодоровић није намеравао да прећути неначелан споразум са либералима. Истицао је да су његови партијски другови преварени јер су одустали од неколико важних тачака радикалског програма.[2] Тодоровић је успео да ојача своју позицију оживљавањем листа *Самоуправа*. Приликом његовог поновног покретања несумњиво да је имао велику материјалну помоћ од краља Милана, те се чини да оптужбе које су долазиле од стране политичких противника биле оправдане (Пироћанац 2004: 289). Са сигурношћу се може рећи да Тодоровић неколико месеци након изласка из затвора није био у материјалној позицији да сам покрене нови лист (Рошуљ 1999: 400).

Покретањем *Самоуправе* јединство странке је било на озбиљном испиту. Тодоровић је активно агитовао против савеза са либералима, а његова писања наилазила су на одговоре од других радикалских гласила, попут *Одјека*. Већина радикала се ипак приклонила линији Главног одбора странке, подржаваног од Николе Пашића. Само су се ретки, попут Раше Милошевића усуђивали да пишу у *Самоуправи*, првенствено као противни савезу са либералима (Јанковић 1997: 383). Ова борба водила је расцепу у самој странци, а многи неопредељени радикали упозоравали су да такво стање може бити погубно за странку.[3]

Тодоровић је за своје акције наилазио на подршку краља Милана, али и председника владе Милутина Гарашанина. До које мере је његов рад ишао и колико су му поједини партијски другови постали мрски, најбоље сведочи преписка са Милутином Гарашанином. Поједине радикале попут Јована Ђаје, Косте Таушановића или Стојана Протића називао је „упљувцима" и „ђубретом" због којих „смрди цела странка". Такође, у једном од писма извештава Гарашанина да на споразуму који је радикалски клуб предао краљу Милану стоје и фалсификовани потписи, те да споразум са либералима не подржава целокупна странка (Тодоровић 2000:

2 Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Историјска збирка (= ИЗ), бр. 9793/8, „Акције Пере Тодоровића након пуштања из затвора".

3 АСАНУ, ИЗ, бр. 9783/5.

170–171). То указује много тога о Тодоровићевом положају у странци и његовим ставовима према њој. Он преноси страначке одлуке краљу и шефу супарничке политичке опције, њих позива да му помогну у намери да одстрани поједине „болесне елементе", што повратно показује да су радикали имали основа да сумњају у Тодоровићеву оданост странци.

Понашање и акције Пере Тодоровића никако нису наилазиле на одобравање Николе Пашића (Пашић 1995: 220). Иако у емиграцији, он је и даље имао велики уплив на одлуке Радикалне странке, што показује и фебруарски скуп у Нишу. Он је у Тодоровићевој политици видео реалну претњу по јединство радикала. Преко Раше Милошевића покушавао да утиче на Тодоровића да одустане од даљег деловања у том правцу. Прилика да Пашић и Тодоровић размене своја виђења о актуелним догађајима и да покушају да предупреде расцеп указала се августа 1886. када је договорен њихов сусрет у Букурешту. Пашић је и даље наставио да ради на подизању оружаног устанка, који је имао за циљ збацивање краља Милана са власти (Симић 2020: 159–160). Занимљиво је да је Тодоровић, према Пашићевим речима, нудио своје услуге у читавој акцији. Као своју предност навео је свој новонастали положај код краља Милана. Међутим, истицао да је неопходно да се рад на подизању устанка убрза, јер је питање колико је његов „лажни" положај код владара одржив. Тодоровић је и даље био противан споразуму са либералима, а сматрао је да их у читаву ствар треба укључити само ако се „толико ангажирају да се не могу извући кад хоће и да кривицу баце на наше људе ако би ствар неуспела" (Пашић 1995: 230–231). С обзиром да су планови о збацивању српског владара доживели неуспех, не треба искључити ни могућност да је Тодоровићев одлазак у Букурешт обављен и са знањем краља Милана.

Тодоровићево деловање указује да је настојао да се представи као двоструки агент, између Круне и странке. Гарашанину и краљу Милану се доказивао тиме што је откривао страначке тајне, а Пашићу тиме што га уверавао да његов статус може бити од изузетне користи приликом подизања оружаног устанка. Време је показало да је Тодоровић преценио сопствене могућности. Сваким даном позиција у којој се налазио, уместо да буде његова предност, окретала се против њега. Био је дубоко компромитован. Углед у странци му је све више и више опадао. Поред тога, дошао је до уверења да је и од краља Милана „вучен за нос" и да је од владара искоришћаван у политичким комбинацијама (Тодоровић 2000: 189). Није имао куда, те је решио да прихвати место у државној служби. Постао је комесар Народне банке 31. октобра 1886. године. То је била идеална прилика за радикале да га искључе из странке, што је учињено 9. новембра (Перовић 1983: 133; Љушић 2005: 143).

Обично се у историографији може наћи да је искључивање Тодоровића из странке решило борбу за вођство код радикала у корист Николе Пашића (Ничић 1956: 137; Перовић 1983: 133). Поставља се питање да ли су се за њено вођство борили искључиво само њих двојица. Свакако да су се међусобно гледали као на највеће конкуренте за вођство у странци. Међутим, да ли то значи да није било других претендената на то место? У време док је рад странке био онемогућен 1884–1886, група радикала на челу са Стојаном Протићем покренула је лист *Одјек*,

и они су били ти који су колико – толико држали на окупе оне делове странке који нису осуђени као инспиратори Тимочке буне. Управо су ти „амбициозни другови", којој се придружио и Коста Таушановић, чинили најватреније противнике Тодоровићевог предлога да се ступи у савез са напредњацима. Нису намеравали да изгубе стечене позиције у периоду када је рад странке био практично забрањен. Да је Тодоровићев предлог прошао, претворио би га, барем у том тренутку, у апсолутног господара ситуације у странци. Са друге стране, Пашић је све те догађаје пратио из емиграције. Његов утицај на политику странке је и даље био велики, у шта се после експериментом са Тодоровићем уверио и краљ Милан, који је морао да пронађе друге путеве да одвоји остале радикале од Пашића.

Другачије тумачење договора са краљем Миланом, Пере Тодоровића са једне стране, и осталих чланова централног руководства радикала са друге, био је главни разлог Тодоровићевог искључења из странке. Добар део радикала је овај договор тумачио као краљеву слабост. Тодоровић, који је и физички осетио резултате Тимочке буне, схватао га је као прилику да се странка „искупи" за своје раније држање. Зато је настојао да одржи „задату реч", па и по цену рада против странке. Сматрао је да владар неко са ким странка мора „заједнички радити", а не да јој се краљ Милан „непрестано превија у облику крвава гониоца, од кога се треба очајно бранити, против кога је слободно употребљавати сва средства и грабити сваку прилику за освету" (Тодоровић 1997: 253). Борба странке на живот и смрт са Обреновићем, по Тодоровићево накупљеном политичком искуству, није доносила добро никоме - ни династији, ни странци, ни држави.

ВРЕМЕ АГОНИЈЕ - ДИСКРЕДИТАЦИЈА

„Морално убиство грозније је од физичког."
(Тодоровић 2000: 202)

Након искључења из Радикалне странке Тодоровић је наставио да се бори против њеног централног вођства оличеног у Главном одбору који је креирао политику странке. Постао је неумољиви критичар саме странке и споразума са либералима, који је довео до формирања прве коалиционе владе у српској историји на челу са Јованом Ристићем 13. јуна 1887. године (Љушић 2005б: 155). Писао је да не постоји ниједан оправдан разлог да се Радикална странка добровољно одриче оног значаја и права које је добила од народа на изборима, као и да не постоји оправдан разлог да се то право злоупотребљава, тако што јача неку другу странку, у овом случају, либерале (*Радикал*, бр. 3, 15/27 октобар 1887). У циљу агитовања покренуо је нови лист *Радикал*. За разику од *Самоуправе*, која није била дугог века, овај лист се није одликовао толико добром материјалном подлогом. У почетку излазио је у малом формату, а све послове од писања, администрације преко коректуре обављао је сам Тодоровић. Краљ Милан је прихватио коалицију радикала и либерала, и сада није био спреман да пружи материјалну помоћ Тодоровићевом листу. Међутим, и поред тога, сумње да краљ Милан потпомаже Тодоровића и његов *Радикал* и даље су биле присутне (Рошуљ 1999: 400).

Пера Тодоровић је био опасан противник за Радикалну странку, чега су били свесни и сами радикали. Напади преко новина који су имали за циљ да денунцирају Тодоровића, су му задавали ударце, али је и Тодоровић имао оштро перо и вешто се бранио од оптужби. У настојању да покопају Тодоровићев утицај, његови дојучерашњи другови решили су да се против њега боре другачијим методом. Није била само довољна политичка дискредитација која је произашла искључењем из странке, јер је Тодоровић и даље стоички опстајао у јавном животу. Штавише, из одређених кулоара могли су се чути гласови да је провејавао и као кандидат за министра или дипломату (Пироћанац 2004: 352; Крстић 2007: 12). Сходно томе, ударац на њега је требало да буде јак, и да води ка моралном и материјалном понижењу.

За моралну дискредитацију, у чаршији су проширени гласови да је Тодоровић хомосексуалац. Јован Барловац, брат његове супруге Кристине, јавно је оклеветао Перу Тодоровића и Владимира Бошковића, тада ђака Велике школе, да „проводе блуд". Парница која је након тога уследила била је мукотрпна и понижавајућа. Главни сведоци били су људи из Тодоровићеве најближе околине – његови службеник и слуга, ђак који га је послуживао и, на крају, као крунски сведок, његова супруга Кристина. Тодоровић је у свом *Дневнику* и писмима, која је упућивао Гарашанину, писао да је читава ствар против њега исконструисана, и да су сведоци поткупљени (Тодоровић 1990: 44–51). О ђаку који га је послуживао, Тодоровић је записао у свом *Дневнику*: „Тридесет ми и пет година, а још сам наиван и неискусан као некакво дете. Доказ што ме је овог дана један дечко љуто преварио" (Исто: 44). У писму Милутину Гарашанину оптуживао је своју супругу Кристину да је крала његова писма, која је после слала њеним родитељима, а они даље либералним првацима Јовану Авакумовићу и Алимпију Васиљевићу. Сматрао је да је под утицајем родитеља ушла у читаву заверу против њега (Тодоровић 2000: 197–204). Тодоровић и Бошковић били су подвргнути понижавајућим лекарским испитивањима. И саме изјаве сведока, које су биле у корист Барловца остављале су утисак да су наручене (Исто: 66). Иако се по вароши шушкало да је заиста хомосексуалац, Тодоровићева заоставштина и извори првог реда, може бити и разумљиво, не дају томе оправдања. Стога нисмо у прилици да тврдимо да ли су оптужбе, и поред јасног мешетарења, заиста имале основа.

Управо су Тодоровићева борба против радикално – либералне коалиције нагнала њене актере да га морално дискредитују. Тодоровић је највише за то кривио министра правде Јована Авакумовића и министра полиције Радивоја Милојковића, за које је у свом *Дневнику* написао: „Иначе, ови зли и пакосни људи могу ме сасвим упропастити. Они ће употребити све, неће стукнути од најподлијих средстава. Законска заштита, недостатак доказа, моја невиност – све су то за њих ситнице преко којих ће они олако прекорачити само ако им се краљ не стави на пут" (Тодоровић 1990: 50; Перовић 1983: 140). Индиције да су либерали умешали прсте у Тодоровићев брак налазимо и код краљице Наталије. Наиме, Тодоровић је након изласка из затвора требало да се ожени Цаном Ђорђевић, једном од њених дворских дама, али до тог брака није дошло (Обреновић 2006: 185; Михаиловић 2010: 98). Делује да су радикали препустили либералима такав вид обрачуна са Тодоровићем.

Мада је Тодоровића из службе искључио његов прећашњи страначки саборац, тада министар народне привреде Светозар Милосављевић. Он је то учинио и пре него што је кривица ислеђена, што је било противно тада важећем Закону о чиновницма грађанског реда. Тодоровић се жалио и да се парница намерно и без разлога отеже и да је противна закону, јер је сходно закону ислеђивањење морало да буде завршено у року од петнаест дана у случају да су сви сведоци из истог места или среза (Тодоровић 1990: 48; Исти 2000: 205–206). Парница је трајала око годину дана, а завршена је тек средином 1888. године. Јован Барловац је на основу осуде за клевету морао да исплати као надокнаду Пери Тодоровићу и Владимиру Бошковићу 18.000 динара (Исто: 67).

Ова оптужба оставила је велики утицај на Перу Тодоровића. Раша Милошевић је о томе записао: „Овај указ је потпуно определио Перу. Он више нема обзира ни према коме, ни према странци, коју је сам стварао, на чијој је организацији утрошио своје најбоље године. Свакоме је постао пријатељ који би потражио његову помоћ против дојучерашњих његових другова. За овај скандалозан указ кривио је све, и либерале и групу радикала" (Милошевић 1923: 245). На сличан начин је читаву ствар описао и Паја Михаиловић: „Међутим, суд је Перу оправдао. Овај овакав указ био је највећа рана у срцу Перином, коју није могао преболети и однео је у гроб. Овај је поступак доиста за осуду. Нити је пре ни после било овако шкандалозног указа. Светозар [Милосављевић – прим. Д. Р.] се овим прославио као многи други са својим глупостима. Овако објављен званични указ остаће јединствен у аналима званичне праксе. И што је најгоре то је учињено некадашњем интимном политичком другу и пријатељу" (Михаиловић 2010: 412).

Иако је Тодоровић настојао да се бори, овај указ га је потпуно дотукао. Њиме је дирнута његова приватност и упрљана његова част. Развод са супругом, после свих догађаја око оптужбе, био је логичан след догађаја. Након окончања брака, Кристина Барловац је повела парницу у којој је хтела да јој се врате све ствари из куће, настојећи да докаже да их је донела у мираз. Адвокат Кристине Барловац био је Јован Авакумовић. Спор око ствари решен је у Тодоровићеву корист, али је био принуђен да плати интерес на облигацију. Уочљиво је да Тодоровићеви противници нису ишли само до тога да нанесу моралну љагу, већ и да га материјално униште. Проблеми су се у овом периоду за Тодоровића ређали један за другим. Његово једино дете, ћерка Смиљана, умрла је, а да није напунила ни годину дана (Перовић 1983: 140).

Испоставило се да излазак из казамата није Тодоровићу донео боље дане. Физичке букагије заменио је фиктивним које му је наметнула јавност. „Могу слободно рећи да је у мом животу било више несреће но среће – дана више црних но ведрих и веселих. Па ипак, чини ми се да никада нисам био овако несретан као сад. Све ми је црно – апсолутно нигде светле тачке", констатовао је Тодоровић у свом дневнику (Тодоровић 1990: 43). Након што је јавно извртнут руглу, круг људи са којима је Тодоровић био и пријатељским односима све се више сужавао (Тодоровић 2000: 223). Иако се пред судом одбранио, био је јавно прокажен, а сумње да је хомосексуалац и даље су биле присутне. Од свих накадашњих „другова" из Радикалне странке, приватно је остао у добрим односима само са Рашом

Милошевићем. Једину подршку у датој ситуацији дали су му некадашњи политички противници - Милутин Гарашанин и Чедомиљ Мијатовић. Посебно је у присним односима био са Гарашанином, иако су многи сматрали да је њихово приближавање било искључиво политичке природе (Исто; Тодоровић 1997б:132; Жујовић 1986: 45).

У приватне проблеме Пере Тодоровића неопходно је набројати и оне које су се тицали његовог здравственог стања. Наиме, још у периоду када се због „Црвеног барјака" налазио у емиграцији често је бивао болестан. Здравствено стање му се није поправило ни након повратка у Србију. Ишао је на лечење у бању Рајхенау, а дијагностикован му је ехиникокус. Отишао је у јесен 1883. на операцију у Беч, али му је после извршене пунктације речено да се операција може обавити, али на Тодоровићев ризик. Није пристао на то (Тодоровић 1991: 133). У затвору се његово стање погоршало, а проблем су му представљали и окови због којих је имао велике ране по ногама (Тодоровић 1997б: 104). Тодоровић је осећао велике болове, а средство да их ублажи нашао је у морфијуму, који је користио са мањим прекидима до краја живота. „Чим ме стегну какве муке, ја шприц", записао је (Тодоровић 1990: 309). Сам је био свестан да му зависност од морфијума представља велики проблем, па се често у његовом *Дневнику* може прочитати да је покушавао да престане са његовим конзумирањем, али у томе није био успешан.

Покушаји политичке и моралне дискредитације нису одмах дистанцирале Тодоровића у његовим настојањима да учествује у јавном животу. Штавише, „сатеран је у ћошак", што га је учинило још жилавијим и борбенијим. И поред свих недаћа, октобра 1888. године шушкало се да ће му припасти ресор просвете (Крстић 2007: 45). Међутим, Тодоровић искључен из странке, клеветан и понижаван, није поседовао довољно политичке снаге да буде предводник неке политичке групације. Иако је краљ Милан у неку руку и размишљао о Тодоровићу као опцији да нађе заједнички језик са радикалима, да их „припитоми" или да сарађује барем са умеренијим елементима, у пракси се показало да он није био идеалан кандидат за тако нешто. Он је био исувише истакнут радикал пре 1883. године, а одлазак из једне крајности у другу била је његовим политичким саборцима очигледна. Радикали су били спремни на такав сценарио, Тодоровић не. Они нису били спремни да се поведу за Тодоровићем. Једни су у томе видели прсте краља Милана, а други претњу по расцеп у странци. Са друге стране, појединим круговима у странци постало је јасно да радикали треба да направе одређене политичке компромисе и умере своје ставове. Готово неприметно, док је трајао сукоб радикала са Тодоровићем, у странку се увукао пуковник Сава Грујић, који је до те 1886. године, важио за личност блиску либералима (Радовић 2023: 506). Управо је он, после пада коалиционе владе либерала и радикала на челу са Јованом Ристићем, формирао прву самосталну радикалску владу (Љушић 2005б: 155–157). Томе је добрим делом допринео и политички прорачун краља Милана, који је на тај начин настојао да изолује странку од Пашићевог утицаја (Рајић 2019: 147).

Тодоровић је место за себе тражио и у дипломатији. Можда је у томе гледао прилику да се, барем на неко време, склони из земље и постепено опорави од агоније у којој се нашао. Владимир Карић га у једом писму Стојану Новаковићу

помиње као кандидата на место конзула у Скопљу. Иако није био одушевљен Тодоровићем као човеком, сматрао га је за једно од бољих решења за ту позицију (Војводић 2003: 191–192). Међутим, Тодоровић је због својих писања о Турској ипак био persona non grata, а да Порта одбије његово именовање на тај положај поново су се потрудили радикали преко руске дипломатије (Ничић 1956: 138). Гарашанина је молио да му издејствује дипломатску службу, и нагласио да би најбоље било да то буде у Софији, а не неко место секретара у Паризу, што би одбио у случају понуде (Тодоровић 2000: 227–229). Тодоровић је посебно истицао Софију јер је био добар познавалац прилика у Бугарској. Непосредно пред искључење из Радикалне странке отпутовао у Софију као изасланик српске владе, у циљу поновног успостављања дипломатских односа између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске (Крстић 2007: 287; Ковачевић 2003: 315; Јовановић 2002: 36). Међутим, места за њега није било. Године 1888. изашао је као кандидат на изборе, а Гарашанину се жалио како поново радикали ометају његов избор у Лепеници. „Таушановић је још и то рекао да би сам лично трчао у Лепеницу да ради против мене кад би чуо да ћу тамо бити биран", забележио је том приликом (Тодоровић 2000: 226). На крају једини посао до кога је Тодоровић успео да дође, било је место начелника у Министарству народне привреде, и у томе је велику улогу одиграо Милутин Гарашанин (Исто: 231).

Пера Тодоровић је на предлог краља Милана учествовао у раду Уставотворног одбора 1888. године, иако није био члан ниједне странке. Том приликом одржао један говор, којим су у великој мери остали затечени сви присутни. Ради се о расправи о смртној казни за политичке кривце. Раша Милошевић, који је као секретар записао тај говор, присећао је да је у сали настала мртва тишина и да су сви очекивали да ће Тодоровић искористити сав свој беседнички таленат који поседује говорећи против казне. Међутим, на велико изненађење свих присутних није било тако. Тодоровић се сложио са Глигоријем Гигом Гершићем да смртна казна није целисходна са научне стране, али је нагласио да у самој пракси постоје велике разлике. Узео је за пример руске нихилисте, које је у младости веома добро познавао. Наглашавао је да се они зарад идеје не двоуме да ли да убију поред цара „још 50 – 60 војника", иако имају свест да ти људи имају породице. Они су зарад остваривања идеје спремни су да жртвују сопствене животе, те за такве људе није потребно укидање смртне казне, јер и они сами знају да „им ваља гинути". „Најзад господо у прављењу буне има неке поезије. Кад хоће да погине, пустите га нека погине", рекао је Тодоровић на крају свог говора. Била је то „посмртна беседа" сопственој прошлости, како је то приметио Милошевић (Милошевић 1923: 256–259).

Денунцирање од бивших партијских другова никада није престајало, на када се налазио у потпуној политичкој и приватној агонији, ни када је из ње настојао да изађе. Поједини радикали, попут Драгише Станојевића, када су га нападали, ишли су до те мере да су његово име и презиме писали малим словом. Ни много доцније нису му заборављали договор којим се „продао" краљу Милану, иако је захваљујући том споразуму странка обновила свој рад. Ако већ треба упоредити Пашића и Тодоровића, Пашићу је после Ивандањског атентата пошло за руком оно што Тодоровићу није. Остали радикали прешли су преко Пашићеве „издаје" из 1899. године.

Тодоровићу збацивање окова и излазак из казамата 1886. никада нису опростили. Време и историја су показали да је Пашић било далеко политички умешнији од њих двојице.

Априла 1888. године Тодоровић је покренуо лист *Мале новине*. Уређивање овог листа постала је његова главна преокупација последње деценије 19. века и првих година 20. века. У том периоду написао је и његова најважнија књижевна дела, било да је реч о мемоарским делима или историјским романима. Лишен политичког утицаја и снаге коју је имао у Радикалној странци и кроз њу до 1883. године, Тодоровић, као дисидент, није имао директан утицај на политичка збивања. *Мале новине*, које су имале огроман тираж за оновремене услове, постале су Тодоровићев медиј кроз који је могао да пласира своја политичка и идеолошка виђења. Осликавале су у потпуности карактер њеног главног уредника. Оштрог пера и провокативн, лист је често био забрањиван. Иако је Слободан Јовановић тврдио да се Тодоровић везао за краља Милана „слепо као некада за радикалски програм" и да је „унапред потписивао све његове услове", некадашњи радикалски првак је у неколико наврата током деведесетих година ушао у сукоб и краљем Миланом (Јовановић 1932: 387). Ипак, временом је постајао све ближи династији него радикалима. То уосталом показује и 1903. година и Мајски преврат, када је спас морао да потражи бекством преко Саве и Дунава. Када се након два месеца поново вратио у Београд, био је један од ретких који је бранио угашену династију. Преминуо је 6. новембра 1907. године.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Жујовић 1986: Јован Жујовић, *Дневник [необјављен рукопис] 1,* приредио Драгоје Тодоровић, Београд: Архив Србије.

Крестић, Љушић 1991 : Василије Ђ. Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године,* Београд: Књижевне новине.

Крстић 2007: Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот III*, приредио Милош Јагодић, Београд: Завод за уџбенике.

Милошевић 1923: Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године. Успомене Раше Милошевића члана главног одбора радикалне странке,* Београд: Штампарија Драг. Георгића.

Михаиловић 2010: Павле Паја Михаиловић, *Дневници,* приредила Јасмина Милановић, Београд: Службени гласник.

Обреновић 2006: Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд: Српска књижевна задруга.

Пашић 1995: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872-1891),* приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд: Службени лист СРЈ.

Пироћанац 2004: Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд: Завод за уџбенике.

Рајић 2019: Сузана Рајић, „Записник са скупа радикала 1886. године – одговор краљу Милану", *Мешовита грађа* XL (2019), 143–156.

Симић 2021: Ђорђе Симић, *Пропаст династије Обреновића*, приредила Ана Столић, Београд: Лагуна.

Тодоровић 1990: Пера Тодоровић, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд: Српска књижевна задруга.
Тодоровић 1991: Пера Тодоровић, *Крвава година*, приредила Латинка Перовић, Београд: Српска књижевна задруга.
Тодоровић 1997: Пера Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији. Успомене на краља Милана*, приредила Латинка Перовић, Београд: Службени лист СРЈ.
Тодоровић 1997б: Пера Тодоровић, *Огледало – зраке из прошлости*, приредила Латинка Перовић, Београд: Медицинска књига: Медицинске комуникације.
Тодоровић 2020: Пера Тодоровић, *Писма; Личности личност*, приредила Латинка Перовић, Београд: Службени лист СРЈ.

ШТАМПА

Радикал (1887)

ЛИТЕРАТУРА

Велмар Јанковић 1999: Светлана Велмар Јанковић, „Пера Тодоровић у Огледалу“, *Пера Тодоровић- зборник радова*, прир. Весна Матовић, Београд: Институт за књижевност и уметност.
Војводић 2003: Михајло Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: CLIO.
Вулетић 2007: Витомир Вулетић, *Пера Тодоровић, Русија и Обреновићи*, Нови Сад: Платонеум.
Јанковић 1997: Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије: политичке странке у Србији XIX века*, Београд: Правни факултет.
Јовановић 2002: Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска* 1886–1896, Београд: Историјски институт.
Јовановић 1932: Слободан Јовановић, *Пера Тодоровић, Политичке и правне расправе II*, Београд: Г. Кон.
Ковачевић 2003: Душко М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878 - 1889, Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд: Историјски институт.
Љушић 2005: Љушић Радош, „Пера Тодоровић – противник и пријатељ Обреновића“, *Србија 19. века (3)*, Београд: Војна књига, 123–156.
Љушић 2005б: *Владе Србије 1805–2005*, уредник Радош Љушић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Ниничић 1956: Велизар Ниничић, *Пера Тодровић*, Београд: Нолит.
Милановић 2013: Јасмина Милановић, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михаиловића (1845–1915)*, Београд: Службени гласник.
Перовић 1983: Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд: Рад.
Перовић 1993: Латинка Перовић, *Српско- руске револуционарне везе, прилози за историју народњаштва у Србији*, Београд: Службени лист СРЈ.
Перовић 1995: Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века: прилог историји социјалистичке мисли*, Београд: Слуђбени лист СРЈ.
Радовић 2023: Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899). Биографија српског државника*, Нови Сад: Прометеј.
Рајић 2009: Сузана Рајић, „Милан Обреновић – краљ политичар“, *Зборник Матице српске за историју*, 79- 80 (2009), 43–57.
Рошуљ 1999: Жарко Рошуљ, „Пера Тодоровић – писац и издавач“, *Пера Тодоровић – зборник радова*, Београд: Иниститут за књижевност и уметност, 385–416.
Скерлић 1910: Јован Скерлић, *Светозар Марковић: његов живот, рад, идеје*, Београд: Нова штампарија „Давидовић.
Трифуновић 1995: Милош Трифуновић, *Историја радикалне странке (од постанка до 1903)*, Београд: Српска радикална странка.

Danijel B. RADOVIĆ

THE ROAD TO DISSIDENCE OF PERA TODOROVIĆ

Summary

Pera Todorović (1852–1907) is one of the most intriguing figures in the political life of Serbia in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. He is one of the main ideologues of Serbian radicalism, and has had a tremendous influence on the work and organization of the People's Radical Party. In addition, he distinguished himself as an influential journalist and a good writer. The paper analyzes his political activity after his release from prison in January 1886, which was preceded by an agreement with King Milan Obrenović. The agreement with the ruler freed his political comrades from prison and enabled the Radical Party to resume its political activities. However, the radicals were not satisfied with Todorovic's policies and his commitment to make an agreement with the Progressive Party. His and the policy of the Main Board of the party increasingly diverged, and Todorović very quickly became a dissident and a bitter opponent of the radicals.

Keywords: Pera Todorović, People's Radical Party, King Milan Obrenović, Nikola Pašić, radicalism.

Рад је предат 5. јуна 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)"1907/1910"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53581

Оригинални научни рад

*Мирослав С. МИЛОШЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОСЛЕДИЦЕ „ПАСЈАНСКЕ АФЕРЕ" ПО СРПСКО СТАНОВНИШТВО ГЊИЛАНСКОГ КРАЈА**

Апстракт: У раду се говори о приликама у Гњиланској кази након погибије српске чете у селу Пасјане, лета 1907. године. Трагичан губитак чете ускоро су пратили још катастрофалнији догађаји по српско становништво гњиланског краја. У страху од појаве нових чета, Албанци су уз прећутно одобрење турских власти, упадали у српска села вршећи разноврсна насиља. Прилике су биле знатно отежане по српски народ, јер су Албанци од 1903. стално били у антиреформном покрету против централних власти у Цариграду. Све до појаве Младотурске револуције, зулуми нису престајали. Епилог ових дешавања касније ће довести до исељавања читавих породица у варош Гњилане и Краљевину Србију.

Кључне речи: Срби, Албанци, Гњилане, Стара Србија, Османско царство, злочини.

Положај српског народа на Косову и Метохији, као и у Гњиланској кази, нагло се погоршао у годинама након завршетка Источне кризе и Берлинског конгреса. Српско становништво било је суочено с тешким и неподношљивим зулумом, који је претио потпуним уништењем и расељавањем из тих крајева (Секулић 1992: 54). Насиље над Србима вршили су сви слојеви албанског друштва: припадници феудалне класе старих пашаларских кућа, племенскофисовских организација, професионалних турских војника и цивилних функционера, сељаштво, а посебно тзв. фукара, формирана од одбеглих чифчија са господарских имања, беземљаша и градске сиротиње, из које су се регрутовали качаци, зулумћари, глобације. Турска власт је била лабава, незаконита, корумпирана: према Албанцима блага, према Србима строга, једне наоружавала а друге разоружавала (Микић 2007: 48). Каза и варош Гњилане су имали велики значај за српско становништво у Старој Србији. Гњиланска каза налазила се у саставу Приштинског санџака Косовског вилајета. Према турским салнамама из 1896/1897, имала је 190 села и 54.694 становника, од којих је 28.695 било муслиманске вероисповести, док је 21.412 било хришћана. Позиција Гњилана близу српске границе је доприносила значају коју је ова варош имала у Старој Србији (Зарковић 2022: 243-244). Лоша ситуација у Старој Србији била је током целе 1907. године, коју су обележили стални зулуми Албанаца над Србима,

* Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0002-5986-5194, miroslav.milosevic@rcup.pr.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

заоштрени односи муслимана и римокатолика, албански зборови на којима је везана беса[1] и антиреформни покрети (Зарковић 2019: 332). Иако је од јесени 1906. до Ђурђевдана наредне године, била постигнута беса у Гњиланској кази, и привидно мирно стање између Срба и албанских разбојника (Зарковић 2011: 184), догађаји у лето 1907. код Пасјана убрзо су све то демантовали.

Пасјанска афера[2] био је назив за трагичну погибију српске чете код села Пасјане, недалеко од Гњилана. Овај термин се усталио и често се користио у коресподенцији српских конзула из Османског царства са надлежним министарством у Београду. Неопрезно наступање чете јула 1907[3], довело је до њеног раног откривања и до потпуног уништења. Код локалног албанског становништва владало је мишљење да су чете усмерене против њих, зато су се убрзано мобилисали и кренули у осветнички чин према незаштићеном српском живљу из околине Гњилана. Сличан догађај, са знатно мањим жртвама и последицама, одиграо се седам година раније. Срби из Гњиланске казе су јуна 1900. године били на удару Албанаца због Могилске афере. Наиме, три четника из Краљевине Србије, оставши без вође пута, дошли су у село Могила и тајно преноћили код сељака Митра који је пристао да их прими и надаље спроведе преко границе, с циљем да се домогну дебарског краја. Међутим, убрзо су откривени од стране једног хоџе из села Љубиште. Организована је потера и том приликом су два четника погинула заједно са Митром (Јагодић 2009: 62). Један четник успео је да се спаси бекством. Албанци су затим отишли у Могилу и том приликом су убили Митровог брата и сина, док су окупљене сељаке тукли и малтретирали. Турска власт је наредних дана организовала претресе по српским селима Гњиланске казе, тражећи оружје и четнике, изазивајући на тај начин страх међу српским становништвом (Јагодић 2012: 118). Идентична судбина задесила је и становнике Велике Хоче. Почетком јуна 1905. седморица четника су стигли преко Ибарског Колашина у Метохију. Примећени од стране локалних Албанаца, примљени су уз бесу да им се ништа неће десити. Њихов домаћин, кмет Љама Укин, обавестио је турску војску и Албанце из Ораховца да је добио незване госте. Када се на вратима куле, у коме су били смештени четници, појавио турски капетан, војвода Саватије Милошевић схватио је да је беса погажена, пуцао је у капетана и тако отпочео целоноћну борбу и опсаду куле од стране војске и Албанаца. У борби су изгинули сви четници. За одмазду су Албанци спалили три српске куће у Великој Хочи (Шешум 2019: 178–179).

1 Беса – задата реч, арнаутска часна реч, вера, клетва (Елезовић 1998 I : 43).

2 О сукобу код Пасјана види: С. Недељковић, „Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године", *Зборник радова Филозофског факултета* 26/27. Приштина: Филозофски факултет, 1997, 189–196; В. Зарковић, „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године", *Баштина*, св. 26. Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2006, 195–210; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (=ДСПКС), књ. II, св. 4/I, прир. Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2008, док. бр. 11, 18, 20, 27, 34, 44, 45, 96, 167, 195; ДСПКС, књ. II, св. 4/II, док. бр. 324; М. Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, прир. А. Митровић. Београд: Просвета, 1985, 123–136. В. Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд, 2006, 123–127; У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, Нови Сад: Матица српска, 2019, 318–322.

3 Сви датуми у тексту наведени су по новом календару; само су у напоменама по старом и новом календару.

Након разбијања чете код Пасјана, према извештајима српског конзулата из Приштине, фанатизовани Албанци, насртали су на српска села и имања скоро на целом простору Косова и Метохије. Конзул Милан Ракић[4] наводи да је афера изгубила свој локални карактер и да су на удару српска села Пећке и Призренске казе (Ракић 1985: 130–133). Фанатизам побуњених Албанаца ишао је тако далеко да су једном приликом у Урошевцу, умало на смрт пребили свог трговца Раму из Призрена. Завршивши посао у вароши, Рама је на коњу негде пред сумрак, кренуо назад кући, носећи са собом позамашну количину новца. На излазу из вароши зауставила га је група Албанаца. Уплашен за свој новац, Рама је почео да бежи. Помахнитала група, осумњичила га је за српског комиту. Тада је настао прави метеж у Урошевцу. Интервенцијом локалних власти, спречен је линч овог трговца (Schmitt, Frantz 2020: 514–515, nr. 204). Поводом дешавања у гњиланском крају, ангажовао се скопски конзул Љубомир Михаиловић[5], који је том приликом успео да од Хилми Паше[6] издејствује наређење да локалне власти спрече бунтовнике да се свете над мирним сељацима. Наиме, чета која је пострадала није дошла да се бори против муслимана, већ против Бугара у прилепском и велешком крају, стајало је у депеши.[7] Рашко-призренски митрополит Нићифор Перић уложио је протест код приштинског мутесарифа[8] због несносног стања у Гњиланској кази.[9] Месец дана након погибије чете, Ракић је из Приштине извештавао да су Албанци после првих убистава у Пасјану и Врбовцу престали да гоне Србе. Тада је организован збор у порти

4 Он је у Приштини дошао у првој половини маја 1905. године, као писар II класе српског конзулата. Затим је, у новембру 1905. премештен за Скопље у рангу вицеконзула III класе. Ракић се у Приштину враћа октобра 1906. као отправник послова (вицеконзул II класе) у конзулату. Указом од 13/26. јула 1907. премештен је за Солун. По трећи пут је почетком јануара 1909. ступио на дужност у Приштини, али сада као руководилац конзулата. Примопредаја дужности између Пећанца и Ракића обављена је 16/29. јануара 1909. Указом од 9/22. маја 1909, унапређен је у вицеконзула I класе; указом од 20. децембра 1909/2. јануара 1910 за конзула II класе. У децембру 1911. предао је дужност писару конзулата Љубомиру Нешићу; (Ракић 1985: 35, 67, 83, 153); Државни архив Србије (=ДАС), Конзулат у Приштини (=Кон, Пр), Административно одељење (=А), ред 34, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, Београд 13/26. јул 1907; ДАС, Кон, Пр, А, 1909, ред 111, без. бр. Преписка о примопредаји дужности између конзула Пећанца и вицеконзула Ракића, Приштина 16/29. јануар 1909; ДАС, Кон, Пр, А, 1909, ред 33, бр. 171, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, Београд 9/22. мај 1909; Кон, Пр, А, 1910, ред 88, бр. 328, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, Београд 20. децембар 1909/2. јануар 1910; ДАС, Кон, Пр, А, 1911, ред 67, бр. 150, Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела, Приштина 1/14. децембар 1911.

5 Љубомир М. Михаиловић (1874–1957), правник и дипломата. Дванаест година провео је на раду у Старој Србији и Македонији, као чиновник при посланству у Цариграду и конзул у Скопљу и Битољу (Вучетић 2018: 107–108; Поповић 1929: 848).

6 Хусеин Хилми Паша (1855–1922), налазио се на челу комисије за реформе прокламоване споразумом из Мирцштега 1903. године. У два наврата био је министар унутрашњих послова 1908. и 1909. године, затим велики везир у време контрареволуције 1909, министар правде 1912. У току Првог светског рата био је амбасадор у Аустроугарској (J. Shaw & E. Shaw: 1977, 488).

7 ДАС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко-просветно одељење (=ППО), 1907, ред 626, Пов. бр. 757, конзул Љ. Михаиловић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Скопље 23. јул/5. август 1907.

8 Мутесариф – цивилни управник санџака у рангу паше, окружни/обласни начелник (Škaljić 1966: 479).

9 ДСПКС, књ. II, св. 4/I, док. 27, 166–167.

гњиланске цркве између угледних Срба и Албанца на којем је договорено да Пасјанска афера не треба да проузрокује теже последице. Нажалост, овакав договор представљао је само формалност (Ракић 1985: 130–131). Наиме, те исте године, на Лазареву суботу, подстицани од стране турских власти, Албанци су склопили бесу у селу Велекинцу, где су се обавезали да неће нападати и пљачкати рају (Србе). Пасјанска афера је показала да се беса, у најмању руку, није поштовала.[10]

Српско село Врбовац, највише је пострадало од албанског зулума. Тако су 19. јула 1907, Албанци обили оскрнавили цркву у селу (Зарковић 2009: 203). Међутим, већ 21. јула извршен је стравичан злочин над Србима из поменутог села. Тог дана, док су још увек трајале борбе код Пасјана, извесни Рама Тренић из оближњег села Могила, посматрао је своје комшије из Врбовца како прикупљају сено на ливади. У намери да их превари, позвао их је у свој дом, тобож да их заштити од узрујаних и разјарених Албанаца. Срби су се на Рамин позив одазвали, не слутећи да им се спрема замка. Рама је одмах изашао на улицу и обавестио тамошње Албанце да се у његовом дому налазе Срби и да је добра прилика да убију своје комшије и отму њихова имања. У овом крвавом чину учествовали су Албанци из места Љубиште: Даут, Алим Абазов, Ајриз Абазов, Ибиш и Маља Бакија. Иако су Срби запомагали и обећавали све само да им се животи поштеде, у томе нису успели. Злочинци су их тако везане повели и на путу изнад села, пушкама сурово убили да им лица нису била препознатљива. Тога дана погинули су: Илија Којић, Сокол Којић, Павле Којић, Дека Перић, Стојко Томић и Бојко Томић. Након недељу дана убијени Срби били су опојани и сахрањени, јер у страху од зулума нико није смео да излази из кућа.[11] Мештани села Врбовца су од конзулата у Приштини тражили заштиту и обећање да кроз гњилански крај српске чете више не пролазе, зато што је ситуација након Пасјанске афере била све напетија и неизвеснија. Од тог тренутка, неколико српских породица се иселило, док се једна арнаутска доселила и тиме променила етничку слику дотадашњег чистог српског села.[12] У злочинима над Србима, највише се истицао Азиз бег Шевки Беговић из Гњилана. Учествовао је у протеривању Петра Митровића из Врбовца, затим, у убиству једног Србина који је бранио част рођене сестре, уз све то, у селу је имао своје имање и чифчије. Локална власт није предузимала ништа поводом тога, зато што се Азиз несметано кретао и дружио са турским жандармима.[13]

Након ових немилих догађаја, све до краја 1907. године није било већих инцидената у Гњиланској кази. Међутим, почетком 1908. приметно је било нагло исељавање српског становништва. Албанске банде наставили су са пљачкањем српских имања. Због Пасјанске афере, конзулат у Приштини строго је забранио било какво убацивање чета из Краљевине Србије. Конзул Милан Ј. Пећанац[14]

10 ДСПКС, књ. II, св. 4/II, док. 456, 854–856.

11 ДАС, Конзулат у Приштини (=Кон, Пр), ПО, 1908, ред 240, Без бр. писмо Јосифа К. Поповића – конзулу у Приштини Милану Ј. Пећанцу, Гњилане 12/25. фебруар 1908.

12 ДСПКС, књ. II, додатак 3, док. 273, 468–469.

13 ДАС, Кон, Пр, ПО, 1908, ред 240, Без бр. извештај Јосифа К. Поповића управника гњиланских школа, Приштина 3/16. фебруар 1908.

14 Указом од 24. јула 1907. године именован је за конзула II класе; ДАС, Кон, Пр, А, 1907, ред 33, бр. 277, Министарство иностраних дела – Краљевском конзулату у Приштини, Београд 11/24. јул 1907.

тражио је кредит од 4.000 динара ради одбране српског становништва. Према његовом плану новац је био намењен за набавку оружја угроженим српским селима, зато што су се Албанци ретко када усуђивали да нападну неку српску кућу која је имала пушку. Новац би се плански трошио у организацији бранилачких чета састављених од поузданих људи, али и за изазивање међусобних сукоба код Албанаца.[15] Конзул Пећанац у извештају упућеном Николи Пашићу, наводи да су Срби из Горње Мораве највише били на удару албанских злочинаца. Народ је био принуђен да спас пронађе пресељењем у варош Гњилане или преко границе. Српски конзул је са стањем у Гњилану упознао руског конзула у Митровици С. В. Тухолку.[16] Пећанцу је од значајне помоћи био повереник конзулата и управник гњиланских школа учитељ Јосиф К. Поповић[17], обавештавајући га благовремено о приликама у Гњилану и околини. Почетком фебруара 1908. Пећанац је примио његово писмо тј. списак имена од 25 домаћина који су се због зулума преселили у Гњилане или преко границе:

Церница:

1. Стеван Стајковић преселио се у варош Гњилане 9. децембра 1907. због уцене од стране Самита Цекића из села Трпезе, који му је тражио 10 лира рабоша;[18]

2. Никола Лазић, преселио се септембра 1907. због уцена Бакије и Самита из Пожарања;

3. Младен Савић, преселио се јуна 1907. због Амита и Љатифа из Церница;

Могила:

4. Васа Јовановић, преселио се због Усеина Еминова из Могиле који га је уценио на 5 лира;

Прековце:

5. Стева Станковић, преселио се због неког Јусуфа;

Паралово:

6. Риста Перић, преселио се у варош Гњилане 12. новембра 1907. због Адема Рецовског родом из Брасаљца. Као разлог наводи се сукоб око неке девојке;

7. Симеон Јовановић, преселио се 9. новембра 1907. због уцена од стране Незира Абдулова из Жеговца, Малића из Брасаљца и Ахмета Мукоте;

---

15 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 72, 354–355.

16 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 113, 424-425; Сергеј Владимирович Тухолка, руски конзул у Призрену (1902–1906) и Митровици (1907–1909) (Милошевић 2023: 114–115, 121–122).

17 Јосиф К. Поповић родио се 1860. године у Грачаници као члан грачаничке задруге Поповић, свештеничке династије која је у другој половини 18. века основала српско село Грачаницу, спасила манастир од пропасти и кроз сто година, до друге половине 19. века, дала неколико православних свештеника. Већ 1879. године Јосиф је прешао у Врање и тамо завршио гимназију, а након тога и трогодишњу Православну српску богословију у Призрену (1880–1883). Заједно са својом супругом Маријом, обављао је учитељски посао у Митровици, Приштини, Сјеници, Гњилану и Призрену. У неколико наврата вршио је дужност школског ревизора за Гњиланску и Сјеничку казу и гњиланског школског управитеља (Шешум 2017: 370–373).

18 Дрвени штапић на коме су урезиване рецке. Рабошом су Албанци уцењивали и глобили Србе. Број рецки означавао је суму новца, коју је неки домаћин морао да исплати неком арбанашком зликовцу, који је рабош послао (Перуничић 1989: 656).

Зебинце:

8. Трајко Свилановић, преселио се месеца фебруара 1907. због Смаила Гајтеша из Прековца;

9. Сима Станковић је био приморан да се због рабоша пресели у Гњилане. Њега је уценио Смаил Гајтеша;

10. Ђока Стајковић се у новембру 1907. преселио у Краљевину Србију, због Незира из Жеговца;

Будрӣа:

11. Спаса Стајковић, преселио се за Гњилане октобра 1907, јер га је Адем Идриз-Гуља из Шурлана, гађао пушком и притом тражио 30 лира;

Клокоӣ:

12. Цветко Јовановић, преселио се октобра 1907. због зулума Сајит-агиних[19] синова из Гњилана и од Исена Куртеша из Пожарања, који му је запалио воденицу. Цветковог сина Васу, током дана, са Сајит-агине куле у Клокоту, убио је пушком млађи Куртешов син са својим друштвом. Васа је убијен, зато што су се раније он и његов отац жалили суду због зулума ових виновника;

13. Таса Станковић, преселио се октобра 1907. зато што га је Куртеш из Пожарања уцењивао да му препише земљу;

14. Стева Павић, такође, октобра 1907. је напустио село због зулума Бакије и Бајрама Ибрахимова из Пожарања;

15. Никола се преселио у јануару 1908. због зулума Сајит-агиних синова и Куртеша из Пожарања.

Манишинце:

16. Ђорђе Симић, преселио се у децембру 1907. због Смаил-Гајтеше;

17. Стојко Стоиљковић напустио је село септембра 1907. због зулума Мустаф-аге из Приштине.

Подӣорце:

18. Стајко Весовић, преселио се месеца новембра 1907. због рабоша и рза[20] Ајдара Зећировића;

19. Спаса Станковић, преселио се 8. августа 1906. зато што су му браћа Омера Ибрахимова и Ајдара Зећировића из села Љубиште отела имање. Пре тога, Спасина братаница Костадинка била је силом отета али се пред судом одрекла исламске вере, па су под притиском Станковићи напустили село;

Прилеӣница:

20. Лаза Алексић, преселио се због зулума Зејнела Сурковског из истоименог села;

Виӣина:

21. Стева Стојковић, преселио се октобра 1907. због рабоша који му је потраживао Азиз Елеза из села Кабаш;

---

19 Сајит ага је био члан меџлиса и први саветник Саадедин паше приликом боравка у Гњилану и извиђања зулума 1898. године (Зарковић 2022: 246).

20 Ударили му на рз тј. напао му образ, најчешће фиг. за жену, снаху или кћер. Потиче од арапске речи *ʿirz* што значи част, чедност, поштење, образ (Елезовић 1998 II: 177).

22. Ђорђе Коцић, такође, због рабоша Мустафе Кабаша;

Врбовац:
23. Стојко Спасић, преселио се јуна 1907. због рабоша Ганије Бакије из Љубишта;
24. Петар Митровић, преселио се у јануару 1907. због Азиз-бега Шевки Беговића;

Бинач:
25. Јован Грујин, преселио се 1907. због рабоша Омера Јусуфова.[21]

Наведени списак, преведен је на француски језик и по налогу конзула Пећанца послат је руском конзулу Тухолки у Призрен и аустроугарском конзулу Цамбауру[22] у Митровицу. Он је ту навео, да је главни виновник стања у Гњиланској кази Саит ага, особа која о свему одлучује, па и при избору гњиланског кајмакама.[23] Тухолка је предузео конкретне кораке и о несносном стању српског становништва обавестио руско Министарство иностраних дела, цивилног агента у Солуну и посланика у Цариграду.[24]

Албанац Мустафа из Кабаша је из села Бинач уценом успео да протера породице Арсе Станковића и Мике Столића. Убрзо су село напустили Таса Илић и Цветко Стевић.[25] Аћиф Рамадановић из Гњилана мучио је своје чифчије у селу Драганац, па су након тога ишли голи и боси. Овај зулумћар насртао је на част жена и девојака. Након тога су Драганац напустиле две породице, Арсе и Васе Стевића. Мустафа аџи Исков изнуђивао је од уплашених Срба по 10 лира, само да их пребаци преко границе. Чувени зликовац Бисљим Огошки завео је такав терор да ниједна девојка из Кололеча није смела да се уда без његовог знања, док „дацилук“ њему не буде исплаћен. Алија из Драјковца је на исти начин уцењивао девојке.[26] Из Горњег Кусца, кућа Диње Милића била је принуђена да огласи продају свог имања, само зато што су његова два сина запрежним колима ишли у сусрет младим Албанкама. У том друштву био је и један Албанац, који је читав овај догађај измислио, само да би се докопао српског имања.[27] На српску нејач, насртали су и органи власти. Породица Мите Стоиљковића из Страже, покушала је да пређе границу, али безуспешно. Том приликом су мушкарци били ухапшени, док су жене и децу спровели у варош Гњилане. Око 2 сати после поноћи, заптија[28] Ибрахим Митровчанин насрнуо је на част Митине жене Таске. Нико од локалних власти није реаговао на овај сраман чин.[29] Тренд масовног исељавања

21 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, Без бр. извештај Јосифа К. Поповића управника гњиланских школа, Приштина 3/16. фебруар 1908.

22 Adolf Ritter von Zambaur, од 1903. до 1909. године био је конзул у Митровици (Deusch 2017: 707).

23 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. бр. 191, 556–558; Кајмакам – управник среза или града (Перуничић 1989: 656.

24 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. бр. 218, 600–601.

25 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 414, извештај о зулумима, писма учитеља из гњиланског краја, Гњилане 29. фебруар/13. март 1908.

26 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 416, извештај о зулумима, писма учитеља из гњиланског краја, Гњилане 25. фебруар/9. март 1908.

27 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 418, поп Коста Поповић – Конзулату у Приштини, Приштина 3/16. март 1908.

28 Редар, жандарм (Škaljić 1966: 647).

29 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 191, Крста Поповић – Конзулату у Приштини, Гњилане 1/14. фебруар 1908.

достигао је такву меру, да су скоро сваке ноћи шест до осам породица прелазиле границу.[30] Док су Извршни одбор у Врању и српска влада сматрали да је узрок исељавању материјална добит и корист од продатих имања Арнаутима, конзул Пећанац је тврдио да се то дешава због све учесталијих зулума који су народу постали несношљиви.[31]У нешто опширнијем извештају Министарству иностраних дела, о приликама у рејону деловања приштинског конзулата, Пећанац нам преноси стање и у гњиланском крају, где се говорило једино о зулумима и селидбама. Из Драганачке парохије иселило се седам породица. Многи су уточиште нашли у варош Гњилане, а појединци су пронашли спас преласком на територију Краљевине Србије, о чему нам сведочи и извештај конзула Пећанца упућен Николи Пашићу, министру иностраних дела: „Горња Морава, та некада најбоља и најбогатија наша околина, чије се газде и господство данас с уздањем спомињу, постала је тужна и жалосна. Сво оно поље постало је арнаутска својина, а села турски чифлуци. Од оних газда и великих задругара, данас гледаш слуге и просјаке … најбоље куће расељене а поља опустошена".[32]

Поводом учесталих злочина и немира у Гњиланској кази, конзул Пећанац је заједно са руским конзулом Тухолком посетио седиште валије[33] у Скопљу. Тада је искористио прилику и лично му пренео вести о несносном стању у рејону деловања српског конзулата. Валија је нерадо признао да његове жандармеријске јединице немају довољно капацитета да заштите живот, имовину и част српског живља. На крају, Пећанац је добио чврсто обећање од валије да ће додатне трупе послати за Гњилане и остале угрожене крајеве.[34] Учињени притисак конзула Пећанца и руских конзула Тухолке и Орлова[35], на представнике цивилних власти у Приштини и Скопљу, резултирао је смиривањем ситуације у Гњиланској кази. Склопљена је беса на три године, између Срба и албанског крене[36] Идриза Сефера. Бесом су обухваћена сва села у Горњој и Доњој Морави.[37] Приликом склапања беса једна од одредби била је и да се не чине зулуми над Србима. Међутим, смањени број зулума није значио и да се стање српског народа поправило. Лоше стање Срба потицало је од апсолутне кривичне одговорности албанских зулумћара, због слабости самих власти, али и из уверења самих Срба, створеног другим искуством и урођеним страхом, да се све може у тренутку преокренути на њихову штету. Испоставило се да су страховања Срба била оправдана (Зарковић 2019: 322–323). Према извештају приштинског конзулата, у пролеће 1908.

30 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 264, 686–687.

31 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 289, 723–724.

32 ДАС, МИД, ППО, 1908, ред 38, бр. 7108, конзул Милан Ј. Пећанац – Николи Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. март 1908; ДСПКС, књ. III, св. 1/II, док. 328, 781.

33 Валија–управник вилајета, гувернер области–паша, представник и заступник Високе Порте. Он је са помоћним органима обављао све политичке, административне и финансијске послове вилајета. Имао је у својим рукама војску и жандармерију, а у случају опасности имао је овлашћења да тражи војну помоћ (Маликовић 2000: 16).

34 ДСПСК, књ. III, св. 1/II, док. 473, 1015–1016.

35 Аркадиј Александрович Орлов, вицеконзул у Скадру 1903, конзул у Митровици 1904–1906 и у Скопљу 1906–1911 (Милошевић 2023: 120–121).

36 Крена – албански поглавица (Перуничић 1989: 656).

37 ДСПКС, књ. III, св. 1/II, док. 574, 1166.

године, у непосредној близини вароши Гњилане нападнути су сељаци који су се враћали са пазара и том приликом убијен је Дена Мартиновић. У свом дућану убијен је Трајко Новић из Извора. Убице су мирно одшетале са места злочина. У Кололечу, страдао је још један угледни Србин, трговац Трајко Симић, кога је убио Бисљим Огошки.[38]

Почетком јула 1908. умало није дошло до избијања нове афере у Гњиланској кази. Због учесталих зулума, угледни српски национални радници из Ранилуга и Доморовца, покушавали су да преко Извршног одбора *Српске одбране* у Врању, добију одређен број пушака ради одбране својих села.[39] До конзула Пећанца, стигла је вест да је нека чета од дванаест људи стигла у село Рајановце, а затим се сместили у село Мозгово надомак Гњилана. Поводом тога, он је послао своје поверенике да ту чету одврате од даљих намера. Док је Извршни одбор негирао постојање било какве чете у гњиланском крају[40], приштински конзулат је предузимао све потребне мере да вест о појави чете не дође до турских власти и Албанаца. У вези с тим, конзулат је послао свог писара Тихомира Поповића у Врање, са задатком да утврди о чему се ради. На основу његовог извештаја, сазнајемо, да никаква чета није послата у Гњилане, већ су се сами Срби организовали и дошли да траже оружје за одбрану. Тих дана је учитељ Павле Чемерикић окупио неколико наоружаних сељака с циљем да убије качака Бисљима. С обзиром да се у Гњиланској кази делило оружје српском становништву заправо и не чуди њихово самовољно организовање. Тако су на терену створили лажни утисак да се ради о убаченим четама из Краљевине Србије.[41]

Младотурска револуција у лето 1908. године, означила је само краткотрајно побољшање положаја српског становништва у Косовском вилајету (Маликовић 2000: 87). У Гњиланској кази током 1909. године евидентирано је два убиства и две крађе/отимање стоке. Релативно мирна била је 1910. где није прибележен ниједан преступ, док се наредне 1911. и 1912. тај број знатно увећао (Јагодић 2009: 191).

ЗАКЉУЧАК

Српски народ у Гњиланској кази чинио је једну компактну средину која је била стално на мети локалних власти и њихових помоћника Албанаца. Тежња муслиманског становништва била је да се та средина што више уништи и етничка слика превагне у њихову корист. Повод за тако нешто, Турци и Албанци су искористили у лето 1907. године приликом појаве једне српске чете у Пасјану. Иако су из седишта вилајета у Скопљу долазила наређења да се сваки сукоб и насртаји на Србе спрече, Албанци се нису томе повиновали. У том смислу, они су чак ишли и преко своје задате бесе. Краљевина Србија је преко српских конзулата у Приштини и Скопљу, покушавала да спречи даље зулуме, схватајући значај гњиланског

38 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 604, 1224.
39 ДСПКС, књ. III, додатак, док. 17, 78.
40 ДСПКС, књ. III, додатак, док. 123, 211–212.
41 ДСПКС, књ. III, додатак, док. 126, 217–218.

краја за њен национални и културни рад. У тој мисији, српским конзулима су се придружили и руски конзули из Скопља, Призрена и Митровице. Под међународним притиском, и у страху да ће се реформе великих сила проширити на остале крајеве Косова и Метохије, Порта је реаговала слањем додатних војних јединица у угрожене области. Хапшења и кажњавања виновника није било, једино су Турци успели да приморају Албанце на мир тако што су поново везали бесу. Главни творци несносног стања у Гњиланској кази били су: Сајит ага, Идриз Сефери, Азиз бег Шевки Беговић, Смаил Гајтеша, Бисљим Огошки, Мустафа Кабаш и други. Према доступним извештајима српских конзула, највише су страдала села Горње Мораве и новобрдског краја. Вршени су најразличитији злочини од пребијања, уцена, пљачки, насртаја на част девојака, до свирепих убистава. Угрожени Срби, спас су покушавали да пронађу пресељењем у варош Гњилане или преко границе у Краљевину Србију. Било је покушаја и да се сами организују, али сваки вид појаве наоружане чете претио је новим егзодусом. Долазак Младотурка на власт и њихова обећања, улила су наду српском становништву да су пред њима ипак бољи дани. Сматрали су да ће политичким организовањем успети да поправе свој тежак положај. Међутим, бунтовни Албанци се нису мирили са одласком султана и увођењем новог стања. У вртлогу ових немира нису јењавали злочини над српским народом.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Конзулат у Приштини.
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 4/I. Приредила Љиљана Алексић– Пејковић, Београд 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 4/II. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2008.

Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, додатак 3. *Организација Српска одбрана 1907. године*. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, додатак. Организација Српска одбрана 1908. године. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2011.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, св. 1/I. Приредили Љиљана Алексић– Пејковић и Михаило Војводић, Београд 2010.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, св. 1/II. Приредили Љиљана Алексић– Пејковић и Михаило Војводић, Београд 2010.

Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*. Београд: Нова књига.

Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Приредио Андреј Митровић. Београд: Просвета.

Schmitt, Frantz 2020: *Politikund Gesellschaftim Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*, Band 3. (2020). Ed. Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz unter Mitarbeit von Sven Mörsdorf. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

ЛИТЕРАТУРА

Вучетић 2018: Биљана Вучетић. *Богдан Раденковић (1874 – 1917)*. Београд: Историјски институт.

Deusch 2017: Engelbert Deusch. *Die effektiven Konsuln Österriech(-Ungarns) von 1825–1918: Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*. Köln–Wien: Weimar: Böhlau verlag.

Елезовић 1998 I: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохиског дијалекта. Свеска I*. Приштина: Институт за српску културу.

Елезовић 1998 II: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохиског дијалекта. Свеска II*. Приштина: Институт за српску културу.

Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2022: Весна Зарковић. „Насиља над Србима Гњиланске казе 1900–1903.“ *Баштина 58*. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 243–255.

Зарковић 2011: Весна Зарковић. „Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи младотурске револуције“. *Баштина 31*. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 175–195.

Зарковић 2009: Весна Зарковић. „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године.“ *Баштина 26*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 195–210.

Илић 2006: Владимир Илић. *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд: ИП ЕЦОЛИБРИ.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Јагодић 2012: Милош Јагодић. „Српске чете у Македонији 1897–1901. године.“ *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку*. Зборник радова. Ур. Славиша Недељковић. Ниш: Филозофски факултет, 111–130.

J. Shaw & E. Shaw 1977: Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic. The Rise of the Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press 1977.

Маликовић 2000: Драги Маликовић. *Косово и Метохија 1908–1912*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Микић 2007: Ђорђе Микић. „Османско и арбанашко насиље над Србима Косова и Метохије“. *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност*. Зборник радова. Ур. Коста Михаиловић. Београд: САНУ, 35–54.

Милошевић 2023: Мирослав Милошевић. „Делатност руских конзула на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века“. *Косово и Метохија кроз чињеница, тумачења и симболе. Књига 2: Историја и етнологија*. Тематски зборник. Ур. Ивана Рајовић Женарју и Весна Зарковић. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу, 105–128.

Недељковић 1997: Славиша Недељковић. „Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године“. *Зборник радова Филозофског факултета 26/27*. Приштина: Филозофски факултет, 189–196

Поповић 1929: Душан Поповић. „Љубомир Михаиловић.“ *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књига II. И-М*. Ур. Станоје Станојевић. Загреб: Библиографски завод, 848.

Секулић 1992: Милован Секулић. „„Положај српског становништва Гњиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века“. *Зборник историјских музеја Србије, 26*. Београд: Историјски музеј Србије, 53–74.

Шешум 2017: Урош Шешум. „Приказ стања у Приштинском валилуку у времену од Првог српског устанка до отварања српских конзулата у Турској Јосифа К. Поповића“. *Српске студије VIII*. Београд: Центар за српске студије; Филозофски факултет, 369–401.

Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.

Škaljić 1966: Abdulah Škaljić. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svetlost.

Miroslav S. MILOŠEVIĆ

CONSEQUENCES OF "THE PASJANE AFFAIR" FOR THE SERBIAN POPULATION OF THE GNJILANE REGION

Summary

In the summer of 1907, Serbian Chetniks clashed with the Turkish army and local Albanians near village Pasjane southeast of Gnjilane. After heavy fighting, the Serbian company was defeated and the Albanians started to take revenge on the Serbian population. The consequences for the Serbian population were disastrous: murders, robberies, kidnappings, rapes, forced emigrations and more. The Kingdom of Serbia, through the Serbian consulates in Priština and Skopje, tried to prevent further atrocities. The Turkish authorities did not show the will to calm the rebelling Albanians. They didn't arrest or punish the Albanians. The only success was the signing of the agreement (besa) as a guarantee that the Albanians would not attack the Serbs. However, the Albanians did not keep their word. In such an atmosphere of fear and violence, many Serbian families had to seek salvation by emigrating to Gnjilane or to the Kingdom of Serbia. The Serbian people in and around Gnjilane represented a compact environment. The aspiration of the Muslim population was to break up that environment as much as possible and the ethnic image to prevail in their favor.

Keywords: Serbs, Albanians, Gnjilane, Old Serbia, Ottoman empire, the crimes.

Рад је предат 19. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.48(497.11)"1930/1940"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53511

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

РАЗВОЈ НИШКЕ БАЊЕ КАО ЛЕЧИЛИШТА И ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ**

Апстракт: У раду је обрађен развој Нишке Бање, једне од најпосећенијих дестинација на територији Моравске бановине, али и читаве земље. Поред лечилишта, ова бања поседовала је капацитете за развој туризма, релативно нове привредне гране, који је своју експанзију доживео тридесетих година XX века. Рад је настао на основу архивске грађе похрањене у фондовима нишког архива и објављених извора у форми статистичких података.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Моравска бановина, Ниш, Нишка Бања, туризам.

Развој туризма као привредне гране у Краљевини Југославији везује се за тридесте године XX века. Природне лепоте земље постале су примамљиве дестинације домаћих, али и страних туриста. Моравска бановина, која је обухватала централни део Србије, по питању туристичких атракција, углавном се ослањала на бање. С обзиром на њихов лековит карактер, бање су пружале посетиоцима спој лепог и корисног.

Дефиниција бање обухватала је њену двојаку улогу, пре свега улогу лечилишта, а затим и туристичке атракције. Ове улоге међусобно су испреплетане и разлог су прилива значајнијег броја посетилаца. Богатство термалним водама, поред реконвалесцената привлачи и осталу популацију, нарочито средњих година, док су природне лепоте и пријатан ваздух основа за развој туристичког места.

Сама Нишка Бања, због своје воде, вековима је позната била као лечилиште, али и као свратиште многих виђенијих људи (Милојевић 1984: 521). Владари династија Обреновић и Карађорђевић улагали су у развој овог места, а тек након Првог светског рата, бригу о бањи званично је преузела држава.

Од проглашења Краљевине Југославије и поделе на бановине, 1929. године, бања је представљала једну од примамљивих дестинација за одмор и лечење. Томе иде у прилог и све већа афирмација туризма, као нове привредне гране, који је

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

тридесетих година XX века у Југославији озбиљније узиман у обзир. Приходи од туризма значајније су утицали на биланс државе, нарочито у условима економске кризе.[1]

> „О туризму почело се код нас говороти од скора и још увек нису довољно рашчишћени појмови о његовом значају и код капацитета, а још мање у ширим слојевима народа. Истиче се значај туризма, сада у времену опште кризе и невероватног пада куповне моћи потрошача, као један од начина санације кризе. И ма како да је свака држава један посебан организам и привредна криза има у свакој од њих своје особене узроке, постоји један факат. А он је у томе да приходи од туризма јако повољно делују на биланс појединих држава. Италија показује унос новца од странаца туриста у прошлој години близу 14 милијарди динара. Ампутирана Аустрија и Беч њен живе специјално од разумне индустрије странаца. То збиља није никакво чудо. И при најбољој цени жита продајемо робу до које смо дошли инвестицијама које можда премашују њену рентабилност, а у индустрији странаца за новац продајемо утиске."[2]

На примеру Југославије ова *„продаја утисака"* односила је најпре на атракције Јулијских Алпа у Словенији, јадранску обалу, језера, оријенталне вароши и велики број бања. Поред прилива странаца, циљ је био привући и домаће туристе, како би се подстакла *„унутрашња циркулација новца"*. Указивало се на везу туризма са здравственом културом, што је директно упућивало на бањска лечилишта:

> „Развитак домаћег туризма донео би непроцењиве користи у погледу народног здравља. То би надокнадило многе недостатке и освежењем појединаца олакшало би се здравственим установама, које су оптерећене болесницима и реконвалесцентима, којих би знатно мање било да је у нашем народу више развијена склоност ка туризму..... Али се туризам код нас још увек меша са појмом путовања из задовољства, па чак и лечења, него се под тим именом код нас искључиво дела на путовање из задовољства и ради лечења, а специјално у том циљу упућује се свет на посећивање лечилишта. А то је погрешка. Лечилишта имају своје особене задаће. Давно је престала потреба за једним таквим дегенерисаним туризмом."[3]

Очигледно да се у наведеном чланку потреба за лечењем одваја од потребе за путовањима и посетама туристичким атракцијама. Међутим, навике грађана, али и финансијске прилике, још дуго ће спајати потребе и задовољство.

Моравска бановина је 1936. године, образовањем Бановинског туристичког савета, званично туризам ставила *„под своју контролу и утицај"*. Савет је углавном радио туристичке програме, давао мишљење, одређивао туристичке таксе и решавао друга питања значајна за развој туризма у бановини.[4] Један од задатака савета била је и класификација туристичких места, која је ушла у решење Министарства трговине и индустрије. Туристичка места подељена су на места у ужем смислу, места климатског карактера и места бањског карактера. На територији Моравске бановине туристичка

1 „Наш туризам у вези са хотелијерством", *Службени лист Моравске бановине*, 20. јун 1931: 1.
2 *Исто.*
3 *Исто.*
4 „Правилник о организацији бановинског туристичког савета Моравске бановине", *Ревија*, 21. мај 1936: 3.

места у ужем смислу била су: Доњи Милановац, Голубац, манастир Горњак, Јагодина, Кладово, Краљево, Крушевац, манастир Љубостиња, манастир Манасија, Неготин, Ниш (Сићево-Св. Петка), манастир Раваница и манастир Жича. Туристичка места климатског (планинског) карактера била су: Брус, Ртањ, Рудница (Копаоник) и Зајечар, док су у туристичка места бањског карактера убрајане: Брестовачка, Куршумлијска, Матарушка, Нишка, Рибарска, Врњачка и Сокобања.[5]

Финансирање Нишке Бање преселило се на Моравску бановину и постало ставка у бановинском буџету (Велојић 2023: 370). Од неколико бања, на буџету Моравске бановине, поред Нишке, налазиле су се и Брестовачка, Гамзиградска и Сокобања.[6] Буџет расхода за Нишку Бању састојао се од, пре свега, личних расхода који су обухватали плате и додатке чиновницима, награде дневничарима, док су материјални расходи подразумевали канцеларијске потребе, огрев и осветљење, набавку и оправку намештаја, исхрану и набавку стоке, одржавање чистоће, прање бањског рубља, набавку електричног материјала, одржавање извора, бањску музику, осигурање зграда од пожара, као и остале непредвиђене расходе. Изводом из буџета можемо упоредити кретање расхода по појединим годинама:[7]

	1932/1933.	**1933/1934.**	**1936/1937.**	**1938/1939.**
Плате, лични и положајни додаци чиновника	54.600	73.560	101.392	136.500
Награде дневничарима	130.000	151.000	264.600	266.200
Опште канцеларијске потребе	10.000	21.000	30.000	35.000
Огрев и осветљење	12.500	36.000	110.000	115.000
Набавка и оправка намештаја	10.000	20.000	50.000	30.000
Исхрана и набавка стоке	2.000	6.000	20.000	
Одржавање чистоће	30.000	50.000	50.000	90.000
Прање бањског рубља	2.000	6.000	20.000	20.000
Набавка електричног материјала	5.000	5.000		
Одржавање извора	20.000	20.000	12.000	35.000
Бањска музика	25.000	30.000	70.000	50.000
Осигурање зграда од пожара	5.000	1.000		
Непредвиђени расходи	3.000	500	1.000	1.000
Отплата дуга за осветљење нишкој општини	30.000			
Кирија за поштанску зграду		4.000	14.000	
Неизмирене обавезе из ранијих година		35.419	44.333	
Подизање и одржавање метео станице		7.200	12.000	12.000
Оправка водовода		8.000	40.000	100.000
Укупно расхода	**339.100**	**492.679**	**851.325**	**949.859**

5 „Решење о проглашењу туристичких места", *Службени лист Моравске бановине*, 23. јануар 1937: 2.

6 *Бановински буџет Моравске бановине за 1931/1932* (Ниш: Штампарија Св. Цар Константин, 1931: 120).

7 *Бановински буџет Моравске бановине за 1932/1933,* 142. *Бановински буџет Моравске бановине за 1933/1934,* 190; *Бановински буџет Моравске бановине за 1936/1937,* 73; *Бановински буџет Моравске бановине за 1938/193:* 82.

Из табеле се примећују поједине обавезе које је банска управа преузела у циљу унапређења бањског лечилишта, а које су са собом носиле и веће расходе. Такође је на нивоу бановине, поређења ради, у години 1932/1933. одобрена сума расхода износила 41.337.099 динара, да би у 1938/1939. години износила 57.410.558 динара.[8]

Када је реч о приходима, углавном је бановинска каса попуњавана новцем од такси и закупа зграда. На основу табеле, рађена према истим буџетским годинама, можемо утврдити следеће:[9]

	1932/1933.	**1933/1934.**	**1936/1937.**	**1938/1939.**
Приходи од таксе за купање и закупа воде за каде	240.000	333.020	650.000	440.000
Приходи од бањске куртаксе	92.000	120.000	200.000	100.000
Приходи од закупа зграда, земљишта и касапске аренде	10.000	9.659	16.000	18.000
Приходи од осветљења	30.000	30.000	30.000	50.000
Приходи од водовода			40.000	40.000
Приходи од канализације			10.000	10.000
Приходи од цвећаре			500	7.000
Остали приходи	1.526			2.000
Укупно	**377.526**	**492.679**	**966.300**	**667.000**

Највећа ставка у буџету прихода односила се на таксе за купање и таксе за смештај. Таксе су наплаћиване паушално, од лица која су у бањи проводила дуже од пет дана. Према изводу из 1934. године у Нишкој Бањи, такса за смештај у хотелима и вилама првог реда у главној сезони износила је 80, док је у осталим периодима износила 50 динара. На име музичке таксе хотели и виле првог реда наплаћивали су у сезони 10 динара. Посетиоци који су боравили у хотелима и вилама другог реда плаћали су на име кур таксе у „главној" сезони (од 16. јуна до 1. септембра) 65, а у „споредној" (од 1. маја до 16. јуна и од 1. септембра до 16. октобра) 35 динара, са музичком таксом од 8 динара. Лица која су боравила у осталим становима плаћала су таксу од 45 динара у главној и 25 динара у споредној сезони. Таксе су наплаћиване и лицима која су становала ван бање, а долазила на лечење и износиле су 35, односно 25 динара.[10] Поред овога, таксе за купање такође су одређиване према врсти купалишта. На пример, купање у базенима првог реда, без рубља, износило је 8 динара, у базенима другог реда, без рубља, 6 динара, купање „пролазних" посетилаца и „непацијената" износило је 8 динара, инхалирање 3, док је одмор и презнојавање на нарочито удешеним креветима износио 5 динара. У кадама, купање без рубља, износило је 8 динара, купање са рубљем (пешкир и чаршав) 10 динара.[11] Такси су ослобођени били инвалиди, сиромашни ђаци са територије Моравске бановине

8 *Исто.*

9 *Исто.*

10 Историјски архив Ниш (ИАН), Varia, 552, Извод из наплате такси у Нишкој Бањи из 1934; „Прописи о пословању бановинског хотела у ишкој Бањи", *Службени лист Моравске бановине*, 19, 30. април 1936: 2.

11 ИАН, Varia, 552, Извод из наплате такси у Нишкој Бањи из 1934.

(уз уверење надлежног општинског суда), лекари (са породицом), новинари, бановински чиновници, официри, подофициери и војници, чиновници запослени у Министарству социјалне политике и народног здравља, као и пензионисани чиновници и војна лица. Такође су за посетиоце који у Бањи бораве дуже од десет дана обезбеђене повластице на железнички саобраћај у износу од половине цене возне карте.[12]

Цене хотела и вила одређиване су, пре свега, на основу луксуза. тако је боравак у хотелу првог реда (хотел „Ђока Јовановић"), у једнокреветној соби са послугом и другим принадлежностима, дневно износио у „главној" сезони 35, а у „споредној" 25 динара. Цене двокреветних соба истог ранга износиле су 45, односно 40 динара. Једнокреветне собе у вилама првог реда, са послугом, коштале су 30, односно 25, динара, а двокреветне 40 динара. У хотелима другог реда (хотели „Вука", „Белић" и „Нишка Бања") једнокреветне собе са послугом износиле су 20, односно 15 динара, двокреветне 35, односно 25 динара, а у хотелима трећег реда (хотел „Зељаков") 12, односно 8 динара.[13] За виле је, рецимо, прописано да морају бити снабдевене, поред кревета, столовима, столицама, клупама и чивилуком, док гардеробери, комоде или полице нису спадали у обавезан инвентар, што је чак и за тадашње прилике представљало нелогичност.[14]

Нишка Бања је, према попису из 1931. године, бројала 136 домаћинстава са укупно 735 становника.[15] Од Ниша је удаљена 12 км, а од 1930. године повезана редовном трамвајском линијом са градом.[16] Поред тога, бања се налазила на деоници државног пута који је Ниш, преко Сићевачке клисуре и Пирота, повезивао са Софијом.[17] У сезони је за посетиоце отварана и сезонска пошта, као испостава државне поште у Нишу.[18]

Као бања прве категорије, са својим радиоактивним хомеотермама (карактер слабо земних киселих вода), интересантна је била оболелима од реуматизма, као

12 *Исто.*

13 *Исто.*

14 *Исто.*

15 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, I: 71.

16 *„Трамвајска пруга у граду грађена је од 1928. до 1929., а саобраћај је отпочео 1930. године. Линија трамвајског превоза почињала је од железничке станице, затим је поред касарне 16. пешадијског пука и улице Јована Ристића излазила на трг Кнеза Михајла, затим улицама Кнегиње Љубице, Милојка Лешјанина, Вождове и Знепољске, поред грађанске и војне болнице водила до Нишке Бање, укупне дужине 12 км. Саобраћало је 10 трамвајских моторних кола са 5 отворених и 5 затворених приколица, са укупно 13 градских станица. Трамвајем је руководила нишка општина, тачније, Електрична предузећа града Ниша* (Ђирић 1984, 477-478; Говедаревић 2008, 219-232; Велојић 2023, 258). *Приходи од трамвајског саобраћаја износили су 1.180.432 динара (1934.), 1.185.064 динара (1935.) и 2.561.914 динара (1939.)" Статистички годишњак 1934-1935,* 134-135; *Статистички годишњак 1940:* 201.

17 АЈ-86-1. Чланак С. Милосављевића *Наш аутомобилизам и наши путеви,* 14. Планирана сума новца при отпочињању радова 1935. године износила је око милијарду динара, од које је за деоницу Ниш-Пирот било намењено 3.000.000 (Ђуровић 1986: 181-182). *„Међутим, четири године касније, приметне су далеко несразмерније цифре планираног и потрошеног. Наиме, по писању Политике, радови на пробијању кроз Сићевачку клисуру почели су октобра 1939. године и стајали су преко 50.000.000 динара, док је за читаву деоницу између Нишке Бање и Беле Паланке у дужини од 34 км било предвиђено 73.784.000 динара" Политика* 31. октобар 1939: 10.

18 *Бановина Моравска, општи преглед,* 13.

и од живчаних болести.[19] Према извршеним анализама, бањски извор имао је температуру од 39°Ц и у једној минути избацивао око 5.400 литара воде (Милојевић 1984: 521). Бања је располагала са два државна базена, са собама за пресвлачење, приватни зграду са 18 кабина и кадама са топлом водом (Милојевић 1984: 521).

Бањски радиоактивни извори учинили су да је бања ушла у ред најчувенијих бања-радиоактивних терма на територији Југославије. С обзиром на то да се налази на 250 м надморске висине, заштићена од ветрова и благе климе, могла је послужити и као ваздушна бања. Сама бања, према извештајима лекара, снабдевена је била модерном канализацијом и водоводом, као и електричним осветљењем. Упркос недовољним кредитима од стране банске управе, бања је ипак постигла резултате у погледу савременог уређења купалишта и смештаја посетилаца.[20] Поред гостију из читаве земље и иностранства, већи број нишлија редовно је посећивао бању, углавном ради купања. Према извештају лекара, таква пракса самовољног купања, без медицинског надзора, лоше се показала, а доводила је и до смртних случајева:[21]

> *„Ранијих година док Ниška Бања није била на гласу, нису ни нишлије поклањале нарочиту пажњу, већ су је посећивали више у разоноди, задржавајући се у њој један до два дана. Међутим, последњих година по угледу на многобројне госте из најудаљенијих крајева, почели су је посећивати у већем броју и нишлије. Познавајући је само као место теферича, нису поклањали довољно пажње лекарским саветима, већ су се у њеним базенима самовољно купали. И док им раније, од неколико купања, није било нарочите штете, сада узимајући 20-30 неурачунљивих купки, многи са хроничним миокардитисом једва стижу да се кући живи врате и тамо смрћу завршe, док други ни толико, пошто их смрт у бањи покоси. Ова жалосна појава тако је учестала, да је за последњих неколико година, поред осталих и већи број нарочито старијих нишлија настрадао, тако да данас у самом граду постоји уверење да Ниška Бања убија. Из тог разлога многи је избегавају. 14. IV 1938. упутио сам управи Ниške Бање поводом најкрасне смрти једног таквог болесника, молбу, да се убудуће никоме од купача не дозволи дужи боравак у базенима и кадама од оног који су лекари одобрили. Молио сам да бањско у купатилима упослено особље строго води о томе рачуна и никоме не дозволи произвољни боравак у води. У противном увереваосам да ће ови немили случајеви учестати. Нажалост, по овој молби није се ништа предузело. Бањаџије и бањаџике и даље су несметано дозвољавале да се болесници до миле воље „паре". Моја поновна молба упућена управи бање није уродила плодом."*

Бања је располагала, према подацима из 1930. године са три хотела (укупно 44 собе),[22] да би ускоро сграђен и четврти.[23] Статистички подаци за 1933. годину наводе 5 бањских хотела, отворених током читаве године. Укупно су у хотелима евидентиране 424 собе са 749 кревета.[24] У приватним вилама и сељачким кућама смештајни капацитети износили су 60 соба, тако да је процењени смештај износио

19 *Statistički godišnjak 1929*: 416-417.
20 ИАН, Varia, 685. Извештај за Нишку Бању.
21 *Исто.*
22 *Бановина Моравска, општи преглед,* 18.
23 ИАН, Varia, 552. Цене смештаја у хотелима у Нишкој Бањи.
24 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933:* 246-247.

више од 250 кревета (Милојевић 1984: 521). У периоду од 1932. до 1935. године саграђена су још два хотела, тако да је број постеља износио 510 у хотелима и вилама и 530 у приватном смештају. Пресудну улогу у развоју бање одиграла је 1930. година, током боравка краља Александра:

> *„Сезона 1930. игра и играће највећу улогу у историји Нишке Бање. У току ове сезоне, Његово Величанство узвишени краљ, провео је 46 дана у бањи. Овом високом посетом почело се гледати другим очима на Нишку Бању, те су оне добре намере господина бана Моравске бановине, које је он имао за бању, добиле још већег ослонца и полета. У току ове сезоне предузети су радови који су основица и темељ изграђивању бање. Извршена су научна испитивања бање у погледу њене радиоактивности, истакнут је њен значај за балнеотерапију и предузети су припремни радови за стварање услова развића бање. Од постанка бање није толико урађено за њу колико у овој сезони.“*[25]

Међутим, и поред уложених напора за унапређењем бањске понуде, бановинске власти нису могле да премаше приватну иницијативу, тако да су већ 1937. године смештајни капацитети у Нишкој Бањи прешли у приватно власништво (Милојевић 1984: 521). Наиме, према извештају бањског лекара, капацитети бање били су недовољни за смештај већег броја посетилаца, а половина кревета била је без постељине. С обзиром на то да су посетиоци често постељину носили са собом, посете са стране, из удаљених крајева, сведене су на минимум. Предлог да се градња препусти приватним лицима показао се као најбоље решење.[26] У сваком случају, разноврсна понуда смештајних капацитета, а самим тим и боља посећеност бање, донела би општини бенефите. Поред тога, бановински буџет увећан је био за наплату грађевинских такси предвиђених Грађевинским законом за Нишку Бању, а чији је износ одређиван на основу вредности некретнине.[27] Први важнији пројекат представљало је подизање новог купатила са 32 каде, два базена (мушки и женски), инхалаторијумом, рентгеном, одељењем за масажу и лабораторијом, која је тесно сарађивала са Хигијенским заводом.[28]

Временом је Нишка Бања привукла градску елиту Ниша и околних градова, који су, у међусобном надметању, грађењем нових објеката дали бањи свој печат. Тридесетих година изграђене су 22 виле, међу њима вила „Ерна“ и стационар „Зеленгора“ у духу модерне (видети опширније: Кековић, Чемерикић 2006), вила „Теокаревић“, а 1937. године министар Драгиша Цветковић подигао је вилу „Зоне“ (Петровић 2006: 459).

Боравак у бањама посетиоци су користили за одмор и лечење. Уколико посматрамо статистику посета Нишкој Бањи, приметићемо пораст броја посетилаца, међу којима и страних држављана:[29]

---

25 AJ-71-267-59. Извештај о Нишкој Бањи из 1930.

26 *Исто.*

27 „Правилник о наплати грађевинских такси по Грађевинском закону у Нишкој Бањи“, *Службени лист Моравске бановине*, бр. 35, 21. август 1937: 1.

28 С. С. „Завршено је ново купатило у Нишкој Бањи“, *Политика*, 16. јун 1935: 11.

29 *Statistički godišnjak 1933*, 251. *Статистички годишњак 1934-1935,* 237. *Statistički godišnjak 1937*: 240. *Statistički godišnjak 1938-1939*: 329.

	1933.	1935.	1937.	1939.
Југославија	4.247	4.187	4.335	6.216
Аустрија	-	1	3	-
Чехословачка	5	5	12	12
Француска	1	-	-	-
Грчка	5	3	-	-
Мађарска	1	-	-	-
Немачка	4	-	92	4
Швајцарска	-	4	-	-
Италија	-	-	-	1
Енглеска	-	-	-	2
Остале европске државе	2	-	38	30
Укупно	**4.365**	**4.200**	**4.500**	**6.265**

Нисмо, међутим, у могућности да утврдимо колико је пораст броја страних посетилаца Нишке Бање у директној вези са боравком странаца у Нишу, као бановинском центру. У сваком случају, бања је бележила константан раст из године у годину, што се може видети из наредних табела.

На територији Моравске бановине Нишка Бања, после Врњачке, важила за најпосећеније туристичко место. На основу статистичких података табелом можемо упоредити посете бањама:[30]

	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Ниш	8.699	9.373	8.412	8.141	8.676	10.310	10.113
Брестовачка Бања	816	924	1.127	1.355	1.323	1.136	1.065
Врњачка Бања	22.655	25.149	28.409	26.659	30.888	33.800	32.336
Куршумлијска Бања	734	728	1.284	970	1.303	1.323	1.240
Матарушка Бања	2.907	3.159	3.781	4.613	3.951	6.830	3.327
Нишка Бања	*4.365*	*4.197*	*4.200*	*4.472*	*4.500*	*6.265*	*5.534*
Рибарска Бања	1.698	2.028	2.112	2.007	2.501	2.804	2.340
Сокобања	1.566	1.133	3.889	3.379	1.471	2.442	1.974
Неготин	-	-	-	-	-	6.355	4.678
Остала места у бановини	17.394	19.570	16.237	11.363	12.060	7.434	7.394

Уколико наведене податке допунимо годишњим бројем преноћишта, у Нишкој Бањи било их је 1933. године 37.505, 1934. године 50.783, 1935. број је скочио на 71.510, 1936. на 84.171, 1937. број преноћишта је смањен на 51.012, 1938. је повећан на 73.696, да би 1939. износио 66.432.[31]

30 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933,* 250-251; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-1935:* 236-237, 240-241; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936:* 290-291; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937,* 239-240; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939,* 329; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940:* 311.

31 Исто.

По броју Посетилаца Нишка Бања није заостајала у односу на остала туристичка места, не само на територији бановине, већ и читаве земље. Такође, према статистичким подацима у години 1933, поређења ради, Буковичку Бању посетило је укупно 1.298 туриста, Крањску гору 4.049, Макарску 3.693, Корчулу 2.535, Вараждинске Топлице 1.933 туриста.[32] Године 1935. Буковичка Бања забележила је 3.778 посетилаца, Крањска Гора 4.521, Златибор 1.616.[33] Године 1937. на Хвару је боравило 4.957 туриста, у Вараждинским Топлицама 3.161.[34] Две године касније у Трогиру забележена су 372 туриста, на Вису 236, у Шибенику 6.234, Крапинским Топлицама 2.216, Херцег Новом 5.806.[35]

Нишка Бања је свој процват као лечилиште и као туристичка дестинација доживела тридесетих година XX века. Изградња модерних хотела и кућа за становање, али и јачање бањске инфраструктуре у коју спада и систем болница и опоравилишта са купатилима, дала је разултате у виду већег броја посета, међу којима и туриста из иностранства. Према статистици, на територији Моравске бановине, Нишка Бања заузимала је друго место, после Врњачке, по броју посетилаца. Временом је бања постала омиљено излетиште нишке елите, али и имућнијих грађана околних места, о чему сведоче велелепне виле.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
- збирка 86 Светислав Милосављевић Тиса
- фонд 74 Краљев двор

Историјски архив Ниш (ИАН)
- збирка Varia

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Бановина Моравска, општи преглед.
Бановински буџет Моравске бановине за 1931/1932, Ниш: Штампарија Св. Цар Константин, 1931.
Бановински буџет Моравске бановине за 1932/1933, Ниш: Штампарија Св. Цар Константин, 1932.
Бановински буџет Моравске бановине за 1933/1934, Ниш: Штампарија Св. Цар Константин, 1933.
Бановински буџет Моравске бановине за 1936/1937, Ниш: Штампарија Св. Цар Константин, 1936.
Бановински буџет Моравске бановине за 1938/1939, Ниш: Штампарија Св. Цар Константин, 1938.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, I.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1932.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1935.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-1935, Београд: Штампарија Раденковић, 1936.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936, Београд: Штампарија Јанићијевић, 1937.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, Beograd: Državna štamparija, 1938.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939, Beograd: Državna štamparija, 1939.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1941.

32 *Statistički godišnjak 1933*: 251.
33 *Статистички годишњак 1934-1935:* 237.
34 *Statistički godišnjak 1937*: 240.
35 *Statistički godišnjak 1938-1939*: 329.

ПЕРИОДИКА

Политика.
Ревија.
Службени лист Моравске бановине.

ЛИТЕРАТУРА

Велојић 2023: Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929-1941*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2023.

Говедаревић 2008: Ненад Говедаревић, *Трамваји у Србији 1892-2008*, Ниш: Машински факултет, 2008.

Đurović 1986: Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.

Кековић, Чемерикић 2006: Александар Кековић, Зоран Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941*, Ниш: Друштво архитеката Ниша, 2006.

Милојевић 1984: В. Милојевић, „Здравствена служба и заштита", у: *Историја Ниша*, II, уредник Даница Милић, Ниш: Градина и Просвета, 1984.

Петровић 2006: Видосав Петровић прир., *Драгиша Цветковић њим самим*, Ниш: Пунта 2006.

Ћирић 1984: Јован Ћирић, „Урбани развој", у: *Историја Ниша*, II, уредник: Даница Милић, Ниш: Градина и Просвета, 1984.

Dalibor Z. VELOJIĆ

THE DEVELOPMENT OF NIŠKA BANJA AS A HEALTH AND TOURIST DESTINATION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

Since the proclamation of the Kingdom of Yugoslavia and the division into banovines in 1929, Niška Banja has been one of the most attractive destinations for rest and healing. This is supported by the increasing affirmation of tourism as a new economic branch, which was taken more seriously in Yugoslavia in the thirties of the 20th century. The spa's radioactive sources made the spa one of the most famous spa-radioactive spas in the territory of Yugoslavia. Given that it is located 250 m above sea level, protected from winds and a mild climate, it could also serve as an air spa. The spa itself, according to doctors' reports, was equipped with modern sewage and water supply, as well as electric lighting. Despite the insufficient loans from the spa administration, the spa still achieved results in terms of modern bathing facilities and accommodation for visitors. In addition to guests from all over the country and abroad, a large number of residents regularly visited the spa, mainly for bathing. However, despite the efforts made to improve the spa offer, the Banovina authorities could not overcome the private initiative, so that already in 1937, the accommodation facilities in Niška Banja passed into private ownership. Over time, the Niška Banja attracted the urban elite of Niš and the surrounding towns, who, in competition with each other, gave the spa their stamp by building new facilities.

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Morava banovina, Niš, Niška Banja, tourism.

Рад је предат 17. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323.1(=1:28)(497.11)"1941/1945"
323.1(=1:28)(497.1)"1945/1991"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53522

Оригинални научни рад

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за савремену историју, Београд

КАЗНА, ИНТЕГРАЦИЈА, ЗАБОРАВ. ПОСЛЕРАТНЕ СУДБИНЕ СТАРОРАШКИХ МУСЛИМАНА ПРИПАДНИКА НЕМАЧКИХ СНАГА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ**

Асӣтракт: Чланак прати животе муслимана који су током окупације били у оружаним снагама нацистичке Немачке, односно анализира да ли су и како кажњени, даље, њихову интеграцију у послератно југословенско друштво и нарочито, став Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према питању њихове колаборације. Рад је писан на изворној документацији која се чува у Архиву Југославије, Војном архиву и Државном архиву Србије у Београду, Историјском архиву Краљева и Историјском архиву Рас у Н. Пазару, те на одабраној научној литератури.

Кључне речи: муслимани, Стара Рашка, Немци, Вафен-СС, дивизија „Ханџар", дивизија „Скендербег", Полиција поретка, „9. компанија", суд, интеграција

УВОД – МУСЛИМАНИ У НЕМАЧКОЈ УНИФОРМИ

Корени сарадње између старорашких муслимана (данашњих Бошњака) и Немаца сежу до 1941. године. Већ тада на појединачном нивоу, неки од њих ступају у оружане снаге Трећег Рајха, завршавајући тако, чак, на Источном фронту.[1] Но, први контакти остали су ограничени на простор Н. Пазара, с обзиром да је град био под немачком окупацијом, и донекле доњег Полимља (које се налазило у италијанској зони). Везе се продубљују почетком 1943, а конкретизују после капитулације Италије у јесен исте године.

Током прве фазе муслимански лидери се повезују са Абвером, а преко њега са Вермахтом и немачким војним властима са простора окупиране Србије. Резултати нису изостали. Током маја 1943. муслимани се први пут масовније облаче у окупаторску униформу. Немачка војно-обавештајна служба од њих формира једну јединицу командоса и као 9. чету је прикључује 4. пуку специјалне дивизије „Бранденбург" (Brandenburg) (Živković 2022: 82). Тако настаје чувена „9. компанија".

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-5960-1017, mzivkovikv@gmail.com

** Чланак је писан у оквиру пројекта „Мултиетничка држава и национални идентитети – искуства Срба у 20. веку (SERBIE20)" који се реализује у оквиру Програма ИДЕЈЕ Фонда за науку Републике Србије (Пројекат бр. 7731836).

1 „Pitanje Sandžaka", *Osvit*, 7.11.1943.

Истовремено, Немци за потребе подухвата „Шварц“ (Schwarz) под своју заповедништво стављају бројне снаге муслиманских милиција (ММ) у Старој Рашки, чији је број, по проценама окупатора, износио око 10.000 бораца.[2]

Сарадња се наставља у немачкој окупационој зони. Конкретно, у Дежевском срезу и његовом центру Н. Пазару. Половином 1943. одавде одлази неколико стотина муслимана добровољаца, а да би попунило редове 13. СС дивизије „Ханџар“. После вишемесечне обуке у Француској и Немачкој ово људство се, углавном сврстано у тзв. „Албански батаљон“ 28. пука, у пролеће 1944. враћа у Југославију. Затим са извесним бројем Албанаца из Вучитрна, К. Митровице и Подујева, постаје језгро 21. СС дивизије „Скендербег“ (Фролов 2020: 129). Они мање амбициозни муслимани ступају у снаге Полиције поретка (Ordnungspolizei), тј. Помоћну полицију (Hilfspolizei/Hipo) при надлештву БдО (Befehlshaber der Ordnungspolizei/BdO) за Србију. Више од 500 њих је убрзо било распоређено у батаљоне Хипо.

После иступања Италије из рата септембра 1943, Немачка преузима њену окупациону зону. Одмах се појавио проблем контроле нових територија, између осталих и Старе Рашке. Одлука немачких власти била је да се снажно ослоне на њене мештане исламске вероисповести. Они су добили задатак да буду „противтежа“ ојачалим покретима отпора, поготово партизанском.[3] Да би међутим, испунили овај задатак, муслимане је требало боље војно организовати и оне најквалитетније борце уврстити у одреде Вафен-ССа и полиције.

Војни и обавештајни рад са њима поверен је „фолксдојчеру“ СС-штандертенфиреру Карлу фон Кремплеру (Krempler), кључној фигури немачког окупационог система у Старој Рашки. Радило се о инжењеру, полиглоти и међуратном београдском индустријалцу, који је пре доласка у Сјеницу крајем септембра 1943, у својој СС каријери већ обављао задужења у дивизијама „Принц Еуген“ и „Ханџар“. До краја 1943. Кремплер престројава ММ и почиње рад на формирању „Албанско муслиманске СС добровољачке легије“ (АМССДЛ) (Živković 2024: 316–319, 321–322). Јединица ускоро броји 800–1000 муслиманских легионара (могуће и више), на издржавању при СС логистици за Србију. Паралелно са тиме, у Полимљу настају нове јединице Полиције поретка састављене од локалних муслимана (2 батаљона).

Немачки пројекат ангажовања муслимана у њихове трупе достиже зенит са формирањем Самозаштитног пука Санџак (Selbstschutzen Regiment Sandžak/SRS), током лета 1944. године. Ова јединица је имала 3 батаљона већински попуњених муслиманима, док су старешински кадар давали Немци из СС-а.

Све ове војне, СС и полицијске формације састављене од муслимана у немачкој униформи, уз поменуте ММ, током 1944. асистирају окупатору у жестоким окршајима са Народноослободилачком војском Југославије (НОВЈ). Њихов број је тешко утврдити, али се на основу одређених података може претпоставити да их је скупа било око 10.000. Неколико хиљада бораца притом отпада на муслимане

2 NARA, T-311, r(olna) 186, sn(imak) 780, 1027–1028

3 Ibid, T-314, r. 661, sn. 000439.

који ратују у немачким јединицама, док су остали они који ратују са њима (у оквиру ММ). Неке муслиманске снаге притом трпе губитке од герилаца, друге их углавном наносе, треће пљачкају и чине ратне злочине над цивилима. У сваком случају, све оне већински остају лојалне Немцима до јесени 1944, дајући тако не мали допринос чињеници да је Стара Рашка потпуно ослобођена тек у јануару 1945. године. Дакле, радило се о значајној војној сили.

ПАРТИЈА ЗАУЗИМА ПОЗИЦИЈУ

За комунисте су се још током Другог светског рата поставила питања односа према ратним злочинцима и градације бројних степана колаборације муслимана Старе Рашке. Они су се упустили у овај правно-политички лавиринт, радије него ли да примене колективну казну као што је то био случај у неким другим европским земљама.[4] Не превише ригидан курс јасно је одређен од стране политичког врха, када Југославија није учинила много да јој се изручи јерусалимски муфтија Хусеини (Huseini), један од кључних људи за везе СС-а и муслимана током рата (Lebl 1993: 130).

Проблема колаборације и злочина прво су се прихватили војни судови. Конкретно Војни суд дивизијске војне области за Санџак, смештен у Н. Пазару. Већ у децембру 1944, значи пре него што је Стара Рашка ослобођена, наилазимо на једну колективну оптужницу. Особље суда у њој тврди да ју је подигло после „свестране истраге над окривљенима, пажљивог прегледа писаних докумената, заплијењених фотографија, забелешки пронађених код окривљених и њихових кућа, процјене исказа свједока", итд.[5] Иследници су и у будућем периоду тврдили исто.[6]

Велико је међутим, питање да ли су то заиста учинили. Наиме, овај институт је само током периода јануар-јул 1945, на смрт осудио 97 особа са простора целе Старе Рашке, муслимана и Срба.[7] Колико је поред тога, усмрћено без пресуде није нам познато. Оно што одмах пада у очи јесте то како је уопште спроведен ваљан правни поступак када је већина пресуда донета док је рат још увек трајао, и то над већим бројем лица, који су притом долазили из разних крајева Старе Рашке? Одговор на наша питања можемо потражити у исказу једног агента СДБ-а из 1950, у коме стоји да је после ослобођења „већина агената (*окупатора*, М.Ж.) и других функционера у Новом Пазару стрељана, без претходног писменог саслушања". Стога је у архиви службе, наводно, било само неколико безначајних реферата. Исти извор наводи да нису чак, саслушани ни малобројни чланови КПЈ који су били хапшени током окупације. Дакле, ни људи на које се режим могао ослонити.[8]

---

4 Власти СССР-а су кримске Татаре због сарадње са Немцима казниле масовним пресељавањима на пространства Сибира. Слично су поступили и Грци са Чамима из Епира протеравши их у Албанију (Lebl 1993: 104–105; Milo 2021: 362–372).

5 Војни архив (ВА), Војни судови/14, кут(ија) 46, ф(асцикла) 1, док(умент) 1, 1.

6 Исто, ф. 2, док. 1, 1.

7 Исто, Војни суд дивизијске области за Санџак, предмети 1–83, 1–16; Исто, Војни суд Нови Пазар 1945, Уписник, 1–20.

8 Државни архив Србије (ДАС), Безбедносно информативна агенција (БИА), II, 36(ирка) 34, ф. 8, 28.

Када је земља почела да се реинтегрише после рата и револуције, војска је посао препустила цивилним судовима, пре свега Окружном суду у Н. Пазару. Након првог таласа егзекуција, он је добио задатак да се позабави мноштвом људи у „сивој зони". Тачније, са свима онима који су имали неку врсту односа са окупатором, те да одреди да ли су и које, последице имали да сносе. Тада настају проблеми јер судство долази у коализију са партијом. У комунистичкој диктатури у којој се нашла Југославија после Другог светског рата, судови су били под јаком контролом врха државе. Уз помоћ свеприсутних органа Службе државне безбедности (СДБ), КПЈ их претвара у извршиоце њених жеља.

Комунисти су се у Старој Рашки суочили са неколико проблема. Неки крајеви попут Н. Пазара, Тутина, Рожаја, а донекле и Сјенице, нису ни приближно располагали довољним бројем политички поверљивих људи. Поред тога, партизанске снаге у поједине области нису крочиле готово до пред ослобођење. Без њихове помоћи држави је било тешко да одреди шта се заиста дешавало током окупације, поготово у местима огрезлим у колаборацију. Притом су се суочили и са бројним масовним злочинима и материјалном девастацијом Старе Рашке. Судови притом нису располагали довољним бројем квалификованих кадрова за овако изазовне задатке.

На другој страни, стајали су амбициозни планови КПЈ да се пацификује дуга верска натрпељивост између старорашких Срба и муслимана, те залече ране произашле из тек завршеног рата. Требало је такође, удахнути живот матрици „братства и јединства", решити проблеме одметништва и сиромаштва, извршити културно просвећивање становништва и његово масовно описмењавање, извршити индустријализацију, убранизацију итд. Рад судова је стога усмераван у правцу испуњавања ових циљева, а судбину злочинаца и колаборациониста углавном је одређивала безбедносна служба. Део СДБ-а, али ни судија, није се сложио са оваквим приступом, али су се ипак повиновали одлукама партије.

Да би се замишљени систем имплементирао, власти су биле принуђене да праве разне компромисе на локалу. Када је 1952. једна партијска комисија послата да испита стање по питању пресуда у Прибојском, Милешевском и Сјеничком срезу, утврдила је да су од 1945. поднете на стотине тужби против појединаца, Срба и муслимана, који су учествовали у паљевинама и крађи туђе имовине. Пошто судови нису могли да, наводно, утврде ко је био наредбодавац, а ко извршилац, одлучено је да „нема смисла покретати судске поступке" за дела учињена у рату, обзиром да би се тако велики број људи нашао на оптуженичкој клупи. А коловође су, како су тврдили чланови комисије, већ биле ликвидиране. Локални комунисти су се стога, прихватили савета колега из Н. Пазара, да не „продубљују" јаз између Срба и муслимана и да не распламсавају наслеђену верску мржњу. „Соломонско решење" било је да се, без процесуирања криваца, оштећенима пружи сва потребна финансијска помоћ.[9]

9 Чланови комисије били су: Хилмија Хасанагић из Прибоја, Војин Бојовић из пријепољског краја, Олга Девечерски из Београда, Радул Плазинић и Ахмо Шеховић, обојица из Ужица. Документ је похрањен у Државном архиву Србије у Београду и односи се на 1952. годину. Прослеђен нам је

Колико је оваква пракса била раширена говоре нам подаци СДБ. Виши републички органи критиковали су 1950. агентуру у Н. Пазару за неактивност. Речју, у једном извештају стоји: „У Новом Пазару има много људи који су били у СС-трупи у Немачкој и Албанији. Већина ових људи је регистрована без претходног саслушања и ако се зна да су неки од ових правили ратне злочине". Тражено је хитно активирање по овом питању.[10] Назнаке шта је био епилог овог случаја налазимо у документацији насталом радом тутинског одсека СДБ. У једном извештају стоји да бивши припадник Хипо, Рецо Бешић, иначе послератни милиционер у Тутину, уопште није процесуиран обзиром да се радило о „врло осетљивом питању".[11]

Компромисни став истрајавао је деценијама, а истина је потискивана зарад политичке стабилности. То су на својој кожи осетили и историчари. Када је професор Вукоман Ћулафић покушао почетком 70-тих да у краљевачком научном часопису „Наша прошлост" укаже на верске нетрпељивости на простору Н. Пазара, али и на дубоку колаборацију муслиманског становништва са Немцима током Другог светског рата, суочио се са драконском цензуром. Окружни суд у Краљеву донео је 1975. одлуку о забрани растурања броја часописа у којем је објављен Ћулафићев текст и уништењу свих до тада штампаних примерака (бр. за 1973/1974) (подвукао аутор). Суд је истовремено издао и указ о забрани даљег излажења научног часописа „Наша прошлост".[12]

Неколико година касније, ових „табу" тема дотакао се високи официр ЈНА Станко Равић. Но, није постигао ништа више успеха. Његов текст, који је 1983. покушао да отвори дискусију о питањима које је деценију раније помињао Ћулафић, забрањен је за штампу од стране огранка СУБНОР-а Н. Пазара. Још једна фрапантна цензура образложена је тиме да је Равићево писање било „супротно политици и ставовима" комунистичких власти, да је било „тенденциозно и националистичко", као и да је „у свакодневној активности и напорима" да се настави (компромисним?) „Титовим путем", уносио „дезоријентацију, збрку и историјске неистине" (Живковић 2018: 93). Индикативно је и да су досијеи муслимана припадника оружаних снага Трећег Рајха, на увид научној јавности, и то ограничени, од стране безбедносних служби дати тек средином 2000-тих.

од стране научног саветника Института за новију историју Србије у пензији, др Радмиле Радић, а преко колегинице др Наташе Милићевић. Овом приликом желимо да им се захвалимо на свесрдној помоћи.

10 ДАС, БИА, II, Зб. 34, ф. 8, 28.

11 Зашто је његов случај био „осетљив" говори нам податак да су и Бешићева три брата током рата носила немачку униформу. Исто, Зб. 63, кут. 1, дос(ије) бр(ој) 54; Исто, I, Зб. 175, ф. Тутин, 4; Историјски архив Рас Нови Пазар (ИАРНП), фонд 76, Окружни суд Нови Пазар (ОСНП), инв(ентарски) бр. 3, ф. КЗР 21/46; Исто, инв. бр. 1, ф. НСК 8/46.

12 У образложењу суда стоји: „Очигледно штети братству и јединству наших народа... Оно (*писање Ћулафића*, М.Ж.) посебно може нанети штету васпитању омладине код чијег дела може изазвати уверење да је већина муслимана из Новог Пазара и његове околине 1941. године била непријатељски расположена према српском народу и просто једва дочекала фашистичке окупаторе као некакве ослободиоце". Часопис је иначе, почео поново излазити тек 1986. године (Савић, Митровић 2021: 273–274).

Казна и злочини

Видимо да је по питању односа према колаборацији муслимана заузет политички практичан став. У истом маху, стога, имамо оне осуђене, неосуђене, непроцесуиране, као и оне потпуно „заборављене" сараднике окупатора.[13] Преовлађује ипак број последњих и претпоследњих случајева. Јер, како показују досадашња истраживања, на узорку од 1200 муслимана припадника разних немачких јединица током Другог светског рата, проналазимо само 69 лица која су изведена пред правосудне органе. Од тог броја 13 је било осуђено на смртну казну, 21 на казну већу од 5 година робије, 9 на ниже казне, док за 15 особа имамо једино податке да је против њих покренут судски процес (уз неколико лица осуђених на непознате казне). Истине ради, међу овим бројем налазимо 13 случајева муслимана ликвидираних током рата од стране комунистичких власти или непосредно после њега.

Неки злочинци су тако кажњени још пре ослобођења, од партизана, али и од окупатора.[14] Таквих случајева било је мало, обзиром да Немци нису често позивали своје људство на одговорност,[15] а комунисти су већ тада почели да заузимају практични приступ (Трећа пролетерска бригада 1970: 216).[16]

Партија ипак није имала милости према идеолошким противницима, тј. онима који су били означени да су на политичком плану сарађивали са Немцима и „заводили" шире слојеве становништва у колаборацију. Раме уз раме са њима, били су доказани ратни злочинци, поготово они који су били умешани у смрт чланова КПЈ или припадника НОВЈ.

Неки од кључних људи немачког окупационог система у Србији су осуђени на смрт. Живот су изгубили: Аугуст Мајснер (Meyszner), Херман Берендс (Berends),[17] Рихард Касерер (Kaaserer),[18] Аугуст Шмитхубер (Schmidthuber),

13 Југославија није била једина држава која је правила компромисе по оваквим питањима. Ни Британија, на пример, није желела да процесуира Хусеинија, иако су Израелци подносили бројне правно подупрете захтеве (Mattar 1988: 106).

14 Припадник Хипо Ахмедин Куртовић из Д. Пољане је у мају 1944. дезертирао из јединице. Притом је из непознатих разлога убио Панта Беловића из села Шара. К-да је послала неколико милиционера његовој кући ради хапшења. Куртовић је пружио отпор и погинуо. ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. КЗР 21/46, док. Саслушање Вере Ђуровић, 29.08.1945, 1; Исто, инв. бр. 14, ф. К 147/48, док. Саслушање Мурата Рецовића, 17.06.1947, 2–3.

15 Једном приликом је група припадника Хипо спроводила пет ухапшених Срба из Сјенице за Д. Пољану, а за рачун Немаца. У ћелији су их толико тукли "да им је крв почела и на нос и на уста" тећи. На путу до Д. Пољане су их убили на своју руку. Када је шеф немачке полиције у Сјеници позвао ове муслимане на одговорност, одбранио их је немачки к-т из Д. Пољане (Исто, инв. бр. 3, ф. КЗР 21/46, док). Саслушање Митхада Ћатовића, 29.08.1945, 1–2.

16 Маја 1944. партизани су заробили припаднике Хипо у Сељашници код Пријепоља. Ови су затим „разоружани и свучени и пуштени кућама". Касније се испоставило да су учествовали у једном већем стрељању у Пријепољу. И припадници III пролетерске бригаде бележе слично. Када су током исте године похватали људство Хипо на Каменој Гори, к-да јединице их је „након саслушања пустила" на слободу (ДАС, БИА, I, Зб. 266, ф. 1, 338).

17 Обојица су заузимала позицију Вишег СС и полицијског вође у Србији (Hohere SS- und Polizeifuhrer).

18 Током 1944. био је једно време СС и полицијски вођа Старе Рашке. Раније официр у 7. СС дивизији „Принц Еуген".

Артур Флепс (Phleps)[19] и Андреас Мај (Mei).[20] Да се није убио у затворској ћелији исту судбину би доживео и генерал Зауберцвајг (Sauberzweig).[21] Међутим, иако су инкриминишући документи постали доступни јавности још новембра 1944, а сам помен његовог имена будио сумњу, Карл фон Кремплер је избегао судску правду. Сличну срећу имао је и к-т озлоглашеног „Албанског батаљона" дивизије „Ханџар", СС-хауптштурмфирер Валтер Борман (Bormann), кога су југословенске власти означиле, као и Кремплера, за ратног злочинца.[22]

Аћиф Хаџиахметовић Бљута и Ахмед Даца, дугогодишњи политички лидери муслимана са подручја Н. Пазара и Тутина, стрељани су јануара 1945. године. Између осталог, због организовања муслимана за СС трупе и снаге Хипо. Судбину свог оца поделио је СС-унтерштурмфирер Сулејман Даца, припадник „Ханџар" и „Скендербег" дивизије. Тада су стрељани и њихови сарадници: бег Осман Џанефендић, председник општине Н. Пазар, трговац Ејуп Љаљић и хафиз Рамиз Паљевац.[23] Комунисти су ликвидирали још и: Мухамеда Хашимбеговића и Алију Агинчића, бивше председнике општине Пријепоље, Османа Звиздића, брата Хасана Звиздића (водећег политичког лидера старорашких муслимана), Заима Прељевића, шеријатског судију као „мобилизатора муслимана за шуц полицију", Ахмета Салихбеговића, чиновника, због сарадње са Кремплером, итд. Ликвидиране су и старешине ММ: Ћамил Прашевић, Кахро Шуман, Осман Растодер, Селим Јуковић и Сулејман Пачариз.[24]

На издржавање затворских казни послати су: сјенички бег Расим Ћатовић (10 година/могуће ублажена/, због, између осталог, агитације за СС снаге), Хилмо Хаџиахметовић Кугић, начелник Сјеничког среза (3 године, и због агитације у корист окупатора), Осман Ћесовић, к-т Добровољачке антикомунистичке милиције, тзв. „вулнетара", за Сјенички срез (3 године, помилован после годину дана), Узеир Љајић председник општине Д. Пољана (3 године, и због мобилизације муслимана у немачке снаге), односно Мурат Рецовић (3 и по године) због, како стоји у пресуди, организације муслимана за немачку војску.[25]

Када су у питању обични војници, најозбиљнији судски поступак вођен је против муслиманских легионара поменуте „9. компаније". Комунистичке власти су их сматрале продуженом руком немачке војно-обавештајне службе и главним кривицима за тежак пораз НОВЈ у бици за Пријепоље крајем 1943. (Девић 2021: 484).[26]

19 Шмитхубер је био к-т 21. СС дивизије „Скендербег", а Флепс дивизије „Приц Еуген" и 5. СС брдског корпуса.

20 Шеф Полиције поретка у окупираној Србији.

21 Радило се о једном од заповедника 13. СС дивизије „Ханџар".

22 Архив Југославије (АЈ), фонд 110, ДКРЗ, кут. 238, ф. бр. 25647, 236.

23 Исто, ф. 550, 96–104; ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 1, док. 5, 1.

24 ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 7, док. 16, 1; Исто, ф. 21, док. 2, 1–2.

25 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 14, ф. К 147/48, док. Одлука 18.06.1949, 1; Исто, инв. бр. 3.

26 Погинуло је 384 партизана и Италијана, а заробљено 783 Италијана и 41 „комуниста". Са друге стране, према изјавама очевидаца, од преко 200 припадника Шумадијске бригаде, мање од петоро је остало живо и неповређено. Немци су, рачунајући и легионаре, имали 12 мртвих и 46 рањених војника. NARA, T-313, r. 486, sn. 38; Ibid, r. 190, sn. 7450530; АЈ, фонд 507, Савез комуниста Југославије (СКЈ), Мемоарска грађа (МГ), ф. 1551, 93.

Суђење је одржано у лето три године касније у Н. Пазару. Над 44 препозната и(ли) процесуирана муслиманска диверзанта (од најмање њих 100–120), суд је изрекао следеће казне: 6 смртних (9 легионара ликвидирано је још током рата), 4 у дужини од 20, једну у дужини од 15, 4 у дужини од 12, 2 у дужини од 10, једну у дужини од 7 и 2 у дужини од 5 година. Укупно, 180 година робије. За једну особу имамо податке да је осуђена, али не и на колико. Суд је петорицу муслимана ослободио, док је још њих девет добило досијеа, али је остало на слободи (Živković 2022: 92).[27]

Припадник АМССДЛ-а Мурат Каришик из Тријебина осуђен је на казну смрти због паљења и пљачкања српских села, те отмице и „продаје" у Албанији 4 српске девојке. На суђењу се бранио понављајући речи „не знам". Слично се и са сличном успешношћу, држао војник „Ханџара" Суљо Брбутовић из Н. Пазара (причао само „не сећам се"). Смртна пресуда одређена је и за припадника АМССДЛ-а Мурата Рецовића из Расна, Сјенички срез, једно време и к-та локалне ММ.[28]

Рецо Кучевић, родом из оклине Бродарева, који се током рата налазио при снагама Орпо, такође је осуђен на смрт, а због рањавања цивила, убиства партизана, дезертерства и припадништва немачким снагама.[29] Бивши чланови Хипо из Н. Пазара Филдуз Хукић и Фехо Мунџић осуђени су за „дјело више убистава", на смрт.[30] Милост није показана ни према њиховимм саборцима Нецибу Јуковићу и Бајраму Нушевићу из Д. Пољане. Суд је нашао да је први учествовао у „убиству више људи", а други у ликвидацији двоје Срба. Осуђени су на смрт, мада је Нушевићу у последњем тренутку казна преиначена на 20 година робије.[31]

Поседујемо такође, податке да су следећа лица послата на издржавање затворских казни. Вехбо Јусуфовић из Н. Пазара (5 година), Хамдо Солаковић (5 година) и Смајо Рамошевић (10 година), оба из Сјенице, те Рифат Хасанагић из Раче код Прибоја (20 година), сви као припадници СС дивизије „Ханџар".[32] Даље, Омер Хоћанин из Н. Пазара (15 година) и његов сугрђанин Суљо Брбутовић (9 година), као бивши војници Вафен-ССа.[33] Нисмо пронашли доказе за судско процесуирање још неког од припадника СС дивизија или Вермахта. Али, припадник СРС-а Ћазим Наловић је осуђен на 5 година робије због ступања у немачке снаге, односно на 7 година због стрељања двојице партизана док се налазио у њима (обједињена казна – 7 година).[34]

Детаљан приказ свих процесуираних муслиманских ратника можемо видети на Графиконима 1 и 2. Наиме, на узорку од око 1000 лица, њих 65 се после рата нашло на оптуженичкој клупи (5%). Међутим, скоро петина судски гоњених је ослобођена

27 ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Тутин, 10.

28 ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 32, док. 3, 2, 4; ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Тутин, 5–6, 19; ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 31, К 60/1953, док. Наставак саслушања Суља Брбутовића, 10.08.1953, 1.

29 ВА, Војни судови/14, кут. 46, ф. 13, док. 6, 1–2.

30 Исто, ф. 1, док. 5, 2; Исто, ф. 14, док. 3, 1–3.

31 Исто, Војни суд Нови Пазар 1945, Уписник, 12.

32 Исто, 7, 9, 11.

33 ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат Мија Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, Прилог 23, 3.

34 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 722.

оптужби. Што се тиче висина казни оне су се кретале овако: мање од 1 год (4%), 1–3 год (4%), 3–5 год (4%), 5–10 год (15%) и 10–20 год (31%). Остатак је осуђен на смртне казне (25%). Број ликвидираних је и већи, обзиром да је известан број, као што смо навели, стрељан током рата (Графикон 3). Ове бројке управо потврђују да су комунистичке власти гониле превасходно окореле колаборационисте и ратне злочинце, док је маса осталих прошла некажњено. Ратних злочинаца смо иначе, међу свим муслиманским регрутима (више од 1200 особа) регистровали 10. Иако су у питању резултати још увек недовршеног истраживања, тешко да ће се број од 5% процесуираних драстично повећати.[35]

Животи у сенци прошлости. (Не)успешни покушаји интеграције

За све бивше припаднике немачке војске, СС-а или полиције, поставило се питање уклапања у послератно друштво. Поготово што се у малим срединама Старе Рашке, углавном знало ко је какву улогу имао током окупације. Неки су покушавали да се у нормалне животне токове врате, или да чак, каријерно напредују, кроз војску, службу или чланство у КПЈ. Како наводе локални истраживачи, због тога је велики број њих и ступио крајем рата у НОВЈ и Југословенску армију (ЈА), гинући у њиховим редовима (Радовић, Мушовић 1984: 35).[36]

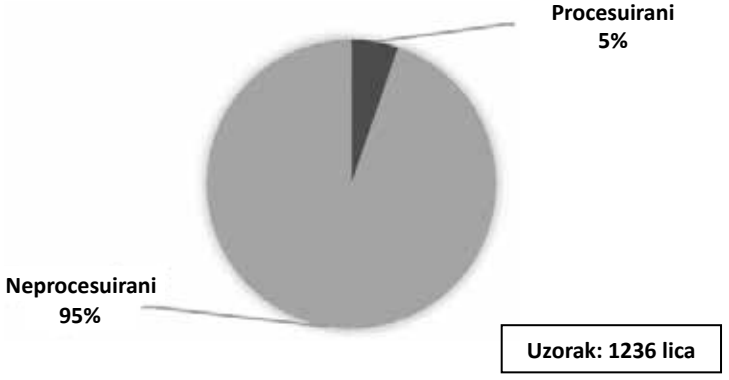

Графикон 1. Муслимански регрути којима је суђено после рата

35 Томе у прилог говори једно мини-истраживање ради утврђивања да ли су судски гоњени припадници Вафен-ССа, тачније дивизије „Ханџар“, а који су као сведоци били позивани од стране суда у Н. Пазару. Током истражног поступка они су и признали да су били део СС-а. Нека од проверених имена су: Смајо Рамошевић из Сјенице, Авдо Граница, Мухарем Серхатлић, Мурат Ђуркић, Мустафа Љуца, Мехмед Црнишанин, Назиф Коничанин, Хасо Мустафић, Хивзо Бишевац и Хајро Ђуркић, сви из Н. Пазара, односно Делија Мусић из Дежевског и Ајро Хамидовић из Штавичког среза. Нико од њих није процесуиран до 1956, дакле 11 година после ослобођења земље, иако су се још 1953. појавили пред судом у својству сведока.

36 Један од истраживача, близак КПЈ, наводи да су у јесен 1944. припадници Хипо „покушавали на све могуће начине да ухвате везу“ са партизанима и да се на тај „начин легализују“. Трећем санџачком одреду НОВЈ се наводно „безусловно“ предала „шуц-полиција (*Хипо*, М.Ж.) у целокупном саставу од неколико стотина бораца“, који су после „пребирања“ укључени међу партизане (Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 404, НОБ, кут. 14, Саво Чукановић, Хроника Сјенице, рукопис, 476).

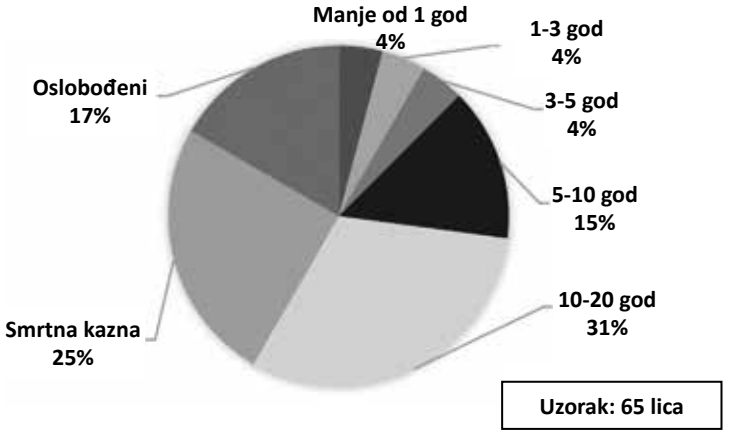

Графикон 2. Висине затворских казни муслиманских регрута

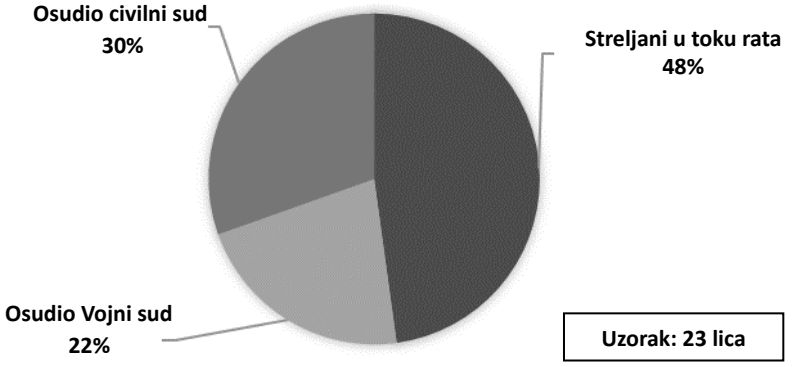

Графикон 3. Смртне казне извршене над муслиманским регрутима

Пре но што је осуђен, један од официра из одреда Хипо у Д. Пољани, извесни Мурат Рецовић, прво је од комуниста постављен за к-та овог места. Затим је ступио у 37. дивизију НОВЈ, где је достигао положај заменика старешине артиљеријске батерије у Пљевљима.[37] Слично је било и са Ћазимом Наловићем, припадником Кремплеровог штаба, који је службу при ЈА завршио са чином поручника.[38] Легионар АМССДЛ-а Шефко Тотић из Урсула код Сјенице, означен као „највећи бандит" који је био „у немачкој војсци до потпуног ослобођења", такође је постао партизан. Затим је прешао у Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ), где је

37 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 14, ф. К 147/48, док. Саслушање Мурата Рецовића, 17.06.1947, 2; Исто, док. Саслушање Мурата Рецовића, 28.09.1945, 1.

38 За Наловића стоји да је учествовао у одбрани Сјенице половином октобра 1944, као и њеној реокупацији крајем истог месеца. После одласка Немаца ступио је прво у 22. српску бригаду, па 5. албанску и на крају, 37. дивизију. Међутим, био је лош борац, „забушант", „критизер" и притом „неморалног" понашања. Исто, инв. бр. 1, ф. НСК 11/46, док. Штаб 37. дивизије опуномоћству ОЗН-е и Новом Пазару, 25.01.1946, 1; Исто, док. Саслушање Наловић Алима Ћазима, 26.04.1946, 1.

добио поодфицирски чин.[39] Од комуниста је на исти начин покушао да се спаси и Расим Маслак. После службе у „9. компанији" и АМССДЛ, ступио је у НОВЈ. Тамо су његови квалитети као борца препознати, што га је вероватно и одало и одвело у затвор.[40] Исто можемо рећи за ратног злочинца, припадника дивизије „Ханџар" Омера Хоћанина из Н. Пазара, који је у ЈА провео 25 месеци током 1944–1946.[41]

И главни Кремплеров обавештајац Митхад Ћатовић, био је после службе при СРС у партизанима. Пришао им је тако што је после ослобођења Сјенице предао нешто немачког оружја. Послат је ипак на издржавање дугогодишње затворске казне, мада под олакшавајућим условима као сарадник СДБ.[42] Више среће имали су припадник Хипо из Д. Пољане Суљо Бешић, кога су партизани распоредили у дугопољасни посадни одред, односно СС-овци Етем Рамичевић и Саит Пљакић из тутинског краја. Иако се за обојицу знало да су се борили против НОВЈ, Рамичевић је постао доушник Контраобавештајној служби (КОС), а Пљакић преко ЈА отишао за члана КПЈ и касније, добио једну од политичких функција на локалу.[43] Њихов земљак Сулејман Авдовић из Рибарића, милиционер Хипо, 1944. је ступио у НОВЈ, а демобилисан је тек три године касније. Током службе зарадио је карактеристику СДБ – „доста добро држање". То му је помогло у наставку каријере.[44] Нововарошанин Јусуф Салихбеговић, једно време у Полицији поретка, носио је, даље, после рата чин поручника ЈА.[45]

Без јаке базе на простору Н. Пазара, Тутина и Рожаја, КПЈ је у својим редовима окупила људе са различитом прошлошћу. Међу њима су се нашли и бивши војници Вафен-ССа. Поменимо само Авдију Пепића, Џемаила и Ферхата Ахматовића, сви из Драге код Тутина. Они су наводно, са пуно елана прихватили комунистичку идеологију ушавши у масовне организације КПЈ. Њихов комшија и саборац Сулејман Мушина је чак, заврбован за рад од стране безбедносне службе. Позитивне карактеристике локалног огранка СДБ добили су и Рецеп Џуџевић и Касун Нукић, обојица СС војници. Џуџевић је затим био ангажован на одвраћању локалних муслимана од исељавања у Турску.[46]

Бивши припадник дивизије „Ханџар" из Сувог Дола, Штавички срез, Тафил Шкријељ је после повратка у земљу 1944, постао активни радник КПЈ. Затим је ушао и у Општински одбор. Ухапшен је 1946. зато што је издавао лажна уверења, али му ни тада припадност Вафен-ССу није узета као отежавајућа околност.[47] Још неколико бивших припадника Вафен-ССа су доживели сличну судбину. Омер Зилкић

39 Исто, инв. бр. 4, ф. КЗП 41/46, док. Пресуда за окривљеног Шефка Тотића, 4.05.1946, 1; Исто, док. Саслушање Тотић Шефка, 4.03.1946, 1–2; Исто, док. Опуномоћство ОЗНЕ 2. бригаде, 6. дивизије КНОЈ-а, 24.12.1946, 1.

40 Исто, инв. бр. 3, ф. НСК 29/46, док. Саслушање М. Ћатовића, 25.04.1946, 1.

41 Исто, инв. бр. 31, ф. К 59/1953, док. Саслушање О. Хоћанина, 14.07.1953, 1.

42 Исто, ф. НСК 39/46, док. Накнадно саслушање М. Ћатовића, 1.

43 Исто, ф. НСК 21/46, док. Саслушање Мурата Рецовића, 30.09.1945, 2; ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Тутин, XI, 45–47.

44 ДАС, БИА, И, Зб. 175, ф. Тутин, XI, 38.

45 Исто, I, Зб. 270, 19.

46 Исто, 20, 26–27, 33.

47 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 46/46, док. Саслушање Шкријељ Тафила, 29.04.1946, 1.

из села Ораша, Штавички срез, који је „стално ишао по пљачкама“, није судски гоњен после рата пошто је „врло активно радио у масовним организацијама“. Као члан КПЈ-а постао је председник месног одбора у Рибарићима. На сличан начин су чланови КПЈ постале његове комшије Ризо Кахровић и Сабит Кахримановић, оба ветерани СС-а.[48] „Пришао политици КПЈ“ је коментар који је СДБ додала имену Арифа Сарачевића из Лукара код Н. Пазара, на основу кога није гоњен због ступања у дивизију „Ханџар“.[49] На овом месту ваљало би истаћи да су југословенске власти сличну праксу примењивале и међу косовским Албанцима.[50]

На другој страни, имамо правника Ибра(хима) Сарачевића из Сјенице, једног од старешина ММ и снага „вулнетара“ у сјеничком крају, те усташког „побочника“ из 1941. године. Он је после рата постао члан КПЈ и изгледа изградио успешну каријеру. Барем судећи по томе да је добио место јавног тужиоца у Тутину (Живковић 2018: 132–133; Живковић 2020: 360).[51]

Компромисна политика комуниста се можда најбоље види на примеру Хасиба Бачевца, војника дивизија „Ханџар“ и „Скендербег“. Он се после ослобођења вратио у родни Н. Пазар, где се запослио у комуналном предузећу. Иако није био судски гоњен, нашао се под присмотром СДБ. Ван историјског контекста, заиста упечатљиво звучи да су агенти писали да је „реакционар да гори не може бити“, пошто је као убеђени демократа стално хвалио Америку и Турску, а комунистичке земље „исмејавао на разне начине“. Обзиром да је био интелигентан он је „негативно“ утицао и на неке чланове КПЈ. Када му се убачени агент СДБ супроставио у канцеларији у политичкој расправи, сви запослени су, док је Бачевац горљиво хвалио Кемала Ататурка (Ataturk), укључујући и „партијце“, стали на његову страну.[52] Бачевац је такође, локалним историчарима током 50-тих признао да је био борац Вафен-ССа, те да је као такав учествовао у сукобима са партизанима.

У истом контексту помињемо и новопазарце Авда Границу, Мехмеда Црнишанина (службеник Трговачког предузећа у Н. Пазару) и Мухарема Серхатлића, сва тројица припадници „Ханџара“. Њих је суд у Н. Пазару позвао да сведоче као бивше војнике Вафен-ССа против једног од сабораца.[53] Шта тек рећи за припадника Вафен-ССа Хамида Хомовића из Забрњице код Прибоја. Он је у снагама Трећег Рајха остао све до ослобођења, после чега се одметнуо у шуму. Када је ухваћен, предат је Окружном суду у Н. Пазару. Из истражног затвора је побегао, после чега се још 3 месеца скривао у родном месту. Тада је коначно одлучио да се преда органима безбедности. Ови су га међутим, 1945. пустили на слободу иако су располагали прецизним подацима о његовој ратној каријери.[54]

48 ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Тутин, XI, 43, 45.

49 Исто, II, Зб. 63, кут. 8, дос. бр. 535.

50 Током једне провере коју је СДБ спровео у Урошевцу и околини 1946, испоставило се да је међу 142 бивша припадника Вафен-ССа, било 10 чланова КПЈ, још више њих у СКОЈ-у, три члана државне администрације, неколико чиновника сеоских задруга, односно припадника ЈНА и државне милиције (Фролов 2020: 200).

51 „Организација Усташког покрета у Сјеници“, *Сарајевски нови лист*, 2.07.1941.

52 ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 1, дос. бр. 86, 12–13.

53 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 31, К 59/1953, док. Пресуда Хоћанин Омеру, 29.10.1953, 2–3; Исто, К 60/1953, док. Саслушање Бишевац Хивзо, 9.08.1953, 1.

54 ДАС, БИА, I, Зб. 271, ф. 13, 24.

Борац снага Полиције поретка Салко Ибрахимовића из Дежевског среза, који се у овој формацији налазио од маја 1943, после ослобођења затичемо на месту одборника локалних власти.[55] Истоветан случај је и онај Хајра Вафића из Н. Вароши, само што је овај током окупације био још и припадник СРС.[56] Извесни Заим Хаџибулић из Н. Пазара, припадник Хипо, после рата је добио запослење у служби јавног запошљавања у родном граду, итд. (Hadžibulić 2016: 106).

Уместо интеграције. Одметници, емигранти и они „заборављени"

Међу муслиманима Старе Рашке било је и оних који су, из многих разлога, одлучили да ступе у одметништво, односно да побегну у неки други део Југославије или изван ње. Међу бројним одметницима који су после рата крстарили овим простором, затичемо и Сулејмана Колашинца, бившег припадника Хипо. Он је дезертирао како из снага Полиције поретка, тако и два пута из НОВЈ. Ту су и његови саборци, новопазарци Филдуз и Ешреф Хукић. Обојица су се 1945. налазили у одметништву, где су и скончали.[57] И ратни злочинац Зено Зукорлић из тутинског краја, ратни друг озлоглашеног Бика Дрешевића у редовима Хипо, ухваћен је као одметник 1946. и осуђен (Живковић 2017: 143).

Ратни злочинац са „најдебљим" досијеом био је поменути Дрешевић, официр Хипо. Исти статус добио је и његов рођени брат. Послератне власти су их обојицу теретиле за: „Издају народа", „Сарадњу са окупатором", „Масовне покоље", „Расељавање становништва", „Пљачку", „Паљевине". Браћа Дрешевић су што као борци Хипо, што пре тога, оптужени за „92 убиства, 21 покушај убиства, 145 пљачки и паљевина, 46 злостава, осам хапшења и три денунцирања". Број оштећених лица, попео се тако, до цифре од 404![58] Обојица су међутим, успели да 1945. побегну у Грчку, а одатле у Турску у град Адапазари, где су се утопили у локалну заједницу. На неколико југословенских захтева за њихов изручење турске власти су остале неме (Crnovršanin, Sadiković 2005: 445; Crnovršanin, Sadiković ?: 545).[59]

У истом правцу емигрирао је и један од водећих промотера колаборације са Немцима, Хасан Звиздић из Сјенице. Он је чак, успео да обнови своје богаство у туђини, те да постане један од угледнијих грађана Адапазарија. Поново је постао политички лидер, сада заједнице муслимана у овом турском граду. Према подаци СДБ у Турску је побегао још један од кључних немачких агитатора, „усташки стожерник за Санџак", правник Мурат Бајровић из Прибоја. Он је такође, себи успео да изгради нови живот у емиграцији (Живковић 2018: 319–320, 324).

Доста бораца кренуло је у истом смеру, углавном повлачећи се са окупаторским снагама из Југославије. На првом месту, поменимо СС-оберштурмфирера Ћамила Хасанагића из Прибоја (официра АМССДЛ) чија нам је судбина остала

55 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 14, ф. К 118/48.
56 ДАС, БИА, I, Зб. 270, ф. 52, 55, 102.
57 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 1, ф. НСК 8/46, док. Н.З. Колашинац Сулејман, 1; ДАС, БИА, I, Зб. 266, кут. 3, дос. бр. 187; Исто, дос. бр. 200, 9; Исто, кут. 7, картица бр. 196; Исто, I, Зб. 175, ф. Нови Пазар, 1.
58 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, ф. 24.270, 426, 431–432.
59 ДАС, БИА, I, Зб. 175, ф. Нови Пазар, XVI, 8.

непозната. Даље, милиционер Хипо Расим Плојевић, који је „пљачкао и палио српска села 1944 године", одступио је са Немцима у непознатом правцу. Према органима СДБ сличне одлуке су донели и његов саборац Рамо Ахметовић из Н. Пазара (отишао у З. Немачку), односно СС-војници Шаћир Плојевић и Осман Бахтијаревић из оближњих Лукара. О још једном припаднику Вафен-ССа из Н. Пазара, Сулејману Кијевчанину, СДБ није имао податке о пребивалишту после ослобођења.[60] Најчешће послератне локације где, међутим, затичемо бивше чланова дивизије „Ханџар", јесу Аустрија и(ли) Немачка, односно Палестина, Египат и Сирија (Lebl 1993: 102).

Било је и скромнијих покушаја, тј. лица која су намеравала да се од своје прошлости сакрију унутар граница Југославије. Најпознатији такав случај је Сулејман Пачариз, који је брзо откривен у околини Б. Луке. Извесни Хајро Дервић из Пљеваља је, даље, као партизански дезертер, 1943. ступио у „СС снаге". После ослобођења није се вратио у родни град, већ се преселио у Н. Сад. Но, органи СДБ-а су га и ту лоцирали.[61] Нисмо открили да ли су га и процесуирали.

Како су одмицале послератне године, било је све теже открити бивше припаднике окупаторских јединица, када је и било воље за то. Таква атмосфера погодовала је многима, па су њихове ратне каријере бледеле, а они тонули у историјски заборав. У тој групи налазили су се они ослобођени од оптужби, као и лица која нису ни изведена пред лице правде. Јер, колико нам је познато, изостале су групне оптужнице за припаднике Вафен-ССа (АМССДЛ, „Ханџар" и „Скендербег"), Вермахта (осим „9. компаније") и снага Орпо (Хипо, жандармерија и СРС). Нажалост, можемо само претпоставити за колико смо вредног историјског материјала на тај начин остали ускраћени, обзиром да је ратни пут „9. компаније" расветљен захваљујући детаљном кривичном поступку. О задовољењу правде да и не говоримо. Запада у очи питање злочина које су починили војници „Албанског батаљона" у Срему и Семберији, обзиром да су били добро документовани. Такође, СДБ је запленио немачку архиву у којој се налазило на стотине досијеа старорашких муслимана припадника Вафен-ССа и Полиције поретка.

Поменимо, на пример, легионара „9. компаније" Џемаила Јабланичанина који је ослобођен отпужби за сарадњу са окупатором, иако се знало да је учествовао у операцији „Шварц" и притом био рањен у сукобу са партизанима.[62] Припадник Хипо Шуђро Тмушић је такође, ослобођен. Суд није узео у обзир ни то да је дотични лажирао број година да би добио отпуст из ЈА, да је потом дезертирао и пуцао на патролу војника која је дошла по њега (у којој се налазио његов брат), као и да је у грађанству био „владања слабог" и „склон свађи и тучи". Жалба државног тужиоца, одбијена је.[63] Суд је сличан став заузео и према бившем припаднику „9. компаније", али и СС снага, Хамиду Хомовићу из околине Прибоја.[64]

60 Исто, 1–4.

61 ДАС, БИА, I, кут. 1, Списак припадника немачких војних формација и СС трупа, 30.

62 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 3, ф. НСК 29/46, док. Пресуда против Маслака Расима, 8.08.1946, 3–4.

63 Исто, инв. бр. 7, ф. К 41/47, док. Јавном тужиоцу за округ Новопазарски, 6.12.1946, 1; Исто, док. Саслушање Тмушић Шуђра, 21.11.1946, 1; Исто, док. Уверење за Шуђра Тмушића, 8.04.1947, 1.

64 ДАС, БИА, I, Зб. 266, 21; Исто, Зб. 271, ф. 13, 24.

Шта тек рећи за случај Вејсила Рамића из Мојстира у Штавичком срезу. Као бивши припадник СС он се још током рата придружио једној одметничкој банди са којом је учествовао у злочину над српским цивилима у истоименом селу 1943. године. Иако је после рата био непријатељски настројен према комунистичким властима, није процесуиран.[65] На другој страни, од 11 „руководиоца и истакнутијих Шуц-полицајаца, среза Милешевског" (тј. милиционера Хипо), до 1946. три су била осуђена, док је њих осам било на слободи.[66] Смајо Заимовић из Д. Пољане и Смајо Суљевић из Ујнича, Дежевски срез, били су како у дивизији „Ханџар" и „Скендербег", тако и једно време у редовима Полиције поретка. Но, ни то није било довољно да се позову на одговорност.[67] Због овога, жртве су некада морале саме да „дођу" по правду, као у случају Реџа Шеховића, борца Хипо из Дежевског среза.[68]

Благ став комунистичких власти је временом охрабрио неке од „заборављених". Већи број осуђених се жалио на пресуде и мање-више имао успеха у томе. На пример, хоџа Мехмед Абдагић из Сјенице, један од главних промотера колаборације, осуђен је 1946. на годину дана казне. Пуштен је после неколико месеци, а 1958. је поднео захтев за рехабилитацију.[69] Неки су отишли и корак даље. Извесни Мурат Јуковић из Н. Вароши, иначе припадник „СС снага", тражио је 1950. да му се додели „Партизанска споменица", обзиром да је једно време током 1941. био међу снагама НОП-а.[70]

ЗАКЉУЧАК

Становиште које је по питању колаборације муслимана Старе Рашке заузео комунистички режим, било је, видели смо, двоструко. За блиске сараднике окупатора, поготово промотере колаборације и ратне злочинце није било милости, те су они још пре ослобођења препуштени преким судовима. Ова мањина је са собом „понела" кривицу већине, тј. бројних муслиманских добровољаца који су у немачким редовима служили као војници. Стиче се утисак да је смрт коловођа требало да „обезбеди" аболицију маси осталих колаборациониста, преко потребну новом режиму за изградњу друштва на темељима „братства и јединства". Овај ребус међутим, ниједног тренутка не доводи у питање кривицу водећих агитатора.

Заузети став партија је доследно спроводила, потискујући истину деценијама. Притом се, као и у другим стварима, ослонила на органе државне безбедности, чија је моћ додатно расла преузимањем монопола над истином. Свако неслагање са пар-

65 Исто, Зб. 175, ф. Тутин, 33.

66 Исто, Зб. 266, ф. II, Квинслиншке и окупаторске војне и цивилне власти, 14.

67 ДАС, БИА, II, Зб. 63, кут. 7, дос. бр. 648, 4–6; Исто, кут. 8, дос. бр. 572, 1–7.

68 Син особе коју је Рецовић убио у једном шумадијском селу, видевши да се кривцу за убиство његовог оца не суди, отишао је у Н. Пазар и тамо пронашао и пријавио дотичног. Случај је предат Окружном суду у Крагујевцу који је Шеховића убрзо осудио на смрт. Нисмо више открили ниједан овакав случај. Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК), Окружни суд Крагујевац (ОККГ), кут. 4, фас. 30, Предмет Реџо Шеховић.

69 ИАРНП, фонд 76, ОСНП, инв. бр. 5, ф. НСК 54/46, док. Молба за рехабилитацију Абдагић Мехмеда, 2.10.1958, 1.

70 ДАС, БИА, I, Зб. 270, 101.

тијом или указивање на почињене грешке, чак и када је долазило од стране струке, видели смо, кажњавано је драконски.

Овакав расплет догађаја оставио је широке нише за интеграцију већине оних који су током рата носили немачке униформе. Број муслимана који су успели да изграде каријере у послератном југословенском друштву, ослањајући се на партију, војску или обавештајне службе, није занемарљив. Они мање способни бирали су одметништво или чешће, емиграцију, као уосталом и неки окорели ратни злочинци и осведочени сарадници окупатора. Стиче се ипак утисак да је највише случајева муслимана који су се препустили мимикрији, желећи да се тако сакрију од прошлости, али и да сачекају повољан тренутак за повратак на јавну сцену.

Да ли је став КПЈ према питању колаборације старорашких муслимана током 1941–1945, на крају, донео више користи или штете српском и бошњачком друштву? Овај чланак ипак нема амбиција да пружи тако сложен одговор. Но, чињеница је да се део бошњачке јавности у Србији и Црној Гори, данас афирмативно поставља према овој историјској епизоди њихових предака.

На пример, године 2012. у Н. Пазару и Сјеници постављене су спомен плоче Аћифу Бљути и Хасану Звиздићу.[71] Године 2014. грађани Н. Пазара су имали прилику да сведоче како им улицама дефилују тзв. „активисти исламске заједнице", притом обучени у зелену униформу са црвеним фесовима на глави, која је неодољиво подсећала на ону коју су носили припадници 13. СС дивизије „Ханџар". Једино су војни амблеми из Другог светског рата били замењени оним дневно-политичким.[72] Нешто касније, 2019, дошао је и јавни предлог да Бљута добије улицу у Н. Пазару.[73] Све ово нам говори да ратно време у Старој Рашки још увек није добило свој епилог, као и да је друштво, барем један његов део, гладно за одговорима. Овај чланак, надамо се, представља искорак у том правцу.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
фонд Савез комуниста Југославије (507)

Војни архив
Војни судови

Државни архив Србије
Збирка Безбедносно информативне агенције

National Archive and Record Administration (NARA):
German Army Groups (T-311)

Историјски архив Краљево
фонд НОБ (404)

71 „Otkrivena tabla Hasan-agi Zvizdiću" – Centar za bošnjačke studije (sandzakcbs.com); Objava (bnv.org.rs), приступљено 7.05.2024. године.

72 „Postrojavanje 'Zukorlićeve vojske' ili performans" (Politika.rs), приступљено 7.05.2024. године.

73 „SDA Sandžak: Predlog da ulice imena Aćif-efendije, Rugove, Izetbegovića", Dnevni list Danas, приступљено, 7.05.2024. године.

Историјски архив Рас Нови Пазар
Збирка хроника (284)
фонд Окружни суд Нови Пазар (76)

ЛИТЕРАТУРА

Девић 2021: Немања Девић. *За Партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941–1944.* Службени гласник: Београд.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин 1941–1944*. Институт за српску културу: Лепосавић.

Živković 2024: Milutin Živković. 'Lord' of Stara Raška: War biografhy of SS-standartenfuhrer Karl von Krempler (1939–1945), *Istorija 20. veka*, 2/2024, 313–338.

Živković 2022: Milutin Živković. Muslims from Stara Raška as the Members of Special Brandenburg Division. *Наша прошлост*, 21/2022, 81–97.

Живковић 2018: Милутин Живковић. *Независна хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)*. Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић": Београд.

Живковић 2020: Милутин Живковић. *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943.* II, Институт за савремену историју, Catena Mundi: Београд.

Lebl 1993: Žani Lebl. *Jerusalimski muftija.* NOVA d.o.o.: Beograd.

Mattar 1988: Philip Mattar. *The Mufti of Jerusalem. Al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement*. Columbia University Press: New York.

Milo 2021: Paskal Milo. *Shqiptarët në luftën e dytë botërore*. II. Akademia e Shkencave e Shqipërisë: Tiranë.

Радовић, Мушовић 1984: Миодраг Радовић, Ејуп Мушовић. *Борци новопазарског краја пали у НОР-у*. Завичајни музеј: Нови Пазар.

Савић, Митровић 2020: Мирјана Савић, Немања Митровић. Часопис Наша прошлост у научној и културолошкој панорами Србије, *Лесковачки зборник*, LX, 2020, 269–286.

Фролов 2020: Дмитри Фролов. *Под барјаком Скендербега. Албански добровољци на служби у СС трупама (1943–1944)*. Чигоја: Београд.

Hadžibulić, Hadžibulić, 2016: Rafet Hadžibulić, Safet Hadžibulić. *Hadžibulići kroz istoriju*. Verlag „A": Frankfurt.

Crnovršanin, Sadiković 2005: Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković. *Kako se kalio Sandžak (ilustrovana Historija Bosne, Sandžaka i Kosova)*. Sandžačka riječ: Frankfurt.

Crnovršanin, Sadiković 2001: Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković. *Sandžak – Porobljena zemlja. Bosna, Sandžak i Kosovo kroz Historiju*. Bosanska riječ: Wuppertal.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

PUNISHMENT, INTEGRATION, FORGETTING. POST-WAR FATE OF MUSLIMS FROM STARA RAŠKA MEMBERS OF THE GERMAN FORCES IN WWII

Summary

This is an article about an episode from the past of Bosnians in Serbia that has not been mentioned much so far, at least when it comes to domestic historiography. It refers to all those who were in the ranks of the armed forces of the Third Reich during the WWII. Emphasis is placed on their post-war destinies, i.e. their (non)punishment for collaboration and (non)integration into Yugoslav

society, that is, a kind of mimicry in which the majority enter while waiting for a more favorable historical moment. Consideration of the positions of the YCP, as a decisive factor in all of this, occupies one of the key places of our research.

Keywords: Muslims, Stara Raška, Germans, Waffen-SS, Division "Hanjar", Division "Skanderbeg", Police Order, "9. company", Court, integration.

Рад је предат 21. августа 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.071.1 Радовић В.
75.071.1 Ракочевић С.
75.071.1 Филиповић В.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-51627

Прегледни рад

*Zvezdana M. ELEZOVIĆ**
Institute for Serbian Culture Pristina-Leposavić

CREATION OF VLADA RADOVIĆ, SAVO RAKOČEVIĆ AND VUK FILIPOVIĆ**

Abstract: The work presents prominent artists in Kosovo and Metohija – Vlada Radović, Savo Rakočević, Vuk Filipović. By examining the creativity of Vlado Radović, we can see that he visibly marked the emergence and development of contemporary Serbian fine arts and education in Kosovo and Metohija. Savo Rakočević, today one of the most famous contemporary Serbian painters, also achieved his creative beginnings in Kosovo and Metohija. Vuk Filipovic was a prominent university professor and writer, but he also dedicated part of his creativity to painting.

Keywords: Kosovo and Metohija, contemporary Serbian painting, Vlada Radović, Savo Rakočević, Vuk Filipović.

Painting creativity that developed in the medieval period in the Kosovo-Metohija area was interrupted by the five-century Ottoman rule. After liberation from the pressure of the Ottoman Empire, and especially after the Second World War, Kosovo painting experienced its new beginning and gradually developed to its unique intensities and breadths (Goči 1988: 41).

After the Second World War, artistic art education began in Peć in Kosovo and Metohija, where Vlada Radović, as a creator and educator, made a significant contribution.[1] He established himself as an artist in Kosovo and Metohija in the time after the Second World War. Immediately after the events of the war in 1947, he became a member of ULUS (Muharremi 1988: 17-32.).Vlada Radović was the first of the Serbian artists to hold a solo exhibition in Kosovo and Metohija, in Peć in 1948 (Muharremi 1986: 17-32). The art critic Muharemi concludes that after 1950, Radović's creativity became richer and more diverse, starting from the study of nudes to compositions in which the first signs of intimacy can be seen (Muharremi 1986: 29,89).

* Senior Research Associate, ORCID 0000-0002-6317-6551, zvezdana.el@gmail.com

** The paper was written as part of the scientific research work of NIO according to the Agreement concluded with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the RS number: 451-03-66/2024-03 dated 01.26.2024.

1 Vladimir Vlada Radović (1901–1986) was born in Peć and is one of the first contemporary painters in Kosovo and Metohija. He worked at the High School for Applied Arts in Peja since its foundation. He was an outstanding cultural worker in the province. He exhibited several times independently and in groups in the country and abroad. He is the winner of several awards for artistic creativity (Muharremi 1986: 17–32).

His creativity was multimedia and at the same time nurtured the artist's sense of belonging to the Serbian cultural identity. Multimedia art aspires to erase the borders between media, technologies and life, and as such is present in Radović's artistic being, with which he refined and synthesized his basic life and philosophical-artistic determinations. The creativity of the artist during the development and creative beginnings and his interest in different media of expression is evidenced by the fact that in the second grade of high school, Radović sent poems and reports printed in youth magazines, which were published in Skopje. After the Second World War, he wrote humor and satires published in "Jedinstvo" and "Rilindia". In his town, he also organized the "Skaut" society, the forerunner of the later Mountaineering Society "Deravica" in Peć (Muharremi 1986: 19).

Vlada Radović is a painter who painted portraits and landscapes with great dedication and attention, remaining faithful to the traditional realist and post-impressionist creative expression. This watercolorist, mostly of reflective feelings, in his works represented the common man and the nature of his homeland with all its beauty. Radović's artistic creation is the embodiment of the spirit and the representation of a time. This fine artist and painting pedagogue was joined by several contemporaries, artists from Kosovo, " [...] who raised painting as an art in terms of author-aesthetic values and characteristics, shaped it as an autochthonous art with native content and a universal expression and message" (Goči 1988: 41).

In a conversation with Zvonko Pavličić, an academic painter and art historian, Radović expressed his basic philosophical and aesthetic views on art and life (Tubić 2007: 88). This interview is not only a personal autobiographical confession of a visual artist and cultural creator, but reaches the level of artistic discourse realized through the dialogue of two theoreticians and interpreters of the basic ontological values of art. Summarizing the conversation with the painter, Pavličić made a short and succinct conclusion: "Through his eighty-two-year journey through artistic labyrinths, he permanently marked the origin and development of our contemporary art" (Tubić 2007: 88).

The largest number of Radović's paintings were created in the watercolor technique. There are few Serbian painters who favored the watercolor technique to such an extent as Vlado Radović. Watercolor allowed him the greatest painting/creative freedom, immediacy and quick realization of what he perceived. He rarely used other painting techniques, among which pastel should be mentioned. As for drawing techniques, he often used charcoal, graphite and felt-tip pen. As a watercolorist, he had no immediate role models, but rather independently, individualistically, in the eternal search for the secret of art, he came to his poetics and painterly poetics realized with the technique of "water colors". It is necessary to emphasize that a watercolor by the famous and world-famous French sculptor Auguste Rodin, seen on one of Radović's many study trips, left a strong impression on his determination and acceptance of that painting technique (Tubić 2007: 89; Muharremi 1988: 30-31).

The medieval artistic heritage of Kosovo and Metohija, with its representative examples of sacral architecture, plastic and painting, was deeply rooted in the individual identity of Vlade Radović. This tradition is also present in the theme of his painting.

The architecture of the Kosovar ethnos, as well as the motifs of numerous fortifications, which completed Metohija's landscapes, can also be found in Radović's artistic creations. The tower is an architectural form that Radović often encountered, its stone, massive walls represented defense, stronghold and security in the troubled times of the history of these regions. Cold stone towers, ruined facades, bare and open structures attracted the attention of creators. The narrow cobbled streets of Peć, authentic architecture of houses with ethnographic originality and primordial strength, mimickingly merged with the surroundings and lush vegetation, vines, flower yards with wells, become an integral part of Radović's thematic commitment (Tubić 2007: 89). And the Albanian art critic Muharremi writes that Vlado Radović is a painter of his climate with extraordinary motifs and characters, which resulted " [...] in his landscapes and portraits with a specific and recognizable note". He intensively paints the Dečane monastery, the Peć Patriarchate, the Virgin of Ljeviška and other motifs from Metohija, which completes his pictorial experience of the environment and the reality that surrounds him (Muharremi 1988: 91).

The cultural heritage of the towns of Metohija, urban environments and their picturesque surroundings left a strong impression on Radović. Successful modeling is solved, first of all, by color relationships, valerian gradations, as well as by insisting on light-dark contrast. Vlada Radović's line has colotistic values. The plasticity of the physiognomy of the face is softened, which was all achieved with direct and broad strokes, which gave off modern immediacy and quick painterly observation. The composition indicates the possibility that the painting "Self-Portrait" was made on the basis of a photographic cliché, which points to another important moment in Radović's work, which is the syncretic relationship and creative interweaving of his work with the art of photography. Reflecting directly through Radović as an artist, the harmony of the Metohija landscape is represented in most of his paintings. There is the Bistrica, Rugovska gorge, the fertility and tameness of the Metohija basin, which is contrasted with the beauty of the Prokletije wilderness. Radović, a painter of immense sensibility, establishes an intimate dialogue with nature, a kind of empathy and an archetypal connection beyond the awareness of time. The artist represented the missionary and progenitor of Kosovo-Metohija modernism (Tubić 2007: 89-90).

Sava Rakočević, a rebellious young artist[2] from Peć, was a pioneer among artists whose canvases featured topics from Serbian national culture. He was an artist

2 Sava Rakočević was born in 1933 in Peć. He finished elementary school in his hometown. In 1950, when he was in the third grade of the Gymnasium, he lost his real education in Yugoslavia because of his dissident views. Thanks to the support of the painter Lazar Ličenoski, in 1954 he enrolled in the Art School in Skopje, which he successfully completed. He graduated in Belgrade in 1960 in Vinko Grdan's class as the best student at the Academy of Applied Arts. He is the winner of the first prizes at the festivals of young artists of Serbia and Montenegro: in Pančevo in 1959 and in Leskovac in 1960. In the 1950s, works dedicated to Kosovo Metohija motifs were created in the Impressionist spirit; the landscapes of old Pristina, which no longer exist, are preserved on Rakočević's canvases. The mosaic in the "Kosovo Peony" hotel in Pristina, with the image of a Kosovar girl with peonies, was made in 1965; due to social changes in the country, it is covered with plaster. The Association of Artists of Kosovo and Metohija awarded him an award for painting in 1962. In constant conflict with the ideology of the government, Rakočević left the country in 1966 and went to Chicago. His first works in America and Canada were iconostasis and mosaics in the Byzantine style.

who painted Kosovo Testament motifs with an impressionistic approach. His paintings often feature Kosovo landscapes. Dealing with issues related to Serbian cultural identity in the 1950s in Kosovo and Metohija was neither a simple nor a rewarding task.

Writing about Rakočević's creativity, Zoran Gluščević concludes that the artist learned the artistic process and technique in his hometown (in Metohija), i.e. the art of reproducing conventional artistic and visual form, transforming it into a stylized one (Gluščević *2001*: 17). This skill also came from the centuries-old art tradition of Kosovo and Metohija, where significant Serbian monasteries and churches preserved the Byzantine way of stylization in their frescoes and icons. The artist was born and grew up in such an environment, rich in artistic and architectural creations, spending considerable time in famous medieval monasteries. Therefore, it influenced and awakened the tendency in him to look at life in a special way, which he will constantly portray through fine art. The beginnings of Rakočević's creativity can be brought into the context of the young man's critical reflection on events from his immediate environment. Sava Rakočević is an artist who at no time reconciled with the "difficult" position of his people in Kosovo and Metohija and the "threatened" understanding of the importance of this area for Serbian cultural identity. Rakočević is aware of the significance and importance of Kosovo and Metohija in Serbian history, culture and art, as well as the importance of the Kosovo Testament (Gluščević *2001*: 17).

According to Dragoljub Stojadinović, Rakočević's highlights as the dominant part of this artistic memory date back to his high school days in Peć, when, in accordance with his own youthful rebellion, Stojadinović painted caricatures of the then revolutionary leaders of Yugoslavia (2006: 37). In addition to painting them with a caricature grotesque emphasis, he actively shared the same drawings around the school, trying to animate other peers to understand the artificial halos, with which those leaders imposed their ruling charisma (Stojadinović 2006: 37).

Even in the first phase of his creativity, Rakočević created the painting "Houses Extinguished" (1954). Soon after that, the oil on canvas "At Gazimestan, a monument to Kosovo's heroes" was created (1957). The work represents the artist's view of this historical space and its importance for the culture and history of the Serbian people. Sava Rakočević actually painted a monument around which the tradition and historical memory of the Serbian people gather. It is important to keep in mind the following fact: the creation of this picture is related to the time when the story of Kosovo's heroes was not emphasized, but systematically suppressed, especially in the territory of Kosovo and Metohija. With the painting "At Gazimestan, a monument to the heroes of Kosovo", the author simultaneously expressed his own connection with the national spirit from the glorious past of the Serbian people, but also his artistic courage, which ensured his work a guarantee of durability and authenticity within the framework of world artistic heritage.

According to Zoran Gluščević, the vivid and emotional colors in Rakočević's painting "Houses Extinguished" reflected a balance with the unpleasant fact that Serbian fireplaces are continuously extinguished in Kosovo and Metohija (Gluščević

2001: 8). It is clear that the disappearance of Serbian life in the southern Serbian province also brings the extinction of Serbian culture in this area. At the same time, the following two paintings by Sava Rakočević were created: "Stara Peć" and "Motif from Kosovo", in which similar intensities of the joy of life and lyrical vibrancy are present, which flow from the artist's inexhaustible treasury of childhood. "The work is not only a visual impression and a record, it raises questions of meaning and participation in the riddle of life's essence, which is not only used by the medium of art, but that medium gives birth to it as a sensation and an experience" (Gluščević 2001: 8).

Among the first Serbian creators who independently exhibited in Kosovo and Metohija was Vukašin Vuk Filipović (1930-1990), a prominent writer and literary critic, professor at the University of Prishtina (Костић 2013: VII). He organized two solo exhibitions of watercolors in 1957 and 1960 in the Foyer of the Provincial National Theater in Pristina.They were one of the first independent art exhibitions in Kosovo and Metohija. Vuk Filipović also dealt with art criticism, he wrote a text on the occasion of the first independent exhibition of Svetomir Arsić Basara in Prishtina in 1961. In the text, Filipović recognizes the artist's qualities and hints at his future great achievements (Đorđević 2003: 211). Later, Basara wrote about Filipović: "He flew like a comet from the Kosovo-Metohija sky, lit up like a meteor with all his brilliance and left a deep, striking and indelible mark in his time and in his people (drawings, plays, paintings, short stories, novels, essays and exhaustive studies on our writers and poets)" (Arsić 2002: 19).

The beginnings of contemporary art in Kosovo and Metohija are related to the period after the Second World War. Then comes the beginnings of education in the field of fine arts. Vlada Radović, Sava Rakočević and Vuk Filipović are among the first Serbian artists in the province at this time. They marked the beginnings of Serbian artistic creation in a difficult time, which were later continued by artists inspired by their work.

LITERATURE

Арсић 2002: Светомир Арсић Басара. „Личност Вукашина Вука Филиповића", *Баштина*, бр. 13 /2002: 19–26.

Глушчевић 2001: Зоран Глушчевић. *Сава Ракочевић*. Београд: Српска књижевна задруга.

Goči 1988: Redžep Goči. „Slikarstvo". *Savremena umetnost Kosova.* Ur. Vlado Bužančić. Priština: Galerija umetnosti.

Тубић 2007: Дејан Тубић. „Стваралачки концепт сликара Владе Радовића". *Уметност Косова и Метохије*. Ур. Слободан Раичевић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 83–97.

Ђорђевић 2003: Ана Ђорђевић. „Вук Филиповић као позоришни и ликовни критичар". Баштина, бр. 16 /2003, 207–213.

Костић 2013: Драгомир Костић. „Предговор." *Живот и дело Вука Филиповића: тематски зборник од водећег националног значаја*. Ур. Драгомир Костић, Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2013, VII–VIII.

Muharremi 1986: Hivzi Muharremi. *Vlada Radović*. Priština: Galerija umetnosti.

Стојадиновић 2006: Драгољуб Стојадиновић. *Пророк боја и облика Сава Ракочевић*. Београд: Народна књига.

Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ

СТВАРАЛАШТВО ВЛАДЕ РАДОВИЋА, САВЕ РАКОЧЕВИЋА И ВУКА ФИЛИПОВИЋА

Резиме

У раду се говори о истакнутим ликовним стваоцима на Косову и Метохији, може се рећи да се почеци савремене ликовне уметности на Косову и Метохији везују за период после Другог светског рата, говори се о Влади Радовићу, Саву Ракочевићу и Вуку Филиповићу. Увидом у стваралаштво Владе Радовића, можемо уочити да је он видно обележио настанак и развој савремене српске ликовне уметности и образовања на Косову и Метохији. Своје стваралачке почетке на Косову и Метохији је остварио и Сава Ракочевић, данас један од најпознатијих савремених српских сликара. Вук Филиповић је био истакнути универзитетски професор и књижевник али је део свог стваралаштва посветио и сликарству.

Кључне речи: савремени српски сликар и амерички сликар, Влада Радовић, Саво Ракочевић, Вук Филиповић.

Рад је предат 14. јуна 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

УДК 39(497.115)"2023/2024"
323.1(=163.41)(=18)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53940

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛОГ ЕТНОГРАФИЈИ СРПСКО-АЛБАНСКИХ ОДНОСА У ШАРПЛАНИНСКОЈ ЖУПИ СИРИНИЋ: ПОГЛЕД ИЗ УГЛА ЛОКАЛНИХ СРБА**

Апстракт: Полазећи од чињенице да у шарпланинској жупи Сиринић поред већинских Срба живе и Албанци, захваљујући чему ово подручје има карактер етнички мешовите средине, пажња у раду посвећена је разматрању локалних српско-албанских односа у контексту положаја сиринићких Срба у условима друштвено-политичких процеса на Косову и Метохији после НАТО агресије на СР Југославију 1999. године до данас. Проучавани проблем посматран је из перспективе локалних Срба, што значи да је у остварењу циља истраживања акценат стављен на анализу дискурса припадника истраживане српске заједнице. Резултати приказани у раду добијени су на основу теренских истраживања у шарпланинској жупи Сиринић, спроведених у више наврата током 2023. и 2024. године.

Кључне речи: Сиринић, Срби, Албанци, српско-албански односи, Косово и Метохија.

Жупа Сиринић налази се на североисточним обронцима Шар-планине, на крајњем југу Косова и Метохије. Реч је о области која се као посебна административна јединица и са истим именом среће још у српско средњовековно доба (Урошевић 2001: 194), а која се данас територијално подудара са подручјем општине Штрпце чије становништво поред већинских Срба чине и Албанци. На етнички мешовит састав Сиринића указао је још Иван Степанович Јастребов који је у време свог конзуловања у Призрену забележио да поред српског, православног становништва, у неким селима ове области живе и Арнаути, односно арнауташи или потомци прво исламизираних, а затим албанизованих Срба (2018: 213). Крајем 19. века Јован Цвијић констатује да у Сиринићу преовлађује српско становништво, састављено мањим делом од староседелаца, а већином од досељеника чије се мигрирање у жупу завршава најкасније средином 18. столећа. Цвијић, са друге стране, каже да су сви Албанци, или Арбанаси, како их назива, досељеници који у Сиринић долазе током 18. и прве половине 19. века, међу којима има и нешто потомака исламизираних Срба (1996: 359–360). И Атанасије Урошевић, који је истраживање

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-8487-7069, alek.pavlovic@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

у Сиринићу спровео уочи Другог светског рата, наводи да један, мањи део локалних Албанаца води порекло од Срба који су примили ислам, након чега су се помешали са муслиманским Арбанасима, док за већину такође сматра да потиче од досељеника који су се у жупу доселили касније у односу на Србе. Према Урошевићу, до средине 18. века у Сиринићу уопште није било Албанаца. Један од најстаријих албанских родова овај аутор проналази у селу Фираја, за који претпоставља да се у Сиринић доселио око 1770. године (2001: 227–230).

У време када наведени аутори сведоче о етничкој структури Сиринића локални Срби и Албанци одавно већ представљају две потпуно различите демографске и етнокултурне заједнице чији је просторни распоред унутар жупе формиран још почетком 19. века. Тада су у овој области успостављене две одвојене етничке и насеобинске целине, са „контакт" зоном у средини коју је чинило неколико мешовитих српско-албанских насеља (Radovanović 1998: 49–50). Овакво стање остало је скоро исто све до најновијег доба, па се дан-данас у албанска насеља у Сиринићу убрајају Брод, Фираја, Ижанце и Коштањево, а у српска Севце, Јажинце, Врбештица, Брезовица,[1] Штрпце, Беревце и Готовуша, док се између ових насеља налази неколико мешовитих села: Вича, Драјковце, Сушиће, Доња Битиња и Горња Битиња (Исто). Наведена расподела специфична је по томе што је Сиринић једини мултиетнички предео на целом Косову и Метохији у ком се ни демографска пропорција између српског и албанског становништва од 19. века до данас није битније мењала. Оно што је представљало типичан демографски процес за сваку српско-албанску средину на подручју покрајине, који је по правилу резултирао потискивањем Срба од стране Албанаца, у Сиринићу се није догодило. Овде Срби у односу на Албанце у континуитету чине већинско становништво, захваљујући највише томе што су и поред веома високог природног прираштаја Албанци у односу на Србе имали знатно већи степен исељавања (Исто: 50, 52).[2]

Иако Албанци поред Срба у Сиринићу живе практично пуна два века до данас је у домаћој науци мало пажње било посвећено разматрању односа припадника две етничке групе на овом подручју. Једино Атанасије Урошевић на основу својих истраживања још уочи Другог светског рата доноси краћи опис ових односа, за које каже

1 У време Јастребова, Цвијића, Урошевића, али и касније, Брезовица није постојала. Она је релативно ново насеље, настало пресељењем дела становника села Врбештица последњих деценија 20. века (Младеновић 2019: 55–56). Брезовица је формирана на месту некадашњих станишта сточара, која су ту била у 19. столећу, и бивше рударске насеобине из 1927. године подигнуте ради експлоатације руде хрома (Radovanović 1998: 54).

2 Према првом модерном попису обављеном у Сиринићу 1913. године у овој области је живело 9202 становника, од којих 5750 у српским, 1969 у албанским и 1483 у мешовитим насељима. Године 1921. Сиринић је имао 8236 становника, од којих је 5030 живело у српским, 1785 у албанским, а 1421 у мешовитим насељима, док је десет година касније у овој жупи било 7665 становника, од којих је 4787 живело у српским, 1547 у албанским и 1331 у мешовитим насељима (Radovanović 1998: 53). Од 1948. до 1989. године српско становништво Сиринића континуирано се смањује у односу на албанско становништво, али оно константно представља већину. Тако је 1948. године у Сиринићу живело 6597 Срба, или 70,4% укупног броја становника жупе, и 2711 Албанаца, или 29,0% укупног становништва жупе. Године 1989. број Срба у Сиринићу био је 8303, или 65,9%, док је Албанаца било 4125, или 32,7%. Последњи попис који је на Косову и Метохији 1991. године спровео Републички завод за статистику Србије Албанци су бојкотовали, па су процене о тадашњем броју становника и етничкој структури Сиринића биле приближно идентичне подацима из 1989. године (Медојевић, Милосављевић 2023: 72).

да су често били пример „доброга живљења и међусобног помагања између Срба и Арбанаса од њиховог првог додира у области па до данашњих дана" (2001: 242). Урошевић наводи да су Албанце у доба њиховог досељавања у Сиринић локални Срби дочекивали са разумевањем, прихватајући их као комшије, да би након тога једни друге у случају потребе неретко узимали и у заштиту (Исто: 242). Није било непознато да су сиринићки Срби своје комшије Албанце позивали у помоћ и приликом решавања одређених обичајноправних проблема, па је, рецимо, забележено да су у деоби српске задруге Дурлевића у селу Драјковцу 1934. године учествовали локални Албанци који су се позиву „радо одазвали и својим знањем и умешношћу допринели да се задруга правилно подели" (Исто: 243). Ипак, српско-албански односи у Сиринићу нису били поштеђени међусобног подозрења, па ни нетрпељивости. Узрок овоме, како Урошевић наводи, били су агресивност и самовоља појединих Албанаца, а не поступање целе локалне албанске заједнице према Србима или обрнуто. Испољавано непријатељство изазивало је страх код друге стране, због чега, на пример, Срби понегде нису дозвољавали да се у њихова насеља Албанци досељавају (Исто: 242).

Полазећи од Урошевићевих описа, и имајући у виду недостатак студија посвећених српско-албанским односима у шарпланинској жупи Сиринић, мотив за истраживање представљено у овом раду потекао је из настојања да се пружи одређени допринос на пољу изучавања посматраног проблема. Наведени мотив проистекао је посебно из разлога увиђања потребе да се српско-албански односи у Сиринићу сагледају у контексту догађаја на Косову и Метохији који су били проузроковани НАТО агресијом на СР Југославију 1999. године и сукобом државе Србије са албанском паравојном Ослободилачком војском Косова (ОВК), а који су резултирали повлачењем српске полиције и војске са подручја покрајине, увођењем међународне управе, затим и једностраним проглашењем косовске независности од стране Албанаца 2008. године. Истраживање конципирано на поменути начин, дакле, имало је за циљ да се у светлу околности у Сиринићу у протеклих четврт века сагледају односи између локалних Срба и Албанаца и тако пруже аргументи за одговор на питање у којој мери ови односи одражавају елементе као што су суживот и сарадња, о којима пише Урошевић, односно да ли они рефлектују шире односе Срба и Албанаца на Косову и Метохији, нарочито у контексту друштвено-политичких процеса на подручју покрајине у последњих двадесет пет година, који су неретко, све до данас, обележени дистанцом и неповерењем између припадника две етничке групе.

Очекивани резултати истраживања требало би да послуже као прилог етнографији српско-албанских односа у Сиринићу, под чиме се подразумева доношење описа ових односа са карактером грађе од значаја за сагледавање проучаваног феномена у посматраној локалној средини, која може бити од користи и за разумевање односа Срба и Албанаца на Косову и Метохији укупно гледано, и то не само данас, односно у последњих двадесет пет година, већ и у ранијем историјском периоду. У остварењу наведеног циља, посматрано са методолошког аспекта, акценат је био стављен на прикупљање грађе помоћу квалитативних истраживачких приступа, у чему је предност дата *емској*, антрополошки кључној перспективи, што значи да је проучавани проблем сагледаван „изнутра", на основу субјективних перцепција становника Сиринића. Пажња у истраживању, сходно наведеном, била је усмерена на

дискурс, тако да је главно истраживачко средство примењено у сврху прикупљања потребног чињеничног материјала био разговор са саговорницима. Истраживање је, што нарочито треба истаћи, имало приступ који је у себи садржавао осећања националне везаности истраживача за своје сународнике у Сиринићу, односно његову потребу да своје сународнике у датим околностима разуме, због чега је проучавани проблем сагледаван из перспективе припадника локалне српске заједнице, захваљујући чему је, другим речима, пажња у раду била усмерена ка разматрању начина на који о српско-албанским односима у жупи мисле и говоре сиринићки Срби.

Грађа за потребе теме којом се рад бави прикупљена је на основу теренских истраживања спроведених у Сиринићу у више наврата током 2023. и 2024. године. Истраживање је вршено у неколико насеља жупе, и то у Штрпцу, Готовуши и Драјковцу. Разговори са саговорницима били су углавном формалног карактера и вођени су на основу упитника полуструктурираног типа. Узорак истраживања био је састављен од двадесет пет саговорника, чију структуру је чинило осамнаест особа мушког пола и седам особа женског пола, старости од 30 до 81 године. Због ограниченог броја саговорника, те због тога што су они бирани по препоруци, пре свега на основу њихових међусобних познанстава, услед чега је наведени узорак имао непробабилистички карактер,[3] резултате истраживања представљене у раду треба посматрати само као делимичне или недовољно обухватне за извођење општијих закључака од значаја за истраживану тему.

СРПСКО-АЛБАНСКИ ОДНОСИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – ШИРИ ЕМПИРИЈСКИ ОКВИР

Односи Срба и Албанаца у Сиринићу не могу се посматрати независно од ширих српско-албанских односа на Косову и Метохији. У питању су односи који су, гледано у историјском контексту – од последње четвртине 19. века, кроз цело 20. столеће, све до данас, обележени опречним политичким циљевима, а специфични су по променама у односима моћи између две стране, што се може упоредити са кретањем клатна између две крајње тачке (Zdravković 2005: 11, 14). Опречни политички циљеви Срба и Албанаца праћени су антагонизмом, који је, уз међусобне језичке, културолошке и верске разлике, био вероватно од кључног утицаја на стварање идентитета једних и других. Идентификација припадника две етничке групе, у том смислу, базирана је превасходно на истицању међусобних супротности, сходно чему је бити Србин на Косову и Метохији значило не бити Албанац, док је бити Албанац подразумевало не бити Србин (Исто: 18).

Односи засновани на међусобним разликама утемељење су нашли нарочито у појму о сопственој територији. Реч је о проблему који лежи у основи опречних српско-албанских политичких циљева, а који је условљен управо територијалним питањем, тј. спором око исте територије. И за Србе и Албанце простор Косова

3 Непробабилистички узорак је узорак чије се јединице бирају према одређеним преференцијама, због чега он не одражава репрезентативну слику проучаване заједнице. Код узорка пробабилистичког типа, са друге стране, свака јединица узорка може се по својим особинама узети као представник популације чији је део (Вучинић Нешковић 2013: 32–33).

и Метохије, односно Косове (*Kosovë*), испуњен је симболиком тесно повезаном са свешћу о властитом етничком и националном идентитету. За Србе овај простор представља колевку њихове духовности, државности и националности почев од периода средњовековне српске државе, који симболизује њихове патње и жртве претрпљене током вишевековног робовања под туђинском влашћу, док Албанци себе сматрају потомцима Илира, те да им зато овај простор припада као његовим наводно првобитним становницима (Исто: 126). Улазак Косова и Метохије у састав српске државе после Првог балканског рата Албанци су доживели не као ослобођење од турске власти, већ као окупацију, што је детерминисало њихов однос према Србији, после и Југославији, који ће бити доминантан у целокупном каснијем периоду, све до краја 20. века, тачније до данас. Главно обележје овог односа био је отпор против државе Србије, усмерен ка одвајању од ње и стварању „Велике Албаније" као главног циља албанског националног покрета још од оснивања Призренске лиге 1878. године (Павловић 2021: 67).

Емпиријски подаци указују на висок степен етничке дистанце између Срба и Албанаца на Косову и Метохији, као и на снажне стереотипе које припадници обе групе имају једни о другима. Однос Срба и Албанаца Срећко Михаиловић описује као *еīнички нарцизам*, под чиме овај аутор подразумева ситуацију „када су етничке групе пуне себе, када у себи виде све најбоље а у другима све најгоре, када су самозаљубљене" (1998: 415). Наведени однос испољава се у екстремним стереотипима, као крајње поједностављеним представама о себи и другима, који међу Србима и Албанцима доживљавају ескалацију од почетка деведесетих година 20. века, када су се напетости између припадника две етничке групе на Косову и Метохији приближиле врхунцу (Исто: 415, 420–421). На однос Срба и Албанаца прожет јаким идентитетским контрастом указује и Сања Златановић, која припаднике албанске етничке групе у дискурсу Срба на југоистоку Косова и Метохије означава термином „најзначајнији *друīи*" (2018: 269). Поменута ауторка, ипак, скреће пажњу на то да главну особину српско-албанских односа на посматраном подручју представља амбивалентност, што значи да Албанце локални Срби виде не само кроз негативне стереотипе, већ кроз широку скалу одређења и емоција: „од изразито негативних квалификација и снажног доживљаја угрожености, (...) до носталгично обојених сећања на некадашња пријатељства и повезаности" (Исто: 292).

Сукобом на крају 20. века између државе Србије, са једне стране, и албанске паравојне ОВК, са друге стране, односи Срба и Албанаца на Косову и Метохији трајно су нарушени. Међусобна дистанца додатно је продубљена, у мери да до данас, пуних четврт века после окончања сукоба, она не престаје да буде генератор неповерења и подела између два народа. Посебан проблем представљају притисци које албанска већина од 1999. године континуирано спроводи над српском мањином, што код Срба изазива осећање угрожености и страха од неизвесне будућности. Притисци су од једностраног проглашења косовске независности 2008. године усмерени ка интеграцији Срба у институционални систем под централном албанском управом у Приштини, што почиње посебно да се осећа од 2013. године и потписивања „Првог споразума о начелима нормализације односа Београда и Приштине", који је у јавности постао познат као Бриселски споразум, чији је циљ био „заокруживање"

наведене независности на целокупној територији покрајине, укључујући већински српски део северно од реке Ибар. О стању српско-албанских односа на Косову и Метохији деценију након започињања спровођења Бриселског споразума говоре резултати једног истраживања који кажу да се Срби на подручју покрајине осећају небезбедно, дискриминисано, да су присиљени на исељавање, док припадници њихове заједнице немају једнака права на рад и запошљавање као што имају Албанци (видети *„Odbrojavanje"* 2023). Тежак проблем представља насилна политика коју према Србима спроводе установе самопроглашеног независног Косова, која се са прекомерним интензитетом примењује посебно на делу Косова и Метохије северно од Ибра, већински насељеном управо српским становништвом (Исто).

Парадигму односа Срба и Албанаца на Косову и Метохији у последњих четврт века осликава стање у Косовској Митровици, која је после НАТО агресије на СР Југославију 1999. године до данас реком Ибар подељена на два дела – јужни, насељен Албанцима, и северни, већински настањен Србима. Свакодневна реалност у овом граду годинама након успостављања поделе била је обележена стањем које се могло описати као постратни *status quo*, у коме отворени сукоб можда јесте био окончан, али тако да су дубоке поделе међу сукобљеним странама остале (Gusic 2020: 2). Испод овако наизглед једнозначне површине односи Срба и Албанаца, међутим, били су далеко од упрошћених. Није мали број припадника српске заједнице у Косовској Митровици који на индивидуалном плану, што значи на нивоу свакодневних комшијских, економских, или колегијалних веза, које искључују теме везане за високу, националну политику, или за питања етничког идентитета, са одређеним бројем својих суграђана Албанаца дан-данас имају односе засноване на међусобном поштовању и толеранцији (видети Марковић Савић 2018: 148–154, 159–162; Павловић 2023: 262–263, 264–268). На то да односи Срба и Албанаца на Косову и Метохији нису увек били строго поларизовани у две непомирљиве крајности указују и други примери међусобне сарадње и суживота, о којима, рецимо, говоре раније изнета опажања Атанасија Урошевића и Сање Златановић, а који се могу пратити кроз дужи историјски период, све до данашњег доба. Гер Дејзингс, у том смислу, Косово и Метохију види као подручје које поред сукоба и сегрегације има дугу историју коегзистенције, и то захваљујући трговини, верском преобраћању и многим културним особинама које су биле и остале заједничке и Србима и Албанцима. Овај холандски антрополог о Косову и Метохији говори као о „граничном" друштву, у којем су се периоди сукобљавања смењивали са периодима додира и сарадње, тако да су етничке и верске границе међу различитим групама и заједницама у мирнијим периодима често бледеле (2005: 13–14).

ПОЛОЖАЈ СРБА У СИРИНИЋУ ОД 1999. ГОДИНЕ ДО ДАНАС

Од повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије и увођења међународне управе на подручје покрајине после НАТО агресије 1999. године шарпланинска жупа Сиринић представља мало, изоловано српско острвце у већински албанском окружењу. Статус изоловане српске средине Сиринић је стекао захваљујући исељавању многих Срба из Урошевца, Призрена и других околних места, до ког

долази услед прогона од стране албанских екстремиста непосредно након НАТО агресије и повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије, а затим и неколико година касније – током Мартовског погрома 2004. године.[4] У вртлогу наведених догађаја Сиринић је за бројне Србе расељене из околине постао уточиште, па је у овој жупи 2008. године било регистровано 785 интерно расељених лица, док је број ових лица забележен 2021. године износио око 900. Према изводу из социјалне карте општине Штрпце за 2006. годину, са подацима допуњеним 2008. године, у Сиринићу је живело укупно 9.016 Срба и 30 Рома, док је Албанаца, на основу података ОЕБС-а, било око 4.500 (*Локални акциони ūлан* 2009: 1). Готово исти демографски подаци се у званичној статистици срећу и 2021. године, када је забележено да је број Срба у Сиринићу био 9.100, док је број Рома и Албанаца остао непромењен у односу на податке из 2008. године (*Opštinska strategija* 2021: 6).

У време НАТО агресије и сукоба државе Србије са албанском паравојном ОВК подручје Сиринића било је поштеђено већих оружаних дејстава. Последице сукоба, ипак, Србе у Сиринићу нису заобишле. Иако отворених међуетничких непријатељстава у жупи током сукоба углавном није било, након његовог окончања код локалног српског становништва долази до пораста осећања угрожене безбедности, али и егзистенције, на шта је посебно утицало ограничење слободе кретања, будући да су после повлачења српске полиције и војске са подручја покрајине саобраћајне везе између сиринићких Срба и „спољашњег света" биле практично прекинуте (Павловић 2018: 475–476). Сваки излазак ван жупе или кретање у правцу ка њој за локалне Србе представљао је ризик од опасности да буду изложени нападима Албанаца, због чега су већ у јулу 1999. године органи међународне управе организовали тзв. *конвој*, састављен од возила за превоз Срба на релацији између Сиринића, са једне стране, и других већински српских средина на Косову и Метохији, али и административних прелаза са централном Србијом, са друге стране, која су била у оружаној пратњи припадника КФОР-а. На овај начин локално становништво долазило је у могућност да се снабде намирницама, лековима, и другим потрепштинама, што је била редовна пракса више година, све док *конвој* није укинут, након процене међународних чинилаца да слобода кретања за сиринићке Србе није више била угрожена.

Гледано из данашње перспективе, слобода кретања за сиринићке Србе одавно више не представља проблем, док се свакодневни живот у жупи одвија наизглед сасвим уобичајено. Испод привида нормалности, међутим, крије се другачија слика стварности, на коју посебно утиче гашење институција државе коју Срби у Сиринићу доживљавају као своју, а то је држава Србија. Закључно са 2012. годином овде су редовно одржавани локални избори који су организовани у српском систему, али после једностраног проглашења косовске независности од стране Албанаца у Сиринићу

4 Термином *Мариūовски ūоīром* означава се талас насиља од 17. до 19. марта 2004. године, када је више десетина хиљада Албанаца насрнуло на српско и друго неалбанско становништво на ширем подручју Косова и Метохије јужно од Ибра. Тада су опустошена многа насеља, спаљено је и опљачкано 30 православних цркава, протерано је око пет хиљада Срба, Рома и Ашкалија (Hofbauer 2009: 182, 184). Погинуло је 19 особа, од којих једанаест Албанаца и осам Срба, а рањено је 954 лица (Јевтић 2005: 169). Повод за насиље била је гласина да су се тројица албанских дечака удавили у Ибру бежећи од Срба, али касније се показало да је смрт дечака био несрећан случај, а не последица напада (Рибић 2008: 230).

се одржавају и локални избори у институционалном систему самопроглашеног независног Косова. Од 2013. године и потписивања Бриселског споразума локални избори у организацији државе Србије у жупи се укидају, међутим Србија тада формира Привремени орган локалне самоуправе са председником и члановима које је директно именовала Влада у Београду. Стање на терену било је такво да су радиле две локалне општинске администрације, једна са мешовитим српско-албанским саставом, док је друга била састављена само од Срба, при чему није била реткост да су поједини припадници српске заједнице истовремено били део локалне самоуправе у оба система – државе Србије и оног који је припадао самопроглашеном независном Косову. Скоро деценију је Привремени орган општине Штрпце радио практично несметано, пружајући различите услуге грађанима, пре свега оне које су биле повезане са административним пословима и добијањем документације потребне за функционисање у систему државе Србије, све до 2022. године када је полиција при систему самопроглашеног независног Косова ову установу затворила.

Иако практично све време од повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије после НАТО агресије на СР Југославију Срби као већинско становништво у Сиринићу имају руководећа места у локалној самоуправи, партиципирање у систему самопроглашеног независног Косова за њих до данас представља решење које махом доживљавају као наметнуто. Стање у ком се налазе од 1999. године углавном виде као раздобље туђе, албанске власти, чије главне полуге у рукама држе водеће земље Запада којима на Косову и Метохији, као међународним актерима, после НАТО агресије припада доминантна улога у спровођењу стране управе. Након укидања Привременог органа општине Штрпце 2022. године од српских институција у Сиринићу до данас функционишу још просвета и здравство, које локално становништво доживљава као једину преосталу спону са државом Србијом, али и као гарант радних места и прихода за многе припаднике заједнице сиринићких Срба без којих њихов опстанак у жупи вероватно не би био могућ. У околностима проистеклим из једнострано проглашене косовске независности 2008. године, касније и под принудом спровођења Бриселског споразума, Срби у Сиринићу били су приморани на то да зарад пуке егзистенције прихвате чињенично стање на терену, што значи да су морали да се укључе у институционални систем који су им на Косову и Метохији наметали већински Албанци. Одређени број сиринићких Срба запослен је у општинским, полицијским, судским и другим органима самопроглашеног независног Косова, где поред њих раде и припадници локалне албанске заједнице.

СРПСКО-АЛБАНСКИ ОДНОСИ У СИРИНИЋУ ВИЂЕНИ ОЧИМА ЛОКАЛНИХ СРБА – ИЗМЕЂУ СУЖИВОТА И МЕЂУСОБНОГ НЕПОВЕРЕЊА

Резултати истраживања представљеног у раду показали су да примарни оквир опажања српско-албанских односа у Сиринићу за локалне Србе представља слика дихотомије два народа различитог имена, језика и културе. Термин којим сиринићки Срби означавају Албанце обично је *Шиптари*, односно *Шиптар* у мушком роду и *Шиптарка* у женском роду. Саговорници укључени у истраживање најчешће су

саопштавали да знају да ословљавање наведеним називом, у случају да долази од Срба, за Албанце представља увреду и да се због тога припадницима албанске етничке групе у међусобном контакту тако углавном не обраћају.[5] У контексту свакодневних односа, према казивању саговорника, термин који Срби и Албанци у Сиринићу подједнако користе да би једни друге ословили јесте *комшо*, што значи да су у међусобној комуникацији припадника две групе именовања заснована на употреби етнонима потиснута у други план, док је предност дата терминологији која реферише на везе превасходно социјалног типа. Употребу имена *Шиīтари*, са друге стране, ниједан саговорник није доживљавао као настојање да се Албанци омаловаже или да им се нанесе увреда, већ су сви ову праксу видели као начин именовања припадника албанске етничке групе који се у комуникацији међу Србима у Сиринићу одувек користио.[6] Неки међу саговорницима изражавали су негодовање због тога што употребу термина *Шиīтари* од стране Срба Албанци сматрају увредом, истичући чињеницу да су сâми Албанци себе овим термином увек означавали и да то чине све до данас: „Увек смо их звали Шиптари. (...) Албанци никад их нисмо звали. (...) Мени није јасно шта је ту увредљиво. Јер они за себе кажу Шћиптар, Шћиптор... Можда им је увредљиво што ми не кажемо правилно Шћиптор, него кажемо Шиптар“ (м. рођ. 1975. год, разговор вођен 18. марта 2024. године).[7]

5 Именовање Албанаца у контексту њиховог односа са Србима представља сложено питање, везано за цео простор Косова и Метохије, али и шире. У међусобној комуникацији Албанци себе називају *Shqiptar* (Шиптар), а албанску земљу или Албанију *Shqipëria* (Шћипнија). Док су их раније звали Арбанаси или Арнаути, Срби Албанце у 20. веку почињу да зову Шиптарима, што временом улази у употребу као ознака само за Албанце са Косова и Метохије, чиме је прављена разлика у односу на становнике Албаније. Иако је овај термин после Другог светског рата коришћен као службена ознака за Албанце, он је 1968. године уклоњен из званичне употребе у југословенској држави, како би се изашло у сусрет припадницима албанског народа који су именовање термином Шиптар од стране Срба доживљавали као увреду (Гаталовић 2016: 19). Албанце је наведени термин вређао из разлога што је он у социјалистичкој Југославији постао синоним за физичке раднике које су већином чинили припадници албанског народа, који су трбухом за крухом из сеоских средина одлазили у градове. Временом је овај термин уз етничку добио и социјалну димензију, па су под њим подразумевани најнижи слојеви становништва, што значи да именом Шиптар Албанце нису звали само Срби, већ се догађало и да урбанизовани Албанци са Косова и Метохије своје сународнике са села погрдно ословљавају користећи управо овај термин (Imami 1998: 259–260). Име Шиптари, према једном становишту, Албанци су одбацивали из политичких разлога, будући да су сматрали да Срби њиме настоје да их поделе у односу на припаднике истог народа у Албанији. Ово је крајем шездесетих година 20. века искоришћено као повод за тадашње покрајинско руководство да из званичне употребе у Југославији избаци термин Шиптари, а како би се истакло национално јединство Албанаца на Косову и Метохији и Албанаца у Албанији (Богдановић 1985: 207–208).

6 Реч Шиптари је за Србе у Сиринићу одомаћени етноним који они користе за именовање својих суседа Албанаца, што чини разлику у односу на употребу овог термина која може имати социјалну, политичку или неку другу конотацију са могућим негативним предзнаком, а која се често среће ван сâмог Косова и Метохије. Слично је и код Срба у другим крајевима покрајине (видети, на пример, Златановић 2018: 293–296). У контексту догађаја на Косову и Метохији после НАТО агресије на СР Југославију 1999. године, нарочито после једностраног проглашења косовске независности од стране Албанаца, термин *шиīтарска* / *шиīтарски* се код сиринићких Срба, али и код Срба широм покрајине, почиње да јавља и са политичком конотацијом, као ознака за албанску власт независну од државе Србије, што је најчешће праћено негативним предзнаком (примери овакве употребе односе се на термине „шиптарски избори“, „шиптарска полиција“, „шиптарска општина“, итд.).

7 Осетљивост Албанаца на ословљавање термином *Шиīтари* од стране Срба исти саговорник, али не само он, тумачио је политичким разлозима, повезаним са албанским покретом за отцепљење

Неки саговорници, најзад, нису крили да у одређеним ситуацијама термин *Шиптар* Албанци не морају нужно да доживљавају као увреду. Реч је о ситуацијама до којих долази приликом комуникације припадника две групе која се одвија у шаљивом тону, чије учеснике обично чине лица међу којима постоје присније односи, засновани на познанству, узајамном поштовању, и слично: „Дешава се у шали да му кажеш: Ej бре Шиптаре! Као, шта радиш то? Као и ми кад кажемо: Ej бре Србине! Или: Где си брате Србине!“ (м. рођ. 1951. год, разговор вођен 10. новембра 2023. године).

Однос Срба и Албанаца у Сиринићу није свуда у жупи био исти, што значи да се он могао разликовати у зависности од тога да ли су припадници две групе живели у моноетничким или етнички мешовитим насељима. Искуства Срба из Драјковца, Виче, Доње и Горње Битиње, или Сушића, као села у којима поред српског становништва живе и Албанци, нису нужно морала бити иста као искуства њихових сународника у Штрпцу, Беревцу, Готовуши, и другим сиринићким насељима настањеним стриктно Србима. Разлика је превасходно била у учесталости контаката припадника две групе, који су се у етнички мешовитим насељима одвијали практично свакодневно, док су у насељима моноетничког типа они могли бити мање фреквентни, понекад и ретки. У светлу међусобних односа до 1999. године, ситуација у Драјковцу, на пример, била је таква да су саговорници из овог села наглашавали да су се са комшијама Албанцима свакодневно сусретали, али да се са њима углавном нису дружили. У контексту албанских политичких аспирација усмерених ка осамостаљивању Косова и Метохије од Србије, саговорници у својој данашњој петој или шестој деценији живота присећали су се осамдесетих година 20. века и своје младости, за које их до данас вежу још увек мање-више жива сећања на живот у жупи и локалне српско-албанске односе. Утисак саговорника из Драјковца, али и из других насеља у којима је истраживање вршено – Штрпца и Готовуше, јесте да су се догађаји на Косову и Метохији после смрти Јосипа Броза Тита, иницирани албанским демонстрацијама у покрајини 1981. године,[8] рефлектовали на међуетничке односе у Сиринићу. Утицај ових догађаја није био занемарив, иако су саговорници тврдили да су се односи Срба и Албанаца у жупи драстичније пореметили тек уочи сукоба 1999. године и током сâмог сукоба, а да су до последње деценије 20. века они доста дуго били релативно добри.

Косова и Метохије од Србије. Захтеви Албанаца да их Срби означавају једино именом Албанци, према поменутом становишту, били су мотивисани настојањем припадника албанске етничке групе да покажу своје замишљене везе са претпостављеним далеким прецима Илирима, и да тако, идентификујући се као потомци античких становника Косова и Метохије, истакну своје историјско право на ово подручје: „Такозвано племе Албани које се спомиње као илирско племе, вероватно они желе са том речју албански да се вежу за то староилирско племе, и да кажу ми смо сви Албанци, староседеоци смо овде, а то што зовемо себе Шћиптар то је само наша употреба локална, и то вас не занима“ (м. рођ. 1975. год, разговор вођен 18. марта 2024. године).

8 До демонстрација је дошло у пролеће 1981. године у више градова на подручју покрајине: Приштини, Подујеву, Вучитрну, Липљану, Глоговцу, Гњилану, Ђаковици, Урошевцу, Косовској Митровици, Витини. Демонстрације су трајале три дана са захтевом за проглашењем Републике, иза чега је стајао циљ да се покрајина одвоји од Србије и Југославије и припоји Албанији. У намери да угуше демонстрације, државни органи су прогласили ванредно стање, а у окршајима до којих је дошло између снага безбедности и демонстраната било је више људских жртава (Богдановић 1985: 250–251).

Као мисаона слика прошлости, сећања се, како каже Тодор Куљић, увек центрирају око ратних сукоба, с обзиром на то да је због могућности емотивне хомогенизације подсећање на рат употребљивије од подсећања на мир (2006: 76). У дискурсу саговорника управо је сукоб на Косову и Метохији 1999. године фигурирао као својеврсна прекретница у односу на коју су период пре сукоба они описивали кроз једну углавном уједначену визуру, чија је преовлађујућа карактеристика била та да је она садржавала успомене на време мира у ком односи локалних Срба и Албанаца, како је већина саговорника тврдила, генерално „нису били лоши". Наведена констатација повезивана је са периодом живота у југословенској, односно српској држави, током ког су се, како су неки саговорници саопштавали, Албанци у Сиринићу „прилагођавали" постојећем уређењу због чега „нису били много екстремни у нашу жупу" (м. рођ. 1956. год, разговор вођен 18. марта 2024. године). Реч је о периоду, посебно до деведесетих година 20. века, који је у Сиринићу остао запамћен по релативном економском просперитету, када је на овом подручју радило више предузећа са значајним бројем запослених лица, било да су она припадала српској или албанској етничкој групи.[9] Старији саговорници, рођени четрдесетих и педесетих година 20. столећа, наведено раздобље најчешће су описивали као период када су локални Срби и Албанци радили заједно, на основу чега су међу многима од њих успостављане везе засноване на колегијалним односима, сарадњи, понекад и пријатељству.[10]

Говорећи о српско-албанским односима у Сиринићу пре 1999. године, практично сви саговорници обухваћени истраживањем истицали су једно, а то је да су односи у посматраном раздобљу били обележени међусобном дистанцом, али и

9 Најважније пословање у Сиринићу било је везано за зимски туризам на Шар-планини, где је на Брезовици радило скијалиште и већи број хотела. На подручју општине Штрпце радило је Деоничарско друштво „Милутин Николић", које се бавило прерадом дрвета, затим Метална индустрија „Иво Лола Рибар", специјализована за израду металне галантерије, Јавно предузеће „Шар-планина", које је производило санитетски материјал, Грађевинско предузеће „Грађевинар", оријентисано на нискоградњу и високоградњу. Радила су и трговинска предузећа „Младост" и „Агромаркет", док се Друштвено предузеће „Задруга" бавило ратарском и сточарском производњом (Вуцић 1998: 5–7). Привредно пропадање Србије током деведесетих година 20. века, а затим и неповољне економске околности проузроковане крупним друштвено-политичким поремећајима на Косову и Метохији после НАТО агресије на СР Југославију 1999. године, били су чиниоци који су по привреду Сиринића имали драстичне последице. Већина наведених предузећа је затворена, док нека до данас само тавори.

10 Главна привредна грана у Сиринићу до средине 19. века била је сточарство. Од овог периода оно почиње да опада услед честих упада албанских пљачкаша из Љуме који су крали стоку, али и због пораста броја становника у жупи и потребе да се привреда у извесној мери преоријентише на земљорадњу (Урошевић 2001: 206–207). Сточарења је било и касније, скоро кроз цео 20. век, међутим код Срба у Сиринићу данас га практично више нема. Током 20. столећа сточарство је представљало поље економије где није било неуобичајено да Срби и Албанци такође заједно раде, у прилог чему су говорила саопштења више саговорника који су о овој врсти међуетничке сарадње говорили присећајући се догађаја из своје младости или на основу казивања која су својевремено слушали од старијих људи. Сегмент једног од ових саопштења нарочито се издвајао: „Мој таст, рецимо, чувао говеда на Шар-планини, по тим бачилима са младим Шиптарима. Причао ми је: Срђане, делили смо леба. Они имали много лепо овој, ја сам имао много лепо оној. Мени била та њихова храна укусна, а њима моја. Заједнички живот" (м. рођ. 1975. год, разговор вођен 18. марта 2024. године).

извесним степеном неповерења. Овакво становиште било је заступљено једнако код старијих саговорника, који су своју младост и зрело животно доба памтили по сарадњи, па и пријатељским везама са припадницима локалне албанске заједнице, као и код оних млађих, чија конкретна искуства са Албанцима почињу да датирају од времена јачања политичких тензија у покрајини осамдесетих година 20. века, нарочито од последње деценије прошлог столећа. Узрок наведених односа, како су саговорници објашњавали, била је свест о разликама између два народа, због чега је, рецимо, било готово незамисливо да у жупи дође до склапања брака између Срба и Албанаца, али посебно битан разлог због ког су припадници заједнице сиринићких Срба према Албанцима имали однос дистанце и неповерења било је схватање да код Албанаца по питању интерперсоналних међуетничких веза у крајњем случају увек преовладава осећање припадности властитој етничкој групи. Према казивању саговорника, Срби су према својим сарадницима, па и пријатељима Албанцима, увек неговали чак извесну дозу опреза из бојазни да им зарад својих групних, колективних интереса, а на штету међусобно личних блиских односа, они у неком моменту неће окренути леђа. „Увек у српској заједници постојаће висока опрезност“ – била је изјава једног саговорника из Штрпца по овом питању (м. рођ. 1972. год, разговор вођен 19. марта 2024. године). – „То је нама с колена на колено преношено. Чак и од пријатеља Албанца. Кад год је њему битно да покаже делом, речима, своју припадност, он ће те оставити“.

Период ескалације сукоба на Косову и Метохији 1999. године и НАТО агресије на СР Југославију Срби у Сиринићу памте углавном по потпуном прекиду свих односа са локалним Албанцима. То је било време, како су саговорници наводили, када су се њихови албански суседи већином иселили из жупе, односно отишли у Албанију и данашњу Северну Македонију, као што су то учинили и Албанци у другим деловима Косова и Метохије, а како би, према тврдњама саговорника, у очима међународне јавности изгледало да су их Срби под принудом отерали. У оваквој ситуацији контакти локалних Срба и Албанаца били су „на нули“, слично као што у жупи од почетка до завршетка НАТО агресије ни међуетничких сукоба или оружаних борби готово да није било. Стање почиње да се мења после повлачења српске полиције и војске са подручја покрајине, када се у Сиринић локални Албанци из Албаније и данашње Северне Македоније враћају. Непосредно по повратку, Албанци према комшијама Србима углавном нису били реваншистички настројени, што су саговорници објашњавали тиме да разлога за реваншизам није ни било, будући да готово нико од локалних Срба према имањима Албанаца током њиховог одсуства из жупе није учинио ништа што би могло да буде протумачено као крађа, штета, и слично, да би Албанци имали повода за љутњу и освету. То, међутим, није значило да ствари за сиринићке Србе неће кренути у правцу који је за њих био неповољан. Повратак Албанаца у жупу после завршетка НАТО агресије означио је почетак осетних међуетничких напетости у Сиринићу, исто као што је овај догађај на пољу локалних српско-албанских односа, како су то неки саговорници описивали, обележио почетак периода у ком су се „Шиптари осилили“.

Првих неколико година после повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије, односно увођења међународне управе на ово подручје, стање у

Сиринићу са становишта међуетничких односа било је, према оценама саговорника, изузетно критично. Односи између локалних Срба и Албанаца, како је један саговорник из села Готовуше тврдио, тада су „били никакви" (м. рођ. 1966. год, разговор вођен 16. марта 2024. године). Ситуација је била нарочито компликована у етнички мешовитим насељима, у којима се напетост посебно осећала. Суживот припадника две етничке групе овде се враћао у одређену врсту нормале, што је наликовало суживоту до сукоба 1999. године, али то је за многе локалне Србе често био само привид. Поједини саговорници казивали су да су због свега што се у овом раздобљу догађало имали осећање нелагоде, али и страха од могућих ризика за личну безбедност. Посебан проблем представљали су припадници албанске паравојне ОВК који се после повлачења српске полиције и војске са подручја покрајине појављују у Сиринићу, пре свега у албанским селима, одакле према Србима врше провокације, чак и појединa оружана дејства чије су последице биле такве да је међу локалним Србима било и рањених лица. Саговорници из етнички мешовитог села Драјковца тврдили су да је највећа опасност по њихову безбедност долазила управо од стране припадника ОВК, а да озбиљније претње због којих су могли имати осећање физичке угрожености од својих непосредних албанских комшија углавном нису добијали:

> „Када су се вратили, никоме од Срба није било пријатно да живи у селу са Шиптарима. Чињеница је да су то људи које смо ми одраније познавали, неки су се и дружили, али мени није било пријатно да пролазим поред њихових кућа. (...) Дакле, не може нико да ми каже да смо се осећали лепо. Ни безбедно. Јер, како се село Драјковце граничи са Фирајом, отуд су стално биле провокације. Поготову су провокације биле повећане после одласка наше војске и наше полиције. После тог десетог јуна деведесет девете, када се наша војска повукла, ја мислим да је било око Петровдана, рањен је један дечко из нашег села" (ж. рођ. 1974. год, разговор вођен 19. марта 2024. године).
>
> „Гранатирање је било одмах после одласка наше војске. Буквално је још све било у хаосу. Призренци су још одлазили преко Превалца и овим путевима према централној Србији. Мислим да је Драјковце било једино село у жупи које је гранатирано од стране припадника УЧК, који је требало више да се расформирају, тако је, по оном Кумановском споразуму" (м. рођ. 1975. год, разговор вођен 18. марта 2024. године).

Док од својих комшија Албанаца нису имали директних претњи по личну безбедност, Срби у Драјковцу, али и у другим сиринићким насељима, због свеопштег стања несигурности наишли су на проблем ограничене слободе кретања. Иако су припадници међународних војних снага КФОР-а недуго након повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије стигли у жупу, локални Срби због страха од могућих непријатности, провокација, па и физичких напада од стране Албанаца, углавном нису напуштали своје куће, дворишта или најближе сеоско окружење. Излазак ван насеља у којима су живели обављан је готово искључиво под оружаном пратњом припадника страних мисија, што је нарочито био случај приликом кретања ван граница жупе, када је сиринићким Србима безбедност била гарантована једино ако су путовали у тзв. *конвоју*. Посебан проблем који се јавио услед ограничене

слободе кретања био је ризик од угрожавања безбедности током обиласка имања ван ужег места живљења, што је утицало и на немогућност коришћења земљишних површина које су локални Срби држали у власништву. Ово је одређени број Албанаца искористио на начин да је ливаде, њиве, шуме и другу земљу својих суседа Срба узурпирао за своје потребе, и без надокнаде, услед чега сеча и крађа дрвећа, кошење и одношење сена, узгој жита на туђој површини, и слично, нису биле неуобичајене појаве. Албанци су се са узурпираних парцела у међувремену углавном повукли, неке су и купили. Земљиште које је остало у власништву Срба до данас је, међутим, практично изгубило своју намену, будући да се запарложило, док се власници парцела често и даље устручавају да их обилазе и користе. Неки међу власницима, како су појединци саговорници саопштавали, данас из додатних разлога више немају економски интерес да та своја имања обрађују. Са наведеним проблемима нису се суочавали само Срби у етнички мешовитим насељима, као што је то био случај у Драјковцу, већ и Срби у чисто српским местима, као што је то, на пример, Готовуша, у чији атар су Албанци, у циљу остваривања материјалне користи, долазили из суседних села:

> „Одмах после тог десетог јуна, када се наша војска повукла, ми смо имали у тој ливади испод цркве покошено сено и отац је узео виле и отишао доле мало да испласти сено. И ево га враћа се после извесног времена, дошла је једна екипа УЧК војника Шиптара, и почела да га провоцира, да виче на њега. (...) Кад смо ми видели шта се догађа, нико од нас није био спреман да после обрађује те њиве које нису биле безбедне за обрађивање. Ми, рецимо, дан-данас имамо тамо близу Фираје ливаде, њиве, које не обрађујемо. То је све велики хаос и џумбус, али ко сме тамо да иде? (...) Вероватно би неко рекао: а што не смеш, не би ти урадили ништа. Не знам, нисам сигурна, и ето зато не смем“ (ж. рођ. 1974. год, разговор вођен 19. марта 2024. године).
>
> „Дешавало се, оне горе скроз, што су наше њиве, из Готовуше, они секли дрва. Односили дрва, крали, просто речено. (...) И тада, ко смео да оде горе? Али време учинило да стока се смањила и нико није имао потребе да обрађује њиву. Сад у поље наше, овде поред села, па се њиве запоставиле... Камоли горе...“ (м. рођ. 1963. год, разговор вођен 16. марта 2024. године).

Српско-албански односи у Сиринићу после повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије у јуну 1999. године континуирано су били напети неколико година, да би у својој тензичности кулминирали током Мартовског погрома 2004. године. Овај догађај је за многе сиринићке Србе био изненађење, с обзиром на то да практично нико од припадника српске заједнице у жупи није очекивао да у присуству међународних мисија на ширем подручју Косова и Метохије може доћи до великог организованог напада Албанаца, још мање да се ефекти овог напада могу осетити у сâмом Сиринићу. Ситуација је, у том смислу, била осетљива нарочито у етнички мешовитим селима, односно у оном делу жупе где се животни простори Срба и Албанаца преклапају, или бар додирују, док је у насељима настањеним само Србима стање било мање критично, што не значи да за становнике ових насеља оно није било забрињавајуће. У атмосфери неизвесности и страха, последице Мартовског погрома у Сиринићу нису изостале. У селу Драјковце убијени

су отац и син, што је код свих Срба у овом насељу, али и у целој жупи, изазвало велико узнемирење, као и огорчење из разлога што је наведени злочин почињен без повода, на прагу куће у којој су отац и син били смештени након што су 1999. године морали да напусте Урошевац. Према уверењу саговорника из Драјковца, злочин нису починили Албанци из села, већ вероватно припадници екстремних структура из чисто албанских насеља у сâмој жупи или однекуд ван Сиринића:

> „Имали смо тај седамнаести март, па осамнаести, не вратило се никоме. То смо доживели баш онако лично јер су нам страдали мој пашеног и његов син, младић од двадесет једног лета. Могао је да буде спашен, прострелна рана је била у питању, само је било потребно довољно крви да се хируршки то врло једноставно реши. Међутим, блокада је била на путевима и један живот је изгубљен. Оба су изгубљена узалуд. Пашеног није био неки човек који би, рецимо, био некоме дужан. Наши страдалници тог несрећног марта две хиљаде четврте заиста ништа нису учинили нажао Шиптарима. Штавише, мислим да су комшије њих цениле и прихватале, али једноставно то је оно што иде мимо обичног народа. То су те неке такозване елите политичке које имају тај неки свој циљ, које се крију иза народа“ (м. рођ. 1975. год, разговор вођен 18. марта 2024. године).

Узнемиреност Срба због догађаја који су се у Сиринићу десили током Мартовског погрома додатно је интензивирала напетост у односима према локалним Албанцима. Када су страсти почеле да се смирују, како је један саговорник објашњавао, Срби у жупи „наишли су на један период затишја у ком није било већих нетрпељивости и злих духова“ (м. рођ. 1965. год, разговор вођен 13. јуна 2023. године). Појединци саговорници су сматрали да у времену које је после Погрома уследило ни многим Албанцима у Сиринићу није било свеједно, због чега су настојали да се држе по страни и да својим поступцима не изазивају додатне тензије: „И они се сами пазили да нешто не ураде, да се не закрвимо. Неки од њих су долазили ту, радили, али они ћуте, или заобилазимо једни друге“ (м. рођ. 1972. год, разговор вођен 19. марта 2024. године). Према тврдњама саговорника, било је потребно да прође више година пре него што су међусобни односи после догађаја из марта 2004. године доведени у стање за које је било могуће рећи да је побољшано. То је умногоме зависило од ситуације на вишем нивоу, што значи да су се тензије „са врха“ рефлектовале на односе Срба и Албанаца у жупи, и обрнуто: када шире на Косову и Метохији није било крупнијих криза које су превасходно у политичком смислу реметиле међуетничке односе у покрајини, тада није било значајније кризе ни у сâмом Сиринићу. Још један догађај који је после Мартовског погрома уздрмао српско-албанске односе у жупи, мада не у оној мери као што се то десило у марту месецу 2004. године, било је једнострано проглашење косовске независности од стране Албанаца 2008. године, што су фактички сви припадници заједнице Срба у Сиринићу дочекали са подозрењем. Без обзира на неке касније ситније „чарке“, како су саговорници описивали поједине кризне моменте који су се догађали на плану српско-албанских односа у жупи, после 2008. године наступио је период када код Албанаца на ширем подручју Косова и Метохије долази до извесне релаксације по питању статуса покрајине, будући да им је жељени циљ проглашења

независности био остварен, што се у знатној мери одразило и на пољу отопљавања односа припадника два народа у Сиринићу.

Имајући у виду присуство међународне управе на Косову и Метохији, известан утицај на међуетничке односе у Сиринићу долазио је и од стране страних мисија, које су одређеним активностима настојале да пруже допринос реализацији прокламованих циљева на којима је њихов ангажман на подручју покрајине почивао, а који су наводно били усмерени ка успостављању тзв. стандарда, односно принципа неопходних за одржив суживот Срба и Албанаца, али и припадника других етничких група. Тако је у Штрпцу, у сврху поменутог циља, УНМИК подигао модеран објекат намењен томе да се унутар њега одржава пијаца, али са идејом да у раду пијаце подједнако учествују Срби и Албанци из целог Сиринића. Иако отварање пијаце није прошло без проблема, будући да су се том чину појединi Срби у Штрпцу противили, због чега је било и одређених, али мањих инцидената, пијаца је након извесног времена заживела. Она функционише до данас, мада је, према казивању појединих саговорника, у односу на период када је отворена на њој сада све мање људи. Пијаца као место трговине многе у жупи више не занима, што не значи да до данашњег дана она не окупља одређени број локалних Срба и Албанаца. Становници из различитих села овде долазе четвртком, када је у Штрпцу пијачни дан, користећи ту прилику да нешто продају или купе. Српско-албанске односе на пијаци један саговорник описивао је речима да се они одвијају „у крајње неком мултиетничком духу, у неком поверењу, тргује се, поздрављају се људи, иду заједно на пиће“ (м. рођ. 1972. год, разговор вођен 19. марта 2024. године).

Да ће после драматичних догађаја који су од 1999. године довели до продубљивања међуетничке дистанце и неповерења у Сиринићу доћи дан када ће на сцену ступити солидарност припадника два народа вероватно нико од Срба у жупи није веровао све док се над њима и локалним Албанцима није надвила заједничка претња. Године 2013, наиме, Министарство животне средине и просторног планирања самопроглашеног независног Косова, уз сагласност српског председника општине Штрпце, дало је извесном предузећу из Приштине дозволу за изградњу неколико малих хидроелектрана на главној реци која кроз Сиринић тече – Лепенцу, као и на реци Миљоштици која протиче кроз Штрпце. Нетранспарентност наведеног поступка и сумња у његову законитост изазвали су код становника жупе – Срба и Албанаца – страх од тога да ће изградњом малих хидроелектрана бити уништени извори пијаће воде, као и воде за стоку и пољопривреду, те да ће бити нарушен јединствен екосистем у непосредној близини Националног парка Шар-планина (*Srbi i Albanci protiv MHE i otrova* 2019). Да би одбранили своју животну средину и сачували оно по чему је Сиринић одувек био познат, а то је богатство пијаћих и текућих вода, житељи жупе прикупили су више хиљада потписа којима су изражавали захтев да радови на изградњи малих хидроелектрана буду обустављени, да би убрзо након тога започели и са протестима. Протести су интензивирани 2019. године, када су против протестаната једном приликом интервенисали припадници специјалних полицијских снага, што је за последицу имало сукоб мештана са албанским полицајцима, а затим и привођење двадесетак лица, од којих је њих пет – четири Србина и један Албанац – дванаест сати држано у притвору у Урошевцу. У једној акцији која

је уследила након поменутог догађаја, Срби и Албанци су код села Доња Битиња заједно са својим породицама блокирали главни пут који пролази кроз жупу, из револта што их председник општине није примао на разговор како би му предочили последице од планиране изградње малих хидроелектрана. Послови на започетим радовима били су настављени, међутим након реакције омбудсмана из Приштине, који је изражавао забринутост да „ситуација може да има непоправљиве последице по животну средину", дошло је до тога да активности на изградњи малих хидроелектрана буду обустављене (Исто).

Солидарност испољена приликом борбе за заштиту заједничке животне средине за Србе у Сиринићу била је показатељ да са својим суседима Албанцима могу да имају односе засноване на сарадњи и узајамном поверењу. Догађаји који су током више година пратили контроверзе око изградње малих хидроелектрана за саговорнике обухваћене истраживањем представљали су „наднационалну причу", која је, према њима, демистификовала намере не само албанских руководећих структура у покрајини, већ и оних српских на локалу, чији су интереси, како су саговорници сматрали, преовладавали над интересима припадника „обичног народа", без обзира на њихову етничку или верску припадност. Да су, напослетку, локални Срби и Албанци заједно доведени пред свршен чин, који се одиграо тако да је изградња малих хидроелектрана у жупи ипак одобрена, показали су догађаји који су уследили након извесног времена пошто су радови на подизању поменутих постројења 2019. године били обустављени. Док су поједини представници албанских политичких странака, у време када су ове странке биле у опозицији, долазили у Сиринић и изражавали подршку мештанима у борби против изградње малих хидроелектрана, указујући и сâми на проблем нетранспарентности овог пројекта, исти ти политички субјекти, како су саговорници тврдили, променили су свој наступ после 2021. године, када су у покрајини дошли на власт. Тада су, према казивању саговорника, и они показали да се руководе превасходно својим политичким циљевима, што је за последицу имало давање дозволе предузећу из Приштине да са радовима на изградњи малих хидроелектрана настави тамо где се 2019. године било стало.

Делимично захваљујући показаној солидарности током заједничке борбе против изградње малих хидроелектрана, односи Срба и Албанаца у жупи данас су бољи него што су били у периоду после 1999. године, нарочито после Мартовског погрома 2004. године. Да се суживот припадника два народа данас у Сиринићу одвија без честих међусобних напетости био је утисак практично свих саговорника који су о овој теми говорили. Код појединих саговорника, пре свега оних у старијем животном добу, није недостајало тврдњи да међу Албанцима у жупи и даље имају пријатеље, које су стекли углавном пре деведесетих година 20. века: „Ми и сад имамо кућне пријатеље. Шиптари што нам долазили. Причамо, дружимо се. Немамо проблем" (ж. рођ. 1959. год, разговор вођен 18. марта 2024. године); „И у кафану да одемо. Са ким сам се и раније сретао, ја се опет сретнем. Попијемо пиће" (м. рођ. 1956. год, разговор вођен 18. марта 2024. године). Са друге стране, резимирајући раздобље у последњих четврт века, при том узимајући у обзир и период пре 1999. године, саговорници нису крили зебњу да је поверење показано између Срба и Албанаца приликом заједничких активности, као што су биле оне уперене против

изградње малих хидроелектрана, било мотивисано само актуелним догађајима, који су у одређеном тренутку били од интереса за обе заједнице у жупи, због чега су они довели до тога да међу припадницима два народа дође до зближавања. Овиме су, другим речима, саговорници настојали да укажу на проблем за који сматрају да дан-данас оптерећује међуетничке односе у Сиринићу, а то је да је међу локалним Србима и Албанцима неповерење често још увек присутно. На осећање неповерења према Албанцима код Срба у жупи велики утицај и даље има схватање по ком ће код припадника албанске етничке групе осећање припадности свом народу увек преовладавати над личним међуетничким везама са припадницима српске заједнице, ма колико ове везе изгледале срдачне или пријатељске. Лојалност Албанаца националним циљевима прокламованим од стране албанских политичких лидера у покрајини, у том смислу, за саговорнике је представљала главну баријеру успостављању трајнијег осећања поверења код Срба према својим албанским суседима у жупи. Опажање које су у вези са наведеним саговорници износили било је да се Албанци генерално, не само у Сиринићу, веома брзо и лако приклањају порукама које стижу од њихових националних првака, за шта су као пример наводили прилике у жупи у најновијем периоду, и то пре и после 2021. године. Наведена година узимана је као преломна из разлога што је на власт у систему самопроглашеног независног Косова тада дошла албанска странка Самоопредељење (*Vetëvendosje*), која је својим потезима на нивоу покрајине убрзо почела да спроводи знатно радикалније мере према Србима у односу на партије које су претходних година биле на власти, што се, како су саговорници тврдили, одразило и на стање у Сиринићу. Док дуго после критичних догађаја у првој декади 21. века – Мартовског погрома и једнострано проглашене косовске независности – у жупи готово да није било значајнијег међуетничког инцидента, од 2021. године до данас у Сиринићу је забележено неколико екстремних поступака Албанаца уперених против Срба.[11]

Говорећи о данашњим српско-албанским односима у жупи, један саговорник их је описао тако да су они слика „једног разореног, повређеног друштва, једног тотално поремећеног друштва свих ових година" (м. рођ. 1965. год, разговор вођен 13. јуна 2023. године). Проблем узајамног неповерења међу Србима и Албанцима у Сиринићу већина саговорника гледала је као двосмерну улицу, у којој је однос неповерења Албанаца према Србима вероватно израженији него обрнуто, што је повезивано са схватањем да је код припадника албанске етничке групе присутно одсуство осећања слободе да са својим комшијама Србима имају отворено блиске и срдачне везе. Одређени број Албанаца се, према наведеном схватању, због бојазни од тога да ће наићи на осуду унутар своје заједнице, посебно сународника који су

11 На Бадњи дан 2023. године пуцано је на дечака и младића из села Готовуше када су се кући враћали након сече бадњака у шуми. Обојица су рањени, а на њих је пуцао локални Албанац (*Ranjeno dvoje Srba kod Štrpca* 2023). Следеће године, на кућу Србина у селу Доња Битиња пуцао је Албанац из Мачитева, села надомак Сиринића у општини Сува Река. Мештани су овом приликом изјавили да је циљ Албанца био да се Срби у селу застраше. Неколико вечери пре овог догађаја, Албанци су на годишњицу смрти Адема Јашарија, вође ОВК-а убијеног 1998. године у селу Преказе, у истом селу палили ватре изнад српске цркве. Становници села су рекли да су то радиле комшије у циљу провоцирања локалних Срба (*Incident u Štrpcu* 2024).

екстремно национално оријентисани, повлаче у комуникацији са локалним Србима и тако одржавају дистанцу према њима, што континуирано утиче и на одржавање односа међусобног неповерења:

> „У том дуелу између нас и њих више то неповерење имају они него ми. Њима се чак и у изузетно добрим међуљудским односима, између два оца рецимо, где ћу ја васпитати дете и он своје... А он ми је пријатељ... Он никад неће поступити на тај начин да стопроцентно васпитава дете да буде мој пријатељ и друг. Увек оставља неки простор и резерву" (м. рођ. 1972. год, разговор вођен 19. марта 2024. године).
>
> „Са некима и сада можеш да се дружиш. Некима, не свима, остало да воли да се дружи са Србима. Али међу њима после, не сме од другог Шиптара. Што ти имаш са њим? Значи шуруjеш нешто. Из страха. Иначе, они што су поштени, да кажем искрени, кажу да им је било добро са Србима. Да и сад желе да се друже, али... Дошло је сад тако" (м. рођ. 1954. год, разговор вођен 14. јуна 2023. године).

На питање о могућности трајног суживота Срба и Албанаца у жупи, у миру и без међусобних тензија, готово ниједан саговорник није имао одговор за који је могао да каже да иза њега са сигурношћу стоји. Очекивања, боље речено надања саговорника, била су већином сведена на представу елементарног нивоа живота једних поред других, уз међусобно уважавање и добре комшијске односе, што је један саговорник дефинисао речима: „О, добар дан комшо! Мирдита комшо! Е, ништа изнад тога. Искључиво добри комшијски односи. Искључиво!" (м. рођ. 1962. год, разговор вођен 12. априла 2024. године). Све преко наведеног, у смислу оснаживања узајамне сарадње, па и афирмисања веза заснованих на пријатељским односима, што би евентуално могло да води ка успостављању дугорочне међуетничке хармоније у жупи, за саговорнике је представљало хипотетички сценарио према чијем остварењу су изражавали углавном скептицизам. Јер, како је један саговорник описивао однос Албанаца према Србима, „за њих важи једно правило: свака птица своме јату! (...) Њима се отвара пут за нешто много више, они верују у те њихове идеје Призренске лиге, о тоталној независности, о тоталном живљењу на једној територији искључиво албанског живља, и ти му као такав сметаш" (м. рођ. 1972. год, разговор вођен 19. марта 2024. године).

За могућност трајног суживота припадника два народа, према схватању саговорника, било би потребно да буде испуњен један главни услов, а то је да положај оба народа почива на односима међусобне равноправности, што, како су саговорници сматрали, данас у Сиринићу, али и на целом Косову и Метохији, није случај. Иако демографски у жупи чине већину, сходно чему имају руководећу позицију у локалној самоуправи која функционише у систему самопроглашеног независног Косова, сиринићки Срби се, како су саговорници истицали, у постојећим околностима, нарочито у контексту примене Бриселског споразума из 2013. године и постепеног гашења српских институција на подручју покрајине, осећају препуштеним сâми себи, односно остављеним од стране државе коју сматрају својом, а то је држава Србија. Оно што припадницима заједнице Срба у Сиринићу годинама недостаје јесте осећање слободе, док су код Албанаца, према оценама саговорника,

тенденције за доминацијом и контролом стално присутне. Правећи паралелу између лојалности Албанаца свом националном корпусу и настојања да покажу моћ над Србима коју су стекли проглашењем своје државе, са једне стране, и епилога заједничке српско-албанске борбе против изградње малих хидроелектрана у Сиринићу, са друге стране, претходно цитирани саговорник изнео је опажање да је неуспех поменуте борбе за локалне Србе морао да буде очекиван. Јер власник предузећа из Приштине које је планирало изградњу малих хидроелектрана био је Албанац, сходно чему је могло бити извесно да ће они који су протестантима прво давали подршку, а затим дошли на власт, дотичном Албанцу на крају дозволити да у већински српској средини подигне планирана постројења. – „Е, да је власник био Србин", резоновао је поменути саговорник, „Шиптари би то што је било започето можда већ првог месеца срушили!".

ЗАКЉУЧАК

Резултатима истраживања представљеног у раду пружен је допринос разматрању српско-албанских односа у шарпланинској жупи Сиринић у контексту положаја локалних Срба у раздобљу од НАТО агресије на СР Југославију 1999. године до данас. Приказ односа Срба и Албанаца у Сиринићу дат је из угла припадника истраживане српске заједнице, што значи да је акценат у раду био стављен на субјективну перцепцију истраживаног проблема. Резултати истраживања указали су на комплексност проучаване теме, будући да су међуетнички односи на посматраном подручју изражавали рефлексију односа припадника две етничке групе наслеђених из периода пре 1999. године, док су се, у исто време, они налазили под утицајем дијаметрално различитог положаја Срба и Албанаца на Косову и Метохији после наведене године, који су одражавали позицију моћи албанске стране над српском страном. Српско-албански односи у Сиринићу, према перцепцији локалних Срба, испољавали су једну главну карактеристику, која би се вероватно најбоље могла описати термином амбивалентност, што значи да су односе са својим суседима Албанцима припадници истраживане српске заједнице најчешће доживљавали кроз призму односа у којима су се преплитали суживот и сарадња, са једне стране, и међусобно неповерење, са друге стране. Српско-албанским сукобом који је на Косову и Метохији ескалирао на крају 20. века и његовим последицама неповерење међу Србима и Албанцима у Сиринићу продубљено је толико да је у контактима припадника два народа наступио практично потпуни прекид. До извесног отопљавања односа у међувремену је дошло, забележени су чак и примери међусобне сарадње, нарочито у ситуацијама када су и једни и други имали заједнички циљ, међутим неповерење међу припадницима две етничке групе до данас и даље постоји. Оно због чега су Срби у Сиринићу према Албанцима највише неповерљиви, судећи према становишту готово свих саговорника обухваћених истраживањем, јесте схватање да ће код Албанаца у односу на личне везе са припадницима српске етничке групе, макар те везе биле и пријатељске, увек превладати осећање припадности свом, албанском народу. Наведена опсервација довођена је нарочито у везу са упливом политике, односно настојањима усмереним ка реализацији албанских националних

циљева на Косову и Метохији, што је у очима саговорника био чинилац који је односе Срба и Албанаца у жупи, било комшијских, пријатељских, или неких других заснованих на личним везама, чинио изузетно осетљивим.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Incident u Štrpcu 2024: *Incident u Štrpcu: Pucao pa na kuću Srbina postavio venac, uhapšen*. <https://kossev.info/kosovo-vesti-strpce-donja-bitina-incident-venac-pucao/>. [20.09.2024].

Локални акциони ūлан 2009: *Локални акциони ūлан за унаūређење ūоложаја избеīлих и инūерно расељених лица оūūшūине Шūрūце*. <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Lokalni-akcioni-planovi/Usvojeni-LAP-ovi/lap_strpce.pdf>. [10.09.2024].

„Odbrojavanje" 2023: *„Odbrojavanje": Srpska zajednica na Kosovu uz egzistencijalni strah i manjak optimizma, između licemerja i nametnutih rešenja*. <http://www.radiokontaktplus.org/vesti/odbrojavanje-srpska-zajednica-na-kosovu-uz-egzistencijalni-strah-i-manjak-optimizma-izmedu-licemerja-i-nametnutih-resenja/42398>. [25.08.2024].

Opštinska strategija 2021: *Opštinska strategija za poboljšanje socijalnih i porodičnih usluga 2022-2024, opština Štrpce*. <https://kk.rks-gov.net/shterpce/wp-content/uploads/sites/29/2021/10/01-020-08-13874-21-srpski.pdf>. [10.09.2024].

Ranjeno dvoje Srba kod Štrpca 2023: *Ranjeno dvoje Srba kod Štrpca, na dečaka i mladića pucano iz vatrenog oružja; Nisu životno ugroženi*. <https://kossev.info/ranjeno-dvoje-srba-kod-strpca-na-decaka-i-mladica-pucano-iz-vatrenog-oruzja-nisu-zivotno-ugrozeni/>. [20.09.2024].

Srbi i Albanci protiv MHE i otrova 2019: *Srbi i Albanci protiv MHE i otrova*. <https://kossev.info/srbi-i-albanci-protiv-mhe-i-otrova/>. [18.09.2024].

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књиīа о Косову*. Посебна издања, књ. DLXVI. Београд: Српска академија наука и уметности.

Вуцић 1998: Богољуб Вуцић. *Педесеūī īодина Културно уметничкоī друūшūва „Цвеūко Грбић" 1948-1998*. Штрпце: КУД „Цветко Грбић".

Вучинић Нешковић 2013: Весна Вучинић Нешковић. *Меūодолоīијаūеренскоī исūраживања у анūроūолоīији: Од нормаūивноī до искусūвеноī*. Етнолошка библиотека. Посебна издања, књ. 10. Београд: Српски генеалошки центар.

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић. *Косово и Меūохија у државноj ūолиūици Југославије 1958-1965*. Београд: Институт за савремену историју: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић".

Gusic 2020: Ivan Gusic. *Contesting Peace in the Postwar City: Belfast, Mitrovica and Mostar*. London: Palgrave Macmillan.

Dejzings 2005: Ger Dejzings. *Religija i identitet na Kosovu*: Beograd: Biblioteka XX vek.

Zdravković 2005: Helena Zdravković. *Politika žrtve na Kosovu*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Златановић 2018: Сања Златановић. *Еūничка идеūификација на ūослераūном ūодручју: срūска заједница југоисūочноī Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Imami 1998: Petrit Imami. *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: Radio B92.

Јастребов 2018: Иван Степанович Јастребов. *Сūара Србија и Албанија*. Београд: Службени гласник.

Јевтић 2005: Ђорђе Јевтић. *Еūничким насиљем до сūаūуса*. Приштина: Народна и Универзитетска библиотека „Иво Андрић".

Kuljić 2006: Todor Kuljić. „Rat i sećanje". *Istorija i sećanje – Studije istorijske svesti*. Ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 76–89.

Марковић Савић 2018: Оливера Марковић Савић. *Еūничносūи: социолошко исūраживање еūничносūа у северном делу Косовске Миūровице*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици.

Медојевић, Милосављевић 2023: Јово Медојевић, Саша Милосављевић. „Демографске промене у укупном броју и етничкој структури становништва Сиринићке жупе од 1913. до 2011. године". *Зборник Матице српске за друштвене науке*, св. 185, 61–77.

Mihailović 1998: Srećko Mihailović. „Etnički autostereotipi i heterostereotipi na Kosovu". *Sociologija*, Vol. 40, br. 3, 411–426.

Младеновић 2019: Радивоје Младеновић. „Говор северношарпланинске жупе Сиринић". *Српски дијалектолошки зборник* LXVI/1. Београд: Српска академија наука и уметности: Институт за српски језик САНУ, 1–1047.

Павловић 2018: Александар Павловић. „‚Женидба Краљевића Марка' на дан Белих поклада у Штрпцу". *Баштина*, св. 44, 469–497.

Павловић 2021: Александар Павловић. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Павловић 2023: Александар Павловић. „Прилог разматрању концепта ‚помирења' Срба и Албанаца на Косову и Метохији: Ставови припадника српске заједнице у Косовској Митровици". *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе*. Књ. 2. Ур. Ивана Рајовић Женарју и Весна Зарковић. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 253–281.

Radovanović 1998: Svetlana Radovanović. „Albanci Sirinićke župe. Prilog proučavanju multietničkih zajednica šarplaninskog regiona Srbije". *Stanovništvo* 1–2, 49–80.

Рибић 2008: Владимир Рибић. „Неформална политичка мобилизација и нестрпљиви национализам на Косову и Метохији". *Етноантрополошки проблеми*, н. с., год. 3, св. 1, 229–242.

Урошевић 2001: Атанасије Урошевић. *О Косову: Антропогеографске студије и други списи*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић": Институт за српску културу; Гњилане: Књижара „Свети Сава".

Hofbauer 2009: Hannes Hofbauer. *Eksperiment Kosovo: Povratak kolonijalizma*. Beograd: Albatros Plus.

Цвијић 1996: Јован Цвијић. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. Сабрана дела, књ. 12. Београд: Српска академија наука и уметности: Завод за уџбенике и наставна средства.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE ETNOGRAPHY OF SERBIAN-ALBANIAN RELATIONS IN ŠAR MOUNTAINS ŽUPA SIRINIĆ: A VIEW FROM THE LOCAL SERBS' PERSPECTIVE

Summary

The author presents a part of the results of his field research in Šar Mountains Župa Sirinić, a region in the extreme south of Kosovo and Metohija. Starting from the fact that this region has the character of an ethnically mixed area, since, beside the Serbian majority, there also live Albanians, the attention in the paper is paid to the local Serbian-Albanian relations in the context of the position of the Serbs living in Sirinić in the conditions of socio-political processes in Kosovo and Metohija after the NATO aggression on FR Yugoslavia in 1999 until today. The studied problem was observed from the perspective of the local Serbs, which means that in order to achieve the goal of the research the emphasis was placed on the analysis of the discourse of the members of the researched Serbian community. The results presented in the paper were obtained on the basis of field research conducted in Sirinić on several occasions during 2023 and 2024. The results of research affirmed the complexity of the studied topic, since the inter-ethnic relations in the observed area reflected the character of the relationship between the members of the two ethnic groups inherited from the period before 1999,

while, at the same time, they were under the influence of diametrically different positions of Serbs and Albanians in Kosovo and Metohija after the mentioned year, which expressed the position of power of the Albanian side over the Serbian side. Serbian-Albanian relations in Sirinić, according to the perception of local Serbs, manifested one main characteristic, which could probably be best described as ambivalent, which means that, through the prism of the members of the researched Serbian community, the relations with their Albanian neighbors are most often experienced as intertwined coexistence and cooperation, on the one hand, and mutual distrust, on the other.

Keywords: Sirinić, Serbs, Albanians, Serbian-Albanian relations, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 30. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

УДК 37.091.3::81'243
004:37.011.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53523

Прегледни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МУЛТИМОДАЛНИ ТЕКСТОВИ У ПРОЦЕСУ УЧЕЊА СТРАНИХ ЈЕЗИКА**

Апстракт: Услед глобалног ширења нових технологија и комуникационих канала, данашњи ученици се све више баве мултимодалним садржајима и значајно су изложени дигиталним информацијама на дневној бази. Као резултат поменутог, дошло је до значајног повећања броја истраживања и научних публикација о мултимодалним наставним праксама и утицајима таквих наставних пракси на учење. Отуда се јављају и нове методе рада и нове педагодије налик мултимодалној педагогији. У контексту наставе страних језика, коришћење мултимодалности и мултимодалне педагогије за стимулисање ученика може побољшати њихово интересовање за учење и памћење имајући у виду да мултимодални текстови користе различите начине комуникације, са одређеним режимима или комбинацијом начина те нуде могућности стварање многобројних значења. Отуда се процес читања и писања мултимодалних текстова одвија на интерактивнији начин него што је то случај са модалним и штампаним текстовима. Уз помоћ модова, учење страних језика постаје креативно, аналитично, активно, истраживачко те доприноси и развоју критичког мишљења код ученика. Циљ рада је управо да се укаже на значај мултимодалне педагогије и приступа који обухвата рад са мултимодалним текстовима у контексту учења страних језика.

Кључне речи: мултимодалност, педагогија, мултимодални текстови, страни језици, читање, писање.

УВОД

Појавом нових технологија и њиховим унапређивањем, непрестано се јављају нове методе у учењу у дигиталном свету. Отуда не чуди чињеница да се педагошки рад знатно мења из дана у дан те се појављују и нове педагогије, као што је мултимодална педагогија. Поменута педагогија подразумева рад са мултимодалним текстовима који обилују модовима, тј. семиотичким ресурсима налик сликама, видеима, хиперлинковима, графиконима и слично, што знатно мења досадашње читање и креирања текстова.

Како Гиљен Солано (2019: 1013) наводи, у модерном свету, где се комуникација одвија путем дигиталних медија, јавља се повећана потреба за тим да ученици страних језика упознају и користе стратегије за анализу и креирање мултимодалних текстова.

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-0731-6414, mika_vido_88@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

У области образовања, уопште, појам мултимодалне компетенције је последњих година везан за писменост, у смислу познавања и управљања разним врстама текстова узимајући у обзир односе међу њима као и вештине које су укључене, то јест, вештине читања, писања, говора и слушања. Чињеница је да мултимодални приступ полази од проучавања различитих и разноврсних семиотичких ресурса, који се користе за стварање значења, (Крес 2010) што нужно води ка интеграцији и интеракцији између вештина, као и присуству различите текстуалне типологије. Ово чини овај приступ посебно корисним у наставном окружењу, где ученици морају да покажу своје способности анализе и производње жанрова дискурса типичних за академски свет као што су конференције, дебате, интервјуи, семинари, усмена излагања, испити.

С тим у вези, циљ рада јесте да се укратко објасни појам мултимодалне педагогије, а потом и да се укаже на значај и улогу мултимодалних текстова у процесу учења страних језика. Надаље је фокус на представљању резултата неких од досадашњих истраживања на тему читања мултимодалних текстова, као и писања и креирања ове врсте текстова које од ученика захтевају повећану активност, мотивисаност и додатну претрагу информација у дигиталном окружењу.

МУЛТИМОДАЛНА ПЕДАГОГИЈА

Пракса мултимодалне педагогије је релативно ново педагошко питање и још увек је недовољно истражено. Мултимодална педагогија у оквиру наставе језика користи специјализоване текстове за пружање информација о језику (Пластина 2013: 372). Овај приступ, који је заправо усредсређен на текст, бави се развојем ученичке језичке потребе, уопште. Прецизније, одабрани материјали и активности, углавном, имају облик вежбе из вокабулара и граматике те на овај начин, ученици језика се не сматрају пасивним примаоцима језика, већ су активни у процесу креирања мултимодалних текстова. То значи да процес учења и мултимодална педагогија помажу ученицима да се суочавају са потешкоћама у вези са њиховим когнитивним и критичким вештинама размишљања, садржајем теме, ситуацијама из стварног живота (Ладем, Малахи 2020: 34).

У суштини, у дигиталном свету, традиционални начини навођења ученика да читају текстове уступиле су место мултимодалном приступу, где видео клипови и други ресурси лако доступни на Интернету модернизују процес учења (Пластина 2013: 373). Термин мултимодалност је установљен у кључном чланку *New London Group* (1996), који је расправљао о степену промена у комуникацији које су генерисане новим технологијама. Овај значајан утицај захтевао је хитну потребу за модернизовањем традиционалне наставе и учења заснованог на штампаном тексту. Чланови групе *New London Group* верује да мултимодалност може донети корист у настави и процесу учења јер ова мултимодална педагогија наглашава „начине представљања много шире од самог језика" (New London Group 1996: 64). Идеја је да окружење у учионици може бити добро место „за развој комуникације и свести о дискурсној пракси која пружа стварне могућности ученицима да изражавају своја индивидуална културна искуства изграђена на њиховим језичким ресурсима"

(New London Group 1996: 69). Ово комуникација, обликована кроз текст, слику или комбинацију ресурса, укључује ученике, затим помаже да ефикасно разумеју и креирају текстове на циљном језику, олакшавају разумевања, и што је још важније знатно их мотивише.

Занимљиво је да у оквиру мултимодалне педагогије, мултимодални приступ комбинује различите модове, који могу бити визуелни, аудио, текстуални или говор који се користи у одређеној ситуацији у учионици за конструисање значења. У том погледу, многи данашњи научници тврде да часови морају бити мултимодални да би се ученици научили вештинама потребним у радном окружењу 21. века (Таундроу, Ваиш 2010).

Дакле, мултимодална педагогија представља савремену педагогију у дигиталној ери која знатно помаже у академској обуци и креирању нових наставних планова како би се данашњи ученици припремили за њихов садашњи и будући академски и професионални живот.

У прилог томе, Кустини, Сухерди и Мустафа (2020: 164) истраживали су тему мултимодалне педагогије. На основу анализе 40 научно-истраживачких радова, објављених у последњих шест година, од 2014. до 2019. године, дошли су до закључка да мултимодална педагогија мотивише ученике, повећава њихову мотивацију и самопоуздање, затим ангажовање у процесу учења и развија језичке вештине и мултимодалну писменост ученика. Уједно, мултимодална педагогија развија критичку писменост и вештине критичког мишљења за навигацију, дизајн, тумачење и анализирање мултимодалних текстова. У оквиру мултимодалне педагогије, ученици креирају мултимодалне текстове и приликом тог процеса критички анализирају и тумаче друштвени и културни контекст, као и политичке и идеолошке сврхе текстова. Поред поменутог, на основу анализираних научних радова, дошло се до закључка да мултимодална педагогија и мултимодални приступ знатно развијају креативност ученика, али и побољшавају њихову аутономију која је једна од одлучујућих фактора успешности у учењу.

МУЛТИМОДАЛНИ ТЕКСТОВИ И УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА

Текстови представљају средства за комуникацију и важан су део учења. Важно је разумети на који начин карактеристике текста утичу на разумевање прочитаног, нарочито које су сличности и разлике између традиционалних штампаних и мултимодалних текстова. Заједничке карактеристике могу укључивати разумевање као што су: намера аутора, друштвена сврха текста или жанра, структура текста, колико је добро написано, које су теме, затим употреба вокабулара, избор језика, ниво читања и остало (Пардо 2004). Међутим, Анстеи (2002) сматра да постоје кључне разлике када је реч о модалним текстовима. На пример, може доћи до замућења жанрова јер су мултимодални текстови хибриднији и интертекстуалне природе, природа текста наставља да се мења у складу са променама технологија. Мултимодални текстови немају фиксну структуру већ користе различите начине комуникације, са одређеним режимима или комбинацијом начина те нуде могућности стварање многобројних значења.

У складу са већ поменутим, у контексту наставе страних језика, коришћење мултимодалности и мултимодалне педагогије за стимулисање ученика може побољшати њихово интересовање за учење и памћење. Ци и Луо (2019: 1109) су идентификовали мултимодалне симболе у настави као што су слике, видео записи, аудио записи, текстови. Запажено је да уз помоћ мултимодалности ученици користе различита чула те се њихово интересовање, памћење и пажња знатно развијају. Сходно томе, могу да стекну знања из области страних језика али и да побољшају свеобухватан квалитет знања.

Слично, Видосављевић (2023: 81) указују на то да мултимодалност у настави страних језика јесте феномен комуникације који обухвата модове као што су текстови, слике, видео и аудио записи, графикони, боје, гестови те у том смислу не чуди чињеница да одређени број наставника језика бира активну и креативну употребу модова у процесу креирања дидактичког наставног материјала у дигиталном окружењу.

У данашње време мултимодални текстови су врста дискурса који у настави помажу ученицима да остварују више интеракција јер их сматрају смисленим и релевантним за њихов свакодневни живот те укључивање ове врсте текстова у наставу може да послужи процесу учења страних језика и култура јер се повећавају мотивација и интересовање ученика.

У настави страних језика, како Китсон (2011: 77) истиче, мултимодални текстови уносе културно-историјске елементе који су део свакодневног живота. Ова карактеристика је важан елемент у настави страних језика те наставни материјали који се користе у учионици требало би да имају аутентично порекло и аутентичну употребу. Аутентично порекло се односи на чињеницу да већина наставних материјала треба да опонаша праве дискурсе, то јест, да сваки текст који се користи у учионици мора бити препознатљив ученицима као текст који постоји у стварном животу. С друге стране, аутентична употреба се огледа у томе да ученици комуницирају са наставним материјалима, као да их користе у свакодневном животу користећи страни језик. У прилог томе, мултимодални текстови испуњавају обе поменуте карактеристике у процесу учења страних језика те могу бити корисни ресурси јер се заснивају на реалним, аутентичним примерима и пружају природне лингвистичке моделе.

Да мултимодални текстови имају добар ефекат на ученике, потврђује и истраживање аутора Икасари, Драјати и Сумарди (2019: 99-101) које пружа причу о искуству наставника у коришћењу мултимодалног приступа. Према студији, мултимодални текстови помажу ученицима који желе да унапреде своје вештине писмености, посебно у савладавању разумевање прочитаног на страном језику. Конкретно, ова студија је покушала да истражи ангажман ученика у активностима у учионици које укључују мултимодалне материјале за читање на страном језику. Истраживање је спроведено у школи за посебне потребе са ученицима оштећеног слуха који уче енглески језик. Методе истраживања су обухватале видео посматрање, фотографије, теренске белешке, докумената и интервјуе са наставницима и ученицима. Резултати су показали да мултимодални текстови, креирани помоћу семиотичких ресурса као што су боја, звук, покрет и писани текст олакшавају

наставницима да помогну ученицима да се боље понашају у области разумевања прочитаног. Штавише, употреба мултимодалних текстова омогућила је ученицима да активније учествују у активностима у учионици. Такође, резултати истраживања указују да наставници енглеског језика настоје да употребљавају мултимодалне наставне материјале јер су практични и атрактивног изгледа.

Осим поменутог, ученици су показали и позитиван однос према градиву у вези са мултимодалним текстовима на страном језику. Навели су да су мултимодални наставни материјали олакшали учење градива и учинили га разумљивијим. Штавише, навели су да мултимодални текстови подстичу њихову креативност и машту. На крају, резултати су показали да када наставници имају позитиван став према новим технологијама, и у овом случају, према мултимодалној педагогији, резултати учења страних језика не изостају.

ЧИТАЊЕ МУЛТИМОДАЛНИХ ТЕКСТОВА

Када је у питању читање мултимодалних текстова, Фариас и Абрахам (2017: 63-64) наводе три модела и то: читање одоздо према горе, читање одозго према доле и модел који чини интерактивну димензију читања.

Према првом моделу, читање мултимодалних текстова се одвија одоздо према горе и фокус је на језичком коду, то јест, на лексичком и синтаксичком нивоу (Фариас, Абрахам 2017: 63-64). Такође, узима се у обзир и визуелна димензија те се идентификује улога слика и других визуелних компоненти, налик изгледу и боји, у поменутом односу. Дакле, према овом моделу, при читању мултимодалних текстова потребно је ставити фокус на значења, како визуелна тако и језичка, као и на њихову организацију у тексту.

У оквиру другог модела, које подразумева читање одозго према доле, Фариас и Абрахам (2017: 63-64) наводе да је потребно да се претходно знање продуби како би читаоци могли да процене културолошке приступе које текстуални и визуелни модови уводе приликом креирања текста. С тим у вези, вербалним и невербалним текстуалним приказима омогућава се да се текст интегрише, као и да се дође до закључка и схвати порука.

Последњи, трећи модел представља онај који чини интерактивну димензију читања. За разлику од претходна два модела, овај обухвата ширење односа између слика и текста, то јест, визуелних и вербалних модова (Фариас, Абрахам 2017: 63-64).

С тим у вези, када се ради о читању на страном језику, разумевање поменутих односа утиче на ниво знања те у том погледу сматра се да ученици којима одговара визуелни стил имају више користи од слика у тексту, док ученицима са слабијим знањем другог језика више могу да послуже слике у потрази за значењем.

У прилог томе, истраживањем које је спровела Јавилен (2022), дошло се до резултата да мултимодални текстови побољшавају разумевање прочитаног на страном језику код студента на Тајланду. Резултати су показали да је пружање визуелних текстова позитивно прихваћено од стране тајландских студента енглеског језика. Студенти који имају низак ниво познавања енглеског језика указали су на

то да су наставна упутства путем визуелних текстова олакшала њихово разумевање читања. Резултати истраживања су показали да су ставови студената енглеског језика позитивни према коришћењу визуелних текстова са сликама за активирање претходног познавања текста, као и за побољшавање разумевања прочитаног и подстицање интересовања и мотивације током читалачких активности.

Што се тиче педагошких импликација, резултати истраживања су показали да треба обезбедити мултимодалне начине учења, нарочито ученицима енглеског језика који имају потешкоћа у читању и који имају ограничене ресурсе вокабулара на енглеском. У прилог томе, предлог ауторке Јавилен (2022) јесте да и ученици са већим знањем, као и са мањим знањем вокабулара, треба да имају конкретна упутства од стране наставника и могућности да развију своје вештине разумевања читања на енглеском језику како би могли да читају и разумеју мултимодалне текстове.

Слично, и циљ истраживања Фелта и осталих аутора (2022: 225) био је да се испитају ефекти мултимодалног програма, дизајнираног за вежбање читања, на развој читања код ученика са потешкоћама у Шведској и Хрватској.

Фелт и остали аутори (2022: 238-239) сматрају да је интервенција читања од највеће важности у основним школама како би се обезбедио образовни успех деце. У овој студији, истраживачко питање је било да ли ће мултимодални програм обуке читања имати позитиван ефекат на развој читања ученика у две земље са различитим школским системима и различитим правописима, тј. хрватским и шведским правописом. Резултати показују да је мултимодални програм обуке читања имао позитивне ефекте на развој читања ученика, укључујући декодирање, правопис и разумевање прочитаног. Студија указује и на доказе о позитивним ефектима добро структуираног програма за стратегије читања где ученици, такође, вежбају течно и стратешко читање у интерактивном режиму заједно са одраслима. Чини се да је комбиновање различитих модова адекватно за развој читања.

Када су представили свој модел мултимодалног учења другог језика, Плас и Џоунс (2005: 471) поставили су кључно питање: „На који начин мултимедија може да подржи усвајање другог језика пружањем разумљивог уноса и омогућавањем смислене интеракције?“ На основу досадашње литературе у вези са мултимодалним текстовима, поменути аутори предлажу да мултимодални текстови ефикасније подржавају читање другог, страног језика пружањем уноса који брине о различитим стиловима учења као и да су мултимодални текстови познати, аутентични, и контекстуализовани за животе ученика.

На основу личног педагошког искуства као другог језика, Плас и Џоунс (2005: 471) препоручују да наставници читање на страном језику поново осмисле како би укључили ученике у читалачку мултимодалност и на тај начин искористили потенцијал мултимодалних текстова. Наставници језика би могли да одвоје време за интензиван фокус на визуелне наставне материјале. С тим у вези, потребни су графикони, фотографије и илустрације како би се у потпуности искористили у настави страних језика. Пратећи визуелни елементи побољшавају текст на много начина, од пружања лаког приступа до разумљивог уноса апстрактних концепата или конкретне именице за побољшање разумевања „штампаног” текста, пружајући му контрасте, и омогућавајући ученицима да се укључе у академске разговоре у учионици,

Док су визуелни и аудио записи традиционално коришћени у активностима пре читања, за активирање већ постојећих шема и нагађања о могућој макроструктури текста, сада је идеја да се ови модови интегришу испитивањем имајући у виду њихову функцију и значење чиме доприносе читању и разумевању мултимодалног текста. Наставници језика би требало да стварају могућности да ученици размишљају не само о конкретној поруци пратећих визуелних приказа, већ и да анализирају улогу ових визуелних приказа. Ова врста анализе омогућава читаоцима/ученицима да у потпуности искористе све улазне податке, да процене сличности и разлике и да тумаче ширину значење које произлази из ове двосмерне пажње, истражујући тако интерсемиотичке односе између визуелног и текста у конструкцији значење. Такође, хипервезе служе како би ученици били укључени у пажљиво читање.

Предлаже се да наставници страних језика размисле о новим перспективама како би широко отворили очи и уградили у образовање читање „лепезу" модова присутних у данашњим мултимодалним текстовима. У складу са неким од принципа које су поставили Фреире и Мацедо (1987) о друштвеним и политичким импликацијама читања речи и читање света, пажња на мултимодалност у читању пружа ученицима додатну вредност разумевања, не само лингвистичких кодова, већ и свих кодова које дискурсне заједнице користе за конструисање значења.

ПИСАЊЕ И КРЕИРАЊЕ МУЛТИМОДАЛНИХ ТЕКСТОВА

Темом писања и креирања мултимодалних текстова, бавила се ауторка Сапата (2023: 2) која наводи да се за стицање и развој писања узимају у обзир различити когнитивни и социјални фактори међу којима су мишљење и оснажујући и мотивирајући контекст за ученика. Имајући у виду да је писање друштвена и културна пракса, ученици су у овом истраживању, које је спровела поменута ауторка, креирали мултимодалне текстове о природи, школи и породици на страном језику. Мултимодални текстови као дидактички ресурс за наставу енглеског језика омогућавају ученицима да направе односе између онога што виде, посматрају, стварају и експериментишу.

Дакле, у истраживању које је спровела Сапата (2023: 4), коришћено је мултимодално писање кроз различите дидактичке активности, као што су аватар, стрип, кратки филмови, легенде, риме. Исто тако, интеракција између слика, видеа, звукова, допринела је да се формира значајна конструкција знања, креативности и маште у току текстуалне израде и заједничког рада.

Према резултатима истраживања, Сапата (2023: 5-11) је навела да је наставник имао мотивациону улогу, исправљајући ученике позитивним фразама како би допринео њиховом развоју. Ученици су писали да би комуницирали, изразили своја осећања, укусе и мисли. Током креирања мултимодалних текстова узели су у обзир сопствени друштвени контекст. Дакле, ово писање је повезано са мултимодалном праксом, с обзиром на то да су ученици писали о својој култури, коју свакодневно виђају и реконструишу у свом размишљању. Штавише, да би добили простор где могу да изразе своје идеје, ученици су радије писали код куће, у школи или усред

природе, у складу са осећајем спокоја и тишине које стварају ова места. Писање је важна компонента јер донекле може олакшати процес учења. Такође, мултимодално писање помаже у изградњи нових знања и ученици су мотивисани да приступају дигиталним информацијама и интегришу у наставне процесе.

Што се тиче поменуте теме, Далстром (2021: 391, 403-404), такође, истражује начине на који ученици креирају мултимодалне текстове на страном језику. Ослањајући се на перспективу „мултиписмености", у свом истраживању, користи мултимодалну анализу видео записа како би разумео податке. Крајњи резултати су показали да (а) мултимодално креирање дигиталног текста захтева посебне дигиталне и модалне вештине и знања израде текста, као што су познавање фотографије, филма, филмске монтаже, претраживање слика и аудио снимања; (б) претходно знање ученика је пресудно за овладавање дигиталним и модалним могућностима које се нуде приликом израде дигиталних прича; и (ц) креирање мултимодалних текстова у школи нуди повећане могућности ученицима за наступ и успех у изради текста. Поменути резултати указују на потребу да школе нуде образовање које омогућава да сви ученици стекну знања и савладају вештине потребне за савремену израду текста. Такво знање превазилази потребне вештине и праксе при изради текста на папиру и граничи са другим дисциплинама као што су уметност и технологија.

Дакле, Далстром (2021: 391, 403-404) је дошао до резултата да је предзнање ученика о изради текста пресудно када ученици бирају како да дизајнирају своје мултимодалне текстове. Ово указује на то да ученици са више искуства и више знања о стварању дигиталног текста имају предности у односу на ученике којима недостају овакви ресурси. Према добијеним резултатима, међу вештинама ученика у креирању текста издвојиле су се вештине писања, вештине читања, вештине фотографисања, филмске вештине, вештине монтаже филма, вештине претраживања слика, вештине аудио снимања, шире техничко знање (нпр. како да се преузме слика, музика, промени се величина слике или да се користи другачији фонт), шире познавање дигиталне мултимодалне композиције текста (нпр. знајући које модове треба користити у посебне сврхе, како режими међусобно функционишу и како структурирати различите текстове).

Надаље, истраживање аутора Сузендехфар, Мохамед и Сузендехфар (2020: 42-43) имало је за циљ да истражи семиотичке елементе који су студенти енглеског језика на Иранском језичком институту применили за перцепцију рекламног материјала и визуелизацију да пренесу своје перцепције. Резултати истраживања су указали да су ученици применили различите симболе, текстове и технике визуелизације како би представили своје перцепције о рекламама на страном језику. Штавише, чињеница да су ученици језика стварали нове светове и формирали нове особине личности, указује да постоји реципрочна повезаност интерпретација ученика и текстуалних модова који служе ученицима да обликују мултимодалне текстове.

Ово потврђује тврдњу да мултимодални текстови, а посебно рекламе, јесу моћно оружје формирања идентитета. У овом истраживању, ирански ученици који уче енглески језик и чији је задатак био да креирају мултимодални пројекат у виду

рекламе, показали су своје иранске идентитете разумевања. Применили су различите стилове повезивања са социокултурним аспектима њихових иранских идентитета. Ово је управо у складу са првим аспектом значења Каланциса и Коупа (2012) „мултиписмености", односно материјали појединаца се мењају зависно од теме, позадине, контекста и потребних социокултурних информација.

Поред тога, како Крес и вен Лејван (2001) тврде, ученици који састављају своје текстове помоћу модова, развијају знатно креативност користећи и нове и старе дигиталне информације у различитим деловима њихових текстова. Ово је далеко од веома ограниченог и лингвистичког погледа на писменост и секвенцијалног и линеарног погледа на вештине читања и писања.

Коначно, различити начини креирања мултимодалних текстова оснаживали су ученике да развијају критичку писмености кроз учешће у настави, затим дискусијом о теми, делећи своје ставове са својим друговима из разреда. Наиме, педагошки процеси су се одвијали на начин који је био динамичан и у складу са њиховим интересовањима и знањима што указује на то да су мултимодални текстови аутентични текстови којима се ученици баве у њиховом свакодневном животу (Сузендехфар, Мохамед, Сузендехфар 2020: 42-43).

Овај резултат је својеврсна пракса писмености која се према Каланцису и Коупу (2012) зове „ситуирана" писменост. Односно, мултимодални текстови су посреднички алати за ситуирање писмености у учионици праксе у друштвеном, културном и политичком контексту у којој живе ученици. Као резултат тога, аутентичност мултимодалних текстова помаже ученицима да активније учествују у дискусијама. Ово на одговарајући начин оснажује ученике да читају мултимодалне текстове са којима се сусрећу, да их критички анализирају и проналазе њихову суштину кроз критичку анализу дискурса. Штавише, они постају вештији у изражавању сопствене идеологије кроз упознавање техника и стратегија креирања мултимодалних текстова. На овај начин, „разумевање" и „производња" мултимодалних текстова могу да замене традиционалне термине „читања" и „писања" у пракси описмењивања у учионици.

ЗАКЉУЧАК

Коришћење мултимодалног образовања доводи ученике до тога да прођу кроз тумачење текста разноврсних критичких ставова. Другим речима, мулитмодално учење и мултимодална педагогија промовишу критичко мишљење предлажући ученицима нове технике и методе рада које им служе да развију нове писмености налик мултимодалној писмености.

Мултимодална педагогија би требало да буде интегрисана у конвенционалне форме, посебно кроз компјутерски потпомогнуте и веб засноване технологије (Каланцис, Коуп 2012). Такође, како Каланцис и Коуп (2012) наводе, недовољно је да се досадашњи педагошки рад концентрише искључиво на један облик текста, то јест, штампане текстове.

Према Ајаију (2008), имајући у виду да нове технологије обезбеђују више простора у дигиталном свету, наставници не би требало се задрже на коришћењу

само уџбеника као јединог педагошког средства. С тим у вези, наставници би требало да размисле о мултимодалном начину подучавања страних језика те да укључе текстуалне режиме и модове који су одлична средства за подстицање критичког мишљења. У том погледу, наставници могу да стимулишу ученике да пажљиво посматрају, опажају и анализирају мултимодалне текстове из угла њиховог искустава и гледишта.

Међутим, упркос многобројним предностима које мултимодална педагогија нуди у процесу учења језика, да би се мултимодални приступ активно користио на часовима језика, потребно је учешће појединаца на позицијама одлучивања у вези са школом, наставним планом и програмом.

Наиме, Сиегел (2012) наводи да образовне политике споро укључују мултимодалне трансформације школске писмености и додаје да „стандарди нуде мало покрића за наставнике који траже да оправдају њихову пажњу за мултимодалност".

Међутим, нови акценат на информативним текстовима са појачаним бројем фотографија, графикона и осталих модова у оквиру процеса учења страних језика захтева да наставници ангажују читаоце/ученике у визуелном читању, што превазилази језички начин и укључује визуелне и друге начини конструисања значења.

С тим у вези, у овом раду је осврт на дефинисању мултимодалне педагогије, затим на употребу мултимодалног приступа и поменуте педагогије како би се ученици стимулисали и тиме побољшали њихово интересовање за учење страних језика. У прилог томе, највише им могу помоћи мултимодални текстови чије читање подстиче креативност, док позитивни ставови ученика према употреби визуелних текстова са сликама активира претходно познавање текста, побољшава разумевања прочитаног и подстиче мотивацију током читалачких активности. Поред тога, писање и креирање мултимодалних текстова подиже процес учења страних језика на виши ниво јер ученици постају истраживачи и креатори садржаја док стичу многобројне вештине налик вештини писања и читања на страном језику у дигиталном контексту, затим вештине фотографисања, монтаже филма, претраживања слика, аудио снимања, шире техничко знање као и познавање дигиталне мултимодалне композиције текста што их чини свестраним и активним у дигиталном процесу креирања нових значења током учења страних језика.

ЛИТЕРАТУРА

Абрахам-Фариас 2017: Paul Abraham-Miguel Farías. „Reading with eyes wide open: Reflections on the impact of multimodal texts on second language reading", *Íkala: Revista de Lenguaje y Cultura*, 22(1), 57-70.

Анстеј 2002: Michele Anstey. *Literate futures: Reading*. Brisbane: State of Queensland, Department of Education.

Видосављевић 2023: Милена М. Видосављевић. „Значај мултимодалности у онлајн настави српског као страног језика", *Баштина*, 33 (59), 81–92.

Гиљен Солано 2019: Patricia Guillén Solano. „Textos multimodales y enseñanza de ELE en el ámbito académico universitario" XXX Congreso Internacional ASELE (Asociación para la enseñanza del español como lengua extranjera). Politécnico do Porto, Oporto, Portugal. 4 al 6 de setiembre. <https://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/asele/pdf/30/30_0055.pdf > [8. април 2024]

Далстром 2022: Helene Dahlström. „Students as digital multimodal text designers: A study of resources, affordances, and experiences", *British Journal of Educational Technology,* Volume 53, Issue2, 391-407.

Дотер 2011: Franz Dotter. „Sign Languages and Their Communities Now and in the Future.", Unveröffentlichtes Manuskript, 25–26.

Икасари-Драјати-Сумарди 2019: Bunga Ikasari, Nur Arifah Drajati, Sumardi Sumardi. „The Use of Multi-modal Texts in An English Classroom of Hard-of- Hearing Learners, *Pedagogy: Journal of English Language Teaching*, [S.l.], v. 7, n. 2, p. 95-103.

Јавилен 2022: Rattana Yawiloeng. „Using Instructional Scaffolding and Multimodal Texts to Enhance Reading Comprehension: Perceptions and Attitudes of EFL Students", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 18(2), 877-894.

Каланцис-Коуп 2012: Mary Kalantzis, Bill Cope. *Literacies*. Melbourne: Cambridge University Press.

Китсон 2011: Lisbeth Kitson. „Reconceptualising understandings of texts, readers and contexts: One English teacher's response to using multimodal texts and interactive whiteboards", *English in Australia*, 46, 76-86.

Крес 2010: Gunther Kress, *Multimodality. A social semiotic approach to contemporary communication*. Oxon: Routledge.

Крес-вен Лејван 2001: Gunther Kress-Theo van Leeuwen, *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*. London: Arnold Publishers.

Кустини-Сухерди-Мустафа 2020: Siti Kustini, Didi Suherdi, Bachrudin Musthafa. „Moving from the Logic of the Page to the Logic of the Screen: A Review Research on Multimodal Pedagogy in EFL Classroom Contexts", Proceedings of the 3rd International Conference on Language, Literature, Culture, and Education (ICOLLITE 2019), 160-165. <https://www.atlantis-press.com/proceedings/icollite-19/125938084> [10. мај 2024]

Ладем-Малаји 2020: Meryem Laadem, Hind Mallahi. „Multimodal Pedagogies in Teaching English for Specific Purposes in Higher Education: Perceptions, Challenges and Strategies", *International Journal on Studies in Education*, Vol 1, No 1, 33-38.

New London Group. (1996). „A pedagogy of multiliteracies: designing social futures". *Harvard Educational Review*, 66(1), 60–92.

Пардо 2004: Laura Pardo. „What every teacher needs to know about comprehension". *The Reading Teacher*, 58(3): 272–280.

Плас-Џоунс 2005: Jan Plass, Linda Jones. „Multimedia learning in second language acquisition". In Richard Mayer (Ed.), The Cambridge Handbook of Multimedia Learning (pp. 467-488). New York: CUP

Пластина 2013: Anna Franca Plastina. „Multimodality in English for specific purposes: Reconceptualizing meaning-making practices", *Revista de Lenguas para Fines Específicos*, 2013, Vol. 19, 372-396.

Сапата 2023: Cardona Zapata, L. A. „Los textos multimodales como recurso didáctico para la enseñanza de la escritura en un Centro Educativo Rural", *RHS-Revista Humanismo y Sociedad*, 11(1), e1/1-15.

Сигл 2012: Marjorie Siegel, „New Times for Multimodality? Confronting the Accountability Culture", *Journal of Adolescent & Adult Literacy, 55*(8), 671-681.

Сузендехфар-Мохамед-Сузендехфар 2020: Marzieh Souzandehfar, Seyyed Mohammad, Ali Soozandehfar. „Teaching Literacy Skills through Multimodal Texts", *Iranian Journal of Learning and Memory*, 2 (8), 35-44.

Таундроу-Ваиш 2009: Phillip Towndrow, Viniti Vaish. „Wireless laptops in English classrooms: A SWOT analysis from Singapore", *Educational Media International*, 46, 207-221.

Фелт-Брковић-Керестес-Свенсон-Хјелмквист-Ћус 2022: Linda Fälth, Irma Brković, Gordana Kerestes, Idor Svensson, Erland Hjelmquist, Tomas Tjus. „The Effects of a Multimodal Intervention on the Reading Skills of Struggling Students: An Exploration Across Countries", *Reading Psychology*, 44(3), 225–241.

Џи-Луо 2019: Jing Ji, Chen Luo. „Scaffolding theory study based on multimodality. Advances in Economics", *Business and Management Research*, 110, 1107-1110.

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

MULTIMODAL TEXTS IN THE PROCESS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Summary

Due to the global spread of new technologies and communication channels, today's students are increasingly engaged in multimodal content and are significantly exposed to digital information on a daily basis. As a result of the aforementioned, there has been a significant increase in the research of scientific publications on multimodal teaching practices and the effects of such teaching practices on student learning. This is where new work methods and new pedagogies similar to multimodal pedagogy appear. In the context of foreign language teaching, the use of multimodality and multimodal pedagogy to stimulate students can improve their interest in learning and memory, bearing in mind that multimodal texts use different modes of communication, with specific modes or a combination of modes, and offer opportunities to create multiple meanings. Hence, the process of reading and writing multimodal texts takes place in a more interactive way than is the case with modal and printed texts. With the help of modes, learning foreign languages becomes creative, analytical, active, investigative and contributes to the development of students' critical thinking. The aim of the work is precisely to point out the importance of multimodal pedagogy and the approach that includes working with multimodal texts in the context of foreign language learning.

Keywords: multimodality, pedagogy, multimodal texts, foreign languages, reading, writing.

Рад је предат 9. јула 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.015.31:73/76
159.954-053.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53886

Прегледни рад

*Гордана М. СТЕПИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука, Јагодина

*Кристина Д. МИЛАДИНОВИЋ***
Предшколска установа „Наша младост“, Лапово

ИСТРАЖИВАЊЕ ИДЕЈА ДЕЦЕ О ФОРМИРАЊУ СЕНКЕ

Апстракт: Деца предшколског узраста имају потешкоће да објасне феномен формирања сенке и сложеност тог феномена. С обзиром на то, циљ истраживања је да се на основу цртежа сагледају идеје деце предшколског узраста о формирању сенке. Узорак су чинила деца две васпитне групе, укупно 44 деце, из Предшколске установе „Наша младост“ из Лапова. Примењена је дескриптивна метода и техника анализа садржаја, при чему су коришћене унапред постављене категорије: присуство три ентитета који су потребни за представљање феномена формирања сенке, карактеристике сенке, однос објекта, сенке и извора светлости и природа светлости. Настанак сенке деца претежно приказују коришћењем три ентитета (извор светлости, објекат и сенка) у различитим односима. Сенка се неретко представља у виду контуре, коришћењем различитих боја и са непотребним детаљима. Деца најчешће истичу значај сунца за формирање сенке. Истраживање предлаже васпитачима и другим заинтересованим алат за сагледавање, тумачење и праћење идеја деце као основ за подршку истраживању природних феномена са децом.

Кључне речи: деца предшколског узраста, дечји цртеж, формирање сенке.

УВОД

У раном узрасту, сва деца имају капацитет и склоност да посматрају, истражују и откривају свет око себе. Идеје деце предшколског узраста развијају се из сложене интеракције између њихових свакодневних искустава у окружењу: непосредна искуства са феноменима, али и посредна (књиге, медији), искуства која стичу слушајући друге, она која стварају у својој машти и др. Деца имају своје властите ‘теорије’ (интуитивна знања) о разним аспектима проблема који их окружују и занимају и они те теорије поступно мењају и надограђују (Malaguzzi 1998). У литератури наилазимо и на друге термине којима се придаје слично значење: свакодневни концепти (енг. everyday concepts), радне теорије (енг. working theories), алтернативни концепти (енг. alternative concept) и др. (Campbell et al. 2015). Наведени термини обично се користе за концепте до којих је дете дошло по сопственом разумевању, на основу сопственог искуства, који могу, али и не морају бити у односу са научно прихваћеним концептом.

* Доцент, ORCID 0000-0003-3122-7147, gordanastepicpefja@gmail.com
** ORCID 0009-0009-6905-7914, kristina.miladinovic1987@gmail.com

Од истраживања Пијажеа, кога је углавном занимало проналажење аспеката који су стабилни и општи у дечјем размишљању, појавиле су се бројне студије које су истраживале идеје деце и начине на које се оне разликују од научно прихваћених идеја, а неке од ових студија су дечије интуитивне идеје и размишљање сматрале нечим шта треба превазићи и/или као препреке за учење „правих научних идеја" (Åkerblom, Thorshag 2021). Међутим, друге студије су тражиле одговоре зашто се јављају изазови у учењу и подучавању науке у предшколском узрасту и препреке у концептуализацији апстрактних научних појмова. Схватање да деца морају да превазиђу препреке које представљају алтернативни концепати је у супротности са новијим истраживањима, у којима се наглашава богата концептуализација деце која се сматра важном да се слуша и вреднује (Siry 2011; Siry, Gorges 2020) и указује се на важност разумевања алтернативних концепата на бази разматрања аспеката као што су ситуација и дискурзивни фактори (Güneş, Şahin 2020).

Дакле, истраживачи признају важност ко-конструкције значења на бази оног што деца већ знају, што доводи до изазова за васпитаче и истраживаче: како сагледати идеје деце (алтернативне концепте). То се показало важним у различитим фазама процеса учења како би васпитачи стекли слику о дечјим идејама о природним феноменима, које истражују са децом, и узимајући у обзир те увиде, подржали учење деце.

Деца предшколског узраста често користе широк репертоар мултимодалних и других алата да изразе своја схватања о свету и тако своје идеје учине видљивим (Siry, Gorges 2020). Један од таквих алата је цртеж. Цртежи омогућавају да деца изразе своје идеје о свету који их окружује. „Активност цртања може послужити као средство за подсећање и изражавање претходних искустава и знања, средство разраде нових информација и организовање свега наведеног" (Papandreou 2014: 93). Истакнуто је пет разлога зашто цртање треба користити у току учења: појачава ангажовање, кроз цртање дете учи да представља научне концепте, да расуђује, може бити стратегија учења и подстицај за комуникацију (Ainsworth et al. 2011). Постоји блиска веза између цртежа и мишљења јер је изградња значења, кроз графичке симболе, ментална активност, а цртеж подржава и развија процес мишљења. Ауторка (Chang 2005: 104) наглашава да коришћење цртежа током различитих фаза истраживања може помоћи деци да „поново размотре своје учење и поново размисле о чему је реч". Поред тога, уз помоћ цртежа, васпитачи могу да прате дечје идеје и стога су у могућности да преобликују и прилагођавају планове и стратегије учења. Активност цртања функционише као средство за олакшавање учења деци у различитим ситуацијама као што су процена, комуникација, јачање самопоуздања или интегрисано учење (Chang 2012).

Из наведеног произилази да цртеж може бити важан алат у процесу учења деце предшколског узраста, те смо истраживање усмерили ка сагледавању могућности коришћења цртања/цртежа као технике/средства у функцији истраживања идеја деце о природним феноменима, конкретно, у истраживању идеја деце о формирању сенке.

МЕСТО И УЛОГЕ ЦРТЕЖА У УЧЕЊУ И РАЗВОЈУ ДЕЦЕ

Већина деце ужива у цртању, посебно у раним годинама и обично то раде у различите сврхе, у разним свакодневним активностима код куће и у вртићу. Цртање се може се одвијати у различитим контекстима, сматра се једним од „сто језика"

који деца користе да се изражавају и комуницирају са другима о начину на који доживљавају свет око себе (Edwards et al. 1998). Неки васпитачи посматрају цртање као припрему за писање, затим у функцији развоја фине моторике или као уметничку активност, при чему се дечји цртежи процењују на основу њиховог визуелног реализма или естетске вредности, а не намена којој служе (Frisch 2006; Wood, Hall 2011; Papandreou 2014).

У литератури постоје различити приступи истраживању дечјих цртежа. Истраживачи из више научних области су испитивали различите димензије ове активности. То је довело до различитих приступа (развојни, клинички, уметнички) (Siry, Kremer 2011), који су били и још увек су доминантни у литератури. Поред наведених, постоје радови који разматрају цртање као средства за стварање значења, као семиотичку активност која се одвија сваки пут у специфичном социокултурном контексту, и који, поред наведеног, истичу улогу и карактеристике цртежа као средства комуникације, као и његову повезаност са процесом мишљења (Papandreou 2014). Срж социокултурне теорије лежи у чињеници да се појединци не могу проучавати ни подучавати независно од социокултурног контекста у којем расту. Деца посматрају начин на који се други чланови њихове заједнице понашају, шта и како говоре, како решавају проблеме итд; кроз тумачење поступака, ставова, захтева и очекивања других, они почињу да граде своја сопствена значења и сопствене начине деловања и ставове користећи као посреднике различите симболичке системе који им помажу у комуницирању и разумевању света око себе (Anning, Edwards 1999; Rogoff 2003). Стога, како деца постепено откривају графичке формуле и обрасце који служе специфичној намени и чим схвате да те графичке симболе прихватају и остали, они их сматрају погодним да их изнова и изнова користе у различитим цртежима (Matthews 2003). Када се њихови цртежи вреднују као важни и добијају позитивне одговоре од других или, када је цртање препознато и промовисано од стране њиховог окружења као комуникативна пракса и оруђе размишљања, онда га деца много чешће користе као средство учења (Anning, Ring 2004).

Посматрања деце која цртају окупљена око стола, откривају да се током цртања дешава широк спектар комуникативних пракси које најчешће одражавају специфичност култура учења сваког контекста (Ring 2006). Деца користе усмени говор док цртају, дискутују и размењују идеје о садржају цртежа, не слажу се или сарадднички одлучују о томе шта да нацртају и како да нацртају, информишу остале о садржају њихових цртежа и значењу њихових симбола, причају приче, погађају значење симбола својих вршњака и повремено копирају туђе симболе (Coates, Coates 2006; Soundy, Drucker 2010). У сваком случају, потребно је замолити децу да објасне свој цртеж, јер цртеж може значити нешто другачије за дете него за одраслу особу (Chang 2012).

Стога, ако васпитачи и/или истраживачи користе дечји цртеж за класификацију деце у фиксне развојне фазе или за идентификацију њихових специфичних уметничких вештина и емоција или користе као корак ка развоју писања, мало је вероватно да ће икада моћи да „виде" праву природу цртања као социокултурне активности или препознају сврхе и начине на које деца користе цртеж и како његов потенцијал користити као средство за учење и подучавање (Hall 2009).

ИДЕЈЕ ДЕЦЕ О ФОРМИРАЊУ СЕНКЕ: ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА

Узимајући у обзир важност мултимодалне комуникације за истраживање природних феномена у предшколском узрасту, различите врсте артефаката и језика могу се користити за подршку дечјем разумевању (Kress et al. 2001; Herakleioti, Pantidos 2016). У области истраживања природних феномена цртање се често користи као средство за представљање дечјих идеја у комбинацији са индивидуалним интервјуима (Kampeza, Ravanis 2012), али и у комбинацији са интеракцијама и комуникацијом које деца остварују међу собом и са одраслима у процесу (Siry, Kremer 2011). Дакле, један од начина да откријемо дечје тумачење природних феномена јесте цртање и разговор са децом. Пружање могућности деци да причају о феноменима може открити њихово тумачење природних феномена.

Истраживачи, као и васпитачи, треба да узму у обзир и нека од ограничења у погледу ефикасности цртања. Пожељно је да дијалози са децом произилазе из активности цртања како би се стекла јасна слика о репрезентацији сваког детета. Поред тога, упркос чињеници да цртање може умањити стрес у изградњи научних појмова, може бити деце која су у малој мери заинтересована за цртање (Chang 2012) или имају ограничену способност цртања. Дакле, цртеже треба користити као комплементарно средство и комбиновати са другим облицима представљања у процесу откривања идеја деце о природним феноменима.

Формирање сенке се објашњава тополошким односом између три ентитета: извора светлости, објекта и равни пројекције. У сврху рада са децом предшколског узраста сенка се може описати идентификацијом тамног подручја, сличног облику објекта који блокира светлост, без других детаља, осим његовог обриса (Delserieys et al. 2017). Претходна истраживања су истакла потешкоће деце да разумеју феномен формирања сенке (Fleer 1996; Parker 2006). Посебно наглашавају потешкоћу да се препозна улога светлости у процесу формирања сенки и да се идентификују непровидни предмети као препрека светлосном снопу (Delserieys et al. 2017). Квалитативна и квантитативна истраживања са децом предшколског узраста показала су да деца имају тешкоћу да објасне феномен формирања сенке на основу идентификовања објекта који блокира пут светлости, тешкоћу у сагледавању важности извора светлости за формирање сенке и у вези са положајем извора светлости, препреке (објеката) и сенке, прецизније, местом сенке у односу на извор светлости и објекат и тешкоћу да разумеју однос између броја извора светлости и броја сенки (Parker 2006; Ravanis et al. 2010; Herakleioti, Pantidos 2016; Delserieys et al. 2017). Деца предшколског узраста могу разумети сенку као аутономни ентитет, са бојама и карактеристикама које подсећају на одговарајући објекат (Gallegos-Cázares et al. 2009). Деца имају тенденцију да приписују сенкама својства објекта и то раде јер не препознају улогу светлости.

Ауторка (Fleer 1996) показала је да су деца предшколског узраста након одговарајуће планиране активности у позицији да дискутују о концепту светлости и да се позивају на изворе светлости и предмете који су коришћени у активности. Проучавањем њихових цртежа утврђује се одређени напредак у размишљању деце, али се такође примећује да нису у потпуности разумели природу светлости.

Резултати истраживања реализованог код нас показују (Blagdanić и др. 2019): иако ученици првог разреда имају искуство о сенки током предшколског периода, усмерено промишљање о њој суочава ученике са различитим врстама потешкоћа: приближно тек сваки двадесети ученик коректно представља сенку; ученици показују најмању сигурност приликом одређивања положаја сенке – свега 11,7% нацртаних положаја сенке је тачно или приближно тачно, а ученици најмање проблема имају са усклађеношћу облика сенке и тела од којег сенка потиче (78,7% тачних решења). Занимљиво је приметити да 37,7% испитаника приказује сенку повезану са телом од којег она потиче, док тек нешто више од половине испитаника (51,9%) црта сенку без детаља који се уочавају на телу (очи, уста, дугме и сл.).

Ауторка (DeVries 1986) је идентификовала четири нивоа и осам поднивоа у расуђивању деце предшколског и основношколског узраста о сенкама. Ниво 0 подразумева да деца нису способна да препознају сопствену или туђу сенку. На нивоу 1 фокус је на односу објекат/сенка. Деца почињу да схватају да сенке личе на објекте, схватају сенку као својство објекта (ниво 1а). Деца истражују како могу да промене величину сенке померањем објекта ближе подлози, али не размишљају о улози светлости (ниво 1б).

На нивоу 2, деца су свесна улоге светлости. Идентификована су три поднивоа. На нивоу 2а, деца препознају светлост као важан фактор у формирању сенки, али не могу тачно да одреде однос. На нивоу 2б, деца мисле да је за настанак сенке неопходно померити лампу што се може протумачити као прво уочавање односа светлост-објекат. На нивоу 2ц, деца сматрају да светлост игра активну улогу у формирању сенки.

Следећи нивои подразумевају много јасније односе између светлости, објекта и сенке, а како прелазе са нивоа 3 на 4, уочено је успостављање узрочних веза. Међутим, деца предшколског узраста не достижу ове нивое и, у ствари, мало деце узраста од 6 до 9 година достиже ове нивое. Већина деце предшколског узраста се налази на нивоу 2, углавном на поднивоима 2б и 2ц.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања је да се на основу цртежа сагледају идеје деце предшколског узраста о формирању сенке и посредно укаже на потенцијал цртежа као алата за истраживање идеја деце о природним феноменима.

У истраживању коришћена је дескриптивна метода и техника – анализа садржаја.

Истраживање је реализовао педагог у сарадњи са васпитачима из две васпитне групе (старија васпитна група (Н=24) и група у години пред полазак у школу (20)) у ПУ „Наша младост“ из Лапова.

Како бисмо подстакли децу да цртежом представе настанак сенке, педагог је дао следеће упутство: *Нацртај себе, своју сенку и све шта је потребно да би сенка настала.* Деци су понуђени папир, оловка, гумица и фломастери. Свако дете је отвореним питањима позвано да вербализује оно што је нацртало: Шта је ово (за сваки нацртан део)? Како си цртао/цртала? Зашто си ово нацртао/ла? Педагог је уз сваки цртеж написао дечје одговоре и све оно шта су деца имала да кажу о својим цртежима.

Да би се анализирали цртежи, идентификоване су категорије и индикатори, пре анализе, на основу научног схватања настанка сенке и главних потешкоћа

у дечијем разумевању феномена сенке које се налазе у литератури (Delserieys et al. 2017). За квалитативну анализу података коришћени су индикатори који су сврстани у четири категорије: присуство три ентитета који су потребни за представљање феномена формирања сенке, карактеристике сенке, однос објекта, сенке и извора светлости и природа светлости.

Дечје цртеже и коментаре представљамо навођењем припадности групи (старија васпитна група (СВГ); група у години пред полазак у школу (ПГ) и одговарајућим бројем (1-24; 1-20).

Квантитативна анализа података урађена је коришћењем фреквенција и процента.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СА ДИСКУСИЈОМ

Резултате истраживања (Табела 1) и дискусију представљамо на основу категорија и индикатора анализе.

Табела 1. *Идеје деце о формирању сенке*

Категорија	Индикатори	Старија васпитна група (N=24)	Група у години пред полазак у школу (N=20)
Присуство елемената потребних за настанак сенке	Светло, објекат и сенка су присутни	18 (75%)	14 (70%)
	Недостаје светло	2 (8,3%)	4 (20%)
	Недостаје сенка	/	/
	Недостаје објекат	/	/
	Неповезан цртеж	4 (16,6%)	2 (10%)
	Цртеж садржи и друге елементе	9 (37,5%)	6 (30%)
Карактеристике сенке	Облик сенке одговара облику објекта	12 (50%)	13 (65%)
	Сенка представљена као тамна област	5 (20,8%)	10 (50%)
	Сенка представљена светлим бојама	2 (8,33%)	/
	Сенка се оцртава (контура) празно унутра	6 (25%)	3 (15%)
	Сенка укључује непотребни детаље (очи, уста итд.)	7 (29,16%)	5 (25%)
Однос објекта, сенке и извора светлости	Вертикални	/	/
	Хоризонтални	7 (29,2%)	11 (55%)
	Пројекција на под	7 (29,2%)	6 (30%)
	Сенка иза објекта	3 (12,5%)	/
	Сенка између објеката и светлост	1(4,5%)	1 (5%)
	Светлост између објекта и сенке	2 (8,3%)	/
Природа светлости	Природно	12 (50%)	13 (65%)
	Вештачко	6 (25%)	1(5%)

Прва категорија тиче се *присуства три ентитета* који су потребни за представљање феномена формирања сенке. Светло, објекат и сенка су присутни у већини и у подједнаком броју цртежа деце оба узраста. Занимљиво је приметити да је најчешће извор светлости елемент који деца не представљају, што је у складу са

истраживањем које је реализовано на узорку француске и грчке деце истог узраста (Delserieys et al. 2017). Међутим, у неким случајевима у нашим подацима, као и у француским (Delserieys et al. 2017), деца су усмено помињала улогу светлости, али нису осећала потребу да нацртају (Дете (СВГ12) је коментарисало свој цртеж (Слика 1) рекавши: „Сенке има на сунцу и на светлу, и маца има сенку".). За укупно шесторо деце оба узраста задатак је представљао изазов и цртала су нешто што није у вези са формирањем сенке, што је у сагласности са резултатима француског узорка, док се то није јављало на узорку цртежа грчке деце (Delserieys et al. 2017). Трећина деце оба узраста имала су потребу да цртају и друге елементе, осим оних који су тражени (нпр. облаке, кућу, мацу, срце...) (Слике 1 и 2).

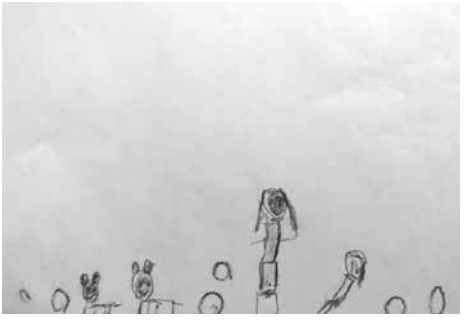

Слика 1. Цртеж детета СВГ12

Слика 2. Цртеж детета ПГ14

Анализе цртежа открише су занимљиве карактеристике у погледу друге категорије - *карактеристике сенке*. Половина деце старије васпитне групе и око две трећине деце у години пред полазак у школу представљају сенку идентично облику објекта који блокира светлост. Овај резултат није у сагласности са резултатима деце из француског и грчког узорка (Delserieys et al. 2017) у чијим цртежима, у већини случајева, облик сенке се поклапао са обликом објекта. Сенка је у 20,8% цртежа деце старије васпитне групе и 50% деце у години пред полазак у школу представљана као тамно подручје испуњено црном бојом или тамне боје (Слике 2 и 3) што је у складу са француским подацима, док грчки подаци показују већи проценат деце оба узраста која изглед сенке тачно представљају (Delserieys et al. 2017).

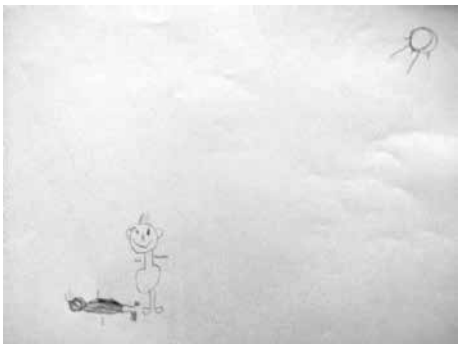

Слика 3. Цртеж детета ПГ9

Слика 4. Цртеж детета ПГ7

Деца обе васпитне групе представљала су сенку и као контуру (Слика 4) или са непотребним детаљима (очи, уста, одећа итд.) (Слике 1, 5, 7 и 8), или као тамно подручје без специфичног облика (Слика 6), с тим што су то чешће чинила деца старије васпитне групе него деца у години пред полазак у школу. Има случајева да деца описију сенку као црну или сиву, али да је цртају као желе, односно, како им се допада (ПГ3: „Мени се свиђа љубичаста сенка, мада је сенка црна".) (Слика 7). Ови резултати су приближни резултатима грчке и француске деце, с тим што наша деца, оба узраста, у мањој мери него француска и грчка представљају сенку у виду контуре са празном унутрашњошћу, а у већој мери у представљању сенке користе непотребне детаље.

Слика 5. Цртеж детета ПГ6

Слика 6. Цртеж детета СВГ21

Што се тиче индикатора који се односе на *однос објекта, сенке и извора светлости* у Табели 1 видимо да деца старије васпитне групе представљају сенку у различитим односима у односу на објекат, односно, имају тешкоће да дефинишу положај сенке у односу на одговарајући објекат и извор светлости (Ravanis 1996; према Delserieys et al. 2017), док деца у години пред полазак у школу представљају објекат и сенку претежно хоризонтално (Слике 2, 4, 7 и 8) и у виду пројекције на под (Слика 3), што се на овом узрасту сматра прихватљивим. Већина деце из француског и грчког узорка представља објекат и сенку хоризонтално, тј. једно поред другог (Delserieys et al. 2017).

Представљамо примере који илуструју индикаторе повезане са тешкоћама цртања положаја три ентитета: сенка иза објекта (Слика 5) и светлост (мобилни телефон) између објекта и сенке (Слика 8). Ови резултати узроковани су тешкоћом да деца схвате интеракцију светлости са објектом и блокирајућу улогу непрозирног објекта (Delserieys et al. 2018).

Слика 7. Цртеж детета ПГ3

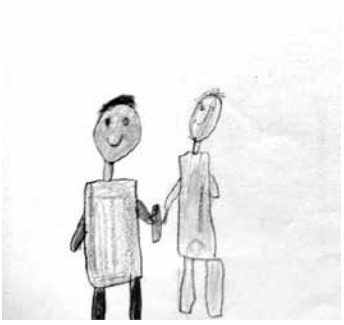

Слика 8. Цртеж детета ПГ15

У оквиру четврте категорије цртежи су открили неке од дечијих идеја о *природи светлости* у формирању сенке. Разлика је уочена у погледу врсте извора светлости. Деца старије васпитне групе наводила су, поред природног извора светлости, Сунца, и вештачке изворе попут мобилног телефона и сијалице (СВГ22: „Сенка има кад има светла од сијалице"; СВГ16: „Телефон ми треба да направи светло. Ја сам у мраку правила сенке"; СВГ11: „Сунце је најважније за сенку, али може унутра и друго светло (показује на сијалицу".), док су старија деца најчешће представљала и указивала на значај природног извора светлости (ПГ9:„Сенка настаје од сунца и тела".). Грчки подаци су показали скоро једнаку поделу између две врсте извора светлости, док су француски подаци претежно у складу са нашим (Delserieys et al. 2017). Уочене разлике указују на утицај контекста на учење деце.

Овде ћемо се дотаћи и схватања улоге светлости за настанак сенке. Деца оба узраста уобичајено представљају сунце користећи жуту боју, круг и линије, које, претпостављамо, представљају зраке светлости. Питање је да ли они на тај начин представљају и разумевање простирања светлости. Према њиховим тумачењима цртежа рекло би се да је то шаблон и да цртеж не говори о разумевању простирања светлости. Међутим, у веома ретким тумачењима деце уочавају се назнаке схватања улоге светлости за настанак сенке, ако не другачије, барем терминолошки (ПГ12: „Зраци сунца падају на мене и праве сенку"; ПГ15: „Светло било које ствара сенку. Светло из мобилног".). Ово је у складу са налазима (Ravanis 1999; према Delserieys et al. 2017) који указују да петогодишња деца, а у нашем случају и шестогодишња, успостављају везу између светлости и њених извора, али нису конструисали појам светлости као независан ентитет који путује кроз простор, што им отежава да опишу ширење светлости у свим правцима и на тим основама разумеју формирање сенки.

Дечја тумачења цртежа су нам помогла да боље разумемо њихове цртеже. Њихова појашњења, поред помоћи у тумачењу унапред постављених категорија и индикатора, омогућила су нам и да схватимо: нека млађа деца имају дилему да ли све има сенку (СВГ10: „Не знам да ли цвет има сенку, ваљда има".), док старија кажу (ПГ1: „Од свега има сенке, и ова оловка има сенку, види"; ПГ3: „Светло нам треба да створи сенку. Све има сенку и шоља".); поједина деца указују и на друге ентитете потребне да се формира сенка (ПГ10: „Облаци нам мало требају, кад дође облак, има сенке"; ПГ1: „Ноге нам требају да се створи сенка"; СВГ6: „Сунце и месец нам требају за сенку".).

Појединна деца истичу важност зида (подлоге) за формирање сенке (ПГ5: „Треба нам зид да се сенка створи"; СВГ9: „Зид мора да постоји да има сенке. Сенка је исто што и ја, на зиду".).

Налази истраживања (Segal, Cosgrove 1993) показују да су петогодишња деца персонификовала своје сенке, што се дешавало код петогодишње деце и у нашем узорку (СВГ18: „Моја сенка је исто што и ја, ја је јурим на слици".).

Слично налазу студије (Chen 2009) која је указала да је концепција сенки четворогодишњака сасвим другачија од оне код петогодишњака (чини се да петогодишњаци имају боље разумевање односа између извора светлости и оријентације сенке, разумевање облика сенке и величине сенке од четворогодишњака), у нашем истраживању је уочена разлика између четворогодишњака и петогодишњака у односу на шестогодишњаке у погледу положаја објекта, сенке и извора светлости, облика сенке и природе извора светлости.

Наши резултати указују да је већина деце из нашег узорка на нивоу 2, заступљена су сва три поднивоа (DeVries 1986). Поређењем резултата наше деце и резултата деце француског и грчког узорка (Delserieys et al. 2017), запажено је да су наши резултати приближнији резултатима француског узорка деце.

ЗАКЉУЧАК

Цртање се у предшколском узрасту одвија у различитим контекстима, најчешће уз присуство других – родитеља, браће и сестара, васпитача, друге деце, али и уз присуство разних стимуланса из окружења. Намера је била да овим истраживањем, поред сагледавања идеја деце о формирању сенке, укажемо на потенцијал дечјег цртежа за разумевање природних феномена, као основ за подршку учењу.

Деца обе групе у већини случајева успела су да нацртају три ентитета неопходна за објашњење формирања сенке (извор светлости, објекат и сенка). Најчешће усмено истичу да је потребно сунце за формирање сенке, а извор светлости је ентитет који је најчешће изостављен на цртежима. Деца старије васпитне групе на различите начине представљају однос три ентитета, док деца у години пред полазак у школу у већини случајева то чине на прихватљив начин. Сенка се неретко представља у виду контуре, коришћењем различитих боја и непотребних детаља (одећа, уста, очи и др.). Неочекивано је да деца старије васпитне групе истичу разноликије изворе светлости у односу на децу у години пред полазак у школу, што тумачимо различитим окружењем за учење, односно, различитим искуствима деце. Деца старије васпитне групе показују већи степен слободе и маште при изради цртежа, док деца у години пред полазак у школу показују већи степен страха од грешака, стално траже потврду да ли су „тачно" нацртали. Деца обе групе не могу да схвате природу и улогу светлости.

Резултати истраживања указују да деца имају идеје о томе како се формира сенка, да су идеје различите и у оквиру групе или између група, јер су формиране на бази различитих искустава и да је потребно истраживати, разумети и пратити њихове идеје како бисмо адекватно подржали учење. Истраживање нуди васпитачима и другим заинтересованима алат за сагледавање и тумачење идеја деце о природним феноменима.

Ограничења истраживања видимо у истраживачком приступу, односно перспективи. У раду је коришћена конструктивистичка перспектива. Показало се да конструктивистичка перспектива може дефинисати концептуални простор научних искустава у вртићу, док културно-историјска перспектива може пружити увид у образовну, друштвену, културну и материјалну стварност (Fragkiadaki et al. 2021). С тим у вези истичемо значај истраживања истог научног феномена коришћењем обе перспективе што би нам омогућило да продубимо разумевање о томе како деца предшколског узраста концептуализују научне појмове, као и како се њихова концептуализација формира у оквиру реалности свакодневног живота.

Предлог за даља истраживања је фокус на процес који омогућава деци предшколског узраста да стварају значења кроз активност цртања, као и на начине на

које ова активност подржава размишљање и комуникацију. То отвара одређена питања и за истраживаче и за васпитаче: карактеристике окружења за учење, промену схватања значаја дечјег цртежа за васпитно-образовну праксу, стратегије васпитача које би могле да ојачају дечију цртачку активност у вртићу као средство комуникације и начина размишљања, али и одабир истраживачког приступа.

ЛИТЕРАТУРА

Åkerblom, Thorshag 2021: Annika Åkerblom, Kristina Thorshag. Preschoolers' use and exploration of concepts related to scientific phenomena in preschool. *Journal of Childhood, Education & Society*, 2 (3), 287–203. DOI: 10.37291/2717638X.202123115

Anning, Edwards 1999: Angela Anning, Anne Edwards. *Promoting children's learning from birth to five*. Buckingham: Open University Press.

Anning, Ring 2004: Angela Anning, Kathy Ring. *Making sense of children's drawings*. Maidenhead: Open University Press.

Благданић, Радовановић, Бошњак Степановић 2019: Благданић Сања, Радовановић Ивица, Бошњак-Степановић Марија. Предубеђења ученика о природним феноменима на почетку основног образовања – оков и/или могућност. *Иновације у настави*, 32(1), 16–29. doi:10.5937/inovacije1901016B

Wood, Hall 2011: Elizabeth Wood, Emese Hall. Drawings as spaces for intellectual play. *International Journal of Early Years Education*, 19(3–4), 267–281.

Gallegos-Cázares, Flores-Camacho, Calderón-Canales 2009: Leticia Gallegos-Cazares, Fernando Flores-Camacho, Elena Calderon-Canales. Preschool science learning: The construction of representations and explanations about color, shadows, light and images. *Review of Science, Mathematics and ICT Education,* 3(1), 49–73.

Güneş, Şahin 2020: Gökhan Güneş, Volkan Şahin. Preschoolers' thoughts on the concept of time. *The Journal of Genetic Psychology*, 181(4), 293–317. https://doi.org/10.1080/00221325.2020.1753645

Delserieys, Jégou, Boilevin, Ravanis 2018: Alice Delserieys, Corinne Jégou, Jean-Marie Boilevin, Konstantinos Ravanis. Precursor model and preschool science learning about shadows formation. *Research in Science and Technological Education*, 36(2), 147–164.

Delserieys, Impedovo, Fragkiadaki, Kampeza 2017: Alice Delserieys, Maria-Antonietta Impedovo, Glykeria Fragkiadaki, Maria Kampeza. Using drawings to explore preschool children's ideas about shadow formation. *Review of science, mathematics and ICT education*, 11(1), 55–69.

DeVries 1986: Rheta DeVries. Children's conceptions of shadow phenomena. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs, 112*(4), 479–530.

Edwards, Gandini, Forman (Eds) 1998: Carolyn Edwards, Lella Gandini, George Forman. *The hundred languages of children: the Reggio Emilia approach to early childhood education*. Norwood, NJ: Ablex.

Ainsworth, Prain, Tytler 2011: Shaaron Ainsworth, Vaughan Prain, Russell Tytler. Drawing to Learn in Science. *Science*, 333, 1097- 1096 DOI: 10.1126/science.1204153

Kampeza, Ravanis 2012: Maria Kampeza, Konstantinos Ravanis. Children's understanding of the earth's shape: an instructional approach in early education. *Skholê*, 17, 115–120.

Kress, Jewitt, Ogborn, Tsatsarelis 2001: Gunther Kress, Carey Jewitt, Jon Ogborn, Tsatsarelis Charalampos. *Multimodal teaching and learning: the rhetorics of the Science classroom*. London: Continuum.

Campbell, Jobling, Howitt, Chubb (Eds) 2015: Coral Campbell, Wendy Jobling, Christine Howitt, Ian William Chubb. *Science in early childhood*. Port Melbourne: Cambridge University Press.

Coates, Coates 2006: Elizabeth Coates, Andrew Coates. Young children talking and drawing. *International Journal of Early Years Education*, 14(3), 221–241.

Malaguzzi 1998:Loris Malaguzzi. History, Ideas, and Basic Philosophy – An Interview with Lella Gandini. U: Edwards, C. P., Gandini, L., Forman, G. (ur.), *The Hundred Languages of Children – The Reggio Emilia Approach*, Advanced Reflections. London: Ablex Publishing, str. 49–97.

Matthews 2003: John Matthews. *Drawing and painting: Children and visual representation* (2nd edn.). London: Paul Chapman Publishing ltd.

Papandreou 2014: Maria Papandreou. Communicating and Thinking Through Drawing Activity in Early Childhood, *Journal of Research in Childhood Education*, 28 (1), 85–100, DOI: 10.1080/02568543.2013.851131

Parker 2006: Joan Parker. Exploring the impact of varying degrees of cognitive conflict in the generation of both subject and pedagogical knowledge as primary trainee teachers learn about shadow formation. *International Journal of Science Education*, 28(13), 1545–1577.

Ravanis, Zacharos, Vellopoulou 2010: Konstantinos Ravanis, Konstantinos Zacharos, Angeliki Vellopoulou. The formation of shadows: the case of the position of a light source in relevance to the shadow. *Acta Didactica Napocensia*, 3(3), 1–6.

Ring 2006: Kathy Ring. Supporting young children drawing: Developing a role. *International Journal of Education through Art*, 2(3), 195–209.

Rogoff 2003: Barbara Rogoff. *The cultural nature of human development*. New York: Oxford University Press.

Segal, Cosgrove 1993: Gilda Segal, Mark Cosgrove. "The Sun Is Sleeping Now": Early Learning about Light and Shadows. *Research in Science Education*, 23, 276–285. http://dx.doi.org/10.1007/BF02357071

Siry, Kremer 2011: Christina Siry, Isabelle Kremer. Children explain the rainbow: Using young children's ideas to guide science curricula. Invited contribution to special issue of *The Journal of Science Education and Technology*, 20, 643–655.

Siry, Gorges 2020: Christina Siry, Anna Gorges. Young students' diverse resources for meaning making in science: Learning from multilingual contexts. *International Journal of Science Education*, 42(14), 2364–2386. https://doi.org/10.1080/09500693.2019.1625495

Siry 2011: Christina Siry. Exploring the significance of resource-rich views in science education. *Cultural Studies of Science Education*, 6(4), 1019–1029. https://doi.org/10.1007/s11422-011-9353-3

Soundy, Drucker 2010: Cathleen Soundy, Marilyn Drucker. Picture partners: A co-creative journey into visual literacy. *Early Childhood Education Journal*, 37, 447–460.

Fleer 1996: Marilyn Fleer. Early learning about light: mapping preschool children's thinking about light before, during and after involvement in a two week teaching program. *International Journal of Science Education,* 18(7), 819–836.

Fragkiadaki, Fleer, Ravanis 2021: Glykeria Fragkiadaki, Marilyn Fleer, Konstantinos Ravanis. Understanding the complexity of young children's learning and development in science: a twofold methodological model building on constructivist and cultural-historical strengths. *Learning, Culture and Social Interaction*, *28*. 100461. https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2020.100461

Frisch 2006: Nina Scott Frisch. Drawing in preschools: a didactic experience. *International Journal of Art and Design Education*, 25(1), 74–85.

Hall 2009: Emese Hall. Mixed messages: the role and value of drawing in early education. *International Journal of Early Years Education*, 17(3), 179–190.

Herakleioti, Pantidos 2016: Evagelia Herakleioti, Panagiotis Pantidos. The contribution of the human body in young children's explanations about shadow formation. *Research in Science Education,* 46(1), 21–42.

Chang 2005: Ni Chang. Children's drawings: science inquiry and beyond. *Contemporary Issues in Early Childhood,*6(1),104–106.

Chang 2012: Ni Chang. What are the roles that children's drawings play in inquiry of science concepts? *Early Child Development and Care*, 182(5), 621–637.

Chen 2009: Shu-Min Chen. Shadows: Young Taiwanese Children's Views and Understanding. International Journal of Science Education, 31(1), 59–79.

Gordana M. STEPIĆ
Kristina D. MILADINOVIĆ

EXPLORING CHILDREN'S IDEAS ABOUT SHADOW FORMATION

Summary

Preschool children have difficulty in explaining the phenomenon of shadow formation and the complexity of that phenomenon. In that respect, the research goal is to perceive the preschool children's ideas about shadow formation based on drawings. The sample consisted of children from two educational groups, a total of 44 children, from the Preschool institution "Naša mladost" in Lapovo. A descriptive method and a technique of content analysis were applied, whereby pre-set categories were used: the presence of three entities needed to represent the phenomenon of shadow formation, the characteristics of the shadow, the relationship between the object, the shadow and the light source, and the nature of the light. The children mainly depicted shadow formation using three entities (a light source, an object and a shadow) in different relationships. The shadow was often presented as a contour, using different colours and with unnecessary details. Children most often emphasized the importance of the sun for the formation of shadows. The research provided pre-school teachers and other interested parties with a tool for perceiving, interpreting and monitoring children's ideas as a basis for supporting the research of natural phenomena with children.

Keywords: pre-school children, children's drawings, shadow formation.

Рад је предат 11. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.774:004.378.5
316.47:004.378.5
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-53580

Оригинални научни рад

*Андријана Р. МАКСИМОВИЋ**
Државни универзитет у Новом Пазару

*Адем А. ПРЕЉЕВИЋ***
Државни универзитет у Новом Пазару

„УМРЕЖЕНИ ИНДИВИДУАЛИЗАМ“ – ЈЕДАН ИЗАЗОВ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ

Апстракт: Успон дигиталних технологија од друштва је направио потпуно другачији амбијент за живот, а од појединца оквир за неговање измењених животних навика. Трансформација друштвених односа коју са собом носи дигитализација најбоље се приказује кроз концепт „умреженог индивидуализма“. Циљ рада је да се укаже на основне карактеристике овог феномена, али и на његову друштвену условљеност. На основу разматрања различитих теоријских приступа, аутори уочавају да се умрежени индивидуализам користи као главна аналитичка јединица у разумевању организације друштва. У том измењеном разумевању, појединац се поставља као аутономни центар заједница које се одликују слабијом повезаношћу у односу на своје претходнице. У раду се поставља питање на који начин слабија повезаност утиче на социјални капитал и његов изглед у патнамовском смислу повезујућег и премошћујућег капитала. Комуникација и интеракција опстају као важни елементи свакодневног живота, али се одвијају унутар линија лабавих мрежа. Разматрање новог типа друштвених односа путем тзв. мрежне анализе отворило је простор за разумевање односа традиционалног и модерног друштва и то у правцу њиховог међусобног прожимања и допуне.

Кључне речи: дигитализација, друштвени односи, мреже, социјални капитал, „умрежени индивидуализам“.

УВОД

Процес модернизације у другој половини двадесетог века учинио је да се друштвени односи све више индивидуализују. Индивидуализација друштвених односа на општем нивоу се појачавала као одговор на њено искорењивање из ужих контекста друштвене интеракције. Слабљење и површност веза, отуђење индивидуа и фрагментација друштвеног система (Granovetter 1983) одавно су пронашли своје место на страни последица које је са собом донело модерно друштво. Највидљивији показатељ промена је друштвена структура која се из претежно вертикално-хијерархијске трансформише у мрежну структуру. Иако доста критиковане, и то нарочито са становишта да су примарне групе и даље задржале онај значај који су имале, постало је јасно да су ове идеје добиле на значају због суштинског неразумевања слабих веза. Зато, озбиљно

* Доцент, ORCID 0000-0001-5613-7821, amaksimovic@np.ac.rs
** Доцент, ORCID 0000-0001-8386-1364, apreljevic@np.ac.rs

схватајући критику да деветнаести век и даље доминира у разумевању друштвених категорија и саме друштвене организације (Тили 1997), у раду дајемо преглед теорија које указују на незаменљиву функцију веза и мрежа и за индивидуе и за друштво.

„Умрежени индивидуализам" је нови образац мрежне друштвености. Различити структурални фактори довели су до трансформације друштвености - из непосредног у посредни модел друштвености. Један од таквих фактора је, можемо слободно рећи и, хетерогенизација друштвених улога појединца или, како Турза истиче, хетерогенизација делања (Турза 1998). Циљ рада јесте да укаже на основне карактеристике феномена одређеног као „умрежени индивидуализам" и на његову друштвену условљеност.

У раду се подвлачи да технологије нису узроци већ пратиоци описаних трансформационих процеса. Као што ћемо видети, са развојем интернета појединци креирају нове везе али и надопуњују старе. Друштвени медији нуде појединцима мгућности за другачију организацију живота и одабира животног стила кроз широко поље комуникације. Оквир таквих друштвених медија је, заправо, умрежавање као важан ресурс за успостављање везе (Praprotnik 2019). Интернет не ствара нови образац друштвености заснован на умреженом индивидуализму, он само обезбеђује материјалну подршку за ширење умреженог индивидуализма (Castells 2001). Нови тип друштвених односа се све више ослања на појединца па отуда раст индивидуализованих форми живота. Мрежна друштвеност је повезана са све већом улогом информација и њиховим утицајем на различите аспекте макро-социјалног живота, гледано опште, али и дубоко продире у ткиво друштвеног живота и механизме социјализације (Rychłowska, Niesporek 2023).

Оно што је за нас кључно и представља значајан део овог рада јесте то да дигитализација игра значајну улогу у процесу реукорењавања измењених образаца друштвених односа и друштвене структуре. Прелазак са заједнице на мрежу као кључну форму организације био је неопходан да би се разумеле нове форме друштвене интеракције (Peračković, Petrinjak 2021). Стога смо за предмет рада поставили сагледавање „умреженог индивидуализма" и као изазова дигитализације, али и међусобне условљености овог обрасца друштвености и дигитализације. Однос дигитализације и умреженог индивидуализма у раду сагледавамо кроз теорију актер мрежа у овиру које се наглашава дејство нељудских актера на обликовање људских активности. У првом делу рада указаћемо на различита теоријска тумачења „умреженог индивидуализма", а потом и на мрежне приступе који различито постављају анализу друштвене интеракције. Овде мислимо и на приступе којима су друштвена структура и друштвена интеракција у фокусу, али и на оне који се баве ресурсима, тј. социјалним капиталом који се кроз ове мреже формира.

„УМРЕЖЕНИ ИНДИВИДУАЛИЗАМ" – РЕДЕФИНИСАЊЕ КЛАСИЧНИХ МОДЕЛА ДРУШТВЕНОСТИ

Измењени образац друштвености све више се поставља у виду тзв. умреженог индивидуализма. Овај образац друштвености представља спој два процеса (Петровић 2008). Први је процес индивидуализације, који је довољно нагризао традиционалне заједнице да се може рећи да представља једног од главних актера настанка

новог обрасца друштвености. Други је процес подруштвљавања индивидуализованих појединаца кроз мреже. Уколико бисмо пошли од неке опште дефиниције процеса индивидулизације, видели бисмо да је реч о противречном процесу будући да у себе укључује и напуштање традиционалних облика сигурности и старања, али и да повлачи за собом реверзибилан процес подруштвљавања на новим основама удруживања (Lash 2002; Bek 2001). Процес индивидуализације условљен је низом фактора: од измењених односа капитала и рада услед промена на тржишту рада, преко кризе патријархалности, образаца урбанизације до опадања поверења у државне институције и промењених образаца удруживања.

Процес подруштвљавања индивидуализованих појединаца кроз мреже представља процес поновног друштвеног укорењивања. Основу новог укорењивања према Гиденсу (1998) представља поверење које се једним делом производи кроз друштвене везе обликоване у контексту заједничког присуства, а другим делом кроз развој веровања у апстрактне системе. Посебно је важно разумети овај други део оформљења поверења кроз апстрактне системе. Развој веровања у апстрактне системе није једноличан. Напротив, они најпре искорењују да би постали средство новог укорењивања кроз прихватање њихових предности.

Да бисмо боље разумели нове обрасце друштвености и то зашто класичне моделе друштвености, гледано из њиховог угла, треба осудити на музеј старина, на овом месту указујемо на следеће класичне приступе: Диркемов, Тенисов и Веберов приступ. Критикујући социолошки биологизам и индивидуални психологизам, Диркем је свој теоријски систем утемељио на ставу да појединци не условљавају друштвено збивање, већ је друштвено збивање то које примарно обликује човека и усмерава његово деловање. Из оваквог става је проистекла његова подела на два типа друштва: примитивно друштво (механичка солидарност) и цивилизовано друштво (органска солидарност). У механичкој солидарности појединац је потпуно потчињен друштву. Органска солидарност, изникла из потребе за узајамним услугама, почива на индивидуализму као моралном начелу (Барнес 1982). Специфичност овог индивидуализма лежи у томе што он не даје право појединцу да неограничено тежи остваривању својих жеља и интереса, већ је он, пре свега, обавеза појединца да индивидуализира себе интензивном специјализацијом како би дао што већи допринос друштву. Уколико индивидуализам не би био ограничен на овај начин, врло лако би се претворио у хедонистички индивидуализам, који никада не би могао довести до солидарности и међусобне повезаности људи.

Према Фердинанду Тенису, сви друштвени односи проистичу из друштвене воље, и то, из два основна њена облика: органске и рационалне воље. Из ова два типа воље произашла су и два основна облика удруживања људи – заједница и друштво. Из органске воље (извире из осећања симпатије према партнеру) настаје заједница, а рационална воља (има корен у рационалном размишљању људи) је основ за настанак друштва. У Веберовском смислу, индивидуализам као слободна воља човека и његово делање је основ настанка свих друштвених појава. Следећи Тениса, Вебер солидарне односе (све друштвене односе дели на конфликтне и солидарне) дели на заједницу (заснована на субјективном осећању учесника) и друштво (засновано на рационално мотивисаном компромису интреса) (Пешић 1998).

Оваква поставка облика друштвености чини се статичном и недовољном за разумевање савремених образаца. Оног тренутка када ови приступи нису били у стању да иду у корак са динамичким карактером друштва, почели су да се проглашавају архаичним разумевањем. Мрежни приступ је, заправо, покушао да своје предности прикаже на оним пољима која су слабе тачке традиционалног приступа – уместо традиционалних заједница које заробљавају појединца, треба примат дати великим заједницама, срединама, у којима појединци, не само да нису усамљени и изгубљени, већ кроз тзв. Ја мреже (Петровић 2009) изграђују и учвршћују свој идентитет. На овај начин се кроз мрежни приступ отвара простор за разумевање односа традиционалног и модерног и то, кроз однос сарадње и допуне једног другим, а никако однос искључивања.

Мреже, организоване око избора и стратегија актера, према Кастелсу (2001), све више одузимају примат месту као извориште друштвености. У оваквом измењеном облику организације, појединац је тзв. аутономни центар који је у интеракцији са разним својим технолошким верзијама. У новим облицима организације друштвеног живота нагласак је на персоналној аутономији која омогућује већу видљивост умреженог индивидуализма (Rainie - Wellman 2012).

Пре него истакнемо како је изгледало то померање од традиционалних заједница ка мрежама као облику организације, треба нагласити да умрежени индивидуализам није настао као креација нових технологија, већ су оне само представљале плодно тло за његов настанак, раст и развој.

ОД ГУСТО ПОВЕЗАНИХ ЗАЈЕДНИЦА КА СЛАБИЈЕ ПОВЕЗАНИМ ПЕРСОНАЛНИМ МРЕЖАМА

Термин друштвена мрежа се користи да означи сложену групу односа између чланова одређеног система. Реч је, дакле, о скупу актера и веза које међу њима постоје.[1] Heaney i McClurg (2009) истичу да анализа социјалних мрежа данас подразумева низ методских приступа који испитују обрасце повезивања између индивидуа и институција током њихових свакодневних активности. Координација, кооперација и поверење су само неки од важних елемената без којих је немогуће анализирати друштвене мреже. Врсте веза и типови повезаности људи у мрежама представљају значајне одреднице моћи коју актери могу да постигну (Knoke 2003).

Јаке везе подразумевају већу временску и емоционалну повезаност. Према Грановетеру, „снага везе је комбинација количине времена, емоционалног интензитета, интимности и реципрочних услуга које карактеришу везу“ (Granovetter 1973). Сразмерност количине времена, емоционалног интензитета и интимности са снагом везе, одсликава се кроз став да људи који су међусобно слабо повезани, крећу се у различитим социјалним круговима (Granovetter 1982). Има и оних који јачину везе постављају зависном од фреквентности интеракције (Homans, 1974). Све ово указује да су се јаке везе образовале преко слабих веза и јаке везе не би ни производиле густу мрежу да нема слабих веза (Шкорић 2006).

1 Сматра се да је термин „социјална мрежа“ први употребио Барнс (Barnes 1954): Class and committee in a Norwegian Island parish. *Human Relations* 7 (1): 39-58. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/001872675400700102

Увод у оснаживање концепта „слабих веза“ представљали су радови Рапопорта и Хорвата (Rapoport - Horvath 1961) кроз које се наглашавао значај употребе математичких модела у опису друштвених структура. Реч је, заправо, о социограму који преко односа између различитих парова унутар једне популације долази до описа те популације. Предмет интересовања ове двојице теоретичара били су велики социограми, који, иако представљају веома комплексне структуре, омогућују испољавање занимљивих особина. Посебно је важно што су постављали разумевање односа унутар мрежа на тај начин да су се кретали од јаких ка слабим везама. Ови елементи у посебно важни, будући да се наводе као претеча мрежне анализе (Granovetter 1973).

Једну од најутицајнијих теорија о снази „слабих веза“ развио је амерички социолог Марк Грановетер. Овај теоретичар је отворио ново разумевање повезивања индивидуе кроз концепт „слабих веза, сматрајући да су слабе везе од круцијалног значаја, посебно када је реч о индивидуалним инструменталним потребама, али и о укупној друштвеној кохезији (Шкорић, Томашевић 2011). Јаке везе унутар друштвених мрежа, за Грановетера, имају већи значај од слабих, али је, када је реч о информацијама, ситуација обрнута. Управо слабе везе одређују могућности ширења информација у великим друштвеним структурама. Слабе везе имају бољу стратегију за приступ ресурсима изван друштвеног круга, али јаке везе су лакше доступне и јаче мотивисане да помогну (Granovetter 1983).

Бројни аутори су на слабе везе гледали као на једну од последица процеса модернизације. Главна хипотеза ових схватања је била да модерно друштво за собом повлачи слабљење веза међу људима и да то за последицу има издељеност и слабљење система. Грановетер је својом теоријом о снази слабих веза покушао да ублажи овакве осуде слабих веза, подвлачећи њихов значај за индивидуе и друштво (Granovetter 1982).

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ ОБЛИКОВАЊА ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ

Приступи у тумачењу односа друштва и дигиталних технологија постају све стратификованији. Они се крећу у распону од теорија глобалне информационе економије, умреженог друштва и нових облика моћи, преко теорија актер-мрежа и теорија дуалне природе интеракције са интернетом, до приступа дигиталног надгледања и дигиталног утеловљења (Lupton 2014). Све више се истиче да су Интернет и друге дигиталне технологије такви чиниоци који пре свега утичу на обликовање архитектуре избора (Rychłowska, Niesporek 2019). Интернет и комуникационе технологије су произвођачи и два типа мрежа у окриљу породице као примарне друштвене групе: интерна и екстерна породична мрежа. Прва се састоји од мрежних односа унутар породице, а друга у повезивању породице са другим групама, институцијама (Eklund, Sadowski 2021).

Однос дигитализације и умреженог индивидуализма посебно ћемо сагледати кроз теорију актер мрежа у овиру које се наглашава дејство нељудских актера на обликовање људских активности. Специфичност ове теорије огледа се у томе што

се у њеном епицентру налази искључиво мрежа која обједињује актере и структуру кроз њихово коначно укидање (Петровић 2007). Друштвена мрежа се према овом приступу не може свести на просту интеракцију међу људима, већ је саткана од бројних материјала и честица који обликују то друштвено. Људи су, заправо, само један од конститутивних елемената мрежа.

Посебан допринос у разумевању односа који смо поставили дао је Кастелс истичући важност информационо-комуникационих технологија без којих би друштвене мреже остале немоћне да обликују друштвену структуру. Иако се може рећи да мреже постоје откада постоји и друштво, такав облик организације друштва ипак је стекао своју доминацију тек крајем двадесетог века. Према Кастелсу способност мрежа да уводе нове актере у процес друштвене организације подударала се са технолошким променама. Пре него што мрежа постане актер, структура и актер се спајају у једно (Castels 2004). Мрежа није безлични систем, већ је чине људи организовани око интереса и повезани акцијама, због чега би ову форму пре назвали мрежно-акциони актер (Latour 2005). „... Међусобним повезивањем и планирањем пројеката са више извора постојања, појединци су формирали мреже независно од својих личних ставова или веза с овом или оном организацијом" (Кастелс 2018). Овакво унутрашње устројство организације друштва омогућила је суштинска развојна компонента, која се у једном тренутку претворила и у друштвену парадигму, а која је у теорији одмах била препозната као информационализам[2] (Петровић 2007), захваљујући својим суштинским обележјима. Промена друштвене парадигме огледала се и у јачању нове класе, тзв. нетократе, али и кроз све јачу умреженост појединих друштвених структура. Тако се обликовала нова друштвена структура – умрежено друштво. У умреженом друштву, немају сви актери подједнаку улогу – разликују се они који су умрежени од оних који су ван мреже. Оваква подела актера своје основе црпи из, како Кастелс истиче, најновије међународне поделе рада (Castels 2000a), која препознаје четири врсте произвођача: произвођачи засновани на информацијском раду, произвођачи засновани на јефтиној радној снази, произвођачи сировина и они који се ослањају на обесмишљеној радној снази.

Теорија комплексности Џона Урија, која би се на први поглед могла окарактерисати као системска (Петровић 2007), ипак даје важан допринос мрежном приступу. Ова теорија би се, заправо, могла поставити као теорија оживљавања класичних поставки позитивизма, и то, посебно кроз принцип, да природне науке могу послужити као модел друштвеним наукама, тј. кроз занемаривање поделе између природних и друштвених наука (Urry 2003). Комплексност испитује на који начин елементи система могу кроз интеракцију развити колективне обрасце и правила, која онда својом унутарњом логиком превазилазе елементе чијом су интеракцијом и настала. Друштва више немају искључиво друштвену природу и константно се производи њихова удаљеност од стања равнотеже за коју су

2 Информационализам се темељи на технолошкој парадигми која за своју основу има у побољшању човекове способности за обраду и дељење информација. Развојем информационализма као парадигме настаје умрежено друштво као доминантни начин организације друштва (Himanen 2001).

одговорне различите самоорганизујуће мреже (Urry 2005). Мреже нису стабилне структуре друштва а тиме ни односи међу њима. Односи између мрежа су посебно важни јер они одређују динамички карактер друштва и, у том смислу, Кастелсово схватање умреженог друштва делује статично и ограничено у објашњењу ових релација. Зато Ури (2005) радије користи категорију флуид него мреже: „Флуиди су последица деловања људи на основу локалних информација и односа“. На основу оваквог деловања, успостављају се флуидни системи као креатори сопственог контекста, на које контекст у оквиру којег настају има врло мали утицај или уопште нема утицаја.

Као што можемо да приметимо, поимање мрежа се кроз ова два приступа разликује с обзиром на њихову улогу у односу друштвена структура и актер. Ури структуру и актере види као нераскидиво повезане и међусобно условљене, а мреже чине оквир у којем се њихова спојеност и прожимање одвијају. С друге стране, Кастелс јасније истиче улогу и место мрежа. Наиме, мреже су овде основа друштвеног структурирања и оне имају одлучујући утицај на актере. Прво становиште, како видимо, као одлучујуће у обликовању и друштвене структуре, али и мрежа, види актере. Овде бисмо, заправо, пре истакли однос актери- мрежа, него структура – актери. Друго становиште недвосмислено даје примат мрежама и у односу на структуру и у односу на актере. Тако је информационализам, за разлику од индустријализма, на јасан начин показао да више позиционирани на хијерархијској лествици вертикалне димензије друштвене структуре, нису више они који у својим рукама имају технологију, већ они који су у рукама технологије.

„УМРЕЖЕНИ ИНДИВИДУАЛИЗАМ“ И СОЦИЈАЛНИ КАПИТАЛ

При разматрању односа умреженог индивидуализма и социјалног капитала посебно је важно истаћи да основу друштвеног капитала заправо представљају друштвени односи. Тако је за Лина (Lin 2003) друштвени капитал својеврсно улагање у друштвене односе са очекиваном добити. Врло често се концепт друштвеног капитала користи са циљем да открије друштвену природу неког процеса, а према неким ауторима, друштвени капитал указује, пре свега, на друштвене ресурсе који појединцима омогућавају да остваре своје циљеве (Голубовић 2008). Размимоилажења око поимања друштвеног капитала углавном настају када се постави питање повезаности између актера, или према Барту (2001) шта значи бити „боље повезан“. За нас је посебно интересантан онај аспект који упућује на важност концепта социјалног капитала у контексту његове употребе у објашњењу како друштвене везе утичу на актере[3] и како ти актери користе друштвену организацију да остваре своје интересе. С обзиром на велики број разумевања улоге друштвене мреже у самом обликовању друштвеног капитала, ми смо се посебно определили за оно схватање које друштвени капитал пре свега дефинише као индивидуално креирани

3 За Колмана (Coleman 1990) друштвени капитал (обавезе, информациони канали, поверење, норме и сл.) извире из структуре друштвених мрежа.

ресурс, а о којем смо више говорили у претходним деловима.[4] У контексту Патнамове типологије, реч је о премошћујућем друштвеном капиталу будући да је на основу наведених особености реч о стварању вредности кроз повезивање појединаца у различите друштвене мреже (Петровић 2012). Мрежно заснованом облику социјалног капитала претходио је образац друштвености, који такође своје постојање црпи из мрежа – „мрежна друштвеност" (Wittel 2001).

Неки теоретичари (Garguilo, Benassi 2000; Uzzi 1999) управо кроз теорије слабих и теорије јаких веза показују како друштвене мреже и односи могу да утичу на друштвену корист преко преноса информација. Други, пак, узимајући за основу пренос информација између чланова, различито виде затворене мреже: од тога да обезбеђују бољу основу за сарадњу до тога да су тло ригидности (Coleman 1990; Burt 1992). Барт (1992) прави разлику између густих и ретких мрежа. Важност ове његове класификације се огледа у томе што се њоме наглашава начин на који су различити делови мреже повезани. Густе мреже су саткане од слабих веза између чланова различитих група, док су ретке мреже оне у којима ова веза не постоји. Проток информација из једног дела мреже у други онемогућује стварање тзв. структурне празнине[5] у мрежи. Структуралне празнине или рупе представљају празне просторе друштвене структуре. Реч је, заправо, о месту у мрежи где посредовање између актера може створити неку вредност. (Burt 2005). Вредност структуралних рупа је у томе што оне издвајају преносиве изворе информација. Померање од густо повезаних и простором ограничених заједница према слабије повезаним персоналним мрежама није довело до губитка друштвеног капитала. Комуникација и интеракција су и даље важни елементи свакодневног живота, али се одвијају кроз обрасце лабавијих мрежа (Rainie, Wellman 2012).

Међу разлозима због чега ресурси укорењени у друштвене мреже производе социјални капитал, осим бољег протока информација, истичу се: лакше преношење утицаја, потврђивање друштвених заслуга појединца и оснаживање идентитета кроз друштвену мрежу (Lin 2001: 20). Један облик мрежног капитала је виртуелни друштвени капитал[6]. Његова особеност се огледа у чињеници да овог облика социјалног капитала нема непосредно без Интернета, а посредно ни без људи који имају приступ и знају да га користе (Петровић 2012). Реч је о облику друштвеног капитала који настаје кроз друштвене односе који се успостављају и одржавају на Интернету. Када се приступа објашњењу природе везе између

4 Разликују се два основна схватања друштвеног капитала с обзиром на различит однос према улози друштвене мреже. Једно је оно које друштвени капитал одређује као индивидуално креирани ресурс (индивидуалистичко), а друго је оно где се друштвени капитал представља као колективно креирани ресурс (Wellman и др. 2001).

5 Функција тзв. структурних пукотина унутар друштвене структуре је, према Берту, „да стварају компетитивну предност за оног појединца чија се мрежа протеже изнад пукотина" (Burt 2002).

6 Овде треба указати на разлику између виртуелног и технолошко – мрежног капитала с обзиром да нису ретка поистовећења ових облика мрежног капитала. Док је у виртуелном капиталу Интернет кључни фактор његовог настанка, у технолошком облику мрежног капитала Интернет представља само инструмент преко којег се он активира. Осим ове разлике, треба напоменути и суштинску разлику: виртуелни друштвени капитал је укорењен у виртуелним друштвеним мрежама, а технолошк-мрежни капитал у реалним мрежама.

интернета и друштвеног капитала посебно долази до изражаја дуална природа интернета: с једне стране, он је канал за посредовање комуникације на даљину, а с друге стране, представља виртуелни простор за одржање већ постојећих и успостављање нових друштвених односа (Петровић, Томић 2012). На подлози ове дуалне природе интернета настале су и његове основне функције: трансмисиона и прокреативна. У контексту друштвеног капитала посебно је важна прокреативна функција интернета јер се вршећи ову функцију претвара у виртуелни простор у оквиру којег се развија друштвена интеракција. Тако се кроз похрањивање персоналних мрежа новим друштвеним контактима производи виртуелни друштвени капитал.

Узимајући у обзир сва наведена гледишта о креирању друштвеног капитала кроз измењене обрасце друштвености, треба рећи да је управо умрежени индивидуализам платформа у оквиру које може да се надомести непостојање микро теорије социјалног капитала јер је, по својој природи, ближи оним аспектима друштвене интеракције који продукују друштвени капитал. Како је природа друштвеног капитала таква да указује на неопходност разматрања друштвених феномена из различитих углова, настојање да се схвати променљива природа друштвених веза, поставља се као подразумевано. Све наведено указује да је умрежени индивидуализам елеменат, извор али и последица социјалног капитала: виртуелни друштвени капитал као важан аспект друштвеног капитала подстиче умрежени индивидуализам, а умрежени индивидуализам преко мрежа стимулише развој виртуелног али и друштвеног капитала уопште. Умрежени индивидуализам обезбеђује појединца неопходним ресурсима који су основа за успостављање односа са другима, а социјални капитал се посматра као функција односа између њих.

ЗАКЉУЧАК

Кроз овај рад покушали смо да покажемо да „умрежени индивидуализам“ као образац друштвености није производ комуникационих технологија, али да свој пуни израз управо добија кроз њихов развој. Боље рећи „умрежени индивидуализам“ је поставио задатак информационо-комуникационим технологијама да измене друштвену стварност тако да не укину традиционалне друштвене обрасце. Умреженост о којој у раду говоримо, скреће пажњу на то да је једино човек својом свесном и сврсисходном делатношћу у стању да мења друштво али и самог себе. Такође, анализирајући различите теоријске приступе, закључили смо да је „умрежени индивидуализам“ још једном покренуо стару расправу о односу друштвене структуре и актера и питање њихове улоге у новим процесима.

Указујући на друштвене услове који су погодовали настанку „умреженог индивидуализма“, посебно смо обратили пажњу на индивидуализацију, примећујући да се међу њеним последицама не морају налазити неуклопљени, искорењени и разбијени појединци и заједнице. Савремени појединац може да буде истргнут и искорењен из традиционалних друштвених односа, али се на томе не остаје, већ се изнова укорењује на подлози нових, а пре свега, на трансформисаним обрасцима друштвености.

У раду се, такође, указује и на то да друштвене мреже представљају директан извор друштвеног капитала. Закључили смо да друштвене мреже преко јаких и слабих веза утичу на приступ појединаца различитим врстама ресурса.

Дакле, било да на нове обрасце друштвености гледамо охрабрујуће, у смислу обогаћења друштвених односа и лакшег позиционирања појединца у њима, било да гледамо песимистично, у смислу крњења традиционалних заједница, потребно је потробније и детаљније да приђемо разматрању друштвених услова који су детерминисани процесом дигитализације, како би смањили јаз између старих, трансформисаних и нових образаца друштвености.

ЛИТЕРАТУРА

Barnes 1954: John A. Barnes. „Class and committee in a Norwegian Island parish". *Human Relations*, 7 (1), 39-58.

Барнес 1982: Хари Е. Барнес. *Увод у историју социологије II*. Београд: БИГЗ.

Бек 2001: Улрих Бек. *Ризично друштво*. Београд: Филип Вишњић.

Burt 1992: Ronald Burt. „The Social Structure of Competition". *Networks and Organizations. Form and Action*. Nohria N. & Eccles R. (eds.). Boston, MA: Harvard Business School Press.

Burt 2001: Ronald S. Burt. „Structural holes versus network closure as social capital". *Social Capital: Theory and Research*. Lin, N., K. Cook & R. S. Burt (eds). New Brunswick: Transaction Publishers, 31-56.

Burt 2002: Ronald S. Burt. „The Social Capital of Structural Holes". *The New Economic Sociology*. Guillen, M., Collins, R., England, P. and Meyer, M. (eds). New York: Russel Sage Foundation, 148-193.

Burt 2005: Ronald S. Burt. *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Castells 2000a: Manuel Castells. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

Castells 2001: Manuel Castells. *The Internet Galaxy*. Oxford: University press.

Castells 2004: Manuel Castells. „Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint". *The network society: a crosscultural perspective*. Castells (eds). Northampton, MA: Edward Elgar.

Coleman 1990: James Coleman. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Eklund, Sadowski 2021: Lina Eklund, Helga Sadowski. „Doing intimate family work through ICTs in the time of networked individualism". *Journal of Family Studies*, 29(2).

Garguilo, Benassi 2000: Martin Garguilo, Mario Benassi. „Trapped in Your Own Net? Network Cohesion, Structural Holes and the Adaptation of Social Capital". *Organisation Science*, vol. 11, 2, 183-196.

Гиденс 1998: Ентони Гиденс. *Последице модерности*. Београд: Филип Вишњић.

Голубовић 2008: Наташа Голубовић. „Извори друштвеног капитала". *Социологија*, вол. L (2008), N° 1 https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2008/0038-03180801017G.pdf

Granovetter 1973: Mark S. Granovetter. „The Strength of Weak Ties". *American Journal of Sociology*. Vol. 78(6), 1360-1380.

Granovetter 1982: Mark S. Granovetter. „Alienation reconsidered: The strength of weak ties". *Connections* 5 (2), 416.

Granovetter 1983: Mark Granovetter. „The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited". *Sociological Theory*, Vol. 1, 201-233.

Heaney, McClurg 2009: Michael T. Heaney, Scott D. McClurg. „Social networks and American politics: Introduction to the special Issue". *American Politics Research*, 37 (5), 727-741.

Himanen 2001: Pekka Himanen. *The Hacker Ethicand the Spirit of the Information Age*. New York: Random House, Inc.

Homans 1974: George C. Homans. *Social Behavior: Its Elementary Forms – Revised Edition*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

Knoke 2003: David Knoke. *Political Networks: The Structural Perspective*. New York: Cambridge University Press.

Lash 2002: Scott Lash. „Individualization in a Non-Linear Mode". *Individualization*. Beck U. and Beck Gernsheim E. London: Sage publications, VII-XIII.

Latour 2005: Bruno Latour. *Reassembling the social*. Oxford: Oxford UP.

Lin 2003: Nan Lin. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lupton 2014: Deborah Lupton. *Digital Sociology*. London & NY: Routledge.

Петровић 2007: Далибор Петровић. „Од друштвених мрежа до умреженог друштва-један осврт на макро-мрежни приступ у социологији". *Социологија*, вол. 49(2), 161-182.

Петровић 2008: Далибор Петровић. *У међумрежју Интернет и нови обрасци друштвености*. Београд: ИСИ & СФ.

Петровић 2009: Далибор Петровић. „Интернет у функцији персоналног умрежавања". *Социологија*, вол. 51(1), 23-44.

Петровић, Томић 2012: Далибор Петровић, Наташа Томић – Петровић. „Интернет у функцији креирања друштвеног капитала његових корисника". *XXX Симпозијум о новим технологијама у поштанском и телекомуникационом саобраћају – ПосТел 2012*. Београд.

Пешић 1998: Михајло Пешић. *Социологија*. Београд: Институт за политичке студије – Чигоја.

Peračković, Petrinjak 2021: Krešimir Peračković, Hrvoje Petrinjak. „Virtual sociabilty – between virtual communities and networked individualism". *Disputatio Philosophica*, vol. 23 (1), 43-63. https://doi.org/10.32701/dp.23.1.3

Praprotnik 2019: Tadej Praprotnik. „The power to choose or power to lose? Networked individualism and the usage of social media". *Management international conference*. Opatija – Croatia. DOI:10.26493/978-961-6832-68-7.12

Rainie, Wellman 2012: Lee Rainie, Barry Wellman. „Networked: the new social operating system". *Revija za sociologiju*, 42 (2), 213 -226. DOI:10.5613/rzs.42.2.5

Rapoport, Horvath 1961: Anatoi Rapoport, William J. Horvath. „A study of a large sociogram". *Behavioral Science* 6 (4), 279-291.

Rychłowska-Niesporek 2019: Agnieszka Rychłowska-Niesporek. „Seeking a life partner with the use of internet Technology". *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 25(2), 12-31. DOI:10.21697/ucs.2019.25.2.05

Rychłowska-Niesporek 2023: Agnieszka Rychłowska-Niesporek. „Information society, networked individualism and intimacy practices". *Transformacje Pismo interdyscyplinarne*, 4(119), 45-65.

Тили 1997: Чарлс Тили. *Суочавање са друштвеном променом*. Београд: Филип Вишњић.

Турза 1998: Карел Турза. *Луис Манфордједна критика модерности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Urry 2003: John Urry. *Global Complexity*. Cambridge: Polity

Urry 2005: John Urry., J. „The Complexities of the Global". Theory, Culture and Society, 22 (5), 235-254.

Шкорић 2006: Марко Шкорић. „Микросоциологија социјалног капитала и могућности микро-макро транслације". *Социјални капитал и друштвена интеграција*. М. Тришковић (ур.). Нови Сад: Филозофски факултет, 35-72.

Шкорић, Томашевић 2011: Марко Шкорић, Александар Томашевић. „Грановетерова теорија о снази слабих веза". *Социолошки преглед*, 44 (3), 323-336.

Uzzi 1999: Brian Uzzi. „Embeddedness in the Making of Financial Capital: How Social Relations and Networks Benefit Firms Seeking Financing". *American Sociological Review*, Vol.64(4), 481-505.

Wellman, Quan, Witte, and Hampton 2001: Barry Wellman, Haase Quan, James Witte, Keith Hampton. "Does the Internet Increase, Decrease or Supplement Social Capital?". *American Behavioral Scientist*, Vol. 45(3), 436-455.

Wittel 2001: Andreas Wittel. „Toward a Network Sociality". *Theory, Culture Society*, Vol. 18(6), 51-76.

Andrija R. MAKSIMOVIĆ
Adem A. PRELJEVIĆ

"NETWORKED INDIVIDUALISM" - A CHALLENGE OF DIGITALIZATION

Summary

The rise of digital technologies has transformed society into an entirely different environment for living and has turned the individual into an entity within which altered lifestyle habits are nurtured. The transformation of social relationships brought about by digitization is best illustrated through the concept of "networked individualism." The aim of this paper is to highlight the fundamental characteristics of this phenomenon, as well as its societal conditioning. The fundamental tenets of "networked individualism" manifest through two processes: the process of individualization and the process of societal incorporation of individualized individuals through networks. New technologies condition such a type of social relationships that is based on personal affinities. "Networked individualism" emerges as the dominant form of sociality resulting from the community's need, as a form of sociality, to establish itself as a network of interpersonal connections, providing a sense of belonging and social identity. On the one hand, this pointed to the impossibility of the community resisting the temptations of the digital era, and on the other hand, it showed its struggle to persist despite changing circumstances. Based on the consideration of various theoretical approaches, the authors observe that networked individualism is used as the primary analytical unit in understanding the organization of society. In this revised understanding, the individual is positioned as an autonomous center within communities characterized by weaker connections compared to their predecessors. The paper raises the question of how weaker connectivity affects social capital and its form in terms of Putnam's sense of bonding and bridging capital. The shift from dense to dispersed networks results in the transformation of membership from permanent to temporary, partial affiliations with different networks. Communication and interaction remain essential elements of everyday life but occur within the confines of loose networks. The consideration of this new type of social relationships through the so-called network analysis has opened the door to understanding the relationship between traditional and modern society, with a focus on their mutual interplay and complementarity.

Keywords: digitization, social relationships, networks, social capital, "networked individualism".

Рад је предат 22. августа 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 94(497.1)"1918/2006"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-54105

ИСТОРИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ

(Милан Гулић, *Југословенска држава 1918-2006. од Прводецембарског акта до Мајског референдума,* Београд, Институт за савремену историју, 2023, 1032)

Историчар Милан Гулић се одлучио за вероватно најизазовнији задатак за савременог српског историчара, а то је да напише историју Југославије. Због озбиљности али и обима теме, таквих покушаја нема много, те сваки од њих заслужује пажњу. Аутор се током писања служио огромним број студија и чланака. Самим тим, књига представља синтезу најзначајнијих плодова старије југословенске и новије српске историографије, као и рада историчара са простора бивше државе и других делова света. Такође, користио је објављену и необјављену архивску грађу, штампу и мемоарска дела. Дело доноси и неке нове научне погледе који мењају доскорашња виђења или осветљавају недовољно истраживане делове југословенске и српске прошлости. Књига је подељена на предговор, пет главних целина текста, закључак као и списак извора и литературе, попис скраћеница и регистар имена. Иако синтеза садржи илустрације, није коришћена штампа у боји па неке слике и мапе не могу увек до краја да пренесу податке са себе.

Због обиља описаних догађаја, ауторов стил би се могао назвати хроничарским. То не негира карактер синтезе овог дела, који је присутан кроз одређене пасусе крунских размишљања. Такође, овакав приступ писању боље дочарава величину историјских догађаја. Ипак, аутор на моменте оставља самом читаоцу да доноси неке судове.

У *Предговору*, писац се осврнуо на почетак свог петогодишњег рада започетог поводом стогодишњице настанка југословенске државе. Приступ је традиционалан а видљив је и у наслову. Фокус студије је на држави, њеном организовању, стварању и уништавању, као и на њеним установама, правном поретку, али и питањима војне организације и економског развоја. Као свог узора у писању, аутор наводи Бранка Петрановића, чије дело са великим правом сматра једином правом до сада написаном историјом Југославије. Такође, аутор наводи неке од појединости самог поступка писања, као и људе којима дугује захвалност.

Настанак Југославије је назив поглавља у коме се аутор бави коренима југословенске идеје, као и конкретним догађајима који су довели до настанка ове државе крајем Првог светског рата. У мањим целинама детаљно и наративно су описана дешавања у вези са Нишком декларацијом, радом Југословенског одбора, временом

након јесени 1915, Крфском декларацијом, последњом ратном годином, преласком српске војске на територију распадајуће Аустроугарске као и дешавањима током последњих седмица рата и динамиком самог уједињавања. Као круна ове целине, детаљно су приказани догађаји везани за Прводецембарски акт.

Аутор, како је већ речено, пише пре свега догађајно, узимајући у обзир општеевропски политички контекст. Ипак, нормално је да се поткраде и понеки пропуст, а забуну за читаоца који није из струке би евентуално могло да изазове помињање имена Анте Павелић на неколико места без наглашавања да ли је у питању Анте Павелић Старији (Зубар) или каснији поглавник Независне Државе Хрватске.

Следи поглавље *Југословенска краљевина (1918-1941)*. Први његов део говори, у складу са поменутим духом књиге, о дефинисању граница југословенске државе. Аутор се дотакао и проблема албанског становништва у њој као и територија данашње Северне Македоније. У следећем потпоглављу реч је о војсци. Поред њених видова, аутор се позабавио и укључивањем официра војске из бивше Аустро-Угарске у њене редове. Једна кратка, али важна целина је посвећена правној неуједначености која је владала на територији нове државе у првим годинама након њеног настанка.

Следећи део говори о демографији, израженој подацима са два пописа становништва 1921. и 1931. године. Потом следи део о верском питању у земљи. Њему је дата нужна пажња, узевши у обзир колико је оно било важно и у којој мери је представљало, надасве, дезинтегративни чинилац политичког и друштвеног живота. Посебна целина се бави политичким животом у земљи у време парламентаризма са детаљним подацима о изборима, владама и другим важним његовим елементима. Ауторова оријентација на приповедање кроз чињенице се показује као важна за разумевање парадокса нове државе, која, док је у својој бити антиимперијалистичка, либерална и прогресивна, истовремено одржава своје прве изборе (за Уставотворну скупштину 1920. године) на којим свега око 20% њеног укупног живља има право гласа.

Следи део о привреди, а затим и о политичком животу након 1929. која се обично узима као вододелница у међуратној историји земље, чега се и наш писац придржава. Посебно је обрађена спољна политика док последњи део овог великог поглавља представља причу о збивањима који су довела до уласка Краљевине Југославије у Други светски рат, као и о његовом почетку, односно о пролећу 1941.

Читање студије потом нас доводи до поглавља под називом *Југословенски прострор под окупацијом.* У њему су приказане све димензије сложене политичке ситуације на простору Југославије током Другог светског рата. Први део се исцрпно бави окупаторском поделом земље, затим следи одељак о успостављању Независне Државе Хрватске, а потом и целина посвећена збивањима на простору централне Србије под окупацијом. Једна мања целина говори о влади која се нашла у избеглиштву, да би аутор затим говорио о покретима отпора у раздобљу 1941-1943. Први народни устанци, кристалисање антиокупаторских снага пре свега међу српским народом, а онда и грађански рат су темељно догађајно описани. Обрађена је такође сарадња и други видови општења ових снага са окупаторима и њиховим помагачима.

Потом следи важна целина која говори о односу великих савезничких сила према дешавањима у Југославији и њиховом политичком позиционирању које је, чини се, представљало реакцију на догађаје у њој самој. Затим се описују последње

године рата и, коначно, настанак нове државе. Све наведено аутор осликава у складу са својим наративним стилом и исцрпним описивањем догађаја за које се одлучио, као и резултатима домаће историографије последњих деценија који су значајно преобликовали слику грађанског рата и окупације у Југославији, нарочито међу српским народом.

Ово се може упоредити са начином писања који је доминирао до осамдесетих година 20. века, а присутан је понегде и данас. Наш писац користи израз *националне снаге* када говори о припадницима, махом, Равногорског покрета. Са једне стране, то је разумљиво, поготово узевши у обзир да су они деловали као представници једне државе која је замишљена као таква. Такође, међу њима није било значајнијих појава интернационалистичких идеологија, као комунизма. Временом, Равногорски покрет се искристалисао као првенствено (али не и једино) српски политички покрет. Међутим, и међу партизанским борцима, али и деловима руководства су били присутни људи које бисмо могли политички окарактерисати као националне снаге, нарочито са позиција хрватске а, у ређим случајевима, и југословенске националне идеје. На моменте, као да се описи згода Југословенске војске у отаџбини помало романтизују, али то не утиче на целокупну слику рата и да се разумети поменутим стилом писања. Наравно, и овде аутор доследно наглашава страдање ненаоружаних људи, били они цивили или војници који су се предали надајући се милости.

Социјалистичка Југославија (1945-1992) је поглавље посвећено историји нове-старе државе у времену док је постојала као неокрњена целина са шест република. Први део описује транзицију из монархије у републику и успоставу власти Комунистичке партије Југославије. У следећој целини се говори о револуционарном терору и другим врстама насиља над (не)наоружаним идеолошким противницима које је уследило након званичног краја ратних дејстава, али и над бројним подржаваоцима окупације и сарадницима у њеном извођењу.

Након тога је део о обнови земље и преустројавању привреде у складу са постулатима примењиваним у Совјетском Савезу и посебан део о односу партије према селу. Наредни део говори о новој спољној политици комунистичких власти, драстично другачијој од предратне. Хронолошки, следи део о сукобу са СССР-ом и резолуцији Информбироа. Затим се пише о истовременим дешавањима унутар земље, заоштравању политичке климе и новом таласу репресије који је уследио. Тема унутрашње политике је затим обрађена у времену преломних шездесетих година, даље следи потпоглавље о истински новој и другачијој спољној политици социјалистичке Југославије, изазваној али и омогућеној њеним посебним односом са две суперсиле. Посебна целина се затим бави шареноликом политичком емиграцијом из земље, а потом и историјом осме деценије 20. века коју прати опис Југославије у времену након смрти Јосипа Броза Тита. Коначно потпоглавље се бави распадом СФРЈ.

Важно је поменути да аутор детаљно говори о односу нових власти према српском народу и питањима његових националних и политичких интереса. Такође, чини нам се да је о Србима из Хрватске писано сразмерно више него што се говори домаћој јавности, што сматрамо изузетно похвалним. Ово важи и за претходно поглавље о Другом светском рату, док је за разумевање односа унутар Комунистичке

партије Хрватске важан Кордунашки процес, који је добио своје место у књизи, као и последице резолуције Информбироа на тамошње српске чланове партије. Често (можда само на први поглед) волунтаристички приступ нових власти се најбоље види у опису стварања македонског језика једном политичком одлуком македонских комуниста 1944. године. Још боље га илуструје одлучивање о новим административним границама унутар земље, нарочито између Војводине (па тек онда федералне Србије) и федералне Хрватске, у шта спада и питање припадности Барање. Када се говори о забрани повратка колониста на Косово и Метохију, не може се избећи питање зашто исто није учињено и за простор северне аутономне целине у Србији. Веома могући напад совјетских савезника на Југославију 1950. се јасно ставља у контекст рата у Кореји.

Говорећи о самоуправљању, вреди рећи да има речи о покушајима његовог остваривања педесетих година када је акценат био на најнижим нивоима власти – комунама и општинама – које би биле носиоци привредне политике, насупрот савезној и републичкој држави. Међутим, током привредне реформе шездесетих година, слаби утицај комуна, а јача утицај република, што аутор идентификује као темељ *републиканизације* Југославије и њене конфедерализације. Смена Александра Ранковића се објашњава слабљењем савезне државе и уклањањем њеног експонента, подржаваоца, а на неки начин и једног од њених оличења. Прича о прислушкивању је поткрепљено разобличена, а идентификовани су и главни протагонисти у виду Едварда Кардеља, Владимира Бакарића и Ивана Стеве Крајачића.

Иако су дешавања у Хрватској на прелазу седме у осму деценију 20. века описана богато, на моменте као да фали објашњења потеза и одлука Јосипа Броза Тита, конкретно одлуке о смени хрватских политичара, као и позиционирања Кардеља и, надасве, Бакарића поводом тог питања. Питање особености СР Србије, посебно њеног уставноправног положаја је обрађено уз навођење да су се Марко Никезић и партијско руководство Савеза комуниста Србије успротивили даљој федерализацији своје републике те да је то било пресудно за њихову смену, иако је поменута и жеља председника Тита да се направи симетрија са смењеним руководством СР Хрватске. Време након 1974. године се описује првенствено кроз смрт Јосипа Броза Тита и дешавања на Косову и Метохији почев са албанском побуном 1981. и насиљем током те деценије, а можда је требало поменути и прво довођење у питање усвојене уставне концепције из 1974. оличено у тзв. Плавој књизи комуниста из Србије, из друге половине седамдесетих година.

Економској подлози дешавања у земљи је дата потребна пажња. Као кључни догађај у распаду Југославије, распад Савеза комуниста Југославије 1990. је добио одговарајући опис, међутим, делује као да би се општеевропски контекст могао мало боље обрадити, нарочито слабљење и нестанак совјетског блока и промена у самом СССР-у. Ту бисмо могли додати и већу видљивост опозиционе јавности и странака у контексту вишестраначких избора у Југославији. Поменуто је питање носилаца суверенитета у распадајућој држави (јесу ли то републике или народи) које се показало веома важним у обликовању самог процеса нестанка СФРЈ као и улога и еволуција ставова дипломата из Европе и Северне Америке, иако је њихово место у иницирању самог распада (конкретно потези Хелмута Кола

и Ханса-Дитриха Геншера) донекле занемарена. Раду такозване Бадинтерове комисије је такође дата дужна пажња. Ратни злочини, као посебно осетљива тема (али и до скоро годинама медијски најприсутнија тема када се говори о распаду Југославије) су описани сразмерно својој масовности као и значају појединачних случајева. Такође, са правног аспекта, делује нам да је дезинтеграција СФРЈ темељно обрађена, као и каснији парламентарни живот у Савезној Републици Југославији.

Треба поменути и однос београдских власти према Србима ван Србије и Црне Горе, који аутор најбоље осликава самим чином проглашења Савезне Републике Југославије којим они нису обухваћени.

Последње поглавље је насловљено *Заједничка држава Србије и Црне Горе (1992-2006)* и бави се најновијом историјом српског народа. Започиње проглашењем Савезне Републике Југославије, затим следи преглед опште спољне и унутрашње ситуације у којој се нова држава нашла. Након тога, описан је рат у Хрватској и Босни и Херцеговини, а пажња је поклоњена и политици СРЈ према Србима ван њене територије.

Након текста о политичким борбама у земљи у периоду 1996-1999. следи целина о рату на Косову и Метохији пре а нарочито током 1998. и 1999. године. Време непосредно након агресије НАТО-а је описано у следећем делу, а последњи говори о нестанку СРЈ и краткотрајној државној заједници Србије и Црне Горе. Аутор је јасан због чега се СРЈ сматра југословенском, а не српском државом. Овде се осврнуо и на проблеме небриге или просто непоимања интереса Срба преко Дрине и њихове припадности српском политичком корпусу. То је највероватније објашњиво федерализацијом политичких хоризоната самих апаратчика, функционера и политичара стасалих у време социјалистичке Југославије. Рекли бисмо да Слободан Милошевић дефинитивно спада у њих. Иако није био дорастао преломним међународним и домаћим околностима у којима се нашао на челу државе, треба рећи и то да су они били нарочито изазовни те да је упитно и како би се неко са већим државничким способностима у њима снашао.

Када аутор говори о међународном фактору након 1992. године, као да би се могло додати још мало контекста у вези са администрацијом председника Клинтона и њеним, другачијим него до тада, *либералним интервенционизмом* правданим борбом за људска права и тежњом за побољшавањем погледа муслиманског света према САД-у и свему што оне оличавају, која је изазвана политиком претходних шефова америчке државе. Такође, помињање лобирања представника неких од народа из Југославије међу политичким елитама држава северног Атлантика и средње Европе помогло би и да се објасни одијум светског јавном мњења према српској страни током сукоба, као и његов утицај на доношење често нехуманих санкција Уједињених нација. Ово је нарочито важно када је реч о оружаном уплитању НАТО-а 1995. и 1999 године.

Када је реч о 1999. години, наводе се речи тадашњег начелника генералштаба Војске Југославије генерал-пуковника Момчила Перишића о томе како би било целисходније прихватити захтеве западних сила него ратовати, затим их прихватити, али са претходно претрпљеним губицима. Можда би се оне могле ставити у контекст тиме што би се захтеви испостављени СР Југославији током 1998. и почетком

1999. године упоредили са оним што је договорено након краја агресије НАТО-а. Усудили бисмо се да приметимо да су захтеви из времена пре самог војног сукоба НАТО-а и СР Југославије ипак остали неостварени након 1999. године, нарочито када је реч о слободном кретању НАТО снага кроз цео копнени, водени и ваздушни простор државе. Са друге стране, размере материјалне штете као и страдања српског и другог неалбанског становништва на КиМ током и након 1999. године су неспорно застрашујуће.

Такође, о нерегуларностима приликом референдума у Црној Гори 2006. године аутор пише јасно и отворено. Повезаност безбедносних и других државних структура са организованим криминалом, која је нарочито ескалирала и постала видљива током последње деценије 20. века, а која је вероватно била и главни узрочник описаног низа политичких и других убистава на прелазу векова у Југославији као да је могла мало више да се обради, иако су утврђене чињенице о томе заиста веома оскудне. Догађаји који и даље изазивају полемике, а на моменте и поларизације у српском друштву, попут одласка са власти Социјалистичке партије Србије и њених савезника 2000. описани су крајње одмерено и реалистично, што је за сваку похвалу. Овде ауторов избор чистог фактографског описивања догађаја долази до изражаја на најбољи могући начин. За парламентарни живот у земљи након 2000. године, можда би било још боље да су коришћена дела политиколога проф. др. Небојше Владисављевића. Свакако, у питању је сам крај књиге и невелик хронолошки оквир. У релативно кратком *Закључку* аутор не износи толико сажету историју о којој је до тада писао већ нека крунска размишљања о њој самој, њеној (зло)употреби и сећању на њу.

Ауторов стил је живахан, испуњен упечатљивим и јасним описима дешавања. Може се поставити питање и о потреби за толиким бројем детаља и нужној селективности таквог описивања, због чега, како смо рекли, књига на моменте подсећа на хронику. Ипак, она представља један аутентичан поглед на историју Југославије, а самим тим и историју српског народа у веку који је највише дефинисао његову садашњост. Вредна је читања и заслужује препоруке. Жељно очекујемо реакције стручнијих и искуснијих домаћих и страних колега на њу и надамо се да ће бити плодоносне.

*Милорад М. СРЕТЕНОВИЋ**

* Стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација РС, ангажован на Филозофском факултету Универзитета у Београду, ORCID 0009-0001-6218-981X, milorads98@gmail.com

Рецензенти Баштине св. 64

Проф. др Драгана Радовановић, редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Мирко Кулић, професор емеритус, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе Нови Сад;

Проф. др Дарко Голић, редовни професор, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе Нови Сад;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Факултет за пословне студије и право Београд;

Проф. др Зоран Јевтовић, редовни професор, Филозофски факулртет у Нишу;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Радмило Пекић, редовни професор, Универзитет у Приштини; Филозофски факултет Косовска Митровица,

Проф. др Игор Ђурић, редовни професор, Универзитет у Приштини; Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Огњен Вујовић, редовни професор, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Горан Шекељић, редовни професор, Педагошки факултет у Ужицу;

Др Драгана Јањић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ђорђина Трубарац Матић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Јана Алексић, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност Београд

Др Радослав Балтезаревић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду

Проф. др Јоко Драгојловић, ванредни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Слађана Алексић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Јелена Бабић Антић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Тамара Јеврић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Бранислава Дилпарић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Снежана Зечевић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Предраг Терзић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије Београд;

Др Небојша Стамболија, виши научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Мирјана Бачејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирослав Поповић, виши научни сарадник, Филозофски факултет Универзитета у Београду;

Проф. др Гордана Рудић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору;

Др Милутин Живковић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Ненад Равић, ванредни професор, Висока школа за пословну економију и предузетништво Београд;

Проф. др Јелена Круљ, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен – Лепосавић;

Проф. др Дејан Тубић, ванредни провесор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Бранка Гугољ, ванредни провесор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан – Косовска Митровица;

Проф. др Даліборка Поповић, ванредни професор, Државни факултет у Новом Пазару;

Проф. др Јелена Војиновић Костић, ванредни професор, Управа за полицијско образовање Министарство унутрашњих послова Републике Српске;

Др Гордан Бојковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милан Томашевић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд:

Др Раиса Цветковић, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен – Лепосавић;

Др Владимир Шебек, доцент, Правни факултет Универзитета у Нишу;

Др Немања Девић, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Радивоје Радаковић, доцент, Педагошки факултет у Ужицу;

Др Јасна Поповић, доцент, Факултет за спорт и физичко васпитање, Лепосавић;

Др Боривоје Балтезаревић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Урош Шешум, научни сарадник, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Александар Савић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Богдан Дражета, научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Ена Мирковић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Петар Ристановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Миљана Павићевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Јасмина Кнежевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Сена Михаиловић Милошевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александра Новаков, стручни сарадник, Матица српска Нови Сад, Лексикографско одељење;

Др Јелена Лутовац, доцент, Факултет за пословне студије, Београд;

Др Филип Којић, доцент, Универзитет у Београду, Факултет за образовање учитеља и васпитача;

Др Ратомир Антоновић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Борис Братина. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300